

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI**

**FERGANA BÖLGESİNİN
İSLÂM TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ
(VIII.-XIII. YÜZYILLAR ARASI)**

(DOKTORA TEZİ)

Yunus AKYÜREK

Danışman

Prof. Dr. Hüseyin ALGÜL

BURSA 2008

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı'nda U2003823 numaralı Yunus AKYÜREK'in hazırladığı "Fergana Bölgesi'nin İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi (VIII.-XIII. Yüzyıllar Arası)" konulu Doktora tezi ile ilgili tez savunma sınavı,/...../ 2008 günü - saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Sınav Komisyonu Başkanı
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye (Tez Danışmanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr.

Hüseyin ALGÜL

U.Ü.İ.F.

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr.

Osman ÇETİN

U.Ü.İ.F.

Ana Bilim Dalı Başkanı
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Prof. Dr.

Mefail HIZLI

U.Ü.İ.F.

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr.

Mustafa KARA

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr.

Seyfettin Erşahin

A.Ü.İ.F.

...../...../ 2008

Enstitü Müdürü
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

ÖZET

Yazar	: Yunus AKYÜREK
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı	: İslâm Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı	: İslâm Tarihi
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: IX + 253
Mezuniyet Tarihi	: /.... / 2008
Tez Danışmanları	: Prof. Dr. Hüseyin Algül

FERGANA BÖLGESİNİN İSLÂM TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ (VIII.-XIII. YÜZYILLAR ARASI)

Fergana bölgesi, ortak kültürel mirasın paylaşıldığı ülkemizde akademik anlamda yeterince çalışılmamıştır. Hâlbuki bu toprakların, medeniyet tarihimizde müstesna bir yeri vardır. Fergana, geniş Orta Asya bozkırlarını Çin, Hint ve İran topraklarına bağlayan stratejik bir noktada yer almaktadır. İpek Yolu güney ayağının bu topraklar üzerinden geçmesi önemini bir kat daha artırmış, büyük imparatorluklar ve devletler, doğu ve batı hâkimiyetini sağlayabilmek için Fergana'ya ehemmiyet vermek durumunda kalmışlardır.

İklimi, doğal güzellikleri, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri ile bulunduğu coğrafyanın cazibe merkezi olan Fergana, jeo-stratejik konumuyla da Çin, Hint, Orta Asya, İran ve İslâm medeniyetlerinin buluşup kaynaşmasında önemli rol oynamıştır. Öyle ki Fergana menşeli pek çok ilim, sanat ve fikir adamı, sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti ve Avrupa'yı bile etkileyecek seviyede değerli çalışmalara imza atmıştır.

Yaşanan olağanüstü siyasî hareketlilik, IX. yüzyıla kadar hemen hiçbir dinin Fergana'da kökleşerek kurumsallaşmasına izin vermemiş, bu döneme kadar burada güçlü bir taht ve mabet ittifakı olmamıştır. İslâmiyet, bu yüzyıldan sonra bölgede genel kabul görmüştür. İslâm'ın bu başarısında âlimlerin, mutasavvıfların ve Müslüman tâcirlerin gayretleri dışında, Fergana hükümdarına gönderilen davet mektuplarının da katkısı olmuştur.

Anahtar Sözcükler

Fergana Vadisi	Ticaret	Tarım	Kültürel Etkileşim
Geo-stratejik Konum	Sir-Deryâ	Demografik Yapı	İlmî Yapı

ABSTRACT

Yazar : Yunus AKYUREK
Üniversite : Uludag University
Anabilim Dalı : History of Islam and Arts
Bilim Dalı : History of Islam
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : IX + 253
Mezuniyet Tarihi : /.... / 2008
Tez Danışman(lar)ı : Prof. Dr. Huseyin Algul

THE PLACE AND IMPORTANCE OF FERGHANA IN ISLAMIC HISTORY (BETWEEN THE VIII.-XIII. CENTURIES)

Fergana has not been studied in academic concept even we share a common cultural heritage with them. However, these lands have a unique place in our history of civilization. Fergana is situated at a strategic point which is the intersection point of China, India, Iran (Persia) and vast Middle Asia steps. Being a destination of the south route of the Silk Road increased the importance of Fergana while great empires and nations had to pay the utmost attention to this region in order to gain ascendancy over both east and west.

While being a center of attraction in that region with its climate, natural beauties, subterranean and other sources Fergana played an important role in Chinese, Indian, Persian, Islamic and Middle Asian civilizations to meet and establish bridges. Scientists, Artists and philosophers (men of ideas) with Fergana origin produced so valuable master pieces that these works affected Ottoman Empire and Europe.

The abnormal political activity in Fergana did not allow any religion to root and institutionalize until the IX century while there has not been a powerful throne or temple alliance. After that century Islam was accepted by majority of the region. With the efforts of intellectuals, sufies and Muslim merchants, the letters of invitation delivered to the king of Fergana played an important role in the success of Islam.

Key Words

Fergana Valley	Trade	Agriculture	Cultural Interaction
Geo-strategic Position	Syr Darya	Demographic Structure	Science

ÖNSÖZ

Fergana bölgesi, geniş Orta Asya bozkırlarını Çin, Hint ve İran topraklarına bağlayan stratejik bir noktada yer almaktadır. İpek Yolu güney ayağının Fergana üzerinden geçmesi bölgenin önemini bir kat daha artırmış, büyük imparatorluklar ve devletler, doğu ve batı hâkimiyetini sağlayabilmek için Fergana'ya önem vermek durumunda kalmışlardır.

Bilinen tarihinden Moğol istilasına kadar yaklaşık otuz üç devletin hâkim olduğu, Orta Asya'nın belki de en stratejik noktalarından birisi olan Fergana, X ve XI. yüzyıl Arap coğrafyacıları ile başta Rus olmak üzere XX. yüzyılın bazı batılı bilim adamları tarafından farklı gayelerle çalışılmıştır. Ancak bütün bu önemine rağmen bölge, geçen yüzyılda az sayıda Türk tarihçi tarafından bilimsel anlamda ele alınmıştır. Kaynak temini aşamasında ulaşılabilen akademik bulgular, Fergana kelimesinin konu başlığında yer aldığı, fakat içerik itibarıyla genel anlamda çalışılmadığı bir doktora ve de beş yüksek lisans tezinden ibarettir.

Araştırma, her ne kadar bölgenin İslâm tarihindeki yeri ve önemi başlığını taşımaktaysa da Türk unsurun bölge tarihi, kültürü ve medeniyetindeki ehemmiyeti, çalışmanın bu mecrada derinleşmesini gerektirmiştir. Ülkemizde yayımlanan eserler, tarihçilerimizin Türk-İslâm tarihini Karahanlılar dönemiyle başlatma eğiliminde olduklarını göstermektedir. Hâlbuki arka plâna inildiğinde Karahanlı toplumunun nüvesi olan Karluk, Yağma ve Çiğil boylarının, komşu Fergana insanının oluşturduğu dinî ve kültürel atmosferden pozitif anlamda etkilendikleri açıkça görülecektir. Dolayısıyla bu çalışmada öncekilerden farklı olarak, Türklerin İslâmlaşma arifesinde yaşadıkları, sonrasında geçirdikleri değişimin boyutları ve bütün bunların Fergana ile olan ilişkisine değinilmiştir.

Fergana'ya dair ilk yazılı kaynaklar sırasıyla Fars, Grek ve Çinli seyyah, sefir ve tarihçilere aittir. Ancak bu kaynaklara ulaşılabilmesi, alanının uzmanlarından olan Barthold, Chavannes, Gibb ve Bernştam gibi tarihçilerin çevirileriyle yetinilmesini zorunlu kılmıştır. Buna karşılık X ve XI. yüzyıl tarih ve coğrafyacılarından Taberi, İbnü'l-Esîr, Mukaddesî, İbn Havkal, İstahrî, Yakût, Belazurî, Sem'ânî ve Narşahî'nin eserlerinden yararlanılmış, ayrıca DİA, İA ve Türkler gibi ansiklopedilerin ilgili maddeleri gözden geçirilmiş, nihayetinde son dönem tarihçilerimizden Fuat Köprülü, Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu, Bahaeddin Ögel, Hakkı Dursun Yıldız, Ramazan Şeşen ve Zekeriya Kitapçı'nın yorumları ışığında tezin yazımı tamamlanmıştır.

Araştırma, VIII. yüzyıldan XIII. yüzyılın sonuna kadar olan zaman dilimini kapsamaktadır. Çünkü gerçekleşen Moğol istilas, Mâverâünnehr ve onun bir bölümü olan Fergana'da kendini gösteren ilmî ve kültürel gelişmeleri kesintiye uğratmıştır. Ancak ilmî ve kültürel hayat ele alınırken ekoller ve bilginler, araştırmanın tarihsel sınırı olan XIII. yüzyıla sığdırılmaya çalışılmamış, kendilerinden sonra gelen ve bağımsız olarak düşünülemeden âlimler de bunlara eklenmiş, böylece bu bölüme yaklaşık bir yüzyıllık opsiyon tanınmıştır.

Tez, bir giriş ve altı bölümden oluşmaktadır. Girişte, Fergana kelimesinin filolojik tahlili ve bölgenin demografik yapısı, birinci bölümde coğrafi özellikleri, ikinci bölümde İslâm öncesi ve sonrasında Moğol istilasına kadar olan siyasî tarihi, üçüncü bölümde ekonomik ve ticarî hayat, dördüncü bölümde bölge şehirlerinin fizikî yapısı, beşinci bölümde dinî hayat, altıncı bölümde ise ilmî ve kültürel hayat ele alınmıştır. Birçok bilim adamının Fergana ile bağlantısı, sadece buraya bağlı bir yerleşim biriminde doğmuş olmasıdır. Konusu bölge tarihi olan akademik eserlerde de bu algılayış hâkim olduğundan, Fergana sınırları içerisinde doğan ve kaynaklarda geçen her ilim adamı; yetiştiği, çalışmalarını yürüttüğü ve öldüğü yer neresi olursa olsun, araştırmanın bu bölümüne dâhil edilmiştir. Şahıs ve yer isimlerinin yazılışında genel anlamda DİA ve İA'daki kriterler esas alınmıştır.

Fergana'ya bir araştırma gezisi yapılamaması, bibliyografyasında pek çok klasik eser, çeviri ve araştırma yazısı bulunan çalışmanın olumsuz yönü olarak zikredilebilir. Bölgenin günümüzdeki siyasî, sosyo-kültürel, etnik, ilmî, dinî ve ekonomik durumunu ortaya koyan yeni çalışmaların, bu araştırmayı tamamlaması umulur.

Konu seçimi ve araştırmanın her aşamasında görüş, yorum ve tavsiyeleriyle ufkumu aydınlatan ve yol gösteren kıymetli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Hüseyin ALGÜL'e şükranlarımı sunarım. Ayrıca bilgi ve fikirlerinden faydalanma ihtiyacı duyduğumda değerli vakitlerini ayıran Prof. Dr. Osman ÇETİN, Prof. Dr. Mustafa KARA, Prof. Dr. Mefail HIZLI ve Prof. Dr. Dr. Seyfettin ERŞAHİN ile çalışmanın tamamlanmasında emeği geçen herkese teşekkürü bir borç bilirim.

Yunus AKYÜREK

BURSA 2008

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	II
ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
I. ARAŞTIRMANIN METODU ve KAYNAKLARI.....	1
II. FİLOLOJİK TAHLİL ve DEMOGRAFİK YAPI.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM

FERGANA BÖLGESİNİN COĞRAFÎ YAPISI

I. MİYÂN-RÛZÂN BÖLÜMÜ	20
II. NESYÂ BÖLÜMÜ	22
A. Yukarı Nesyâ Bölümü	22
B. Aşağı Nesyâ Bölümü	23
III. VÂGİZ BÖLÜMÜ	27

İKİNCİ BÖLÜM

FERGANA BÖLGESİNİN SİYASÎ TARİHİ

(M.Ö. VII. – M.S. XIII. YÜZYILLAR)

I. M.S. VIII. YÜZYILA KADAR BÖLGENİN SİYASÎ DURUMU.....	36
II. VIII.-XIII. YÜZYILLAR ARASINDA BÖLGENİN SİYASÎ DURUMU	52
A. Emevîler.....	53
B. Abbasîler	86
C. Karluklar	96
D. Samanîler	98
E. Karahanlılar	105
F. Selçuklular	112
G. Karahıtaylar ve Naymanlar	114
H. Harzemşahlar ve Fergana Kağanlığı.....	115
III. MOĞOL İSTİLASI ve SONRASINDA BÖLGENİN SİYASÎ DURUMU.....	119
A. Moğollar.....	119
B. Çağatay Hanlığı.....	122

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FERGANA BÖLGESİNDE EKONOMİK HAYAT

I. ZİRAAT ve HAYVANCILIK	128
II. TİCARET ve SANATLAR	133
III. MADENLER.....	142

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FERGANA ŞEHİRLERİNİN FİZİKİ YAPISI

I. ŞEHİRLERİN FİZİKİ ÖZELLİKLERİ.....	151
II. MİMARÎ.....	158

BEŞİNCİ BÖLÜM

FERGANA'NIN DİNÎ YAPISI

I. İSLÂMİYET ÖNCESİ	161
II. İSLÂMÎ DÖNEM.....	167

ALTINCI BÖLÜM

FERGANA'DA İLMÎ ve KÜLTÜREL HAYAT

I. M.S. VIII. YÜZYIL ÖNCESİ	186
II. İSLÂM MEDENİYETİ (VIII ve XIII. YÜZYILLAR ARASI).....	191
III. İSLÂMÎ DÖNEMDE İLMÎ HAYAT	197
A. Dinî İlimler	198
B. Pozitif İlimler	213
C. Sosyal İlimler	220
SONUÇ.....	225
EK 1: HARİTALAR.....	234
EK 2: ARKEOLOJİK BULGULAR	237
KAYNAKLAR	239
ÖZGEÇMİŞ	253

KISALTMALAR

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.md.	: Adı geçen madde
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.tz.,	: Adı geçen tez
AÜB	: Ankara Üniversitesi Basımevi
AÜİFY	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
a.y.	: Aynı yer
Bkz.	: Bakınız
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
d.	: Doğumu
der.	: Derleyen
ed.	: Editör
C.	: Cilt
cz.	: Cüz
çev.	: Çeviren
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İEFB	: İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi
karş.	: Karşılaştırınız
Ktp.	: Kütüphanesi
m.	: Miladî
MEB	: Milli Eğitim Basımevi
MSÜSBE	: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
MÜİFVY	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
(r.a.)	: Radıyallahu anh
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TA	: Türk Ansiklopedisi
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDVY	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
thk.	: Tahkik eden
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
ts.	: Tarihsiz
TTKB	: Türk Tarih Kurumu Basımevi
UÜSBE	: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
vd.	: ve devamı
yay.	: Yayınları
y.y.	: Basım yeri yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN METODU ve KAYNAKLARI

Araştırmada tarih metodolojisinin temel esaslarına genel anlamda uyulmuştur. Konunun klasik dönem İslâm Tarihi ile bağlantılı olması hasebiyle bu döneme ait çoğu Arapça¹, bir kısmı ise Farsça olan ana kaynaklar taranmış, edinilen bilgiler yerli-yabancı çağdaş araştırmalarla karşılaştırıldıktan sonra ilmî kriterler ışığında yorumlanmış, gerekli yerlerde ise yapıcı tenkide gidilmiştir. Milat öncesine dair Çin, Grek ve Fars dilli kaynak, bilgi ve belgelere ulaşılamadığından, bunların çeşitli dillerdeki tercümelerine başvurulmuştur. Fergana ve yakın havzasına ait arkeolojik bulgular ise çağdaş araştırmalar ışığında ele alınmıştır.

Genel tarihler, ricâl ve coğrafya kitapları çalışmanın ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Araştırmanın siyasî tarih bakımından en önemli kaynakları; Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö.310/922) *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*'u ve İbnü'l-Esîr'in (ö.630/1232) *el-Kâmil fi't-Târîh*'idir. Taberî; Fergana ile alakalı Emevî ve Abbasî dönemine, İbnü'l-Esîr ise ek olarak Tahirî, Samanî, Karahanlı, Harzemşah ve Moğol dönemlerine ait önemli bilgiler verir. Emevî ve Abbasî dönemi Ferganası ile ilgili orijinal bilgiler veren diğer bir eser de Belâzurî'nin (ö.279/892) *Fütûhu'l-Buldân*'ıdır. Eser, bölge tarihinin temel kaynaklarından. Ya'kûbî'nin (ö.292/905) *Târîhu'l-Ya'kûbî*'si, Mes'ûdî'nin (ö.346/957) genel bir tarih olan *Murûcu'z-Zeheb*'i, Cüveynî'nin (ö.681/1282) Selçuklu, Harzemşah, Moğol ve Çağatay dönemlerine dair mühim bilgiler içeren *Târîh-i Cihân-guşâ*'sı, Hemedânî'nin (ö.718/1318) *Câmi'u't-Tevârih*'i, Zehebî'nin (ö.748/1348) miladî 1300 tarihine kadar geçen önemli hâdiseleri ele aldığı *Târîhu'l-İslâm*'ı ve *el-Iber*'i, Nüveyrî'nin (ö.732/1332) *Nihâyetü'l-Ereb*'i, Suyûtî'nin *Târîhu'l-Hulefâ*'sı, Bîrûnî'nin *el-Kânûnü'l-Mes'ûdî*'si, İdrisî'nin *Nüzhetü'l-Müşâk*'ı, İbn A'sem el-Kûfî'nin *el-Fütûh*'u, İbn Tagrıberdi'nin (ö.874/1469) bir Mısır tarihi olan *en-Nücümü'z-Zâhire*'si ve son dönem tarihçilerinden H. İbrahim Hasan'ın *İslâm Tarihi* de bu

¹ Barthold'a göre; hicrî ilk üç yüzyıl eserlerinin tamamına yakını Arapça'dır. Bkz. Barthold, Vassiliy Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (trc. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s.1 vd.

bağlamda değerlendirilebilir. Ebû Bekir Muhammed b. Cafer Narşahî'nin *Târîhu Buhârâ*'sı, Samanî dönemi Ferganası hakkında orijinal bilgiler ihtiva ederken, Zahirüddin Muhammed Bâbur'un *Vekayi-Bâbur*'ün *Hatıratı* ise çalışmayı tarihsel olarak sonraki döneme bağlar mâhiyettedir.

İbn Hurdâzbih'in (ö.300/912) Abbasîlere bağlı ülkeleri çeşitli yönleriyle ele aldığı *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i, Batlamyus'u aşan ve özgün bir çizgi yakalayan İstahrî'nin (ö.307/919 sonrası) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i, Endülüs'ten Mâverâünnehr'e varıncaya İslâm coğrafyasını 28 yılda gezen İbn Havkal'in (ö.367/977 sonrası) *Kitâbü Sûreti'l-Arz*'ı, bölge hakkında geniş malumat veren Mukaddesî'nin (ö. 388/998) *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Akâlîm*'i, muazzam bir coğrafya sözlüğü olan Yâkût el-Hamevî'nin (ö.626/1229) *Mu'cemü'l-Buldân*'i² ve İbnü'l-Fakîh el-Hamedanî'nin *Kitâbu'l-Buldân*'ı Fergana'nın coğrafî yapısı ve şehirlerinin fizikî özellikleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler verir. Zikri geçen kaynaklar, batıda da pek çok kez basılmıştır. Şehircilik ve mimarî yapı ele alınırken son dönem Türkçe eserlerden de faydalanılmıştır.

İbnü'n-Nedim'in (ö.386/996) hicrî IV. yüzyılın son yarısına kadar İslâm fikir dünyasının anatomisini sunan *Kitâbü'l-Fihrist*'i, Sem'ânî'nin (ö.562/1166) mühim coğrafî ve tarihî isimleri hâiz *el-Ensâb*'ı, kaynaklarını gösteren İbn Hallikân'ın (ö.681/1282) *Vefeyâtü'l-A'yân*'ı, Kehhâle'nin *Mu'cemu'l-Müellifîn*'i, Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûsu'l-A'lâm*'ı, Zehebî'nin *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*'sı, Suyûtî'nin *Buğyetü'l-Vu'ât*'ı, Bîrûnî'nin *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkini*'si, Kâtib Çelebi'nin *Keşfu'z-Zünûn*'u, Safedî'nin (ö.764/1363) doğu ve batıda tanınan eseri *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*'ı, Hayreddin Zirikli'nin *el-A'lâm*'ı, Kutubî'nin *Fevâtu'l-Vefeyât*'ı, Ömer Ferrûh'un *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*'si, Bağdatlı İsmail Paşa'nın *Hediyetu'l-Ârifîn*'i, Sülemî'nin *Tabakâtu's-Sûfiyye*'si, Abdurrahman Câmî'nin *Nefahâtü'l-Üns*'ü Ferganalı ilim ve gönül adamlarına dair başlıca biyografi kaynaklarıdır.

² Eserin özellikleri ve ehemmiyeti hakkında bkz. Günaltay, M. Şemseddin, *İslâm Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-* (haz. Yüksel Kanar), İstanbul, 1991, s.439 vd.

Çalışmada, ağırlıklı olarak geçen yüzyılda yerli ve yabancı müellifler tarafından kaleme alınan eserler de geniş bir yer tutmuştur.

Orta Asya tarihi duayenlerinden olan V. Viladimiroviç Barthold'un *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* ve Hamilton A.R. Gibb'in *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı* adlı eserleri araştırmanın önemli kaynakları arasında yer alır. T. Walker Arnold'un *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, Carl Brockelmann'ın *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Sir William Muir'in *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall*, R. Nelson Frye'in *Bukhara 'The Medieval Achievement*, Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, M.A. Shaban'ın *Islamic History* adlı eserlerinden de belli oranda istifade edilmiştir.

Ülkemiz akademisyenleri de araştırmada önemli bir yer tutmuşlardır. Ancak bunlardan hiçbiri "Fergana" başlıklı müstakil bir çalışma yapmamış, eserlerinde yeri geldikçe bölge ile dağınık bilgiler sunmuşlardır. Bu bağlamda; siyasî alanda Zeki Velidi Togan'ın *Umumi Türk Tarihine Giriş* ve *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, Osman Turan'ın *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Hakkı Dursun Yıldız'ın *İslâmiyet ve Türkler* ve Zekeriya Kitapçı'nın *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, coğrafi alanda Ramazan Şeşen'in *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, kültürel hayatta ve şehirlerin fizikî yapısı alanında İbrahim Kafesoğlu'nun *Türk Milli Kültürü*, *Türkler ve Medeniyet*, *Türk Bozkır Kültürü*, Faruk Sümer'in *Eski Türklerde Şehircilik*, Bahaeddin Ögel'in *Türk Kültür Tarihine Giriş*, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi* ve *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, dinî hayatta Fuat Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Zekeriya Kitapçı'nın *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı* ve *Türkler* adlı eserlerinden faydalanılmıştır.

Araştırmada çeşitli ansiklopedilerin ilgili maddelerine de müracaat edilmiştir. *İslâm Ansiklopesi*, *DİA*, *Türk Ansiklopedisi*, *Türkler* ve *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* bunların başlıcalarıdır.

II. FİLOLOJİK TAHLİL ve DEMOGRAFİK YAPI

Türkistan'ın güneyi için kullanılan "Mâverâünnehr" kelimesinin menşesinde, İran ile Turan'ı birbirinden ayıran Amu-Deryâ³ bulunur.⁴ Hz. Ömer'in, İran'ın kuzeyine gönderdiği Ahnef b. Kays'a yazdığı mektupta "النهر" olarak geçen kelime⁵, müslüman coğrafyacılar tarafından geliştirilerek "Mâveâünnehr" şeklinde kullanılmıştır.⁶ Buna göre mâ-i mevsûle ile Türk unsurun yoğun olarak yaşadığı Amu-Deryâ'nın doğu ve kuzey kesimleri kastedilir.⁷ Fergana'nın bağlı olduğu Mâverâünnehr bölgesine "Bilâdü'l-Heyâtile"⁸ ve "Turan ülkesi" de denilmekteydi.⁹ Ancak Turan kelimesi, Orta Asya Türk topraklarına verilen genel bir isim olup, Mâverâünnehr bu geniş coğrafyanın sadece bir bölümünü oluşturur.¹⁰ Gürsoy bu kelimeyle, Amu-Deryâ ve Sir-Deryâ'nın geçtiği çukur alanlar ve bunların döküldüğü Aral Gölü havzasının kastedildiğini kaydeder¹¹ ki, coğrafi verilere göre bu yorum kesinlikle yanlıştır.

Fergana hakkındaki en eski kayıtlar Çince olup, Çin elçisi Chang-Chien/K'ien'e (M.Ö.120 ya da M.Ö.128) aittir. Buna göre; bu tarihlerde bölgeye ve bölgede hüküm süren devlete "Ta-yüan" adı verilmekteydi.¹² Bu ise "Büyük Yüan" anlamına gelir.¹³

³ Amu-Deryâ, Farsça ve Arapça'da Ceyhun olarak geçer. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi* (trc.Salih Tuğ), İstanbul 1995, I, s.332.

⁴ Barthold, *Türkistan*, s.67; Gibb, H.A.R., *Orta Asya'da Arap Fütûhatı* (trc. M.Hakkı), İstanbul 1930, s.3; Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 1996, s.587 vd.

⁵ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk* (thk. Muhammed b. Ebu'l-Fadl İbrâhim), Kahire, ts., IV, 168. "Sakin nehrin karşı yakasına geçmeyiniz..." "النهر" kelimesi Ahnef'in Türklerle yaptığı bir savaş öncesinde, motivasyon için yaptığı bir konuşmada da geçer. Bkz. Taberî, IV, 169.

⁶ Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh b. Abdullah, *Mu'cemü'l-Buldân*, Beyrut, 1957, V, 45 vd; İstahrî, Ebû İshâk el-Fârisî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* (thk. M.J. de Goeje), Leiden, 1967, s.286; İbn Havkal, *Kitâbü Süreti'l-Arz* (thk. M.J. de Goeje), Leiden, 1967, s.459. Kelime; Farsça'da "Par-Deryâ", İngilizce'de "Transoxiana" olarak geçer. Bkz. Barthold, "Mâverâü'nnehr", *İA*, VII, 408 vd.

⁷ Akyürek, Yunus, *Mâverâünnehr (Türk İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2001, s.1.

⁸ Yâkût, Buldân, V, 45; Mukaddesî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Akâlîm* (thk. M.J. de Goeje), Leiden, 1906, s.261. Mukaddesî ismi bazılarıncâ "Makdisî" olarak okunur. Bkz. Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 2001, s.270; Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sükûtu* (çev. Fikret İşıltan), Ankara, 1963, s.205.

⁹ Yâkût, Buldân, II, 57.

¹⁰ Minorsky, V., "Turan", *İA*, XII, 109.

¹¹ Gürsoy, C. R., "Turan", *TA*, Ankara, 1968, XXXII, 1.

¹² Jusubaliyev, Ali, *Fergana Bölgesine İslâmiyet'in Girişi ve Yayılışı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2001, s.20; Musagulova, Aynura, *Şâş ve Taraz Bölgelerinin Tarihi 700-1000*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001, s.26; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, s.558.

M.Ö. II. yüzyılda “Ta-yüan¹⁴” diye anılan Fergana sonraki dönem Çin kaynaklarında; “Polonya”, “Pa-han-na/Pa-hanna”, “Po-han/P’o-han”, “Fer-han”, “Po-lo-na/P’o-lo-na” ve “Fei han” olarak isimlendirilir. Kelimenin, Farsça’dan Çince’ye geçtiği iddiası, Farsça’da benzer bir kelime bulunmadığından olanaksız görünmektedir.¹⁵ Kelime, Pehlevî kaynaklarında “Parkana” şeklinde geçse de ne anlama geldiği bilinmemektedir.¹⁶ Çin kaynaklarında Fergana için “Davan” ismi de kullanılmıştır. Çince’de “da” büyük, “van” ise bölge anlamına gelir.¹⁷ Frye ise Fergana kelimesinin “Parikani”den türediğini iddia eder.¹⁸ M.Ö. II. yüzyıl dolaylarında Amu-Deryâ vadisine gelen Masagetler, sonraları “Da Yüe-çi” olarak isimlendirildiler. Çin elçisi Chien, Orta Asya’ya ulaştığı zaman Yüe-çi ve Vusunlar dışındaki bütün halklar, Yuitanlılar (Hotan), Davanlılar (Fergana), Kangjuılar (Qanqa) ve Dahlılar (Baktırya) gibi içinde yaşadıkları devletin adı ile anılmaktaydılar.¹⁹ Yine Çin kaynaklarına göre Şâş, Taraz ve Fergana bölgeleri tarih boyunca hiyerogliflerde de geçmiştir. Buna göre Fergana-Kup, Kup-Ûş ve Ûş-Özkend bölgeleri farklı zamanlarda değişik isimlerle anılmışlardır. Meselâ; Taşkent’in diğer isimleri Çaç, Şâş ve Binket²⁰, Talas’ınki ise Taraz’dır. En çok isim değiştiren Fergana ise Bohan, Kulan, Polona, Lona vb. adlar almıştır.²¹ “Fergana” cins ismi ancak M.S. V. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlamıştır.²² Bazı dönemlerde “Özkend” olarak anılsa da²³, müslüman coğrafyacılar bölge için “Fergana” ismini kullanmayı tercih

¹³ Necef, Ekber N. - Anna Berdiyev, Ahmet, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, İstanbul, 2003, s.77.

¹⁴ Ta Yüan’ın, Hokand ya da Soğd ülkesi olduğunu ileri sürenler de vardır. Bkz. Ekrem, Nuraniye Hidayet, “Chang Chien’in Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya”, *Türkler*, I, 769.

¹⁵ *TA*, “Fergana Teknesi”, Ankara, 1968, XVI, 250; Musagulova, a.g.tz., s.26; Barthold, “Fergana”, *IA*, IV, s.558.

¹⁶ Jusubaliev, a.g.tz., s.12.

¹⁷ Jusubaliev, a.g.tz., s.19 vd.

¹⁸ Frye, Richard Nelson, *The Heritage of Persia*, New York, 1963, s.44.

¹⁹ Aytbayev, Abdulhalık, “Massagetler Hakkındaki Eski Kaynaklar” (çev. Kezban Acar), *Türkler*, I, 635.

²⁰ Yâkût’ta بِنَكْت ‘Binkes’ olarak geçer. Bkz. Mu’cem, I, 500.

²¹ Musagulova, a.g.tz., s.6; Bâbur, Zahirüddin Muhammed, *Vekayi-Bâbur’un Hatıratı* (çev. Reşit Rahmeti Arat), Ankara, 1943, I, 5.

²² *TA*, “Fergana Teknesi”, XVI, 250.

²³ Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara, 1989, I, 235; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, VIII.

etmişlerdir.²⁴ Belki de bu isimlendirme, Özkend'in siyasî ve stratejik önemine mebnidir.²⁵

Bölgenin demografik yapısı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülür. Mesûdî'ye göre, Nuh tufanından sonra Sâm b. Nûh ve Yâsef b. Nûh'un çocukları yeryüzüne dağıldılar. 'Âmûr b. Sûbîl b. Yâfes b. Nûh'un nesli doğu istikametine gitti. Bunlardan, Belh nehrini geçerek Çin'e ulaşanlar bu güzergâh boyunca pek çok şehir ve köy inşa ettiler. Huttalan ve Rûsân'da ikamet eden Huttallar; Uşrûsana, Buhara ve Semerkant arasında oturan Soğdlar ve Fergana, Şâş, İsbîcab ve Fârâb halkları bunlardandır.²⁶

Fergana'nın taş devrine ait bulgularında, özellikle de Taşkent'te Kaunçı-Tepe'nin M.Ö. 3000 senelerine ait katlarında, Akdeniz ırkına benzer dolikosefal²⁷ bir ırkın varlığı tespit edilmiştir. Bronz devri itibarıyla Orta Asya brakisefal ırkının²⁸, Amu-Deryâ ve Fergana içlerine kadar nüfuz ettiği görülür.²⁹ Fergana toprakları, M.Ö. VII ila V. yüzyıllar arasında eski Saka yurdu olmuştur.³⁰ M.Ö. II. yüzyılda Sakaların önemli bir kısmı Sicistan dolaylarına göç etti. Bunlardan Fergana ve Kaşgar arasına yerleşen "Hiüsün" ile "Kün-tu" boyları, Türk urukluydu. Çin kaynaklarında, Sakaların Fergana'daki varisleri olan Hiüsünlerin âdet, giyim, çehre ve karakter bakımından Usunlara benzedikleri kaydedilir.³¹ Chien'e göre yerleşik Aryan ırkından olan Fergana halkı³², Hun çağında Türk unsurun belirsizleştiği kozmopolit bir yapıya büründü.³³

²⁴ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.262; İstahrî, a.g.e., s.287.

²⁵ Çin sefiri Chang-Chien'in kaydettiğine göre, M.Ö.128'li yıllarda Fergana hükümdarı, Guşan (Özkend) kentinde oturuyordu. Bkz. Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.48; Barthold, "Fergana", *IA*, IV, 558; Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 375; Jusubaliev, a.g.tz., s.20. Ligeti, Chang'ın İç Asya seyahatini M.Ö.138 olarak verir ve izlenimlerini, diplomatik ilişkilerini ve tarihi birtakım olayları ayrıntılı olarak ele alır. Bkz. Ligeti, II, 57-69.

²⁶ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûcu'z-Zehab ve Ma'âdîni'l-Cevher*, I, 131 vd; Ağarı, Murat, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, İstanbul, 2002. s.320.

²⁷ Fransızca bir isim (anatomi). Uzun kafalı.

²⁸ Dar kafatasına sahip olan, yuvarlak kafalı, kafatası indeksi 80 ya da daha fazla olan.

²⁹ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.5 vd.

³⁰ Necef-Berdiyev, a.g.e., s.77. Sakaların, Türk asıllı oldukları görüşü günümüzde hâkimdir. Bkz. Çay, Abdülhaluk M. – Durmuş, İlhami, "İskitler", *Türkler*, I, 591 vd; Durmuş, İlhami, "İskitlerin Kimliği", *Türkler*, I, 625.

³¹ Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s.407 vd.

³² Aryan ırkı için bkz. Alemany, Agustí, "Batı Avrasya Steplerinde Türk ve Alan Halkları Arasındaki Tarihî Bağlantılar" (çev. Nurşen Özsoy), *Türkler*, II, 530.

³³ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.79, 177; Durmuş, İlhami, *İskitler (Sakalar)*, Ankara, 1993, s.79.

Klasik devir batı coğrafyacıları Fergana'dan hemen hiç bahsetmezler. Verdikleri bilgi kırıntıları ise ancak Arap coğrafyacıların kaydettikleri verilerle desteklendiğinde bir anlam kazanır. Bu bağlamda Batlamyus tarafından zikredilen Aristeis isimli bir kavim, Üş yakınındaki Urest nehri civarında yaşamaktaydı.³⁴ Ortaçağ Müslüman müelliflerinin kullandığı “Arzu'l-Guziyye”, “Arzu'l-Becnâkiyye”, “Diz-i Alanân” gibi terkip kelimelerin Strabon ve Batlamyus'un eserlerinde geçen yer adlarıyla benzerlik göstermesinden hareketle, bölgenin o dönemdeki sakinlerinin As, Peçenek, Alan ve Oğuzlar oldukları varsayılabilir. Firdevsi'nin, Afrasyâb'ın oğlu Peşengin'in bu ülkeyi yönettiğini kaydetmesi de Oğuz ve Peçeneklerin bu topraklarda yaşadıklarının bir kanıtı olabilir. Buna göre Vahan, Bedahşan ve Fergana Oğuzların; Şaş, Sagâniyân ve Harezm ise As, Peçenek ve Alanların kadim yurtlarıydı.³⁵ Türk anayurdunun Tanrı Dağları-Aral mıntıkası olduğu eski Türk, Çin, İran ve Yahudi rivayetlerinde de geçmektedir.³⁶

Esin, milat sonrasında Fergana ve Şâş halklarının Türkleşmiş olduğu kanısındadır.³⁷ Haddizatında ticarî ilişkiler yoluyla İran kültürü Sir-Deryâ'nın doğusunda baskın olsa da, nüfusun aslî unsurunu Türkler oluşturmaktaydı. Yine siyasî ve askerî bakımdan da bölgenin tek hâkimi yine onlardı.³⁸ Toharistan, Cürcan, Buhara, Semerkant, Soğd, Uşrûsana, Fergana ve Zebulistan/Sicistan gibi mahallî prenslikler Türk soyundan gelen hükümdarlar tarafından yönetiliyordu. Arap fetihleri esnasında³⁹ zaman zaman Orta Asya Türk hakanlarından yardım istemek zorunda kalan bu prenslikler, genellikle istedikleri desteği almışlardır.⁴⁰ Gibb ve Shaban ise Türk unsurun Araplara ancak 101/720 tarihinden sonra ciddi mukavemette bulunduğunu, bundan önce

³⁴ Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 559.

³⁵ Parmaksızoğlu, İsmet, “Mâverâü'n-Nehr”, *TA*, XXIII, 333; Frye, Richard Nelson, *Orta Çağın Başarısı Buhara* (trc. Hasan Kurt), Ankara 2003, s.134.

³⁶ Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.17.

³⁷ Esin, Emel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, İstanbul, 1978, s.52.

³⁸ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s.95; Sâmi, Şemseddin, *Kâmûsu'l-A'lâm*, İstanbul 1316, VI, 4140; Barthold, *Türkistan*, s.67.

³⁹ Belâzurî, Ebû Hüseyin Ahmed b. Yahya, *Futûhu'l-Buldân* (thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Beyrut, 1983, s.330-332.

⁴⁰ Kitapçı, Zekeriya, *Türkistan'da İslâmiyet*, Konya, 1988, s.57.

İranlıların bölgeyi Araplara karşı savunduklarını kaydederek⁴¹, İranlıların siyasi ve demografik bakımdan bölgede baskın unsur olduklarını iddia etmişlerdir.

Kuzeyden akan Çotkal suyu kıyısındaki Tyuzaşu, Çotkal'ın kollarından Ak-Su nehri kıyısındaki Aygır-Cal, Çotkal vadisindeki Çaar-Taş, Çukurcak, Salık-Bulak gibi arkeolojik buluntular, Karluk ve Göktürk çağına ait göçebe Türk kurganlarına⁴² aittir. Bu bölgeden geçerek Tanrı Dağları ile Fergana'yı birbirine bağlayan ticaret yolları, Türk göçebelerin buraları yurt edinmelerine neden olmuştur.⁴³ Mâverâünnehr'in bütününe yayılan Türkler, bölgenin doğusuna düşen Şâş, İlâk, Uşrûsana ve Fergana'da İran kökenli budunlarla birlikte yaşamalarına rağmen nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktaydı.⁴⁴ Adı geçen yerler, Karluk, Oğuz, Yağma, Çiğil vb. Türk boylarıyla sınır teşkil ettiğinden karşılıklı göçler yaşanması doğaldır.

Türk boylarının, Göktürk döneminde Fergana'da nüfuzlarını artırdıkları görülür. Bölgenin kuzeyinde bulunan bir yüzük üzerinde Göktürk alfabesiyle yazılan "inanç" kelimesi bunun somut bir kanıtıdır.⁴⁵ Ayrıca Fergana'nın, Göktürk hâkimiyetine girmesinin ardından bölgede Türkçe prens isimlerine de rastlanmaktadır.⁴⁶ Az aşiretine mensup Ezgişler de bir dönem Fergana'da bulunmuşlar, İslâm devrinde (IX-XI. yüzyıllar arası) Özkend ve İli havzasındaki bazı köylerde yaşamışlardır.⁴⁷ Karluklar, M.S. VII. yüzyılın başlarında Fergana ve Toharistan'a yayılmışlardır.⁴⁸ VIII. yüzyılın

⁴¹ Gibb, *Orta Asya*, s.10 vd; Shaban, M.A., *Islamic History*, London, 1971, s.122 vd.

⁴² Eski Türkler mezara "kurgan" veya "gör" derlerdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. *İbn Fazlân Seyahatnamesi* (haz. Ramazan Şeşen), İstanbul 1975, s.129.

⁴³ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.331.

⁴⁴ Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.2.

⁴⁵ Ögel, a.g.e., s.199.

⁴⁶ Ögel, a.g.e., s.179; Barthold, a.g.md., IV, 559.

⁴⁷ Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.52 vd; Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul, 1999, s.31; Gürün, Kamuran, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1981, I, 171; Ezkişler, İbn Hurdâzbih'in IX. yüzyıl zikrettiği Türk elleri (kavimleri) arasında görülür. Bkz. İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (nşr. de Goeje), Leiden, 1967, s.31. Kaşgarlı (XI. yüzyıl) da bu Türk elinin Fergana'daki Özçend'e yerleştiğini bildirir bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lügâti't-Türk* (trc. Besim Atalay) Ankara, 1940, I, 96. Adları, her iki kaynakta da aynı şekilde (Ezkiş) yazılmıştır. On Oklar'ın Nu-şe-pi koluna bağlı A-si-kie boyundan gelmeleri de Bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s.31.

⁴⁸ Jusubaliev, a.g.tz., s.65. Karluklar, Divanü Lügati't-Türk'te "Hâkâniye Türkleri" olarak geçer. Kaşgarlı, I, 14, 30; Kazvîni, Zekerîya b. Muhammed b. Mahmûd, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâdi'l-İslâmiyye*, Beyrut, ts., s.544; Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.58. Bkz. Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1991, s.134.

sonlarına gelindiğinde ise Fergana ve civarı Karluk yabgusu Arslan Tarhan tarafından yönetilmekteydi. Abbasîler, 176/793'te bölgedeki Türk idaresine son vermiş, ancak çoğunluğunun Türk olması muhtemel olan halka karşı olumsuz bir tavır sergilememişlerdir.⁴⁹ Kuteybe döneminde (85-96/705-715) Fergana'nın bazı şehirlerine yerleştirilen ve bölgenin İslâmlaşmasında katkıları olan Arap unsur⁵⁰ ise şüphesiz ki etnik mozaik içerisinde küçük bir yer tutmaktaydı.

X. yüzyıl coğrafyacıları, Hârezm-Fergana istikametindeki şehir, kasaba, ırmak ve dağ adlarını Türkçe telaffuzlarıyla kaydetmişlerdir.⁵¹ Bir Karluk boyu olduğu sanılan Yağmalar, IX-XI. yüzyıllar arasında Kaşgar'ın kuzeydoğusu, Özkend, Talas ve Çu civarında varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁵² XI. yüzyılda Oğuzların güneye biraz daha yaklaşarak, Sir-Deryâ sahilinde kurulu şehirlerde yaşadıkları görülür. Yine Oğuz göçebeleri de bu nehrin sahil boylarında hayatlarını sürdürmüşlerdir.⁵³ Bu bilgiler ışığında, Sir-Deryâ ırmağının kaynağından Aral Gölü'ne kadar uzanan ve aralarında Fergana'nın kuzeyinin de bulunduğu yerleşim birimlerinde nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir. Birunî, Karahanlılar öncesinden bahsederken Fergana'ya bağlı Binket/Fenâket şehrinin Türklere ait olduğunu kaydeder.⁵⁴ Yakût ise kentin Şaş'a bağlı olduğu görüşündedir.⁵⁵

Karahanlılar döneminde; Semerkant, Balasagun, Buhara, Taşkent, Özkend, Talas, İsficab ve Kaşgar gibi şehirler yüz binlerce insanın yaşadığı merkezlerdi.⁵⁶

⁴⁹ Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1965, s.347; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 559 vd.

⁵⁰ Belâzurî, *Buldân*, s.420.

⁵¹ Kız-denizi, Dizek, Minik, Özkend, Hatunkes, Cabgukes, Ustürkes ve Arpalığ gibi. Bkz. İbn Havkal, a.g.e., s.480, 486, 491, 496, 500, 502-505, 507, 508; Yakût, *Buldân*, II, 358 vd; İstahrî, a.g.e., s.330 vd, 345; Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul, 1971, s.349.

⁵² Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ankara, 1977, s.136; Minorsky, a.g.md., *İA*, XII, 277 vd; Sümer, *Oğuzlar*, s.30.

⁵³ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.138.

⁵⁴ Birünî, Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed, *el-Kânûnül-Mes'ûdî*, y.y., 1954-1956, II, 572, 574, 576-578; Yakût, *Buldân*, I, 500; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.348.

⁵⁵ Yakût, *Buldân*, I, 500.

⁵⁶ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1997, IV, 53.

Fergana dâhil bütün Mâverâünnehr'e hâkim olan Samanîler döneminde ordunun neredeyse tamamına yakını yerli ve köle Türklerden oluşuyordu.⁵⁷

Demografik yapıda Tacikler de yer alıyordu. Taciklerin bir kısmı, İranlı esirlerin çocuklarıydı. Diğer kısmı ise kendi istekleriyle Fergana'ya yerleşerek ziraatla meşgul olan İranlılardı.⁵⁸ Buhara, Semerkant ve Hocend gibi şehirler, zamanla Tacikleşen Türk çoğunluğa sahipti.⁵⁹ XVI. yüzyıl ilk çeyreği itibarıyla Esfara/İsfara halkı tamamıyla sartlı (Tacik) ve dağlıydı. Merginân halkı da sart kökenliydi.⁶⁰ Endican'ın bilinen ilk sakinleri, Karluklardı.⁶¹ Karluklar ise bilindiği gibi Türk kökenlidir.⁶² Kubilay'ın Endican'a vali atadığı Tuva Han (ö.1306), farklı boylardan olan Türk kabilelerini Endican çevresine yerleştirerek, buranın Türkleşmesine katkıda bulunmuştur.⁶³

Farklı ırklardan oluşan Horasan milleti arasında en güzelleri Şâş, Fergana ve civarı halkıydı.⁶⁴ Ferganalılar emanete son derece riayet eden hayır sahibi insanlardı.⁶⁵ Derin gözlü ve kalın sakallı olup kılık-kıyafetçe Kanglılara benzerlerdi.⁶⁶ Tacikler arasında mavi gözlü ve sarışın tipler bulunsa da kestane saçlı olanları daha fazlaydı.⁶⁷ Kavgacı olan Merginân insanı, yumruk güreşinde oldukça maharetliydi. Öyle ki şöhretli güreşçilerin çoğu Merginânlıydı.⁶⁸ Ahsîkes halkı bakımlı, kuvvetli ve kırmızı benizliydi.⁶⁹ Hocend insanı güzel görünümlü ve insaf sahibi⁷⁰ olmasına karşın

⁵⁷ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.347 vd.

⁵⁸ Sâmî, V, 3394. Çinliler, İranlılar ve Türkler, Arapları "Tacik" olarak isimlendirmişlerdir. XI. yy.da Arap olmayan Müslümanlar için kullanılan bu kelimeyi Türkler, Müslüman İranlılar için kullanmışlardır. Bkz. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-* (haz. Hüseyin Dağ), Ankara 2004, s.40; Roux, Jean-Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık* (çev. Lale Arslan), İstanbul 2001, s.236.

⁵⁹ Togan, a.g.e., s.83 vd.

⁶⁰ Bâbur, I, 3. Sart, "tacir" anlamına gelir. Türk ve Moğollar, bölge ticaretine ellerinde bulunduran İranlılar için bu kelimeyi kullanmışlardır. Bkz. Barthold, "Sart", *İA*, X, 236 vd; Sâmî, V, 3394.

⁶¹ Konukçu, Enver, "Endican", *DİA*, XI, 191.

⁶² Bâbur, I, 2.

⁶³ Konukçu, a.g.md., *DİA*, XI, 191.

⁶⁴ Kazvînî, *Âsâr*, s.244; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.335; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.269.

⁶⁵ Kazvînî, *Âsâr*, s.224.

⁶⁶ Jusubaliev, a.g.tz., s.20.

⁶⁷ Sâmî, V, 3394.

⁶⁸ Bâbur, I, 3.

⁶⁹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.271.

⁷⁰ İbn Havkal, a.g.e., s.511.

gerektiğinde çok cesur ve savaşıydı.⁷¹ Ezgişler uzun sakallı, büyük başlı, berrak gözlü, şiveleri farklı ve imaret sahibi⁷², Oğuzlar, güzel yüzlü ve uzun boylu, Karluklar ise son derece parlak yüzlüydü.⁷³ Câhiz'a göre; babası Fergana'ya yerleşen bir Arap ile buranın yerlisini ayırt etmek neredeyse imkânsızdı. Çünkü Araplar da tıpkı Ferganalılar gibi kınalı, bıyıklı, kırmızı derili ve büyük kafalı idiler. Bir de yerel elbiseler giydiklerinde onlardan hiçbir farkları kalmazdı.⁷⁴ Bu gözlem, yerel halkın fizikî özellikleri ve Arapların uğradığı fizyolojik ve kültürel değişimleri ortaya koymaktadır.

⁷¹ Memorial, E. J. W. Gibb, *Hudûdü'l-Âlem "The Regions of The World"* (çev. Vladimir Fedorov Minorsky), London, 1970, s.115 (23b).

⁷² Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.52 vd; Gürün, I, 171. Burada geçen "imaret" ibaresi ile İslâm müesseselerinden olan imaretin kastedilip edilmediği açık değildir. İmaret için bkz. Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyet ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 1999, s.301-304.

⁷³ Mes'ûdî, *Murûc*, I, 132.

⁷⁴ Câhiz, Ebû Osmân 'Amr b. Bahr, *Menâkibü Cündi'l-Hilâfe ve Fazâilü'l-Etrâk [Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri]* (çev. Ramazan Şeşen), Ankara 1988, s.78.

BİRİNCİ BÖLÜM
FERGANA BÖLGESİNİN COĞRAFÎ YAPISI

Fergana vadisinin bir bölümünü oluşturduğu Mâverâünnehr (Mâverâû'l-Ceyhun) bölgesi; Orta Asya, Uzak Doğu ve Hint topraklarını İran üzerinden batıya bağlayan stratejik bir konuma sahipti. Araştırılan dönemin, hakkında en fazla bilgiye sahip olunan bölgesi burasıdır.¹ Mâverâünnehr, Amu-Deryâ'nın kuzey ve doğusunda yer alıp Arap hâkimiyetine giren topraklara verilen genel isimdir. Mâverâû'l-Ceyhun, eski Buhara ile Hokand hanlıkları olan Soğd, Fergana, Şur, Uşrûsana ve diğer Türkistan şehirlerinden oluşur. Kuzey ve doğu sınırları, coğrafyacılar arasında ihtilaf konusu olmakla birlikte bölge ana hatlarıyla, Sir-Deryâ havzasını ya da o dönemde İslâm hâkimiyetine girmiş olan Horasan'ın kuzey ve doğusunu içine alır. Jeo-stratejik öneminden kaynaklanan dinamik siyasî süreç, sınırların belirlenmesinde önemli rol oynamıştır.²

Ortaçağ Arap coğrafyacıları, Mâverâünnehr'i (Haytal³) beş bölüme ayırırlar. Birincisi; Buhara ve Semerkant gibi bölgenin siyasî, ticarî ve dinî merkezlerinin bulunduğu Soğd (Soğdiana) bölümü⁴, ikincisi; Soğd'un batısını ve Amu-Deryâ ile Aral Gölü'nün birleştiği deltayı oluşturan eski Hive bölümü, üçüncüsü; Sağâniyân ve Huttel topraklarını kapsayan güney bölümü, dördüncüsü; Fergana ve Şaş bölgelerinden oluşan kuzey bölümü, beşincisi ise Amu-Deryâ'nın yukarısında yer alan Bedahşân ve Vahan bölümüdür.⁵ Mukaddesî ise bölgeyi, 6 küre⁶ ve 4 nahiyeye ayırır. Kürelerin ilki doğu tarafında ve Türk sınırında yer alan Fergana, sonra sırasıyla İsbîcab, Şaş, Uşrûsana, Soğd ve Buhara gelir. İlâk⁷, Keşş, Nesef ve Sağâniyân ise bölgenin nahiyeleridir.⁸

İstahrî ve İbn Havkal'a göre; Mâverâünnehr'in doğusunda, Fâmir (Pamir) ve Raşt yer alır. Bu yöndeki sınırı, güneyde Hint toprakları üzerinde düzgün bir hat üzere uzanan Huttel'i de içine alarak sona erer. Batısında, Taraz (Talas) sınırından bir kavis

¹ Barthold, *Türkistan*, s.67.

² Yâkût, *Buldân*, V, 45; Sâmî, VI, 4140; Barthold, "Mâverâünnehr", *İA*, VII, 408.

³ Mâverâünnehr topraklarına, Horasan'ın Haytal (Hefthal) bölgesi de denirdi. Bkz. Şeşen, a.g.e., s.2.

⁴ Soğd arazisi, Amu-Deryâ'ya varmadan Buhara vadisinde kaybolan Polytimetus'un (Zerefşan Nehri) her iki sahilindeki alandır. Bkz. Wellhausen, *Arap Devleti*, s.205.

⁵ Strange, Guy Le, *Buldânu'l-Hilâfeti's-Şarkıyye* (çev. Beşir Francis-Korkis Avvad), Beyrut, 1985, s.476; Parmaksızoğlu, a.g.md., *TA*, XXIII, 333; Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara 1998, s.27 vd; Barthold, *Türkistan*, s.85 vd.

⁶ Küre; eski bir idari taksimat olup sancak/vilayet taksimatının karşılığıdır. Bkz. Şeşen, a.g.e., s.6.

⁷ İlâk dağının güney kısmı, Fergana ile sınır teşkil ediyordu. Bkz. İbn Havkal, a.g.e., s.510.

⁸ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.261 vd; Şeşen, a.g.e., s.253.

şeklinde uzanmış olan Guzziyye (Oğuz) ve Hazleciyye (Hazluc/Karluk) ülkeleri bulunur. Batı sınırı Fârâb, Biskend, Soğd, Semerkant, Buhara çevresi ve Harezmi toprakları ile Harezmi (Aral) Gölü'nde sona erer. Kuzeyinde, Fergana'nın en uzak noktasından Taraz'a doğru dosdoğru bir hat üzere bulunan Hazleciyye Türkleri yer alır. Güneyinde ise, Bedehşân'dan düzgün bir hat boyunca Harezmi gölüne kadar devam eden Amu-Deryâ bulunur.”⁹ İstahrî ve İbn Havkal, diğer Arap coğrafyacılarından farklı olarak Huttel ve Harezmi'yi de Mâverâünnehr sınırlarına dâhil etmişlerdir.

Wellhausen, bölgeyi altı kısma ayırır. Buna göre; en doğuda Huttalan/Huttal, sonra Sağâniyân, ortada Soğdiyana, onun doğusunda dağlık Uşrûsana, kuzeyinde ise Türk diyarıyla sınır teşkil eden Şaş ve Fergana yer alır.¹⁰ Bazı batılı araştırmacılar, bölgeyi Orta Asya olarak algılamış ve burada gerçekleşen fetihleri de “Orta Asya Arap Fütuhâtı” olarak isimlendirmiştir¹¹ ki bu yanlış bir yorumdur. Çünkü burası, coğrafi bakımdan Orta Asya'nın güneyine düşer. Kitapçı ise bölgeyi, Türkistan'ın Emevîler devrinde Arap hâkimiyetine giren bölümü olarak niteler. Bu görüş tutarlıdır. Çünkü Emevî idaresi, resmî yazışmalarda Mâverâünnehr ya da Mâverâü'l-Ceyhun olarak isimlendirdiği bu coğrafyayı elinde tutmak için büyük çaba göstermiştir.¹² Özetle; Mâverâünnehr bölgesinin coğrafi sınırları Müslüman coğrafyacılar tarafından Amu-Deryâ'nın, Sir-Deryâ istikametindeki doğu ve kuzey kesimleri olarak algılanmıştır.¹³

Çin kaynaklarına göre Fergana toprakları, Hun yurdunun güney-batısı ile Han sülalesinin (M.Ö.206-M.S.9)¹⁴ hükümlerinde olduğu Çin'in tam batısına düşer ve buraya uzaklığı yaklaşık 10 bin li¹⁵dir. Kuzeyinde K'ang-chü, güney-batısında Ta-hisa (Baktriya), güney-doğusunda Vusunlar, doğusunda Yu-mi ve Yu-t'ien (Hoten) ülkeleri ile batısında Ta Yüe-çi yurdu¹⁶ yer alır. Çinli Shih-chi'nin kaydettiğine göre; Ta Yüan/Fergana'da, toplam nüfusu yaklaşık 10 bin olan yetmişten fazla irili ufaklı

⁹ İstahrî, a.g.e., s.286 vd., 290; İbn Havkal, a.g.e., s.467, 509, 511; İbn Hurdâzbih, a.g.e., s.28.

¹⁰ Wellhausen, *Arap Devleti*, s.205.

¹¹ Gibb, *Orta Asya*, Giriş.

¹² Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.55; İbn Rüste, *Kitâbu'l-A'lâku'n-Nefise*, Kahire, 1998, s.294.

¹³ Akyürek, a.g.tz., s.3.

¹⁴ Han Hanedanı, bir dönem Çin'e hâkim olan aile. Bkz. *Türkler*, I, 743.

¹⁵ 4 li, yaklaşık 1 mildir. Bkz. Barthold, “Fergana”, *IA*, IV, 559.

¹⁶ Ta Yüe-çi ülkesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ekber-Ahmet, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, s.79.

yerleşim birimi vardı.¹⁷ Çin sefiri Chang-Chien, M.Ö.128’li yıllarda burada irili ufaklı 70 yerleşim birimi ile buralarda yaşayan yaklaşık 60.000 aile (300.000 kişi) olduğunu kaydeder.¹⁸ T’ang-şu’ya göre; M.S. 745 yılı itibarıyla bölgede altı büyük, yüz kadar da küçük yerleşim birimi mevcuttu.¹⁹ Bâbur dönemi Fergana’sında, Sir-Deryâ’nın güneyinde beş, kuzeyinde iki olmak üzere toplam yedi şehir bulunuyordu.²⁰

Fergana, beşinci iklimde²¹ yer alır. Beşinci iklim; doğu Türkleri ve Ye’cûc’un ülkesinden başlar, Kaşgar, Balasagun, Râşt, Fergana, İsbîcâb, Şâş, Uşrûsana, Semerkant, Buhara, Harezmi topraklarını kat ederek Hazar denizinden Bâbu’l-Ebvâb’a ve batıya doğru uzanır.²² Bâbur’a göre de Fergana beşinci iklimdedir. Fergana’yı doğudan Kaşgar, batıdan Semerkant ve güneyden ise Bedahşan’a sınırı olan ulu dağlar kuşatır. Sadece Semerkant ve Hocend’in bulunduğu batısında dağ yoktur. Kuzeyinde Almalık, Almatu ve Yangı/Otrar gibi şehirler vardır.²³ Bir başka değerlendirmeye göre bölge; Tibet şehirlerinden başlayarak Fergana, Uşrûsana, Semerkant, Buhara ve Belh doğrultusunda batıya devam eden dördüncü iklimde yer alır.²⁴

X. yüzyıl İslâm coğrafyacıları Fergana’yı, Mâverâünnehr’in doğusuna düşen ve eğimli arazinin solunda kalan zengin bir küre olarak kaydetmektedirler.²⁵ Doğu-batı istikametinde Türkistan’a gidenin sağında, Horasan’ın ise doğusunda yer alan Fergana, Yâkût’a göre Türkistanla hudut olan büyük bir şehir ve geniş bir küredir.²⁶ Mâverâünnehr’in diğer bölümlerine oranla daha geniştir ve IV/X. yüzyıl itibarıyla bölgede, Fergana’dan daha fazla köyü olan bir başka yer yoktu. Bazen bir köyün

¹⁷ Ekber-Ahmet, a.g.e., s.77.

¹⁸ Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.48; Barthold, “Fergana”, *IA*, IV, 558; Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 375; Jusubaliyev, a.g.tz., s.20. Ligeti, Chang’ın İç Asya seyahatini M.Ö.138 olarak verir ve izlenimlerini, diplomatik ilişkilerini ve tarihi olayları ayrıntılı olarak ele alır. Bkz. Ligeti, II, 57-69.

¹⁹ Barthold, “Fergana”, *IA*, IV, s.559.

²⁰ Bâbur, I, 1.

²¹ Eski coğrafyacılar, Ekvator’un kuzeyini Ekvator’dan Kuzey Kutbu’na doğru yedi iklime (kuşağa) bölerler ve her iklimi doğudan batıya doğru ele alırlar. Bkz. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.VIII.

²² Kazvîni, *Âsâr*, s.474 vd; İbn Haldûn, *Mukaddime*, Kahire, ts., s.48; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.205.

²³ Bâbur, I, 1.

²⁴ Ramazanî, Muhammed, *Mücmelü’t-Tevârih ve’l-Kıyas*, Tahran, 1939, s.480.

²⁵ Mukaddesî, *Ahsenü’t-Tekâsim*, 262; İstahrî, a.g.e., s.287, 333 vd; İbn Havkal, a.g.e., s.512; Yâkût, *Buldân*, IV, 253; Minorsky, *Hudûd*, s.115 (23b).

²⁶ Yâkût, *Buldân*, IV, 253; Kitapçı, *Türkistan’da İslâmiyet*, s.163 vd. Fergana, hem bir şehir hem de Mâverâünnehr’in bir bölümü olarak sadece Yâkût’ta geçmektedir. Bkz. *Buldân*, IV, 253.

sınırları neredeyse bir merhaleye/konağa ulaşırdı. Bu yönüyle bölgede münferit köyler Ferganadakiler kadar geniş bir alana yayılmamıştı.²⁷ Barthold son cümleyi, ‘bazı köyler, birbirine takriben bir günlük uzaklıktaydı’ şeklinde yorumlar.²⁸

Günümüzde Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan sınırları içerisinde kalan Fergana vadisi²⁹, Soğdiana’nın kuzeyinde³⁰ ve Sir-Deryâ havzasında yer alan bir iç teknedir. Kuzeyde Tanrı Dağları Çotkal silsilesi, kuzey-doğu ve doğuda Fergana (4490 m.), kuzey-batıda Çotkal ve Kurama/Kuramin (4045 m.), güneyde Alay/Aladağ (5366 m.) ve Türkistan sıradağlarının kuşattığı, güney-doğu yönünde Kaşgar’la sınırı olan, batıda ise Sir-Deryâ’nın geçtiği 7 km. enindeki bir geçitle Açlık stepleri (Açtalaa) ile birleşen üçgen betili geniş bir coğrafyadır. Sir-Deryâ, sıradağların eteklerine temas ederek geçtiği için bölgenin batı sınırını tayin etmek güçtür. 10.000 m.lik büyük bir çöküntü havzası olan vadi, yaklaşık 300 km. uzunluğunda ve 70 km. genişliğindedir. Yüzölçümü ise 23.000 km.²dir.³¹ Bu sınırlar, Rus coğrafyacılar tarafından da benimsenir.³² Buna göre jeolojik yapısı; etrafında yer alan yüksek sıradağlar, bunların arasında oluşan ve içinden bölgenin devasa nehirlerinden Sir-Deryâ’nın geçtiği geniş bir vadi ve bu vadi ile dağların belli yükseklikteki noktaları arasında kalan ovalar, yaylalar, otlak ve meralar olarak tasvir edilebilir. Yine Fergana denildiğinde sadece vadi ve yakın havzasındaki yerleşim birimleri değil; Sir-Deryâ’nın ve onu besleyen kollarının kuzey ve güneyine düşen yakın şehir, kasaba ve köyler de kastedilmektedir.

Fergana sınırlarını birinci dereceden belirleyen Sir-Deryâ’yı yakından incelemek zaruridir. Nehre, Batı’da eski Grekçe “Jaxartes” denilir.³³ J. Marquark kelimeyi;

²⁷ Kazvîni, *Âsâr*, s.244; İbn Havkal, a.g.e., s.512-514; İstahrî, a.g.e., s.333 vd; Yâkût, *Buldân*, II, 253.

²⁸ Barthold, *Türkistan*, s.125.

²⁹ Şemseddin Sâmî, Fergana Vadisi’ni “Seyhun Vadisi” olarak kaydetmiştir. Bu mantıklı bir isimlendirmedir. Çünkü Seyhun/Sir-Deryâ nehri, Fergana kesiminin adeta hayat kaynağıdır.

³⁰ *TA*, “Fergana”, XVI, 250.

³¹ Sâmî, V, 3393; Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 558; Alpargu, Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, VIII, 572; *TA*, “Fergana”, XVI, 250; Musagulova, a.g.tz., s.26. Günümüzde Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan’ın ortak toprağı olan Fergana vadisinin en verimli kesimi Özbekistan’a kalmıştır. Bkz. Roux, *Orta Asya*, s.26; Atalay, İbrahim, “Türk Dünyasının Coğrafyası”, *Türkler*, I, 248 vd.

³² Sâmî, V, 3393; Jusubaliev, a.g.tz., s.12.

³³ Strange, Guy Le, *Islamic Geography-The Lands of The Eastern Caliphate* (ed. Fuat Sezgin), Cambridge, 1905, 433 vd.

Pehlevîce “yahşart”tan (Yaksart³⁴) türemiş olabileceğinden hareketle “Yahşa Arta³⁵” (gerçek inci) olarak yorumlar. Bu teori, doğru gözükmemektedir. Çünkü nehrin, Çince (Çin-çu-ho) ve eski Türkçe adı (Yinçü-ügüz), “gerçek inci” demektir. Kelime, Arapça ve Farsça yazmalarda “y” harfi düşürülerek “Haşart” olarak kaydedilmiştir. İbn Hurdâzbih’in “Kankar” şeklinde kaydettiği kelime, Çin alfabesinde “K’an k’it” şeklinde imla olunup muhtemelen nehrin sadece orta kısmı için kullanılmaktaydı. Araplar, Sir-Deryâ’ya “Seyhun” adını vermişlerdir. “Gul Zaryûn”³⁶ kelimesi ise kaynaklara yabancıdır. Sir-Deryâ’nın, suladığı yerleşim birimleriyle de isimlendirildiği olmuştur. “Hocend nehri” gibi. Bu ad, Moğollar tarafından benimsenmiştir.³⁷ Moğol istilasından önce İslâm edebiyatında nehrin özellikle aşağı yatağı “Nehru’ş-Şâş” olarak geçmektedir. Oğuzlar ise topraklarını güneyden kuzeye kat eden nehrin aşağı yatağına “Ögüz” (ırmak) diyorlardı. Eğer “Sir” kelimesi yaygın olarak kullanılsaydı, gerek dönemin edebiyat eserlerinde ve gerekse Sir-Deryâ hakkında ayrıntılı bilgiler veren coğrafi eserlerde mutlaka rastlanırdı. Sonuç olarak “Sir” kelimesinin, Moğollarca literatüre kazandırıldığı söylenebilir. Nitekim XVI. yüzyıl başlarında İranlılar, Sir-Deryâ’ya “Âb-ı Hocend (Hocend Suyu)”, Moğol ve Özbekler ise “Âb-ı Sir (Sir Suyu)” diyorlardı.³⁸ Klyaştorniy ise “ulu su”, “büyük ırmak” anlamına gelen Sir-Deryâ’nın, Saka dönemine ait olan ve bilhassa ırmağın aşağı/güney-batı yatağına işaret eden eski bir kelime olduğunu ileri sürer.³⁹ Nehre verilen diğer isimlere gelince; Benâket şehrine izafeten Benâket (Fenâket) nehri⁴⁰, tahrip edilen Benâket’in bulunduğu yer üzerine 794/1392’te Timur’un inşa ettirdiği şehrin adına izafeten Şahruhiya nehri, Ahsîkes veya Ahsikes nehri⁴¹, büyük Çirçik vahasına nispeten Çâç ya da Şâş nehri ve Tanais nehri.⁴²

³⁴ Gibb, *Orta Asya*, s.6.

³⁵ Çin alfabesinde Yao şa, Yau-şa ya da Yo-şa şeklinde imla olunur. Bkz. Barthold, “Sir-Deryâ”, *İA*, X, 566 vd.

³⁶ Kazvîni, Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-Kulûb* (thk. Guy Le Strange), Leiden, 1915, s.217.

³⁷ Bâbur, I, 1; Mes‘ûdî, Ebu’l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s.66 vd, Leiden, 1967; Barthold, “Sir-Deryâ”, *İA*, X, 568.

³⁸ Sümer, Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara 1994, s.87.

³⁹ Bkz. Sümer, a.g.e., s.87.

⁴⁰ Barthold, “Sir-Deryâ”, *İA*, X, 567. Yâkût, kenti “Benâkit” olarak kaydeder. Bkz. *Buldân*, I, 496.

⁴¹ Barthold, “Sir-Deryâ”, *İA*, X, 567.

⁴² Bâbur, I, 1; P’yankov, Igor, “Sakalar” (çev. Zülfiye Veliyeva), *Türkler*, I, 611.

Arapça eserlerde, nehrin ana kaynağı Kara-Deryâ, diğer kaynağı ise Narin Nehri (Haylâm/Hayrlâm) olarak geçer.⁴³ Batılı coğrafyacılar, Ceti-Su (Rusça, Semireçye) arazisi ile Fergana'nın kuzey-doğusunda yer alan Narin'i, nehrin ana kaynağı kabul ederler. Yerli halk ise bölgenin güney-doğusundaki Kara-Deryâ'yı, Sir-Deryâ'nın yukarı kolu telakki etmiştir. İki görüş, Fergana'nın kuzey-doğusundaki Türk yurdundan doğan ırmakların Özkend yakınlarında bir araya gelmesi ve bunlara bir de akarsuların katkıda bulunmasıyla Sir-Deryâ oluşmuştur, şeklinde birleştirilebilir. Kara-Deryâ, kaynakları olan Kara-Kulca ve Tar nehirlerinin birleşmesinin ardından Özkend'i sulardı. Bu nedenle ona "Özkend Nehri" de denilmiştir.⁴⁴ Özkend nehrine katılan Ūş nehri, Halluh dağından doğar ve Ūş ile Uraşt (Urast) arasından geçerek Özkend nehrine dökülürdü. Halluh dağından çıkan ve güney yönündeki Câc/Şâş sınırına doğru yol alan Parab nehri, Benâket ve Kalas ovaları arasından akarak Özkend'e ulaşırdı.⁴⁵ Endican suyu Ūş'tan, Ahsi suyu ise Kâsân'dan gelirdi.⁴⁶ Bu veriler; bölgedeki su rejiminin kuzey-güney ve doğu-batı istikametinde olduğunu gösterir.

Sir-Deryâ doğudan batıya kıvrılıp sağ ve soldan birçok çayın katılımıyla debisini hayli artırdıktan sonra Taşkent ovalarına ulaşırdı. Fergana içindeki kolları sağdan; Uzun Ahmed ve Kazansu, sol taraftan ise; Târ, Kara Gölce ve Yâsı çaylarından oluşan Kara Deryâ, Ak-Bûra, İskican, İsfâyran, Şâh-Merdân, Sûh ve İsfârâ nehirleridir. Bunlardan çoğunun suyu sadece kışın Sir-Deryâ'ya ulaşırdı.⁴⁷ Harşâb, Kubâ⁴⁸, Ūrest, Cidgil, Çirçik, Keles ve Arıs kolları da Sir-Deryâ'ya katkıda bulunurdu.⁴⁹ Böylece devâsalaşan nehir, Bâb ve Ahsîkes'e, buradan da Hocend'e kadar güney-batı yönünde aktıktan sonra Hocend'in kuzeyi ve Fenaket'in güneyinden geçip Çay sınırından tekrar kuzey-batıya kıvrılır, Bunket, Sütkend, Farab, Cend ve Hive'ye uğradıktan sonra kuzeydeki Sabrân sınırını geçerek Oğuz Türkleri yurdunun kıyısındaki bir bozkıra dökülürdü. Bu

⁴³ İstahrî, a.g.e., s.334, İbn Havkal, a.g.e., s.514; Barthold, *Türkistan*, s.169.

⁴⁴ Aynakulieva, Gülnisa, "Fergana'da Yerleşim Yerleri", *Türkler*, V, 381.

⁴⁵ Minorsky, *Hudûd*, s.72 (9b).

⁴⁶ Bâbur, I, 4.

⁴⁷ Sâmi, V, 3393.

⁴⁸ Harşâb/Hursâb, Özkend nehrini besleyen ırmaklardandı. Halluh dağının kuzeyindeki Buttamların sınırından çıkarak, Hursâb şehrinin yakınında Özkend nehrine dökülürdü. Yine Halluh dağından çıkan Kubâ nehri, Özkend'e ulaşırdı. Bkz. Minorsky, *Hudûd*, s.72 (9b); İbn Havkal, a.g.e., s.512.

⁴⁹ Sâmi, V, 3393; İbn Havkal, a.g.e., s.512. Barthold, "Sir-Deryâ", *IA*, X, 566.

noktadan 1 fersah⁵⁰ mesafedeki Karyetü'l-Hadîse'ye⁵¹ erişir, buradan da 2 konak uzaklıktaki Harezmi/Aral Gölü'ne sularını boşaltırdı. Sir-Deryâ'nın, Kara-Deryâ ile Narin'in birleştiği noktadan Aral Gölü'ne kadar olan uzunluğu 2800 km.den fazladır. Nehir, suları çoğaldığı dönemlerde Amu-Deryâ'nın üçte ikisi kadar olurdu.⁵² Etrafını çeviren dağlar, Sir-Deryâ ile Aral Gölü arasındaki bu rotayı birinci dereceden belirlemekteydi.⁵³ Sir-Deryâ'nın Hocend'den kuzey-batıya kıvrıldığı noktanın güney yakasında, dağlar ile nehir arasında boş bir saha vardı. Fergana vadisi sadece burada doğal bir yol ile diğer bölge ve şehirlere bağlanır, düşmanlar Fergana'ya her mevsimde sadece bu noktadan girebilirlerdi.⁵⁴ Bu nedenle bölge üzerinde daha çok doğu ve Orta Asya menşeli kavimler ve devletler hâkimiyet kurabilmişlerdir.

Büyük bir yüzölçümüne sahip olan Fergana, coğrafyacılar tarafından üç bölüme ayrılır. IV/X. yüzyıl Arap seyyah ve coğrafyacısı Mukaddesî de aynı kanıdadır⁵⁵: Ona göre Miyân-rûzân bölümü⁵⁶; Narin ile Kara-Deryâ arasındaki şehirleri (Nasrâbâd, Minâre, Renced, Şikit, Zârkân, Hayrlâm, Beşbeşân, Uştîkan, Zenderâmş, Özkend), Nesyâ bölümü; Fergana'nın güneyindeki şehirleri (Ûş, Kubâ, Bereng, Merginân, Riştân, Vânces, Kend⁵⁷), Vâgiz bölümü ise Sir-Deryâ'nın kuzeyindeki şehirleri (Bükend, Kâsân, Bâb, Çârek, Aşt⁵⁸, Tübkar, Avâl, Dicerkerd, Nevkad-Miskân, Bigân, Tishân⁵⁹, Eşhîhân, Cidgil, Şâvdân) içine alır. Ancak o, bazı şehirlerin mevkilerinde yanılmıştır. Uştîkân ile Zenderâmş'ı birinci, Avâl ile Miskân'ı üçüncü grupta göstermesi gibi.⁶⁰

⁵⁰ 1 fersah; üç mil, beş kilometre veya dört saatlik mesafe. Bkz. Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara, 1982, s.373. 1 fersah 12000 zira' ve 5762,8 metredir. Bkz. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, VIII.

⁵¹ el-Karyetü'l-Hadîse, Oğuzların başkentidir. Yakınındaki Cend ve Hvâre şehirlerinde, Oğuzların idaresinde Müslümanlar yaşarlardı. Bkz. İbn Havkal, a.g.e., s.512; Şeşen, a.g.e., s.174 vd.

⁵² İbn Havkal, a.g.e., s.512; Barthold, "Sir-Deryâ", *İA*, X, 566; Bâbur, I, 1; Minorsky, *Hudûd*, s.72 (9b); Şeşen, a.g.e., s.104.

⁵³ Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 558.

⁵⁴ Bâbur, I, 1; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 558.

⁵⁵ Mukaddesî, 262-272.

⁵⁶ Okunuşu hakkında bkz. میان رودان İbn Havkal, a.g.e., 395 vd; İstahrî, a.g.e, 334; Mukaddesî, a.g.e., 262.

⁵⁷ Kend; köy, şehir demektir. Bkz. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.6. Beled, Oğuzlarda "kend" köy, Türklerin çoğu arasında küre manasınadır. Bkz. Kaşgarlı, I, 344.

⁵⁸ Barthold'un yaşadığı dönemde hala mevcuttu. Bkz. Barthold, *Türkistan*, s.177.

⁵⁹ Mukaddesî, 262'de اشحان , 271'de تسحان şeklinde geçer. İsmi doğrusu belki "Âteşhân", yani ateşhânedir. Bkz. Barthold, *Türkistan*, s.177.

⁶⁰ Barthold, *Türkistan*, s.178. Paragrafta geçen yerleşim birimleri Şeşen tarafından biraz farklı latinize edilmiştir. Meselâ; Miyân-rûdiyye bölgesi, Menâre, Sîket, Zârgân, Hayralâm, Bişbeşân, Uştîkân, Zenderâmş, Özkend, Nesâ'iyye bölgesi, Merginân, Vânket, Vâgziyye bölgesi, Cârîk, Uşt, Tübkar, Uvâl, Degizkerd, Nevkât-Meskân, Beygân gibi. Bkz. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.253.

I. MİYÂN-RÛZÂN BÖLÜMÜ

Özkend, Biskend, Selât, Heft-dih, Hayrlâm, İstiyâkend, Şelâş, Nasrâbâd, Renced, Şikit/Sîkes, Minâre, Malud, Bârâb/Fârâb, Yezuhkesî, Zârkân ve Beşbeşân buraya bağlı yerleşim birimlerindedir.

Fergana'nın en doğusunda yer alan Miyân-rûzân (İki Su Arası)⁶¹; Cidgil/Narin nehri ile Sir-Deryâ arasında yer alıp⁶², Türklerle sınır teşkil ediyordu.⁶³ Sınır boyunca Özkend⁶⁴, Biskend, Selât şehirleri⁶⁵ ve Heft-dih (Yedi Köy) kazası bulunuyordu. Burası, kuzeydeki Türk toprakları ile Fergana'yı birbirine bağlayan doğal yollara sahipti. Özkend yolu yakınlarındaki "Kugart Geçidi" bunlardandı.⁶⁶ Fergana'nın en doğusunda yer alan Özkend⁶⁷, Ūş'un 2/3 büyüklüğünde⁶⁸ bir Türk şehriydi.⁶⁹ Gayri müslim ülkelere (dâru'l-harb) en yakın yerleşim birimi⁷⁰ olduğu için burada, askerlik ve lojistiğe büyük önem verilirdi. Halkı tedbirli, yürekli ve son derece de onurluydu. Çok sayıda köyü olmasına karşın⁷¹ yakın havzasında herhangi bir şehir yoktu.⁷² Kaşgarî'ye göre Fergana'da bir kasaba olan Özkend, Türkçe bir isimdir ve "kendimizin şehri" anlamına gelir.⁷³ Yakût'a göre "kend", halk dilinde "köy" anlamına gelir.⁷⁴ Sümer'e göre ise "öğüz", eski Türkçe'de ırmak/nehir anlamına gelip, Anadolu'da ünsüzün düşmesi ile hafifleşerek "öz" şeklini almıştır. Öz; aynı zamanda vadi manasına da

⁶¹ İstahrî, a.g.e., s.334; İbn Havkal, a.g.e., s.514; Barthold, "Sir-Deryâ", *İA*, X, 566.

⁶² Sir-Deryâ'nın ana kaynağı olan Kara Deryâ bu noktada başladığından Miyân-Rûzân sınırları, Narin ile Kara-Deryâ arası olarak da tasvir edilir.

⁶³ Aynakulieva, a.g.md., *Türkler*, V, 381.

⁶⁴ Şehrin adı; Özkend, Uzkand, Yûzkend, ve Uzcand olarak kaydedilmektedir. Bkz. sırasıyla; İbn Hurdâzbih, a.g.e., s.208; Yâkût, *Buldân*, I, 280; Özdemir, a.g.md., *Türkler*, VIII, 299; Barthold, *Türkistan*, s.170; Aynakulieva, a.g.md., *Türkler*, V, 381.

⁶⁵ İbn Havkal'a göre Biskend ile Selât, ayrı kazalardı. Bkz. İbn Havkal, a.g.e., 335, 395 vd, 406. İstahrî'ye göre Selât, Miyân-Rûzân'a bağlı bir yerleşim birimidir. Bkz. İstahrî, a.g.e., s.346.

⁶⁶ Barthold, a.g.e., s.169.

⁶⁷ Günümüzde Kırgızistan'ın Oş kentinin bir ilçesidir. Etnik bakımdan Kırgızlar baskındır. Bkz. Acımatov, Zaylabidin, *Ebü Hanîfe ve Fergana Vadisindeki Etkisi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005, s.94.

⁶⁸ İbn Havkal, a.g.e., s.513; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272; İstahrî, a.g.e., s.333; Yâkût, *Buldân*, I, 280 vd.

⁶⁹ Bîrûnî, *Kânûnü'l-Mes'ûdî*, II, 578; Aynakulieva, a.g.md., *Türkler*, V, 381. Bîrûnî'nin (ö.973-1051) kaydettiği bu bilgi XI. yüzyıla aittir.

⁷⁰ Yâkût, *Buldân*, I, 280; İbn Havkal, a.g.e., s.513.

⁷¹ İbn Havkal, a.g.e., s.514; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.97.

⁷² İstahrî, a.g.e., s.347; İbn Havkal, a.g.e., s.514; Barthold, *Türkistan*, s.171.

⁷³ Kaşgarlı, I, 344. Barthold'a göre bu türetme başarısızdır. Çünkü Özkend şehri, Türkler ele geçirmeden önce de vardı. Bkz. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s.77.

⁷⁴ Yâkût, *Buldân*, I, 280.

gelir.⁷⁵ Buradan hareketle, nehrin kıyısında kurulması nedeniyle şehre Özkend ismi verilmiştir, denebilir. Buraya bağlı yerleşim birimlerinden İstiyâkend ile Şelâş'a (Şelat) iki nehir arasından ulaşıldı ki bu mıntıkaya, Heft-dih (Yedi-köy) denir.⁷⁶ Haylâm'a komşu olan Şelâş ve İstiyâkend'de minber yoktu. Dönemin İslâm coğrafyası kuzey-doğu istikametinde, gayri Müslim Karluklara sınır teşkil eden bu iki şehirle son bulur.⁷⁷ Malud⁷⁸ ve Şikit/Sîkes⁷⁹ de sınırda yer alıyordu. Sîkes, Miyân-rûzân'ın ilk köyüydü.⁸⁰ Her an bir saldırı ve işgale maruz kalma endişesi, sınır bölgelesi camilerine o dönem için minber konulmamasının muhtemel sebeplerindendir.

Miyân-rûzân'ın diğer önemli şehri Hayrlâm'dı.⁸¹ Hudûdü'l-Âlem'de ismi "Hatlam" olarak geçen şehrin küçük bir yerleşim birimi olduğu kaydedilir.⁸² Kent ismini, kendisiyle aynı adı taşıyan nehrinden almıştır.⁸³ İstahrî ile İbn Havkal, Sir-Deryâ kıyısındaki Bârâb/Fârâb şehrini Fergana'ya dâhil ederler.⁸⁴ Sem'ânî ile Yâkût, Yezuhkesî/البيذخكتي'yi (Mukaddesî'de Yezahkes), Fergana'ya bağlı bir yerleşim birimi olarak sadece ismen zikrederler.⁸⁵ İsmi geçen yerleşim birimlerinin Sir-Deryâ'nın kuzeyinde yer almaları hasebiyle Miyân-rûzân sınırlarına dâhil edilmeleri makuldur.

Zârkân ve Beşbeşân, buraya bağlı yerleşim birimlerindendi. Yakut⁸⁶ ile Sem'anî'de⁸⁷, bir köy olarak geçen Zârkân, Mukaddesî'ye göre orta büyüklükte bir şehirdi.⁸⁸ Yine o, Beşbeşân'ı büyük bir şehir olarak kaydeder.⁸⁹

⁷⁵ Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s.79.

⁷⁶ Heft-Dih, daha sonra Yitikend (ya da Citikend) adını almıştır. Barthold, "Fergana", *IA*, IV, 561.

⁷⁷ İbn Havkal, a.g.e., s.524 vd; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.251.

⁷⁸ Aynakulieva, a.g.md., *Türkler*, V, 381. Yâkût'ta, Mâlin olarak geçer. Bkz. Yâkût, *Buldân*, V, 44.

⁷⁹ Aynakulieva, Yâkût'a atfen kelimeyi böyle kaydetse de (*Türkler*, a.g.md, V, 381), kelime Yâkût'ta سيكس/Sîkes olarak geçmektedir. Bkz. Yâkût, *Buldân*, III, 298.

⁸⁰ İbn Havkal, a.g.e., s.524.

⁸¹ Mukaddesî, a.g.e., s.262; Şeşen, a.g.e., s.97.

⁸² Minorsky, *Hudûd*, s.116 (24a).

⁸³ Barthold, a.g.e., s.169.

⁸⁴ İstahrî, a.g.e., s.347; İbn Havkal, a.g.e., s.515; Barthold, *Türkistan*, s.178.

⁸⁵ Mukaddesî, a.g.e., s.263; Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed, *el-Ensâb*, Beyrut, 1988, V, 685; Yâkût, *Mu'cem*, V, 433. Bu isim belki iki müellifin başka yerde zikrettikleri بيذخكت isminin yanlış yazılmış bir şeklidir. Bkz. Sem'ânî, البيذخكتي kelimesinde; Yâkût, *Buldân*, I, 357. Yâkût, Budahkes'in İsficâb'a, Sem'ânî ise İsficâb yahut Şâş'a bağlı bir köy olduğunu kaydeder. Bkz. a.y.

⁸⁶ Yâkût, *Buldân*, III, 137.

⁸⁷ Sem'ânî, III, 146.

⁸⁸ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.271.

II. NESYÂ BÖLÜMÜ

Nesyâ toprakları, genel hatlarıyla Sir-Deryâ'nın güney kesimlerini oluşturur. Fergana'nın en mamur, gelişmiş ve güvenli bölümü burasıdır. Nesyâ'da görülen gelişmişlik, kentleşme ve nüfus yoğunluğu; Buhara ve Semerkant gibi şehirlere yakın olması, çok bereketli topraklara sahip olması ve gayr-i müslim Türk tehdidinin daha az hissedilmesine bağlanabilir. Nesyâ, yukarı ve aşağı olmak üzere iki kısma ayrılır.

A. Yukarı Nesyâ Bölümü

Hocend'den Fergana'ya girince ilk kûre Yukarı Nesyâ'dır. Sûh, Vânces, Hokand ve Riştân buranın yerleşim birimleridir.⁹⁰ Buttam ile Fergana arasında yer alan⁹¹ ve etrafı dağlarla çevrili olan Sûh, kendisine bağlı 60 kadar köyü ve nüfusunun çokluğuyla büyük bir kûre sayılırdı.⁹² Sûh nehri kıyısına kurulan ve dağlara oldukça yakın olan kent⁹³, muhtemelen Sarı-kurgan köyünün batısında yer alıyordu.⁹⁴ Hokand ile Sûh birbirine uzak düşerken, Vânces, Sir-Deryâ'ya oldukça yakındı.⁹⁵ Hocend ile Fergana arasında yer alan Vânces küçük bir şehirdi.⁹⁶ Yüzölçümü, takriben Riştân kadardı.⁹⁷

Fergana'nın güneybatısında, ticaret ve kervan yollarının kesiştiği bir noktada yer alan Hokand'ın kuruluş tarihi net olarak bilinmemektedir. X. yüzyıl Arap coğrafyacıları tarafından Huvâkand⁹⁸ ve Huvâkend⁹⁹ olarak kaydedilen şehrin adı sonraları Hokand (Kokand) halini almıştır.¹⁰⁰ Barthold, kelimenin halk dilinde "hûk-kand" (yaban

⁸⁹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272.

⁹⁰ İbn Havkal, a.g.e., s.513 vd.

⁹¹ Minorsky, *Hudûd*, s.116 (24a).

⁹² İbn Havkal, a.g.e., s.514; Aynakulieva, a.g.md., *Türkler*, V, 378

⁹³ Fergana'nın güney kısmındaki şehirler hakkında bkz. İbn Havkal, a.g.e., 513 vd; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272.

⁹⁴ Sûh nehri kenarında, Sarı-kurgan'ın 20 mil batısında, Mug-tepe yahut Mug-kurgan denilen eski bir şehrin harabeleri bulunmuştur. Bkz. Barthold, a.g.e., s.171.

⁹⁵ İstahrî, a.g.e., s.335, 347 vd; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272. İstahrî, kelimeyi "Vânket" olarak kaydeder. Bkz. a.e., s.347.

⁹⁶ Minorsky, *Hudûd*, s.116 (24a).

⁹⁷ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272.

⁹⁸ Yâkût, *Buldân*, II, 399; Poujol, Catherine, "Hokand", *DİA*, XVIII, 214.

⁹⁹ İstahrî, a.g.e., s.335; İbn Havkal, a.g.e., s.461.

¹⁰⁰ Poujol, a.g.md., *DİA*, XVIII, 214.

domuzu şehri) terkiibinden geldiğini ileri sürer.¹⁰¹ Bâbur, Hûkân şeklinde kaydettiği şehri bir urçın (nâhiye¹⁰²) olarak niteler.¹⁰³ Sem‘ânî ve Yâkût’un sadece ismen zikrettikleri kentin adı¹⁰⁴, XVIII. asırda “Kûkân” halini almıştır.¹⁰⁵ Bir görüşe göre Farsça “iyi, güzel şehir” anlamındaki “hûb-kand” tamlamasından gelen kelime, günümüzde Özbek Türkçesiyle “Kokand” olarak telaffuz edilmektedir.¹⁰⁶ Sakaların, Fergana’ya hâkim oldukları dönemlerde, Hokand’ın yerinde veya yakınlarında İskenderiye isimli bir şehir inşa edilmiştir.¹⁰⁷

Günümüzde de aynı adla anılan Riştân¹⁰⁸, Yukarı Nesyâ’nın büyük yerleşim birimlerindendi.¹⁰⁹ Yakut ve Bâbur’e göre ise Riştân, Merginân’a bağlı bir köydür.¹¹⁰

B. Aşağı Nesyâ Bölümü

Aşağı Nesyâ, Yukarı Nesyâ’nın güneyinde ve hemen bitişiğindedir. Hocend, Kend, Merginân, Ūş, Zenderâmş, Bereng, Kubâ, Avâl, Nekâd, İsfara, Miskân, Endican, Helî, Medvâ, Lâmiş, Ūrest, Necrenk ve Uştikân buraya bağlı yerleşim birimleridir.

Çin kaynaklarında Hu-ch’an ve Hu-jan, İslâm kaynaklarında ise Hucende¹¹¹ olarak geçen Hocend, Ortaçağ’da Mâverâünnehr’in önemli şehirleri arasında sayılır.¹¹² Fergana’nın en batısında yer alan ve dağlara sırtını veren Hocend’e¹¹³ bağlı az sayıda köy vardı.¹¹⁴ Buraya bağlı tek şehir olan Kend, küçük fakat güzel bir yerleşim birimiydi.¹¹⁵ Bademiyle meşhur olduğundan buraya, “Kend-i Badem” de denilirdi.¹¹⁶

¹⁰¹ Barthold, “Hûkand”, *İA*, V-1, 553; Sâmi, III, 2066.

¹⁰² Küçük bir şehir ve etrafındaki yerleşim birimlerine nâhiye denir. Bkz. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, VIII.

¹⁰³ Poujol, a.g.md., *DİA*, XVIII, 214; Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 563.

¹⁰⁴ Sem‘ânî, II, 412; Yâkût, *Buldân*, II, 399.

¹⁰⁵ Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 563.

¹⁰⁶ Poujol, a.g.md., *DİA*, XVIII, 214.

¹⁰⁷ P’yankov, a.g.md., *Türkler*, I, 613.

¹⁰⁸ Barthold, *Türkistan*, s.171. Şeşen, Raştân şeklinde okur. Bkz. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.255.

¹⁰⁹ Minorsky, *Hudûd*, s.116 (24a).

¹¹⁰ Yâkût, *Buldân*, III, 45; Barthold, *Türkistan*, s.172; Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 562.

¹¹¹ İbn Havkal, a.g.e., s.511.

¹¹² Rıza Kurtuluş, “Hucend”, *DİA*, XVIII, 272.

¹¹³ Mukaddesî, *Ahsenü’t-Tekâsim*, s.272.

¹¹⁴ İbn Havkal, a.g.e., s.511; Minorsky, *Hudûd*, s.115 (23b).

¹¹⁵ Bâbur, I, 3 vd.

¹¹⁶ Yâkût, *Buldân*, IV, 482. Şehrin günümüzdeki adı “Kanibadam”dır.

Bazılarına göre Hocend, Fergana içinde yer alsa da idarî açıdan bağımsız bir şehirdi.¹¹⁷ Mukaddesî ise Fergana'ya bağlı yerleşim birimleri arasında Hocend'i zikretmez.¹¹⁸

Endican'ın batısına düşen ve güzel bir şehir¹¹⁹ olan Merginân¹²⁰, takriben IX. yüzyıl sonlarına doğru Margilan-Say'ın¹²¹ kıyısına kurulmuş, Karahanlılar devrinden itibaren ise (IV/X. yüzyıl) her bakımdan gelişmiştir.¹²² Sem'ânî ve Yakût, burasını "Fergana'nın en tanınmış şehirlerinden" birisi olarak kaydederler¹²³ ve eserlerinde Merginân'ın Gandâb mahallesine bile yer verirler.¹²⁴ Bâbur, bölgenin sekiz önemli şehri arasında Merginân'ı da zikreder¹²⁵ ve burasını Endican'ın 7 fersah batısına düşen güzel bir kasaba olarak niteler.¹²⁶ Günümüzde Özbekistan'a bağlı olan Fergana şehri, eskiden "Yeni Margilân" diye anılan yerleşim birimi ile Skobelov kasabalarının birleşmesinden meydana gelmiştir. Şehrin nüfusu, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde 40.000 civarında idi.¹²⁷ Kazvînî de ismi Fergana olan bir şehirden bahseder. Buna göre; Türklerle sınır olan ve kısra Enuşirvân tarafından inşa edilen Fergana, hayrı çok ve ürünü bol olan bir yerdi.¹²⁸

Ûş¹²⁹ (ya da Uc¹³⁰), büyük bir şehir olup Kubâ'ya yakındı.¹³¹ Endican'ın 4 fersah güney-doğusuna düşen¹³² ve Türk sınırındaki en önemli yerleşim birimlerinden birisi olan Ûş¹³³, üzerinde gayri müslim Türkleri gözetleme yeri bulunan bir dağa¹³⁴ bitişikti.

¹¹⁷ İbn Hurdâzbih, a.g.e., 30; İbn Havkal, a.g.e., s.511; Kalkaşandî, a.g.e., s.436.

¹¹⁸ Jusubaliev, a.g.tz., s.63.

¹¹⁹ Bâbur, I, 2.

¹²⁰ Şehrin adı, belki de Özbekçe "Margilân" olup, Rusça "Margelan" şeklini almıştır. Eserlerde ise "Merginân" olarak geçmektedir. Bkz. Barthold, "Merginân", *İA*, VII, 760 vd.

¹²¹ Margilan-Say, Sir-Deryâ'nın güneyine düşen küçük nehirlerden birisidir.

¹²² Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.255; Taşağıl, "Merginân", *DİA*, XXIX, 181.

¹²³ Sem'ânî, V, 259 vd; Yâkût, *Buldân*, V, 108.

¹²⁴ Sem'ânî, IV, 312 vd; Yâkût, *Buldân*, IV, 216.

¹²⁵ Barthold, *Türkistan*, s.172.

¹²⁶ Bâbur, I, 2.

¹²⁷ Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 564.

¹²⁸ Kazvînî, *Âsâr*, s.591.

¹²⁹ Ûş, bugün güney Kırgızistan'da (Fergana vadisinin doğu ucunda), Pamir Dağları ile Tanrı Dağları arasında, Ak-Buura nehrinin kıyısında yer alır. Şehrin yaklaşık 3000 yıllık geçmişi vardır. Bkz. Erdem, Mustafa, "Kırgızlarda Dini ve Sosyal Hayat", *Türkler*, III, 172.

¹³⁰ Kaşgarlı, I, 35.

¹³¹ İbn Havkal, a.g.e., s.513; Yâkût, *Buldân*, I, 281; Kudâme, a.g.e., s.208; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 560; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272; İstahrî, a.g.e., s.333; Minorsky, *Hudûd*, s.116 (24a).

¹³² Bâbur, I, 2.

¹³³ İstahrî, a.g.e., s.333; İbn Havkal, a.g.e., s.513; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272.

Bu noktadan, Türklerin salatalık tarlaları ile sürüleri bile görünür¹³⁵ ve burada tutulan nöbet sayesinde halkın can, mal ve mesken emniyeti sağlanırdı.¹³⁶ Ūş ile Kubâ arasında Ūrest bölgesi ve şehri yer alıyordu. Sir-Deryâ kollarından olan Ūrest nehrinin, Ūş nehri (Ak-bura) olduğu anlaşılmaktadır. Tumansky yazmasına göre, Ūş nehri “Ūş ile Ūrest arasında” akıyordu.¹³⁷

Ūş’un güneydoğusunda, Medvâ¹³⁸ ve Hurşâb şehirleri vardı.¹³⁹ Hurşâb, “Sir-Deryâ’nın kollarından” olan Hurşâb deresinin kıyısında kurulmuştu.¹⁴⁰ Merginân-Zenderâmş arası kayıtlarda geçmediğinden, buraya bağlı olan Bereng’in yeri tam olarak bilinmemektedir.¹⁴¹ İbn Havkal’e göre Helfî, bölgenin yerleşim birimlerindendi.¹⁴²

Kubâ (şimdiki Kuva köyü)¹⁴³, bölgenin en güzel şehirlerindendi.¹⁴⁴ Hocend-Ūş yolu üzerindeki kent, o devirde Sir-Deryâ nehrine ulaşan ve kendisiyle aynı adı taşıyan bir derenin kenarına kurulmuştu.¹⁴⁵ Şehrin, savaşa hazırlıklı çok sayıda köyü vardı.¹⁴⁶

Endican, Aşağı Nesyâ’nın önemli merkezlerindendi.¹⁴⁷ Anayolun¹⁴⁸ güneyinde İsfara¹⁴⁹, Avâl ve Nekâd¹⁵⁰ isimli dağlık küreler vardı. Bunlardan İsfara, yer yer ova ve

¹³⁴ Bazı kaynaklarda بر اكوه ve بر اكة olarak geçen dağda, evliya mezarları olduğuna inanılır. Süleyman’ın veziri Asaf’ın mezarı buradadır. Bugün Süleyman’ın kendi mezarı olarak bilinmekte ve dağa “Taht-ı Süleyman” denilmektedir. Bkz. Barthold, *Türkistan*, s.170; Erdem, a.g.md., *Türkler*, III, 172.

¹³⁵ İbn Havkal, a.g.e., s.513; Yâkût, *Buldân*, I, 281; Kudâme, a.g.e., s.208; Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 560.; Mukaddesî, *Ahsenü’t-Tekâsim*, s.272; İstahrî, a.g.e., s.333; Minorsky, *Hudûd*, s.116 (24a).

¹³⁶ Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.97.

¹³⁷ Barthold, *Türkistan*, s.173.

¹³⁸ İstahrî, a.g.e., s.347; İbn Havkal, 514; Barthold, *Türkistan*, s.171; Aynakulieva, a.g.md., *Türkler*, V, 379.

¹³⁹ Bu şehir Tumansky yazmasında geçer. Bkz. Barthold, a.g.e., s.173.

¹⁴⁰ İbn Havkal, a.g.e., s.512; Barthold, a.g.e., s.173.

¹⁴¹ İstahrî, a.g.e., s.347; Barthold, a.g.e., s.172.

¹⁴² İbn Havkal, a.g.e., s.513 vd.

¹⁴³ Kubâ; Fergana’da bir şehir, Medine’de bir köy ve çölde ise bir konak yerinin adıdır. Bkz. Mukaddesî, *Ahsenü’t-Tekâsim*, s.272; Özdemir, “Moğol İstilasının Sebepleri”, *Türkler*, VIII, 299.

¹⁴⁴ Barthold, *Türkistan*, s.173; İstahrî, a.g.e., s.333; Özdemir, a.g.md., *Türkler*, VIII, 299.

¹⁴⁵ Barthold, a.g.e., s.173.

¹⁴⁶ İbn Havkal, a.g.e., s.514.

¹⁴⁷ Bâbur, I, 1.

¹⁴⁸ Hocend’den Ahsîket’e kadar Sir-Deryâ’nın sağ sahilini takip eden ve Ahsîket’ten sonra nehrin güneyine sarkarak Kubâ, Ūş ve Özkend’e ulaşan yol. Bkz. İbn Hurdâzbih, a.g.e., s.30. İstahrî ise Sir-Deryâ’nın güneyindeki yerleşim birimlerinden geçen yolu anayol olarak kabul eder. Bu yol üzerinde sırasıyla Kend, Sûh, Riştân, Zenderâmş ve Kubâ şehirleri yer alır. Bkz. İstahrî, a.g.e., s.333, 335.

¹⁴⁹ İsfara ismi, o dönem için başka bir şehre verilmemiştir. Bkz. Barthold, a.g.e., s.174. Bu isim, Bâbur’un Vekâyi’sinin çeviren Arat tarafından “Esfera” olarak okunur. Bkz. Bâbur, I, 3.

dağlık bir alandı¹⁵¹ ve Merginân'ın 9 fersah kuzey-batısına düşüyordu. İsfara toprağı; İsfara, Varuh, Şuh ve Hüşyar denilen dört dağ eteğinden müteşekkildi.¹⁵² Tâmahuş ve Bâmkahuş, İsfara'nın şehirlerindendi. Bâmkahuş, Sûh'un 5 fersah, Tâmahuş ise Bâmkahuş'un 1 mil uzağındaydı.¹⁵³ Bu iki kent, muhtemelen İsfara'nın biraz kuzeyinde yer alıyordu.¹⁵⁴ Avâl bölgesinin merkezi, aynı ismi taşıyan Avâl şehriydi.¹⁵⁵ Avâl, Sûh'a 10 fersah mesafedeki Ücne/Ücene¹⁵⁶ yolu üstündeydi. Dağlık bir alan olan Nekâd'a¹⁵⁷ sadece Miskan şehri bağlıydı.¹⁵⁸ Nekâd (veya Miskan), Kûba'nın doğusunda yer alıyordu.¹⁵⁹ Kara-yalga, Fergana ile Türkistan arasındaki bir yokuşa verilen isimdi.¹⁶⁰

Lâmiş köyü¹⁶¹, Endican civarında bulunuyordu. Hârezmşah Muhammed ile Karahıtaylar arasındaki savaş, Lâmiş bozkırında ya da Talas yakınında olmuştur.¹⁶² Buradan Lâmiş'in, Endincan'ın kuzeyinde yer aldığı sonucuna varılabilir.

¹⁵⁰ Mukaddesî'de Nevkâd olarak geçer. Bkz. Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, 262.

¹⁵¹ İbn Havkal, a.g.e., s.514 vd; Bâbü, I, 3; Barthold, a.g.e., s.174.

¹⁵² Bâbur, I, 3.

¹⁵³ İstahrî, a.g.e., s.347. İbn Havkal küreyi Esbere, buraya bağlı şehirleri ise Tamâhus ve Bâmkâhus olarak kaydeder. Bkz. İbn Havkal, a.g.e., s.514. Şeşen bu şehirleri Tumâhs ve Bâmkâhs olarak Latinize eder. Bkz. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.245.

¹⁵⁴ Barthold, *Türkistan*, s.174.

¹⁵⁵ Avâl köyü, Margelan'ın güneyindedir. Bkz. Barthold, a.g.e., s.175.

¹⁵⁶ İstahrî, a.g.e., s.347. Ücene hakkında ismi dışında bir malumat yoktur. Bkz. Barthold, a.g.e., s.175.

¹⁵⁷ Çile ve Kırgız-ata derelerinin Nekâd bölgesini suladığı muhtemeldir. Bkz. Barthold, a.g.e., s.175.

¹⁵⁸ İbn Havkal, a.g.e., s.514.

¹⁵⁹ Barthold, a.g.e., s.175.

¹⁶⁰ Kaşgarlı, III, 32 vd.

¹⁶¹ Sem'ânî, V, 671; Yâkût, *Buldân*, V, 8. Karşî tarafından İlâmiş olarak okunur. Bkz. Barthold, a.g.e., s.172.

¹⁶² Cüveynî, Muhammed b. Muhammed, *Târîh-i Cihân-guşâ* (thk. Muhammed Kazvîni), Leiden, 1912, II, 77, 91 vd; Barthold, a.g.e., s.172.

III. VÂGİZ BÖLÜMÜ

Vâgiz; batıda Hocend'in kuzeyinden doğuda Özkend'in nihayete erdiği yere kadar Sir-Deryâ'nın kuzeyinde kalan kesimdir. Ahsîkes, Kâsân, Bâb, Sâmgar, Çârek, Aşt, Tübkar, Dicerkerd, Nevkad, Bigân, Tishân, Eşihân, Şâvdân ve Bükend buraya bağlı yerleşim birimlerindedir. Vâgiz'in kuzeyinde Hâcistân, Ardlankes gibi yerleşim birimleri ile Necm, Kervân ve Cidgil küreleri yer alıyordu.

Vâgiz'in önemli kentlerinden Ahsîkes (Eski köy)¹⁶³, Karahanlılar devrinde Sir-Deryâ'nın kuzey kıyısında, dağlarla çöl arasındaki ağaçlık bir vaha içinde, düz bir arazide kurulan ve kendisiyle dağlar arasında 0,5 fersah mesafe bulunan bir beldeydi.¹⁶⁴ Günümüzde Sir-Deryâ'nın kuzey sahilinde ve Namangan'ın 17 km. güneybatısında, Kasan-say suyunun Sir-Deryâ ile birleştiği noktada yer alır.¹⁶⁵ X-XIII. yüzyıllar arasında Ahsîkes, XIV-XVII. yüzyıllar arasında ise Ahsı/Ahsi adlarıyla maruftur.¹⁶⁶ Arkeologlar, şehrin kuruluşunu iki bin sene öncesine dayandırırılar.¹⁶⁷ Hakkındaki en eski kayıtlara Çin kaynaklarında rastlanan şehir¹⁶⁸, Bâbur döneminde Endican'dan sonra Fergana'nın ikinci büyük kentiydi.¹⁶⁹ Ahsîkes, IV/X. yüzyılda merkez olarak biliniyordu.¹⁷⁰ Mukaddesî ise bu dönem için Kubâ'nın daha büyük ve güzel olduğunu, bu yüzden de bölgenin merkezi olabileceğini kaydeder.¹⁷¹ Kent, Fergana'nın güneyine iki ana yol ile bağlanmıştı. Hokand-Ahsîkes istikametindeki "Ahsîkes kapısına" çıkan ilk yol kat edildikten ve Sır Deryâ geçildikten sonra Ahsîkes'e ulaşılabilirdi.¹⁷²

¹⁶³ Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 253. Şehrin ismini Togan "Akst-kent", Çinli T'ang-şu "Si-kien" olarak kaydeder. Bkz. Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.199; Barthold, *Türkistan*, 175. İstahrî ve İbn Hurdâzbih'te, "Ahsîket" olarak geçmektedir. Bkz. İstahrî, a.g.e., s.347; İbn Hurdâzbih, a.g.e., s.208.

¹⁶⁴ İbn Havkal, a.g.e., s.512 vd; İstahrî, a.g.e., s.333; Yâkût, *Buldân*, I, 121 vd; Esin, a.g.md., *DİA*, II, 180 vd.

¹⁶⁵ Esin, a.g.md., *DİA*, II, 180 vd.

¹⁶⁶ Bâbur, Ahsi kelimesinin kaynaklarda Ahsîkes olarak da geçtiğini, nitekim şair Esîruddin'e, "Esîruddin Ahsîkesi" dediğini kaydeder. Bkz. Bâbur, I, 4.

¹⁶⁷ Aynakulieva, a.g.md., *Türkler*, V, 379.

¹⁶⁸ Esin, a.g.md., II, 180 vd.

¹⁶⁹ Bâbur, I, 4; Barthold, "Ahsîkâs", *İA*, I, 226.

¹⁷⁰ İstahrî, a.g.e., s.333; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 560.

¹⁷¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272. Mukaddesî, Ahsîkes'e 985 yılında gitmiştir. Buradan, şehrin X. yy.lın sonu itibarıyla, yüzölçümü bakımından Kubâ'nın gerisinde kaldığı söylenebilir.

¹⁷² İbn Havkal, a.g.e., s.516. Barthold, buradan hareketle Ahsîkes ribadının bir bölümünün Sir-Deryânın güney kıyısında olduğunu ileri sürer. Bkz. Barthold, *Türkistan*, s.176.

Kuşan döneminde iskân olunan Kâsân şehri, özellikle Göktürk çağında önem kazanmaya başlamıştır.¹⁷³ Türk topraklarının yakınında¹⁷⁴, Ahsîkes'in kuzeyinde ve kendisiyle aynı adı taşıyan bir nehrin kenarına kurulan Kâsân¹⁷⁵, konumu ve bayındırlığı ile Fergana'nın güzel ve müstahkem şehirleri arasında yer alıyordu. Bolluk şehri olarak nitelenen Kâsân, ayrıca bu mıntıkanın (kûrenin) da adıydı.¹⁷⁶ Ya'kubî, Semerkant arazisine dâhil ettiği kenti "Fergana" olarak isimlendirir. Yine ona göre, büyük bir şehir olan Kâsân'da meliklerin otururdu.¹⁷⁷

Vâgiz'e bağlı büyük bir köy olan Sâmgar, ovada yer alıyordu.¹⁷⁸ Hâcistân, kuzeydeki İlâk Dağları'na kadar uzanan dağ silsilesinin yakınında bir mevki idi. Termkân/Turmukân ile büyük ve zengin bir şehir olan Bâb, Sir-Deryâ nehri kıyısında yer alıyordu.¹⁷⁹ IX. yüzyıl yolcuları, Türklerden korktukları için Termkân'da mola vermeyerek Hâcistân-Bâb arasındaki mesafeyi genellikle bir günde katederlerdi.¹⁸⁰ Bâb halkı da Türklerden çekindiği için Termkân'a fazla yaklaşmazdı.¹⁸¹ Yine Fergana'nın kuzeyinde, Necm ve Kervân bölgeleri ve aynı ismi taşıyan iki şehir¹⁸² ile Cidgil bölgesi ve Ardlankes şehri bulunuyordu.¹⁸³ Ardlankes, Perek (Çirçik)¹⁸⁴ ve İlâk (Angren) dereleri arasındaki şehirlerdendi. Buraya bağlı herhangi bir yerleşim birimi yoktu.¹⁸⁵ IV/X. yüzyıl Arap coğrafyacıları tarafından Fergana'nın bir parçası olarak kabul edilen Cidgil (Çolkal/Çotkal)¹⁸⁶, Çotkal sıradağlarının güney-doğusundaki dağlar ve harabeler arasında kalan bir kûreydi. Buraya bağlı küçük kasabalar ve çok sayıda köy

¹⁷³ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.308.

¹⁷⁴ Yâkût, *Buldân*, II, 430.

¹⁷⁵ İstahrî, a.g.e., s.346; Bâbur, I, 4; Barthold, *Türkistan*, s.176.

¹⁷⁶ İbn Havkal, a.g.e., s.514; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.97.

¹⁷⁷ Ya'kubî, *Buldân*, 294.

¹⁷⁸ Barthold, a.g.e., s.176.

¹⁷⁹ Kudâme b. Cafer, *Kitâbü'l-Harac* (thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî), Bağdat, 1981, s.104.

¹⁸⁰ İbn Hurdâzbih, a.g.e., s.346; Barthold, a.g.e., s.176.

¹⁸¹ Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.190.

¹⁸² Muhtemelen; Necm, Nanay mevkiine, Kervân da Çust'un kuzeyine telabül eder. Bkz. Barthold, a.g.e., s.177.

¹⁸³ İstahrî, a.g.e., s.346 vd; İbn Havkal, a.g.e., s.514; Barthold, a.g.e., s.177.

¹⁸⁴ Cidgil nehri, Perek deresinin kaynaklarındandı. Bkz. İbn Havkal, a.g.e., s.509. De Goeje'nin, "Türk" okuyuşu yanlıştır. İsim, برك (Perek) yerine فرك yazılmalıdır; Perek, XVI. yy. gibi bir zamanda geçer. Çirçik, Çir'in ism-i tasgiridir; bu isme ilk defa Timur tarihinde rastlanır. Bkz. Barthold, a.g.e., s.177.

¹⁸⁵ İstahrî, a.g.e., s.345; İbn Havkal, a.g.e., s.514; Barthold, *Türkistan*, s.177.

¹⁸⁶ Barthold, "Fergana", *IA*, IV, 558.

mevcuttu.¹⁸⁷ Talas ile Çotkal Dağları'nı birbirinden ayıran bu vadide, Göktürkler ve Karluklar sürülerini yayarlardı.¹⁸⁸ Necm, yoğun nüfuslu bir köy topluluğuydu. Ahalisi, düşmanlarına karşı müteyakkız olup, askerî kıtalar, hayvanlar ve müdafiler daima hazırlıklıydı. Kervân şehrinin geniş bir yüzölçümü ve mamur köyleri vardı.¹⁸⁹ Yakut, burasını "Karavan" olarak kaydeder.¹⁹⁰

Arap coğrafyacıları Fergana'nın şehir, kasaba ve köyleri arasındaki mesafeleri yaptıkları seyahatler sonunda not düşmüşlerdir. Buna göre şu tablo ortaya çıkar:

Hocend'den Üş'a, üzerinden 6 gün yolculuk edilerek ulaşılan anayol; Kend, Sûh, Riştân, Zenderâmş ve Kubâ şehirlerine birer günlük uzaklıktaydı. Hocend, Endican'ın 25 fersah batısına düşüyordu. Hocend-Semerkant arası da 25 fersahtı.¹⁹¹ İbn Havkal'a göre Kend ile Hocend arası 1 fersah¹⁹² olsa da ikisi arasındaki mesafe 40 mil kadar olup bir günlük yol için oldukça fazlaydı. Kend'in, bugünkü köyden daha batıda yer alması olasıdır.¹⁹³ Bâbur'e göre ise Kend, Hocend'in 5-6 fersah kuzeyindeydi ve aralarında "Ha-Derviş" isimli bir çöl bulunuyordu.¹⁹⁴

Firebr'den¹⁹⁵ Fergana'ya giden yol, şu güzergâhtadır: Firebr-Baykend 1, Baykend-Buhara 1, Buhara-Tavavîs 1, Tavavîs-Kermîniyye 1, Kermîniyye-Debûsiye 1, Debusiye-Erbencen 1, Erbencen-Zermân 1, Zermân-Semerkant 1, Semerkant-Ebârkes 1, Ebârkes-Ribâtu Sa'd 1 konaktı. Ribâtu Sa'd'den, Ribâtu Ebî Ahmed'e ulaşıncaya Fergana ve Şâş yolları ayrılıyordu. Ribâtu Sa'd-Fûrnemed 1, Fûrnemed-Zâmîn 1, Zâmîn-Sâbât 1, Sâbât-Erkend 1, Erkend-Şâvkes 1, Şâvkes-Hocend 1, Hocend-Kend 1, Kend-Sûh 1, Sûh-Riştân 1, Riştân-Zenderâmeş 1, Zenderâmeş-Kubâ 1 konak, Kubâ-Üş ve Üş-Özkend ise 1 büyük konaktı. Firebr-Özkend istikametindeki yol bu güzergâhta olup toplam 23 fersahtı. Özkend, bölgenin son şehriydi. Hocend'den hareketle Fergana'nın başkenti

¹⁸⁷ Minorsky, *Hudûd*, s.116 (23b).

¹⁸⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.331.

¹⁸⁹ İbn Havkal, a.g.e., s.514.

¹⁹⁰ Yâkût, *Buldân*, IV, 458.

¹⁹¹ Bâbur, I, 3.

¹⁹² İbn Havkal, a.g.e., s.511.

¹⁹³ Barthold, a.g.e., s.171.

¹⁹⁴ Bâbur, I, 4.

¹⁹⁵ Firebr, Buhara'ya bağlı bir şehirdir. İbn Havkal, a.g.e., s.483. İstahrî'de kelime "Farabr" olarak geçmektedir. Bkz. İstahrî, a.g.e., s.298.

Ahsîkes'e gitmek isteyen için Kend-Hokand ve Hokand-Ahsîkes arası 1 büyük merhale idi. Şâş/Sir-Deryâ nehrinin kuzey kıyısında düz bir arazi üzerine kurulan Ahsîkes, kuzeyindeki dağlara 0,5 fersah mesafede bulunuyordu.¹⁹⁶ Burası, Fergana'nın güneyine iki ana yol ile bağlanmıştı. Bozkır ve kumluk saha içinden geçen, Hokand-Ahsîkes istikametindeki birinci yol 7 fersahtı. "Ahsîkes kapısına" çıkan bu yol katedildikten sonra Şâş/Sir Deryâ ırmağı geçilerek Ahsîkes'e ulaşılabilirdi. İkinci yol, Bâb istikametine doğru idi. Şâş ırmağı geçilerek Bâb'a kadar 5 fersah, Bâb-Ahsîkes arası ise 4 fersahtı. Ribâtu Ebî Ahmed'e kadar Şâş ve Fergana yolları birdi. Ribâtu Ebî Ahmed'den ayrılınca yol sola doğru Şâş'a, sağa doğru ise Fergana'ya dönüyordu.¹⁹⁷ Özkend, Fergana'nın en doğusunda bulunan ve gayri Müslim Türklere komşu olan bir şehirdi.¹⁹⁸ Ahsîkes'ten Kubâ'ya 1, Kubâ'dan Üş'a 1, Üş'tan Özkend'e 1 konaktı (merhale). Ahsîkes'ten Bâb'a 2 posta menzili mesafe vardı. Buradan Turmugân'a ise yarım konaktı. Şâmgâr'dan Hocend'e 1 konaktı.¹⁹⁹ İsbîcâb'tan Garkerd'e 2 posta menzili, buradan Binket'e 1 konaktı. Sâbât'tan Şâveket'e 1, Şâveket Şâveket'ten Hocend'ye ise 1 konaktı.²⁰⁰ Kâsân küresi, kuzey yönünde Özkend'e yakındır ve Miyân-rûzân ile sınır teşkil eder. Kâsân, Firebr'den Özkend'e varıncaya kadar Amu-Deryâ istikametinde 24 konaktı.²⁰¹ Ahsîkes ile Miyân-rûzân'ın ilk yerleşim birimi olan Sîkes'in arası 9 fersahtı. Ahsîkes'ten, Miyân-rûzân'ın son yerleşim birimi olan Şelâş'a 5 fersahlık yol vardı. Yine Ahsîkes ile kuzeyindeki Kâsân arasındaki mesafe 5 fersahtı. Kâsân-Ardlankes ve Kâsân ile kuzey doğusundaki Necm arası 1 merhale idi.²⁰² Ahsîkes, Endican'ın 9 fersah batısına düşüyordu.²⁰³ Ahsîkes'ten Kervân sınırı yaklaşık 7, Ahsîkes-Kervân arası ise 9 fersahtı. Ahsîkes'ten 7 fersah uzakta olan ve İlâk'a komşu bulunan Râşt, Ahsîkes'in kuzey-doğusunda yer alıyordu. Kervân ile Kâsân arası 4 fersahtı. Kend ile Şâş Nehri arası ve Vânces ile Sir-Deryâ (Nehru's-Şâş) arası 1 fersahtan çoktu. Hokand ile Sir-Deryâ arasındaki mesafe 5 fersahtı. Kubâ şehri ile Şâş

¹⁹⁶ İbn Havkal, a.g.e., s.512.

¹⁹⁷ İbn Havkal, a.g.e., s.516.

¹⁹⁸ Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.97.

¹⁹⁹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.341.

²⁰⁰ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.342.

²⁰¹ Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.97.

²⁰² Bir merhale; bir günlük yola, yani iki menzile tekabül eder. Bkz. Barthold, *Türkistan*, s.177.

²⁰³ Bâbur, I, 4.

nehri arasında yer alan Riştân, Kubâ'ya 1 merhale idi. Kubâ-Ahsîkes yolu üzerindeki İstîkân şehri, Kubâ'ya 3, Sir-Deryâ'ya ise 7 fersah uzaklıktaydı. Sûh ile Bamukahas/Bâmkaşu arasında 5 fersah vardı.²⁰⁴

Semerkant ile Fergana arasındaki mesafe 53 fersah idi. Buradan Kubâ'ya 10, Kubâ'dan Uş'a 10, Uş'tan Çûr-tegîn'in şehri olan Özkend'e ise 7 fersahlık mesafe vardı.²⁰⁵ Yarısı dağlardan, yarısı da iç içe girmiş köy ve nahiyelerden oluşan Özkend, Kaşgar'ın 40 fersah kuzey-batısına düşüyordu.²⁰⁶ Semerkant ile Hocend arasındaki alanın tamamına yakını, Uşrûsana²⁰⁷ (Sutrûşana) kesimine aitti.²⁰⁸ İstahrî'ye göre; Semerkant'tan Hocend istikametine yapılan yolculuk sekiz gün sürerdi.²⁰⁹ Aradaki menziller ise şunlardı: Bârkes (Abârkes), Sa'd Ribadî, Bûnamez, Zâmîn, Sâbat, Erkend ve Şâvkes.²¹⁰ Hocend ile Zâmîn arasında iki farklı yol vardı. Bunlardan ilki, Zâmîn-Sâbat²¹¹-Erkend/Rukünd (Sâbat'a 3 fersah)-Hocend güzergâhı, ikincisi ise Zâmîn-Gâlûk-Endâz (Rukünd'e üç, Hocend'e 4 fersah)-Hocend güzergâhıydı.²¹²

Namangan'ın on mil güney-batısında bulunan Kâsân-sayı ile Sir-Deryâ kavşağı yakınındaki Ahsîkes'ten Sîkes köyü 9 fersah, Ahsîkes ile Selât/Şelat şehri ise yaklaşık 5 merhale idi. Hayrlâm ile Selât arasında 7 fersah vardı. Ahsîkes'in 7 fersah kuzey-

²⁰⁴ İbn Havkal, a.g.e., s.524; İstahrî, a.g.e., s.346 vd; Barthold, *Türkistan*, s.176; Bâbur, I, 4.

²⁰⁵ İbnü'l-Fakih el-Hamedânî, *Kitâbu'l-Buldân*, Leiden, 1967, s.328; İbn Hurdâzbih, a.g.e., s.30; Şeşen, a.g.e., s.185.

²⁰⁶ Şeşen, a.g.e., s.78.

²⁰⁷ Bkz. İbn Havkal, a.g.e., s.499.

²⁰⁸ Sutrûşana, Çin kaynaklarına göre X. yüzyıla ait birçok yazma eserde geçer. Barthold, a.g.e., s.179.

²⁰⁹ İstahrî, a.g.e., s.334 vd; Barthold, a.g.e., s.179.

²¹⁰ Mukaddesî, Sâbat'tan Şavkes'i ancak bir günlük yolda kabul eder. Ya'kubî ise Semerkant-Hocend arasını 7 gün olarak kaydeder. Bkz. Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, 342; Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, ACES VII, Leiden, 1892, s.294.

²¹¹ Zâmîn ile Sâbat arasındaki uzaklığı Mukaddesî 2 berîd, İstahrî 3 fersah, İbn Hurdâzbih 2 fersah, İbnü'l-Fakih 2, Kudâme ise 2 fersah olarak verir. Bkz. Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, 342; İstahrî, a.g.e., s.343; İbn Hurdâzbih, a.g.e., s.29; İbnü'l-Fakih, a.g.e., s.328; Kudâme, a.g.e., 103. Belki de bu Sâbat aynı ismi taşıyan istasyon değil, kuzeyde 8 mil ileride olan İski-Sabat köyünün aynıdır. Bkz. Barthold, a.g.e., s.180.

²¹² İbnü'l-Fakih, a.g.e., s.328 (ركند), Kudâme, a.g.e., 103 (ركند), İstahrî'deki اركند 'in aynıdır (bkz. İstahrî, a.g.e., s.335.) Goeje, şehrin Kudâme'deki (ركيد، ركند) olduğunu kaydeder. Rugunt, Ura-Tube'nin kuzeyinde bulunan bir köydür. Burası Muhammed Vefa Kermineci tarafından ركون olarak kaydedilir. Sâbat ile Kürkes arasındaki uzaklık daha fazladır. Bkz. Barthold, a.g.e., s.180.

batısında, Fergana ile İlâk vadisi arasındaki sınır üzerinde Vânkes şehri bulunuyordu. Vânkes-Haylâm arası 3 fersahtı.²¹³

Kâsân-Necm arası kuzey-doğu istikametinde bir günlük yolda²¹⁴, Kâsân-Kervân arası ise 4 fersah mesafedeydi. Ahsîkes-Kervân bölgesi arası 7 fersah, Ahsîkes-Kervân şehri arası ise 9 fersahtı. Kâsân- Ardlankes arası bir günlük yoldu.²¹⁵

Fergana ile Kubâ arası 10 fersahtı. Kubâ'dan, büyük bir köy görüntüsündeki Ūş'a olan mesafe ise 7²¹⁶ ya da 10 fersah idi.²¹⁷ Kubâ'dan Nekâd'a 7, Ūş'tan Medvâ'ya 2, Vânkes'ten Haylâm'a 3, Haylâm'dan Şelâş'a ise 7 fersahlık mesafe vardı.²¹⁸

Şâş kentinden gümüş madenine 4 fersah, gümüş madeninden Hâcistân'a 8 fersah, Hâcistân'dan Şâş ırmağı üzerinde ve köylerin civarında yer alan Termkân'a 8 fersah, Termkân'dan Bâb'a ise 3 fersahlık mesafe vardı.²¹⁹

Hokand-Bâb²²⁰ arası 5, Bâb-Ahsîkes arası 4²²¹, Kubâ-Ahsîkes arası ise 10 fersahtı. Buradan Ūştikan'a 3, Ūştikan'dan Sir-Deryâ sahiline kadar 7 fersahtı. Hocend-Ahsîkes güzergâhı ve aradaki mesafe ise şöyledir:²²² Hocend; Sâmgâr'a 5, Hâcistân'a 4, Turmukân'a 7, Bâb'a 3 ve Ahsîkes'e 4 fersah uzaklıktaydı.²²³ Sonraları bölgenin idarî merkezi olan Hokand ile Sûh arasındaki yol Ahsîkes'e kadar uzanıyordu.²²⁴ Kend şehrinin Hocend'e olan uzaklığı 1 fersahtı.²²⁵ Uştikân, Kubâ-Ahsîkes yolu üzerindeydi ve Kubâ'dan 3, Sir-Deryâ sahilinden ise 7 fersah uzaklıktaydı.²²⁶

²¹³ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.271; İstahrî, a.g.e., s.346-348; İbn Havkal, a.g.e., s.524. Barthold'a göre son rakam yanlışdır ve yahut öteki Vânkes'e aittir. Bkz. Barthold, *Türkistan*, s.169 vd.

²¹⁴ 1 menzil, 2 posta menzili arasındaki mesafedir. 1 berid ise 48000 zirâ', 22915,2 m. ya da 4 fersahtır. Bu da 1 menzil veya konağa eşittir. Bkz. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, VIII.

²¹⁵ İbn Havkal, a.g.e., s.524; İstahrî, a.g.e., s.346 vd.

²¹⁶ Kudâme, *Kitâbü'l-Harac*, s.104.

²¹⁷ İbn Hurdâzbih, a.g.e., s.30.

²¹⁸ İbn Havkal, a.g.e., s.525.

²¹⁹ Kudâme, a.g.e., s.104.

²²⁰ XX. yüzyılın ilk yarısı itibarıyla ismi, Pap. Bkz.Barthold, a.g.e., s.176.

²²¹ İstahrî, a.g.e., s.336.

²²² Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.341; Kudâme, a.g.e., s.104.

²²³ İbn Hurdâzbih, a.g.e., s.208; Barthold, a.g.e., s.176.

²²⁴ İstahrî, a.g.e., s.335; Barthold, "Fergana", *IA*, IV, 560.

²²⁵ İbn Havkal, a.g.e., s.511; İstahrî, a.g.e., s.335.

²²⁶ İstahrî, a.g.e., s.347; Barthold, a.g.e., s.172.

Fergana'yı bulunduğu coğrafyada stratejik hale getiren sadece matematiksel konumu değildir. İklimi ve buna bağlı olarak tabii özellikleri de onu önemli ve câzip kılmıştır. Burada tipik bir kara iklimi hâkimdir. Batı taraflarına az yağmur düşer. Dağları kışın karla, ilkbahar ve yazın düşen bol yağmurlar sayesinde ise uzun otlarla kaplı olup havası daima az-çok soğuktur ve de boraları oldukça şiddetlidir. Deniz seviyesine yakın yerlerinde ve Sir-Deryâ havzasında yazın sıcaklık değerleri 40 C⁰ dereceye ulaşır. Kışın ise soğuk rüzgarların da tesiriyle sıcaklık -15 ila -20-25 C⁰ dereceye kadar düşer. Hokand'da hava hayli rutubetsizdir. Tûs kasabasında yaz mevsiminde uzun müddet esen kuvvetli rüzgârlar ince bir kum kaldırarak bazen günlerce güneşin görünmesine engel olur. Dağ etekleriyle, rüzgârların tesirinden doğal olarak korunan vadi ve bayırlarda ise hava yazın ve kışın ılımlı olup bölgenin ve belki de Orta Asya'nın en güzel ve bayındır yerleri buralarıdır.²²⁷

Fergana bölgesinin genel anlamda iklim özellikleri bunlar olup, bazı yerleşim birimlerinin hava koşulları ise şöyleydi: Üş, havası temiz olan, baharı güzel geçen ve akarsuları bol olan bir yerleşim birimidir. Öyle ki Fergana bölgesinde Üş kadar güzel ve havadar bir yerleşim birimi yoktu. Endican'ın havası sağlık açısından pek iyi sayılmazdı. Özellikle sonbaharda sıtma hastalığına çok sık rastlanırdı.²²⁸ Kara ikliminin hüküm sürdüğü şehirde, yaz aylarında ortalama 27 derece olan sıcaklık, kış mevsiminde -3 dereceye kadar düşer.²²⁹ Kâsân müstesna ve havadar bir yerdi.²³⁰ Hocend'in havası ise sağlığa elverişli değildi. Sonbaharda sıtma hastalığı bütün kasabayı sarardı.²³¹

Hocend ile Kend-Badem arasında yer alan Ha-Derviş isimli çöl, sürekli rüzgârlıdır. Öyle ki burada kasırgalar meydana gelir. Kuzeydeki Merginân ile batıdaki Hocend kentlerine Ha-Derviş çölünden daimî rüzgârlar eser. Rivayete göre bir kaç derviş, bu çölde kasırgaya yakalanmış ve birbirlerini bulamadan, "ha derviş, ha derviş!" diyerek ölmüşlerdi. Bu yüzden çölün adı "Ha-Derviş" olarak kalmıştır.²³²

²²⁷ Sâmi, V, 3394; Yazıcı, Tahsin, "Fergana", *DİA*, XII, 375.

²²⁸ Bâbur, I, 2.

²²⁹ Konukçu, a.g.md., *DİA*, XI, 191.

²³⁰ Bâbur, I, 4.

²³¹ Bâbur, I, 3.

²³² Bâbur, I, 4.

Fergana vadisi; çevresindeki gür ve yeşilin değişik tonlarının hâkim olduğu ormanları ve buralarda barınan av hayvanlarıyla, Sir-Deryâ ve kollarının suladığı verimli topraklarda yetişen çeşitli meyve-sebze ve rengarenk çiçekleriyle bölgenin ve Orta Asya'nın en güzel ve yaşanılabilir alanlarından birisiydi. Bölgenin kuzeyindeki Tanrı Dağları ormanları, daha birkaç yüzyıl öncesine kadar geniş araziler kaplıyordu.²³³ Bölgenin kuzeyindeki dağlarda uzun çam ormanları olduğu gibi, doğu ve güneyine düşen dağların etekleri de mera ve ormanlarla kaplıydı.²³⁴ Bölgeye, bir dönem başkentlik etmiş olan Ahsîkes'in çevresi de ormanlıktı. Büyük ve mamur bir yer olan Ahsîkes, etrafındaki nehirler sayesinde bereket ve bolluk içerisindeydi.²³⁵ Yukarı ve Aşağı Nesyâ'da herhangi bir dağ bulunmadığından arazisi genel itibarıyla ovalık ve çayırdı.²³⁶ Kend şehrinin dört bir yanı, bağ ve bostanlarla kaplıydı.²³⁷ Kâsân'ın, dere kenarında olan seçkin bahçelerine “postin-i piş bere (önü süslü elbise)” denirdi.²³⁸ Teshân orta büyüklükte olup, ferah ve adeta bahçeyi andıran sık ağaçlı bir kentti. Nasrâbâd kentinin etrafı sefidal ve servi ağaçlarıyla çevriliydi.²³⁹ Ayrıca Fergana vadisi, uzun otlar ve sazlarla da kaplıydı.²⁴⁰ Yeti-Kent dağlarında, halk arasında “ayık otu” olarak bilinen “mihr-giyâh”ın özelliklerini haiz bir otun varlığından söz edilir. Tahminen bu ot, mihr-giyâh idi ve ona bu isim yöre halkı tarafından verilmiştir.²⁴¹

²³³ Agacanova, S.G., *Oğuzlar* (çev. Ekber N. Necef/Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2002, s.92.

²³⁴ Sâmi, V, 3393 vd.

²³⁵ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.271; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.255. Ancak Sir-Deryâ'nın Ahsi'ye bakan kuzey yönü çöl, güneye bakan Endican yönü ise ormanlıktı. Bkz. Bâbur, I, 4.

²³⁶ İbn Havkal, a.g.e., s.514.

²³⁷ İbn Havkal, a.g.e., s.511.

²³⁸ Bâbur, I, 4.

²³⁹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.271; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.255.

²⁴⁰ Sâmi, V, 3394.

²⁴¹ Bâbur, I, 5.

İKİNCİ BÖLÜM
FERGANA BÖLGESİNİN SİYASÎ TARİHİ
(M.Ö. VII. – M.S. XIII. YÜZYILLAR)

I. M.S. VIII. YÜZYILA KADAR BÖLGENİN SİYASÎ DURUMU

Fergana bölgesine ait ilk yazılı belgeler M.Ö. VII ila V. yüzyıllara -sırasıyla Pers, Asur, Grek ve Çin- aittir. Dört yanı dağlarla çevrili olup batıya sadece Hocend geçidi ile açılan Fergana, Horasan ile Mâverâünnehr'i kuzeydeki Türk illerine bağlaması ve İpek Yolu'nun topraklarından geçmesi sebebiyle tarih boyunca pekçok milletin istilasına uğramış, imparatorluklar ve devletler doğu-batı hâkimiyeti için Fergana hâkimiyetini elzem görmüşlerdir. Müslümanların, M.S. VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Emevîlerle bölgede sağladıkları hâkimiyet, Sâmânî ve Karahanlılar dönemlerinde pekiştirilmiş, bu durum Moğol istilasına kadar devam etmiştir. Türkistan için milattan önce, Erken Orta Çağ ve sonrasında genel bir "siyasî istikrarsızlık" söz konusudur. Öyle ki küçük hükümdarlıklar ya büyük devletler tarafından ortadan kaldırılmış ya da onların egemenliğini tanımak zorunda kalmışlardır.¹ M.S. VIII. yüzyıla kadar Fergana topraklarında kurulan, bu topraklara belli bir süre egemen olan, yerel yönetimleri mandası altına alan buraya bir veya daha fazla askerî sefer düzenleyen siyasî irâdeler sırasıyla; Saka, Parkan, Selevkid, Yüe-çi, Vusun, Kuşan, Davan, Çin, Hun, Sogyui, Sasani, Eftalit, Göktürk devletleri, Fergana Beyliği ve Hulefâ-i Raşidîn dönemi İslâm devleti olarak gösterilebilir. Konuya giriş mahiyetindeki bu bölümde, burada kurulan ya da bir dönem buraya hâkim olan devlet ve beyliklerin bazen genel tarihlerine işaret edilmiş bazen de sadece Fergana ile olan siyasî ilişkileri ele alınmıştır.

Fergana, Alay ve Doğu Pamir'in bilinen ilk sakinleri Sakalardır.² Onları en iyi tanıyan millet ise Perslerdir.³ Kökenleri hakkında Almanlara ait İranîlik⁴, Ruslara ait Slavlık ve Türk dünyasına ait Ural-Altay tezleri ileri sürülen⁵ Sakalar, atlı kavimler

¹ Kerimova, Risalet, "Hun İmparatorluğu İle Çin'in Doğu Türkistan Mücadelesi" (çev. Nurşen Özsoy), *Türkler*, I, 746.

² Güngör, Erol, *Tarihte Türkler*, İstanbul 1999, s.11; Tezcan, Mehmet, "Kuşanların Menşei", *Türkler*, I, 802; Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.4; Çay-Durmuş, "İskitler", *Türkler*, I, 591 vd; Durmuş, "İskitlerin Kimliği", *Türkler*, I, 625. Bazı kaynaklara göre Fergana'nın ilk sakinleri İranlılar'dır. Fergana, M.Ö. II. yüzyıldan itibaren birçok milletin yerleşim merkezi olmuştur. Fergana üzerine en eski kayıtlara bu yüzyıl sonlarında rastlanır. Bkz. TA, "Fergana Teknesi", XVI, 250.

³ Çay-Durmuş, a.g.md., *Türkler*, I, 591 vd; Durmuş, "İskitlerin Kimliği", *Türkler*, I, 625.

⁴ Dillerinin Farsça'ya yakınlığı sebebiyle. Bkz. Gürün, I, 135.

⁵ Çay-Durmuş, a.g.md., *Türkler*, I, 591 vd; Durmuş, a.g.md., *Türkler*, I, 625; Jusubaliev, a.g.tz., s.18.

medeniyetinin çekirdek toplumu addedilir.⁶ M.Ö. VII-III. yüzyıl bulguları, Fergana'da Sakalarla akraba olan bir çiftçi toplumunun varlığını ortaya koyar.⁷

Fergana vadisinin güneyine düşen Aktam, Kungay ve Sufan'da, Saka devrine (M.Ö. VII ve IV. yüzyıllar) ait kurganlar bulunmuştur. Yine Ketmen-tübe'de, aralarında Saka kraliyet kurganlarının da yer aldığı bir dizi Saka kurganı tespit edilmiştir.⁸ Son dönem arkeolojik bulguları, Saka anavatanının -bilinenin aksine- Pamir silsilesi olmayıp, Pamir'in kuzeyindeki Fergana vadisi, Tanrı dağları ve Kaşgar bölgesi olduğunu ortaya koymuştur.⁹ Hatta Fergana toprakları, Sakasen (Saka) ülkesi olarak da bilinir.¹⁰ Takriben M.Ö. VIII. yüzyılda tarih sahnesine çıkan Sakalar, Çin settinden Tuna nehrine kadar uzanan geniş bir coğrafyada M.S. II. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹¹ M.Ö. VI. yüzyılda Sakaların büyük bölümü Ahemenid devletinin egemenliğine girerken¹², Fergana bölgesi Sakaları bu hâkimiyeti sadece vergi vermek şeklinde kabullenmişlerdir.¹³ İranlılar, burada yaşayan Sakaların bu yüzden kendilerine tâbi olduklarını iddia ederler.¹⁴ Fergana ve Alay vadileri ile muhtemelen Murgaba vadisine kadar olan Batı Pamir, Amirgi (Umurga) Sakalarınca kontrol edilen bölgelerdendi.¹⁵ Pers kayıtlarına ek olarak Grek ve Çin kaynakları da tetkik edildiğinde Doğu Sakalarının Fergana ve Tanrı dağlarında Yukarı İli, Çu ve Narin'i yurt edindikleri anlaşılır.¹⁶ Bölgedeki M.Ö. VII ila III. yüzyıllara ait arkeolojik kalıntıların Fergana, Tanrı Dağları ve Yedisu bölgelerinde yaşayan Sakalara ait olduğu anlaşılmıştır. Fergana kalıntılarının Amirgilere, Tanrı Dağları ve Yedisu kalıntılarının ise Sakarauklara

⁶ Batı ve Grek kaynaklarında Skythai/Scythes (İskit), Pers kaynaklarında Saka (göçebe), Çin kaynaklarında ise Sai (Sak) olarak geçer. Bkz. Gürün, I, 135; Çay-Durmuş, a.g.md., *Türkler*, I, 591 vd; Durmuş, "İskitlerin Kimliği", *Türkler*, I, 625.

⁷ P'yankov, a.g.md., *Türkler*, I, 616.

⁸ Güngör, a.g.e., s.11; Tezcan, Mehmet, "Kuşanların Menşei", *Türkler*, I, 802.

⁹ Durmuş, a.g.e., s.32; Çay-Durmuş, a.g.md, *Türkler*, I, 578 vd; Gürün, I, 135.

¹⁰ P'yankov, a.g.md., *Türkler*, I, 613.

¹¹ Çay-Durmuş, a.g.md, *Türkler*, I, 591 vd; Durmuş, a.g.md., *Türkler*, I, 625.

¹² Kurt, *Buhara Örneği*, s.227.

¹³ Jusubaliyev, a.g.tz., s.18.

¹⁴ Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.35.

¹⁵ Frye, Richard Nelson, *The Heritage of Central Asia*, Princeon, 1998, s.82. Umurga Saka Devleti; Sir-Deryâ çevresi, Fergana ve Alay vadileri, Murgab Suyu'na kadar olan Pamir bölgesi ve Güney Kazak bozkırlarını içine alan geniş bir alana yayılmıştı. Bkz. Necef-Berdiyev, a.g.e., s.68.

¹⁶ Çay-Durmuş, a.g.md., *Türkler*, I, 579.

aidiyeti olasıdır.¹⁷ Pamir ve çevresindeki göçebe kurganları etüt eden Litvinskiy, M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren Aral çevresi, Fergana-Alay-T'ien-shan (Tanrı Dağları)-Semireçe (Yedisu) ve Pamir Sakaları olmak üzere üç ana Saka grubu tespit etmiştir.¹⁸ Yine Sakalar, Dara'nın Bağistan kitabelerinde Saka-Tigrahoda, Saka-Homavarka ve Saka-Taradaraya olarak üç gruba ayrılırlar. Bunlardan "Mâverâü'd-Deryâ Sakaları" anlamına gelen Saka-Taradarayaların, Mâverâünnehr Sakaları olduğu tahmin edilmektedir.¹⁹ M.Ö. VIII. yüzyılda batıya hareket eden Sakalar, göç esnasında ikiye ayrılarak bir bölümü Aral Gölü civarına (Sir-Deryâ deltası) yerleşmiş, diğer bölümü ise Hazar'ın kuzeyinden geçerek güney Rusya'ya inmiş ve burada yaşayan Kimerleri, Kafkasya'nın güneyine ve Ön Asya'ya doğru göçe zorlamışlardır.²⁰

"Saka" etnik ismine Çin kaynaklarında ilk kez Bangu'nun "Han Hanedanlığının Tarihi" adlı eserinde rastlanır. Buna göre Çin'in, Orta Asya politikasını başlatan elçi Chang Chien (M.Ö.?-14)²¹, imparator Wu Ti'ye, Hunlara yenilen Da Yüe-çi kabilelerinin batıdaki Se (Saka/Sai/Sei/Sai Wang) kabilelerine saldırdıklarını, bunun sonucunda Se hanının, kavmini güneye götürdüğünü bildirmiştir. Da Yüe-çiler, Se kabilelerini Ettisuv'dan Fergana ve daha güneydeki Baktirya'ya göçe zorlamışlardır.²² Yine Çin ve Antik kaynaklara göre bozkır halkları, M.Ö. II. yüzyılda Hunların baskısı sonucu bir zamanlar Saka yurdu olan Yaksart Nehri'nin (Sir-Deryâ) doğusu ile Soğdiyana ve Baktriya istikametinde büyük bir göç dalgası başlattılar. Bunlardan Asian ve Toharlar, Davan/Fergana üzerinden batıya geçerek Baktriya (Dah) ülkesini hâkimiyetleri altına aldılar (M.Ö. 170-160). Yüe-çiler (Yüezhiler), bu göç sırasında Sakaları Fergana'dan sürüp çıkardılarsa da kısa süre sonra kendileri gibi göçebe olan Vusunların baskısına dayanamayarak Baktriya'ya gitmek zorunda kaldılar. Fergana

¹⁷ P'yankov, a.g.md., *Türkler*, I, 615.

¹⁸ Tezcan, "Kuşanların Menşei", *Türkler*, I, 800.

¹⁹ Jusubaliev, a.g.tz., s.18.

²⁰ Gürün, I, 135.

²¹ Chang Chien, batıya iki kez elçi olarak gönderilen bir diplomattı. Bu metin, 139'da Khan han'ın Wu Ti'nin emriyle Yüeçilere elçi olarak gönderildiğini gösterir. Bkz. Aytbayev, a.g.md., *Türkler*, I, 633; Roux, *Orta Asya*, s.97.

²² Aytbayev, a.g.md., *Türkler*, I, 633. Çin kaynaklarından "Tarihi Kayıtlar" ve "Han Hanedanlığının Tarihi", Masagetlerden "Da Yüe-çi/Büyük Yüe-çi (Orta Asya'da Baktirya, Kuşan ve Eftalit devletlerini kuran kabile) olarak bahseder. Yüe-çiler, Çin kaynaklarında M.S. VI. yüzyıla kadar zikredilir. Bkz. Aytbayev a.g.md., a.y.

Sakaları ise “Asma Geçit” ile güneye inip Gubin/Kaspir ülkesini yurt edindiler (M.Ö. 140-130).²³ Horasan Sakalarının en yakın komşuları, Buhara ve Semerkant ile muhtemelen Fergana vadisine ve buraya komşu diğer bölgelere yerleşmiş olan Soğdlardı.²⁴ Yüe-çi göçleri esnasında Belh merkezli Baktriya, Aleksandriya merkezli Amu-Deryâ, Semerkant, Merv, Kandehar ve Kabil ile Fergana kesimindeki Hokand ve Merginân’da Helenistik kültürü sürdüren bazı koloniler ve küçük siyasi oluşumlar mevcuttu. Bunlar, hem kendi aralarında hem de düşmanları olan Selevikoslara karşı zaman zaman mücadele etmekteydi.²⁵

Sakaların hayatında atların ayrı bir yeri vardı. Özel eğitimden geçirilen Saka atları, Pers hükümdarınca düzenlenen yarışmaları kazanırdı. Amirgi Sakalarının atları, Persepolis kabartmalarında bile yer alır. Sonraki dönemde Çinlilerce “sema atlar” diye isimlendirilen meşhur Fergana atları, muhtemelen bunlardan üremiştir.²⁶

Özbek tarihçi Askarov’a göre Fergana vadisinde kurulan ilk devlet, Parkan devletidir (M.Ö. IV. ya da III. yüzyıl).²⁷ Pehlevî kaynaklarında “Parkana” olarak geçen ve ne anlama geldiği tam olarak bilinmeyen Parkan kelimesi, muhtemelen Fergana sözcüğünün köküdür.²⁸ Ancak hakkında daha fazla bilgi olmayan bu devlet, ya Sakalar ya da bozkır halklarından biri veya birkaçı tarafından kurulup yönetilmiş olmalıdır.

M.Ö. 331’de Pers İmparatorluğu’na son veren Makedonyalı İskender M.Ö. 323’te ölünce, vârislerinden Selevikolar Orta Asya’nın güney ve güney-batısını yönetmeye başladılar. Ancak İskender’e bağlı Sak hükümdarları Selevikolarla mücadeleye girince Umurga Sak Devleti büyük oranda toprak kaybetti. Öyle ki Yunan kaynakları, Selevkî komutanı Demodam’ın M.Ö. 280 yılında Sir-Deryâ’yı geçerek Taşkent ve etrafını Saklardan almayı başardığını ve buraya Yunan tanrısı Appolon adına

²³ P’yankov, a.g.md., *Türkler*, I, 613 vd.

²⁴ Sinor, Denis (derleyen), *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul 2002, s.242.

²⁵ Ögel, Bahaeddin, “Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I: Yüe-Çiler”, *DTCF Dergisi*, XV/1-3, TTKB, Ankara, 1957, s.261 vd; Necef-Berdiyev, a.g.e., s.75.

²⁶ P’yankov, a.g.md., *Türkler*, I, 616.

²⁷ Jusubaliev, a.g.tz., s.19.

²⁸ Jusubaliev, a.g.tz., s.12.

bir sunak²⁹ yerleştirdiğini kaydeder. Taşkent'e Fergana üzerinden de gidilebildiği için "Sakasen" olarak da bilinen bölgenin, Selevikoslarca kısa süreli de olsa ele geçirildiği düşünülebilir.³⁰ Bir Yunan-Baktriya hükümdarının, sadece bir kez Fergana'ya askerî sefer düzenlediği de yine aynı kaynaklarca zikredilmektedir.³¹

M.Ö. 176 ve 165 yılları arasında, Hun baskısıyla batıya göçmek zorunda kalan Yü-eçiler, Yunan-Bakter devletinin yıkılmasını (M.Ö.155) fırsat bilerek, Soğd topraklarını geçip Baktriya'yı istila ettiler. Ardından da miladî 50 yıllarında; sınırları Hindistan ile Mâverâünnehr'e kadar uzanan ve üç yüzyıldan fazla süren "Kuşan" imparatorluğunu kurdular. Fergana bölgesinin imparatorluk sınırlarına dâhil olup olmadığı net değilse de Kuşanların, Fergana'nın doğusundaki Doğu Türkistan'ı ele geçirmeleri, Fergana'nın da Kuşan sınırları içinde kaldığı varsayımını kuvvetlendirir. Kuşan döneminde Hint düşünce ve kültürü, Orta Asya ve Çin'e yayılmıştır.³² Yü-eçilerin bir kısmı da, Hun baskısı sebebiyle Fergana istikametine göç etti ve buradaki Sakaları sürerek, İran'a açılan stratejik Çu bozkırları³³ ile Sir-Deryâ'nın batısına hâkim oldu. Yü-eçiler, M.Ö. 140-70 yılları arasında Fergana ve Soğdiyana'ya akınlar düzenlediler ve ekseriya Fergana'nın kuzeyine yerleşerek burada şehirler ve köyler kurdular. Günümüz Namangan kenti, Yangi-Kurgan ilçesi Kuşan köyü ve Kâsân-Saydaki Kâsân şehir harabeleri bunlara birer örnektir.³⁴

Bölgenin diğer sâkinleri ise Vusunlardır.³⁵ M.Ö. 125 yılından itibaren Isık Göl çevresinde tutunan Vusunlar, hükümdarları Lieh-cihao-mi'nin çabalarıyla Hun sultanından bütünüyle kurtulmuşlardı. Böylece Vusun ülkesi doğuda Hun, güneyde Doğu Türkistan, güneybatıda Fergana, batıda ise Kangü topraklarıyla komşu oldu. Çin elçisi Chang-Chien (M.Ö. 105), Çin imparatorunun Hunlar aleyhine ittifak önerisini

²⁹ Putperestlerin ilahlarına kurban sundukları taş masa, kurbantaşı. Bkz. Doğan, *Türkçe Sözlük*, s.910; Özön, Nijat, *Büyük Dil Kılavuzu*, İstanbul 1995, s.552.

³⁰ Necef-Berdiyev, a.g.e., s.71. Ancak bu bilgileri yetersiz bulup, Selevkidlerin Fergana üzerinde hâkimiyet kuramadıklarını savunanlar da vardır. Bkz. Jusubaliev, a.g.tz., s.19.

³¹ Jusubaliev, a.g.tz., s.19.

³² Gibb, *Orta Asya*, s.4; Kurt, *Buhara Örneği*, s.30; Jusubaliev, a.g.tz., s.21.

³³ Çu bozkırları, sonraları Selçukluların fetihlerine başlayacağı stratejik bir noktadır. Bkz. Roux, *Orta Asya*, s.104.

³⁴ Jusubaliev, a.g.tz., s.21; Roux, *Orta Asya*, s.104.

³⁵ Vusunlar, Hun topluluklarındandır. Bkz. *Türkler*, I, 260.

Vusunlara ilettiyse de bu teklif kabul görmedi. Ancak Çinli diplomatlar zamanla Doğu Türkistan ve Fergana üzerinden batıya geçmeye başlayınca Vusun hükümdarı Kun-mi, bölge siyasetinde tekrar söz sahibi olmak için Çin prensesiyle evlenerek ilişkileri düzeltti. Vusunlar, bir süre sonra Çin'in düzenlediği Fergana seferine 2000 kişilik kuvvet gönderdiler, ancak bu birlik aktif olarak savaşa katılmadı (M.Ö. 102).³⁶

Çinin, Fergana ile siyasî ilişkileri Han imparatoru Wu-ti (M.Ö. 141-87) ile başlar. Bölgenin önemini kavrayan Wu-ti, Chang K'ien adlı elçiyi bölgeye gönderdi (M.Ö. 138). Chang aynı zamanda İpek Yolu'nu keşfeden ilk kişidir.³⁷ Wu-ti, içte ve dışta güçlü olmak için ülkenin batıya açılan kapısı konumundaki Fergana'ya önem vermiş ve kendisiyle aynı amacı güden Şyung-nu sülalesiyle de bu doğrultuda uzun yıllar mücadele etmiştir (M.Ö. 115-60).³⁸ Bu dönem itibarıyla Fergana'ya Davan devletinin hâkim olduğu görülür. İpek Yolu güney ayağının Davan topraklarından geçmesi, Çin'in batıyla olan ticarî münasebetlerinde bölgeyi stratejik bir noktaya taşıyordu. Ayrıca Fergana'nın meşhur "semavî atları"³⁹ Çinlileri yakından ilgilendiriyordu. Çünkü onlar, Türklerin nitelikli atlar ve süvarilik becerileri sayesinde kendilerine üstünlük sağladıklarına inanıyorlardı.⁴⁰ Wu-ti, bölgeden bu bağlamda at ithal etti. Ancak M.Ö. 105'e doğru bilinmeyen nedenlerden ötürü Ferganalılar at ihracatını durdurup Çinli arabulucu Çe Lin'i öldürdüler (M.Ö. 104). Bunun üzerine Çin birlikleri bölge üzerine yürüdü. Fakat daha bölgeye ulaşmadan yerel hükümdarlarca püskürtüldüler. M.Ö. 101'de Çin ordusu, 50'den fazla komutan ve 60 bin askerle harekete geçti. Başkent Erşi'nin (günümüz Marhamat şehir harabesi) bir kısmı ele geçirilince Ferganalılar ateşkes istemek zorunda kaldılar. Bu arada yaklaşan Kanglı tehlikesi, Çinlileri barışa zorladı. Birkaç semavî at ve 3.000 nitelsiz at alıp, şehirde bir garnizon asker bırakarak geri çekildiler. Fakat kısa süre sonra Özkend halkı garnizonu

³⁶ Durmuş, "Vusunlar", *Türkler*, I, 784 vd.

³⁷ Roux, *Orta Asya*, s.97.

³⁸ Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, s.184 vd.

³⁹ Fergana dağlarında gezen atlardan evcilleştirilerek alınan atlara "Semavi atlar" denmiştir. Bkz. Jusubaliyev, a.g.tz., s.20.

⁴⁰ Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.21. Atların, Türk milletinin hayatındaki yeri ve önemi hakkında bkz. Musagulova, a.g.tz., s.36. Ön Asya milletleri ise Türklerin hâkimiyet sırrını yede-taşıma bağlamışlardır. Yede-taşı, Türklerin milletler üzerinde hâkimiyet kurmasını sağlayan tılsımlı bir taştır. Bkz. Togan, a.e., s.17 vd.

basarak askerleri öldürdü. Bunun üzerine Çin kuvvetleri geri dönerek Özkend'i ele geçirdi.⁴¹ Bu, Çin'in Fergana'ya düzenlediği ikinci seferdir.⁴² Wu-ti'nin, Fergana hâkimiyeti batı devletlerini korkutmuş, çoğu haraç sunmak için Çin'e elçiler yollamıştır. Yine Çin, bu harekâtıyla Hunların Doğu Türkistan halklarıyla olan bağına da kopartmıştır.⁴³ M.Ö. 58 yılında tanhuluk merkezini ele geçirerek Hun imparatoru olan Chih-chih, M.Ö. 41'den sonra Fergana ve Baktria'ya sefer düzenleyerek bu bölgelere egemen oldu.⁴⁴ Fakat beş yıl sonra Vusun ve K'ang-chü devletlerinin desteğini alan Çin kuvvetleri, Chih-chih'nin başkentini ele geçirdi ve onu idam etti (M.Ö.36).⁴⁵

Türklere karşı sınırları korumak için Wu-ti'den önce de sınır bölgelerine asker sevk ediliyordu.⁴⁶ Ch'ao Ts'o bu uygulama yerine, sınırda düzenli yerleşim birimleri kurmanın daha avantajlı olacağını öngördü. Kurulan koloniler, o bölgede askerî ve zirai faaliyetlerde bulunmakla yükümlü olacaktı. Bu öneri, Hsiung-nulardan alınan Hsi-yü/Doğu Türkistan bölgesinde Wu-ti döneminden itibaren uygulanmış, Fergana'nın ele geçirilmesinin ardından da her biri 500 kadar çiftçi-askerden oluşan askerî-zirai koloni tarzında "t'un-t'ien"ler kurulmuştur. Bunların görevi, batıya sevk edilen Çin askerleri ve elçilerinin yiyecek ihtiyaçlarını karşılamaktır.⁴⁷ Yine Çin devleti, batısında yer alan Ta Yüan (Fergana), K'ang-chü (Soğdiana) ve Vusun gibi devletlere altın ve ipek gibi hediyeler göndererek siyasî ilişkiler kurmuş, ardından da buraları sömürgeleştirmiştir.⁴⁸

M.Ö. 127-125'te kaleme alınan bir Çin seyahatnamesine göre; Fergana, Hunların güney-batısında, K'ang-chü ise Fergana'nın kuzey-batısındadır. Fergana'nın güneyinde Yüe-çiler, doğusunda ise Hunlar bulunur.⁴⁹ M.Ö. 58'de Hun imparatoru olan Ho-han-yeh, içte mücadeleyi kaybederek Çin'e sığındı ve Çin'in desteğiyle Güney Hun

⁴¹ Roux, *Orta Asya*, s.99; Jusubaliev, a.g.tz., s.20.

⁴² Jusubaliev, a.g.tz., s.20.

⁴³ Kerimova, a.g.md., *Türkler*, I, 745; Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 375; Sinor, a.g.e., s.184 vd; Koçsoy, a.g.md., *Türkler*, I, 76; Yatsenkon, Sergei, "Vusunlar" (çev. Alesker Aleskerov), *Türkler*, I, 779.

⁴⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.45 vd.

⁴⁵ Kafesoğlu, a.g.e., s.45 vd; Koçsoy, a.g.md., *Türkler*, I, 76.

⁴⁶ Tahminen M.S. I. yüzyıl.

⁴⁷ Tezcan, Mehmet, "Çinlilerin Hunları Yıkma İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler - I-i Chih-i / I-i Fa-i ve Beş Tuzak", *Türkler*, I, 737.

⁴⁸ Tezcan, a.g.md., *Türkler*, I, 737 vd; Sinor, a.g.e., s.184 vd.

⁴⁹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I, 151.

devletini kurdu. O, Isık Göl ile Fergana arasında hüküm süren Chih-chih isimli bir hükümdarın damadıdır. Chih-chih, Hun asilleriyle birlikte damadını Hun imparatoru ilân etti.⁵⁰ Yine Çin kaynaklarına göre Chih-chih isimli Hun hükümdarı⁵¹ M.Ö. 36'da Vusun ülkesi ve Fergana'yı ele geçirdi, K'ang-chü'yü de kendine bağladı. M.S. 127 yılında, Tanrı dağlarını Fergana'ya bağlayan yollar artık Hunların elindeydi.⁵²

Milattan sonraki dönemde, Yarkent kralı Hien'in (M.S. 33-61) bölge tarihinde yer aldığı görülür. Hien, Tarım bölgesi hükümdarlarını Çin aleyhine kışkırtarak önce Kuça'yı (M.S. 46), sonra da Hoten ve Fergana'yı ele geçirdi. Bunun üzerine Çin imparatoru Ming-ti harekete geçerek Hoten'i kendisine bağladı ve Kaşgar'da, Hien'in yıktığı hanedanlığı yeniden kurdu (M.S. 74).⁵³ Ming-ti'nin, bu tarihlerde Fergana'ya da müdahale ettiği varsayılabilir. Bu olaydan sonra Çin, yaklaşık altı yüzyıl boyunca bölgede etkili olamamıştır. Şöyle ki; Çin ve Tibet halkı arasında 692'de başlayan mücadele, Çin ordusunun dört karargâhı (Kuça, Kaşgar, Hoten ve Tokmak) ele geçirmesiyle sonuçlanınca Taşkent, Semerkant, Keş, Buhara ve Fer-ha-na (Fergana) şehir devletleri Çin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldılar. VIII. yüzyılın ilk çeyreği itibarıyla bölgedeki nüfuz ve itibarları oldukça sarsılan dihkânlar, Emevîleri Çin imparatoruna şikâyet ettiler. Örneğin; Kuteybe'den kaçarak Kuça'ya sığınan Fergana kralı, tahtını geri alabilmek için Çinlilerden yardım istediye de bu talep, ancak Kuteybe'nin ölümünden sonra gerçekleşebildi (715).⁵⁴ Farklı zamanlarda, Türk devlet adamlarının Emevîlere karşı Çin imparatorundan defalarca yardım talep etmelerine rağmen Çin'in bu öneriye sıcak bakmaması ve askerî destek vermemesi dikkat çekicidir. Belki de Çin yönetimi, Emevîlerin Türkleri tamamen etkisiz ve çaresiz bırakmalarını bekledikten sonra Batı Türkistan için harekete geçmeyi planlamaktaydı.

Bazı Çin kaynaklarına göre Fergana, M.S. 419 tarihine kadar ismi bilinmeyen bir hanedan tarafından yönetilmiştir. Bölge, 424'ten sonra Sir-Deryâ'nın doğusundan gelerek Mâverâünnehr ve Toharistan dâhil geniş bir coğrafyaya yayılan Eftalitler'in

⁵⁰ Ögel, a.g.e., I, 152, 159.

⁵¹ Muhtemelen bu kişi, Ho-han-yeh'in oğludur.

⁵² Ögel, a.g.e., I, 151 vd.

⁵³ Roux, *Orta Asya*, s.101; Ekrem, a.g.md., *Türkler*, I, 768; Kerimova, a.g.md., *Türkler*, I, 746 vd.

⁵⁴ Roux, a.g.e., s.142 vd, 184.

(Akhunlar) egemenliğine girdi.⁵⁵ Çinli tarihçi T'ang-şu'ya göre ise Fergana M.S. III. yüzyıldan, 649 yılında Göktürklerle yapılan savaşın kaybedilmesine kadar İran kökenli bir hanedan tarafından yönetilmiştir. Bu dönem itibarıyla bölgede; 6 büyük, 100 kadar da küçük yerleşim birimi bulunmaktaydı.⁵⁶

Sâsânîler, Fergana üzerinde her bakımdan etkili olmuşlarsa da bölgeyi coğrafi olarak ele geçirdiklerine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur.⁵⁷ Sâsânîler, doğu komşusu olan Eftalitleri 563-567 tarihleri arasında Göktürklerle yaptıkları ittifak sonucu yıkarak, Amu-Deryâ'nın batısını topraklarına kattılar.⁵⁸ Kisrâ Kubâz, 43/663'te ölünce yerine oğlu Enuşirvân geçti. O, ülkeyi idarî olarak dört bölüme ayırdı. Sonrasında Heyâtıla/Heytallar ülkesine ordular sevk ederek Toharistan, Zâbülistan, Kâbilistan ve Sağâniyân'ı ele geçirdi. Bunun üzerine Türk hakani Sincibu, Horasan seferine çıktı ve Şâş, Fergana, Semerkant, Kiş ve Nesef'i ele geçirerek Buhara'ya kadar ulaştı.⁵⁹

Pamir, Bedahşan, Fergana, Talas ve Çu mıntıklarında uzun yıllar Emevîlerle mücadele eden⁶⁰ Göktürkler bölge tarihinde önemli bir yere sahiptir. Altay dağlarının doğu eteklerinde yaşayan Göktürkler, Bumin önderliğinde toparlanarak devletlerini kurdular (552).⁶¹ Bumin, “kağan” sııyla devletin merkezi olan doğu kanadının, küçük kardeşi İstemi ise “yabgu” unvanıyla batı kanadının idaresini üstlendi.⁶² Ölünce, yerine Mu-kan (553-572) kağan oldu.⁶³ İstemi, görünüşte Mu-kan'a bağlı idi ama kendi bölgesinde bağımsız hareket ediyordu. Bu sebeple İstemi ve oğlu Tardu'nun 582'de resmen ikiye ayrılana kadar olan faaliyetleri, I. Göktürk devleti tarihçesinde etüt edilebilir. İstemi, Soğdların yaşadığı bazı Batı Türkistan kentlerini ele geçirdi. Böylece

⁵⁵ Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, Ankara 1995, s.31 vd; Jusubaliev, a.g.tz., s.22; Ekrem, a.g.md., *Türkler*, I, 768.

⁵⁶ Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 375; *TA*, “Fergana Teknesi”, XVI, 250.

⁵⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.79 vd.

⁵⁸ Mes'udî, *Murûc*, I, 265-270; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.32.

⁵⁹ Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud, *Ahbâru't-Tivâl*, Beyrut ts., s.66.

⁶⁰ Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.58.

⁶¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.79; Jusubaliev, a.g.tz., s.22.

⁶² Taşağıl, a.g.e., s.31. İstemi'nin adı Çin kaynaklarında “Shih-tien-mi” ve “Se-ti-mi” olarak kaydedilir. Orhun Kitabelerinde ise “kağan” unvanıyla iki yerde geçer. Bkz. Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970, s.4, 17; Bizans kaynaklarında ise Stembis Kağan, Sizabulos, Dizabulos; İslâm kaynaklarında ise Sincibu gibi isimlerle kaydedilmiştir. Bkz. Taşağıl, a.e., s.31.

⁶³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.80.

Göktürk devleti, M.S. 350 yılından beri Kuzey Afganistan ve Mâverâünnehr'de hüküm süren ve İpek Yolu ticaretini elinde bulunduran Türk asıllı Akhun/Eftalit devletiyle komşu oldu.⁶⁴ Göktürk ordusu, Akhun topraklarına baskınlar düzenledi (556). Zor durumda kalan Akhunlar, daha önce (545) diplomatik temas kurdukları Çin Batı Wei imparatoruna, 555 ve 558 yıllarında birer heyet göndererek⁶⁵, muhtemelen yardım talep ettiler. Fakat Mu-kan bu süreçte Akhun ordusunu hezimete uğrattı (557). İstemi de Akhunlar aleyhine Sasanîlerle ittifaka gidince Akhun devleti kısa sürede yıkıldı. (563-567).⁶⁶ Demir Kapı Geçidi sınır olmak üzere; Mâverâünnehr, Fergana'nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten ve Batı Türkistan'ın bazı güney şehirleri Göktürlere bağlandı. Daha açık bir ifadeyle; Ceyhun'un kuzeyi Göktürkler'e, güneyi ise Sâsânîler'e kaldı ve Ceyhun Nehri, Sâsânîlerle Göktürkler arasında, ya da meşhur ifadesiyle İran ile Turan arasında tabii bir sınır oldu. Böylece genel tarih içerisinde İç Asya kervan yolu, üçüncü kez Türklerin eline geçmiş oldu.⁶⁷ Bazılarına göre Sâsânîler, Eftalit topraklarından Soğd ve Fergana'yı alarak sınırlarını Keşmir ve Hindistan'a kadar genişletti. Ancak Göktürklerin doğuda güçlü oldukları bir dönemde bu teori olası değildir. Eftalitler ise sadece Toharistan'da varlıklarını sürdürebildiler. Neticede Türkler, Mâveraünnehir'e birkaç boy halinde yerleştiler.⁶⁸ Bunlardan Karluk (Hazleciyye) ve Oğuzlar (Guzziyye), Göktürk idaresinde Sir-Deryâ'nın doğusunda yaşamışlardır.⁶⁹

İstemi'den sonra tahta geçen Tardu (576-603), büyük kağanı tanımadığını açıklayarak kağanlığını ilan etti (582). Böylece Mançurya'dan Ceyhun'a kadar uzanan

⁶⁴ Ögel, Bahaeddin, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, C.XII, S.48, TTKB, Ankara, 1948, s.826-829; Kafesoğlu, a.g.e., s.80; Taşağıl, a.g.e., s.31.

⁶⁵ Taşağıl, a.g.e., s.31.

⁶⁶ Mes'ûdî, I, 265-270; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.80 vd; Taşağıl, a.g.e., s.32. Gürün, I, 155; Şeşen, Ramazan, "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, XV, s.11 vd, İEFB, İstanbul, 1968.

⁶⁷ Kafesoğlu, a.g.e., s.81; Taşağıl, a.g.e., s.32; Gürün, I, 155; Kurt, "Orta Asya'nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü", *İslâmî Araştırmalar*, XII, 3-4, Ankara 1999, s.359; Akyürek, a.g.tz., s.10; Jusubaliev, a.g.tz., s.22; Koçsoy, a.g.md., *Türkler*, I, 83; Roux, *Orta Asya*, s.136; Kafesoğlu, "Türkler", *İA*, İstanbul, 1988, XII/II, s.167.

⁶⁸ Roux, a.g.e., s.136; Kafesoğlu, a.g.md., *İA*, XII/II, s.167; Taşağıl, a.g.e., s.31 vd; Jusubaliev, a.g.tz., s.25 vd.

⁶⁹ İbn Havkal, a.g.e., s.507; İstahrî, a.g.e., s.290; Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1978, s.217.

imparatorluk ikiye bölünmüş oldu.⁷⁰ Büyük Altaylar ve Hami'nin batısındaki dağlar, Doğu ve Batı Göktürk devletleri arasında doğal sınır kabul edildi.⁷¹ Fakat sonraları bu iki devlet ve Batı Göktürlere bağlı olan Fergana hükümdarlığı da Çin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı.⁷² Kâsân, bu dönemde Fergana'nın başkentidir.⁷³

627 tarihinde Fergana hükümdarlığı ile Batı Göktürk kağanlığının arası açıldı ve Göktürk prensi Aşena Kan Bagatur, başkent Ahsîkes'e girip hükümdar Ki-pi'yi öldürdü. Yerine ise Ki-pi'nin büyük kardeşinin oğlu Arslan'ı getirdi.⁷⁴ Bir süre sonra Uku, "Tulu Kağan" unvanıyla Tulu boylarına lider oldu (638-651). Ancak Tulu ve Nuşepi boyları arasında gerçekleşen savaş sonunda İli Irmağı'nın doğusu Tulu Kağan'a, batısı ise Nuşepi lideri Tiliş Kağan'a kaldı. Böylece Batı Göktürk devleti ikiye bölünmüş oldu (638). Tulu, Tiliş'e bağlı hükümdarları sürekli kışkırtarak, onu Fergana'ya kaçmak zorunda bıraktı (639). Tiliş, burada öldü.⁷⁵ 651 yılına gelindiğinde ise Tulu Han öldü. Bunu fırsat bilen Çin orduları ülkeyi istila etti. Böylece Batı Göktürk devleti tarih sahnesinden çekilmiş oldu.⁷⁶ Fergana toprakları ancak 658 tarihinde Çin'in eline geçmiş ve sonraki dönemde bir Türk hükümdarı tarafından yönetilmiştir.⁷⁷

Batı Göktürk devleti yıkılmasına rağmen hanedana mensup yabgu, tegin, tarhan, tudun, afşin ve ihşid unvanlı yerel hükümdarlar, Emevîlere karşı topraklarını savunmayı sürdürdüler. Ancak aralarında birlik ve beraberlik bulunmadığından⁷⁸, Emevîlerin Mâverâünnehr'de hâkimiyet kurmalarını engelleyemediler. Bu dönem, doğuda ikinci Göktürk/Kutluk Devletinin kuruluşuna rastlar.⁷⁹ Çin tehlikesini savarak 681'de

⁷⁰ Batı Göktürkleri on kabileden oluşuyordu. Türk dilinde boy, kabile anlamındaki "ok" kelimesiyle bağlantılı olarak Batı Göktürk topluluğuna "On-ok" adı da verilmektedir. Hakan, her kabileye bir ok vermiş ve bunları doğu ve batıda beş kabileye ayırmıştı. Doğudaki beş kabilenin adı Nu-şe-pi, batıdakinin ise Tu-lu idi. Bkz. Orkun, Hüseyin Namık, *Türk Tarihi*, Ankara 1946, III, 189.

⁷¹ Sümer, *Oğuzlar*, s.10.

⁷² Barthold, *Türkistan*, s.241.

⁷³ Barthold, "Fergana", *İA*, VI, 559.

⁷⁴ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.213; Malikov, Azim M., "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Mâverâünnehr Türkleri (M.S. VI-VIII. Yüzyıllar)", *Türkler*, II, 144; Jusubaliev, a.g.tz., s.22.

⁷⁵ Gürün, I, 164.

⁷⁶ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.213.

⁷⁷ Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 376.

⁷⁸ Gibb, *Orta Asya*, s.8.

⁷⁹ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.213.

Moğolistan'da ikinci Göktürk Devletini kuran Kapgan Kağan (691-716), Batı Türklerini (On-okları) yenerek Demir Kapı'ya kadar ilerledi⁸⁰ ve düzenlediği seferlerle Batı Türkistan'daki Çin nüfuzunu yok etti.⁸¹ Daha sonra Batı Göktürk ülkesini sultasına almak için Tonyukuk'u Buhara, Fergana, Şaş, Semerkant, Kiş ve Huttal üzerine gönderdi. Sefer sonunda başta Türgişler olmak üzere bölgedeki diğer tudunluklar Kutluk Devleti'ne bağlandı (702).⁸² Böylece sınırlar, batıda Şaş/Taşkent ve Fergana'ya kadar dayandı⁸³ ve bölgedeki çoğu Türk kökenli hanedanlar, Göktürkler'e bağlı yarı bağımsız beylikler haline dönüştü.⁸⁴ Fakat yine de bölgede Göktürk hâkimiyetinin tam olarak sağlandığı söylenemez. Çünkü bu yıllarda, Buhara başta olmak üzere Mâverâünnehr'in diğer kesimlerinde Arapların ağırlığı hissedilmektedir.⁸⁵ Öyle ki Araplar, Mâverâünnehr'i "Emiru'l-Mü'minin'in bahçesi" olarak addediyorlardı.⁸⁶ Göktürklerin Batı Türkistan'daki nüfuzu azalınca, Fergana, Taşkent, Semerkant, Buhara ve Uşrusana'da özerk devletçikler oluştu.⁸⁷ Örneğin Fergana, 648'li yıllarda T'ang sülalesince yönetilmiştir.⁸⁸ Mâverâünnehr'de; Taşkent, Semerkant, Maymark, Keş, Koşanya, Fergana ve Buhara yıkılışlarına kadar Göktürklerin varlıklarını hissettirdikleri yerlerdendir.⁸⁹ Fergana'ya ait olduğu kabul edilen Hocend⁹⁰, X. yüzyılda bağımsız bir idarî bölge statüsündeydi. İslâmiyet'ten önceki dönemde bahsi geçen "Hocende meliki"nin Fergana hükümdarına tâbii olması muhtemeldir.⁹¹

⁸⁰ Barthold, *Türkistan*, s.202; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Meşkûresi*, s.213; Kurt, *Buhara Örneği*, s.157; Kafesoğlu, "Türkler", *İA*, XII/II, s.175; *Türkler*, I, 92; Atsız, Nihal, "Kültegin", *TA*, XXII, 417; Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, 17 vd, 46-48.

⁸¹ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.32.

⁸² Kurt, *Buhara Örneği*, s.157; Kafesoğlu, "Türkler", *İA*, XII/II, s.175; Atsız, a.g.md., *TA*, XXII, 417; Tekin, a.g.e., s.17 vd, 46-48; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.98 vd.

⁸³ Kafesoğlu, a.g.e., s.98 vd; Koçsoy, a.g.md., *Türkler*, Komisyon, I, 92.

⁸⁴ Yıldız, a.g.e., s.95.

⁸⁵ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1966, VII, 128; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.32; Kurt, *Buhara Örneği*, s.157; Kitapçı, "Müslüman Arapları Türk Yurtlarını Fethe Zorlayan Belli Başlı Amiller", *Diyanet Dergisi*, C.XVIII, S.6, Kasım-Aralık, s.328, Ankara, 1979.

⁸⁶ Barthold, a.g.e., s.202 vd.

⁸⁷ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.92.

⁸⁸ Ekrem, a.g.md., *Türkler*, I, 768.

⁸⁹ Gürün, I, 165.

⁹⁰ İstahrî, a.g.e., s.333; İbn Havkal, a.g.e., s.511; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272.

⁹¹ Barthold, *Türkistan*, s.179.

Türgişler, II. Göktürk devletinin kurulmasıyla birlikte tarih sahnesinde rol oynamağa başlamışlardır.⁹² İdarî ve siyasî bakımdan Göktürklerin devamı niteliğinde olan Türğişler, Orhun kitabelerinde “Türgişler” ve “On-Oklar” şeklinde geçmektedir. VII. yüzyıl ortalarından VIII. yüzyıl ortalarına kadar Altay dağlarının batısından Sirderyâ’ya kadar uzanan geniş düzlüklerde yaşamışlardır.⁹³ Çin’e tabi olan Türk lider Aşena Huşelo’nun yerini alan Türğiş hakanı U-çe-le (699)⁹⁴, Nu-şe-pileri bağımsızlığa kavuşturdu. Ancak Kapgan, Türğişleri yenilgiye uğratarak U-çe-le’yi esir aldı (701).⁹⁵ Kapgan, Batı Göktürk idaresini oğlu Fukiuy’a bıraktıysa da yönetim yine U-çe-le’nin elinde kaldı.⁹⁶ Bu esnada Emevîler, bölgede varlıklarını iyice hissettirmişlerdi. Fakat U-çe-le, ölümüne kadar konumunu korudu ve Fergana’nın hâkimi oldu (706).⁹⁷ Ölümünden sonra Tabar merkezli Türğişler isyan ettilerse de Kültegin karşısında yenilgiye uğrayarak batıya göçmek zorunda kaldılar (712 ya da 715).⁹⁸ Bir süre sonra da ikiye bölündüler. Su-lu’ya bağlı boylara Kara-türgiş, Baga Tarkan ile Tu-mo-ço’ye bağlı olanlara ise Sarı-türgiş denildi.⁹⁹ Türk dünyasında bu gelişmeler yaşanırken Emevî devleti, Mâverâünnehr hâkimiyetini gün geçtikçe perçinlemekteydi. Kaygılanan yerel idareciler Çin’den yardım istediler. Ancak imparator, yardım bahanesiyle girdiği bölgeye yerleşti. Fakat Uygurların, Doğu Göktürkleri yıkarak Çin ile Türğiş devletleri arasına girmeleri, siyasî dengeleri bir anda değiştirdi. Gelişmelere Çin’de patlak veren bir isyan da eklenince imparator bölgeden çekilme kararı aldı. Bundan böyle Çin nüfuzu, uzun yıllar Türkistan’da hissedilmeyecekti.¹⁰⁰ Bu arada Uygur devleti, doğusundaki Türğişleri itaat altına alınca, Karluklar bölgeyi ele geçirdiler.¹⁰¹

⁹² Barthold, *Türkistan*, s.241.

⁹³ Orkun, III, 189; Salman, Hüseyin, *Türgişler*, Ankara 1998, s.11, 17.

⁹⁴ Salman, a.g.e., s.16 vd.

⁹⁵ Orkun, III, 190; Barthold, *Türkistan*, s.202; Salman, a.g.e., s.19, 21 vd.

⁹⁶ Salman, a.g.e., s.23.

⁹⁷ Orkun, III, 190; Salman, a.g.e., s.25 vd.

⁹⁸ Salman, a.g.e., s.35-37; Barthold, *Türkistan*, s.202; Barthold, *Türk Tarihi -Dersleri-*, s.40.

⁹⁹ Sümer, *Oğuzlar*, s.31; Güngör, *Tarihte Türkler*, s.41; Orkun, III, 191 vd.

¹⁰⁰ Orkun, III, 193.

¹⁰¹ Sümer, *Oğuzlar*, s.31; Orkun, III, 193; Güngör, a.g.e., s.41.

Râşid halifeler dönemi, Fergana siyâsi tarihinde dolaylı da olsa bir yere sahiptir. Bu dönemde Araplar, yakın ve uzak medeniyet havzalarına hızla yayıldılar.¹⁰² Din faktörü, gaza ve akınların temel mantalitesini oluştururken¹⁰³, servet elde etme arzusu da sebepler arasında anılır.¹⁰⁴ Bizans ordusunun Yermük'te yenilgiye uğraması (12/634), Suriye kapılarını ardına kadar Müslümanlara açmıştı. Bunun üzerine Hz. Ömer, Sâsânilerle mücadeleye ağırlık verdi. Nihavend savaşı (21/642) sonrasında ise Sâsânî imparatorluğu dağılma sürecine girdi.¹⁰⁵ Öyle ki; Abdullâh b. Âmir'in¹⁰⁶ öncü birlikleri komutanı Ahnef b. Kays, kısa sürede Toharistan'a kadar bütün Horasan'ı fethetti (22/643).¹⁰⁷ Ahnef'in önünden kaçan III. Yezducerd, bölgedeki dengelerin daha da bozulacağı uyarısıyla Türk hakanı ve Fergana ile Soğd halklarından yardım istedi. Teklife olumlu yanıt veren koalisyon güçleri bazı başarılar elde ettilerse de, Ahnef bir savaş hilesiyle onları püskürtmeyi bildi (23/644).¹⁰⁸ Böylece Müslüman-Araplar, İslâmiyet'ten sonra ilk kez Türklerle ve bu arada da Ferganalılarla karşı karşıya gelmiş oldular.¹⁰⁹ Yezducerd, sığındığı değirmenin sahibi tarafından öldürülünce¹¹⁰ Ahnef, bölgede birtakım fetihlerde daha bulundu.¹¹¹ Ancak sonrasında, Belh şehri sınır olmak üzere Ceyhun'un doğusuna yönelik askerî harekâtlar Hz. Ömer'in kesin emriyle durduruldu.¹¹² Sınırların bu denli büyümesi belki de onu daha dengeli bir politika izlemeye itmiştir. Çünkü Türkler'in askerî yetileri ve göçebe hayatın verdiği bağımsızlık duyguları temkinli olmayı gerektiriyordu.

¹⁰² Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi* (trc. Sâlih Tuğ), İstanbul, 1991, II, 702 vd, 1094; Hitti, I, 325.

¹⁰³ Taberî, IV, 171, VII, 173; Belâzurî, *Buldân*, s.418, 429; Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyet*, s.315; Kitapçı, "Müslüman Arapları Türk Yurtlarını Fethetmeye Zorlayan Belli Başlı Amiller", *Diyanet Dergisi*, C.XVIII, S.6, Kasım-Aralık, s.325.

¹⁰⁴ Barthold, *Türkistan*, s.236; Kitapçı, a.g.m., *Diyanet Dergisi*, C.XVIII, S.6, Kasım-Aralık, s.335 vd.

¹⁰⁵ Taberî, IV, 114-139.

¹⁰⁶ Abdullâh b. Âmir b. Keriz, Hz. Osman döneminden önce Ebû Musa el-Eşârî'nin yerine Basra valisi olarak atanmıştı (h.28/649). Bkz. Belâzurî, *Buldân*, s.381, 394.

¹⁰⁷ Taberî, IV, 167; İbn Kesîr, VII, 127-129; Belâzurî, *Buldân*, s.398; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, İstanbul, 1306, VI. cz., s.70.

¹⁰⁸ Taberî, IV, 168 vd; İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, 1965, III, 33-35; Belâzurî, *Buldân*, s.311 vd; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.7 vd.

¹⁰⁹ İbn Kesîr, VII, 128; Yıldız, a.g.e., s.8; Orkun, III, 6.

¹¹⁰ Taberî, IV, 293-298; Belâzurî, *Buldân*, s.312 vd; Cevdet Paşa, VI. cz., s.70; Çağatay, Neşet, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, Ankara, 1993, s.342.

¹¹¹ Taberî, IV, 301; İbnü'l-Esîr, III, 125 vd; Belâzurî, *Buldân*, s.396 vd.

¹¹² Taberî, IV, 168; İbn Kesîr, VII, 128 vd; Kurt, *Buhara Örneği*, s.37.

Hız. Osman döneminde, siyasî birliktelikten yoksun olan Mâverâünnehr ve civarına daha kapsamlı akınlar başlatıldı (30/651).¹¹³ Bu bağlamda Doğu İnan'da, Sâsânî uzantılı yerel İnan hükümdarların ve Türk mütteliklerinin güçlü direnişine rağmen bölge tedricen ele geçirildi.¹¹⁴ Konuyla ilgili bir rivayet dikkat çekicidir. Buna göre Hız. Osman; Muhammed b. Cerîr'i, çoğunluğu sahabe ve tabiinden oluşan 2700 kişilik bir ordunun başında, gayri Müslim Türklerle cihat etmesi için görevlendirdi. Ceyhun'u geçen İslâm ordusu Fergana yakınlarına geldiğinde düşmanla şiddetli bir muharebe yaptı. Fakat sayıları az olan Müslümanların tamamı şehit düştü. Mezarları, Kâsân mıntikasındaki Safid (İsfid)-Bulan civarındadır.¹¹⁵ Rivayet düşündürücüdür, çünkü erken dönemde bu kadar küçük bir İslam birliğinin, nehrin doğusundaki bütün Türk engellerini aşarak, Fergana'ya ulaşabilmesi hemen hemen imkânsızdır.¹¹⁶ Yine Hız. Osman döneminde, Horasan valisi Umeyr b. Osman b. Sa'd'ın ordusuyla Fergana'ya kadar ilerlediği ve güzergâhındaki yerel hükümdarlarla anlaşmalar imzaladığı vakidir.¹¹⁷ Belâzurî, Hız. Osman'ın Mâverâünnehr halkı için bir akid yazdığını, Basra valisi Abdullah b. Âmir'in ise Mâverâünnehr halkıyla savaş olmaksızın barış imzaladığını rivayet eder.¹¹⁸ Görüldüğü gibi Müslüman-Araplarla Ferganalılar arasındaki ilk siyasî ilişkiler Hız. Osman döneminde başlamıştır. Ancak çıkan iç karışıklıklar nedeniyle genelde olduğu gibi doğu fetihleri de eski hızını kaybetmiş, belli bir noktadan sonra da durmuştur. Bununla birlikte fethedilen yerler muhafaza edilebilmiştir.¹¹⁹

Özetle; Râşid halifeler döneminde Müslüman-Araplar Fergana topraklarına ulaşmışlarsa da bölgenin tamamı ya da bir kısmı üzerinde egemenlik kurdukları söylenemez. Çünkü Hız. Muhammed'in vefatından sonra halife seçilen Hız. Ebûbekir, öncelikle ridde hadiseleriyle uğraşmak zorunda kalmış, sonrasında Bizans ve Sasanî

¹¹³ Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.33.

¹¹⁴ Bosworth, C.E., *İslâm Devletleri Tarihi* (çev. E. Merçil, M.İşpirli), İstanbul 1980, s.4.

¹¹⁵ Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 560; Barthold, *Türkistan*, s.174. Bu rivayet, Orta Asya halkının çokça okuduğu ve tahminen Arapça'dan Farsça'ya, Farsça'dan da Türkçe'ye çevrilen bir kitapta da mevcuttur. Bkz. Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 560. Fakat Barthold, kitabın adını belirtmez.

¹¹⁶ Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.164; Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 376.

¹¹⁷ Nüveyrî, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdulvehhâb b. Muhammed, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb* (thk. Muhammed Cabir Abdu'l-Ân el-Hînî), Kahire 1975, XIX, 433; Kurt, *Buhara Örneği*, s.39.

¹¹⁸ Belâzurî, *Buldân*, s.398 vd.

¹¹⁹ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.8.

devletlerinin tehdit ve saldırılarını bertaraf etmeye çalışmıştır. Ancak Hz. Ömer döneminde Yermük zaferinin ardından Bizans'ın, Nihavend zaferinin ardından da Sasanîlerin etkisiz bırakılmasıyla Horasan istikametindeki fetihlerin önü açılabilmiştir. Hz. Osman, fetih programına Horasan'ın dışında Mâverâünnehr'i de katmış, ayrıca Horasan valisi Fergana güzergâhındaki yerel hükümdarlarla anlaşmalar yapmıştır. Hz. Ali ise devrinin özel şartlarından dolayı dış siyasete ve askerî seferlere yeterince eğilememiştir. Bu bağlamda Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın emriyle Türkistan ve bu arada da Fergana istikametine düzenlenen az sayıdaki seferin, programlı ve kalıcı fetih hareketleri olmaktan çok, “gaza ve akınlar” boyutunda gerçekleştiği söylenebilir.

II. VIII.-XIII. YÜZYILLAR ARASINDA BÖLGENİN SİYASÎ DURUMU

Mâverâünnehr, Fergana ve Afganistan'ı kapsayan alan, İran, Turan ve Hint arasındaki geçişkenliklerin belirlendiği bir kırılma plâtfomudur. Büyük İskender, Karadeniz ve Hazar'ın güneyinden seyreden Avrasya hâkimiyetini Mâverâünnehr'de düğümlemiş, Gazneli Mahmud Turan'dan Hint'e yönelen akınlarının temerküz hattını burada kurmuş, Cengiz orduları bu alanda hâkimiyet sağladıktan sonra İran ve Hint'e yönelik akınların önü açılmıştır.¹²⁰ Bu yargıyla bağlantılı olarak bir önceki kısımda ele alındığı üzere Fergana, M.Ö. VII ve M.S. VIII. yüzyıllar arasında her yönden, farklı milletlerin istilasına uğramış, belirtilen zaman dilimi içerisinde yirmiye yakın siyasî irade ya doğrudan ya da dolaylı olarak bu topraklarda hüküm sürmüştür.

Stratejik açıdan doğu-batı ve kuzey-güney arasında bir bağlantı ve geçiş noktası olan bölgenin önemi giriş kısmında ayrıntılı olarak ele alındığından, bu bölümde Fergana tarihinin VIII ila XIII. yüzyılları incelenecek ve bu zaman dilimi içerisinde bölgeye siyasî açıdan hâkim olan Müslüman-Arap, Türk-İslâm ve Moğol menşeli devletler ele alınacaktır. Ancak bu yapılırken ayrıntılı bir siyasî analizden çok, bu siyasî oluşumların Fergana ile ilgili siyasî, idarî ve askerî faaliyetleri konu edinilecektir. Sırasıyla; Emevîler, Abbasîler, Karluklar, Samanîler, Karahanlılar, Selçuklular, Karahıtaylar, Naymanlar, Harzemşahlar ve Fergana Kağanlığı bu dönemde bölgeye hâkim olan devletlerdir. Zamansal olarak Fergana'nın; dört yüzyılı aşkın bir süre Müslüman-Arap ve Türk-İslâm, yüz yıla yakın bir süre de Moğol kökenli siyasî oluşumların hâkimiyeti altında kaldığı görülür. Sonrasında gerçekleşen Moğol istilası ve bununla ilintili olarak gelişen siyasî süreç ise aralarında Fergana'nın da bulunduğu bütün bölgeyi ve hatta dünya tarihini ilgilendiren bir periyot olduğu için farklı bir başlık altında ele alınmıştır.

¹²⁰ Davutoğlu, Ahmet, *Stratejik Derinlik*, İstanbul 2001, s.458 vd.

A. Emevîler

Emevîler, Horasan'ın doğusunda yer alan Mâverâünnehr'e başlangıçta gaza niteliğinde akınlar düzenlemiş, sonrasında ise programlı ve kararlı askerî harekâtlar gerçekleştirmişlerdir. Emevîlerin, Fergana ile olan askerî ve siyasî ilişkilerini ele alırken "tarihi bir olay, öncesiyle ilintilendirilmelidir" ilkesine paralel olarak evvela Emevî yönetiminin, genel anlamda Mâverâünnehr siyaseti hakkında araştırmayı derinleştirmek yerinde olacaktır.

Dini yayma çabası¹²¹ ve servet elde etme arzusu¹²² dışında, onları Fergana'ya yönelten bir diğer sebep; üzerinde doğu-batı ticaretinin aktığı İpek Yolu'nu (الطريق الحرير) ele geçirmek olmuştur.¹²³ Şam ve Basra'ya İpek Yolu vasıtasıyla gelen doğulu tâcirler, bu yolu Araplara tanıtmış olmalıdırlar.¹²⁴ Sınırların Amu-Deryâ'ya ulaşması, İpek Yolu'nun daha yakından tanınmasını sağlamış, bu yolun Orta Asya ile bağlantı noktasında yer alan Fergana, bir de bölgenin en verimli arazisine sahip olunca, üzerinde öteden beri süren Çin-İran-Türk hâkimiyet mücadelesine Emevîler de katılmıştır.¹²⁵

Amu-Deryâ'nın doğusuna yönelik, otuz yılı aşkın bir süre devam eden (53-88/673-707) askerî hareketler, bölgeyi tanıma ve ganimet elde etmeye yönelik idi.¹²⁶ Bu tutumun, bölge insanının zihninde Emevî aleyhtarı bir imaj oluşturması, Muaviye'nin ölümüyle başlayıp Abdülmelik'e kadar süren iktidar mücadeleleri ve Yemen-Mudar kabilelerinin siyasî ve idarî rekabet içinde olmaları, Emevîlerin başlangıçta bölgede başarılı olamayışlarının nedenleri arasında gösterilebilir.

Emevîlerin Türkistan serüveni, Muâviye b. Ebî Süfyân'la başlar.¹²⁷ Akınlar dönemi olarak isimlendirilen bu ilk dönem, Ziyad b. Ebih'in Basra valiliğine kadar

¹²¹ Belâzurî, *Buldân*, s.418, 429; Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyet*, s.315; Kitapçı, "Müslüman Arapları Türk Yurtlarını Fethetmeye Zorlayan Belli Başlı Amiller", *Diyanet Dergisi*, C.XVIII, S.6, Kasım-Aralık, s.325.

¹²² Barthold, *Türkistan*, s.236; Kitapçı, a.g.m., *Diyanet Dergisi*, C.XVIII, S.6, Kasım-Aralık, s.335 vd.

¹²³ Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyet*, s.73.

¹²⁴ Kitapçı, a.g.m., *Diyanet Dergisi*, C.XVIII, S.6, Kasım-Aralık, s.331.

¹²⁵ Kurt, "Orta Asya'nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü", *İslâmî Araştırmalar*, XII, 3-4, s.359.

¹²⁶ Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (trc. Neşet Çağatay), Ankara, 1954, s.75.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, III, 404.

sürer (41-45/660-665).¹²⁸ Muâviye döneminde doğuda Horasan, Mâverâünnehr ve Sistan, batıda Kuzey Afrika, kuzeyde ise Anadolu istikametinde fetihlerde bulunuldu.¹²⁹ Ancak bozkır mücadelelerinde başarılı olan Arap birlikleri üstün askerî meziyetlerine rağmen, dağlık bölgelerde ve özellikle de geçitlerde oldukça kötü performans sergilemiştir.¹³⁰ Amu-Deryâ'nın iki yakasındaki toplumlar arasında siyasî bir birliktelik olmasa da sosyo-kültürel bir etkileşimin ve ırkî bir bağın varlığı kesindi. Bu durum, fetihleri belli oranda zorlaştırdıysa da neticede engel de olamamıştır. Fakat Sir-Deryâ, doğal bir ırkî ve siyasî sınır olduğundan, Mâverâünnehr'in kesin fethinden çok sonraları Şâş ve Fergana halkları tam bir itaat altına alınabilmiştir.¹³¹

Muaviye'nin, Fergana vadisiyle ilgili bir hedefi olduğu iddia edilemez. Çünkü dönemin şartları itibarıyla bu, imkânsız görünmektedir. Ancak yine de o, gücünün yettiğince doğuya hâkim olmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda Horasan valisi Kays b. el-Heysen (41/661), görevde kaldığı iki yıl boyunca anlaşmaları ihlal eden Bedağis, Herat, Buşenc ve Belh gibi şehirlerin itaatlerini yeniden sağlamaya çalıştı.¹³² Sicistan valisi Abdurrahman b. Semure ise zaman zaman Sistan'a akınlar düzenledi ve 42/663'te Kabul ve Bust şehirleri ile bazı küçük yerleşim birimlerini ele geçirdi.¹³³ Aynı yıl içerisinde Sind'in fethi için görevlendirilen Abdullah b. Sevvâr el-Abdî, Türklerle girdiği mücadeleyi kaybedince, yerine Muhelleb b. Ebi Sufra atandı. Muhelleb, Benne ve Ehvâz'da Türk kuvvetlerini mağlup ederek Sind Nehri'ne kadar ilerledi (44/665).¹³⁴ Muâviye, hicrî 45'te doğu fetihlerini organize eden Basra valisi Abdullah b. Âmir'i görevden alarak yerine Hâris b. Abdullah el-Ezdî'yi atadı.¹³⁵

Emevî devleti, "akınlar dönemi" olarak adlandırabileceğimiz bu dönemde; henüz yeni kurulmuş olmasının getirdiği yapısal ve kurumsal yetersizlikler, tehlikeli boyutlara

¹²⁸ İbnü'l-Esîr, III, 447; Belâzurî, *Buldân*, s.394.

¹²⁹ Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, *Emevîler*, Ankara, 1993, s.23.

¹³⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân* (ter. Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s.481; Barthold, *Türkistan*, s.197.

¹³¹ Gibb, *Orta Asya*, s.5 vd.

¹³² Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.24.

¹³³ İbnü'l-Esîr, III, 436 vd; Belâzurî, *Buldân*, s.388 vd; Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, 1960, II, 258.

¹³⁴ İbnü'l-Esîr, III, 436 vd; Belâzurî, *Buldân*, s.388 vd.

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, III, 447.

varan isyanlar, başta Bizans olmak üzere diğer devletlerle olan savaşlar ve gerçekleştirilmeye çalışılan diğer fetihler gibi iç ve dış sorunların dışında, mesafenin uzaklığı ve aralarında siyasî birliktelik olmamasına karşın bölgede hâlâ çok güçlü bir konumda olan Türk unsur nedeniyle Fergana'ya fizikî olarak ulaşamamış, dolayısıyla da askerî planda bölgeye hiçbir müdahalede bulunamamıştır. Ancak Fergana insanının, erken sayılabilecek bu dönemde dahi gerek bölgede tebliğ çalışmaları yürüten Müslüman din adamları ile mutasavvıfların ve gerekse Müslüman ticaret adamlarının şahsında İslâmiyet ve Arap kültürü hakkında izlenimde bulunması ya da en azından bu konuda duyumlar alması muhtemeldir.

Akınlık dönemi, Ziyad b. Ebîhi'nin Basra valiliğine atanmasına (45/665) kadar sürmüştü¹³⁶, ardından Ömer b. Abdülaziz'in vefatıyla sona eren "Fetih ve Hâkimiyet Dönemi (45-101/665-720)" başlamıştır. Ziyad b. Ebîhi, Mâverâünnehr ve çevresini ele geçirme adına, gerekli bütün hazırlıklarını planlı bir şekilde yürüttü. Bu bağlamda öncelikle Horasan ve Sicistan'ı idarî açıdan kendisine bağladı. Ardından Horasan'ı dört idarî bölgeye ayırdı. Horasan ve Sistan'da yeni ordugâhlar inşa ettirdi. Kûfe ve Basra kökenli Arap unsuru Merv, Herat, Tus, Nişabur ve Belh gibi şehirlere yerleştirerek Horasan'daki Arap nüfuzunu arttırdı. Bölge valileriyle, planladığı askerî faaliyetler için fikir teatisinde bulundu.¹³⁷ Ziyad'ın Horasan valisi olarak atadığı Hakem b. Amr el-Gıfarî (45/665)¹³⁸, 47/667 yılında Toharistan seferine çıktı. Türk engelini aşan Hakem, Amu-Deryâ'yı geçerek Çaganyan'a kadar ilerledi. Mühelleb de, Türklere karşı bazı başarılar elde etti.¹³⁹ Sicistan üzerine de yürüyen Hakem, bölgenin idaresini elinde bulunduran Firûz'u Çin'e sığınmaya mecbur etti.¹⁴⁰

Düzenlenen seferleri, mesafenin uzaklığı sebebiyle yeterince destekleyemeyen Ziyad, konuyu Muaviye'ye açarak; lojistik destek için Merv'i ordugâh şehir haline

¹³⁶ İbnü'l-Esîr, III, 447.

¹³⁷ *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (red. Hakkı Dursun Yıldız), Konya, 1994, II, 303; Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.34.

¹³⁸ Belâzurî, *Buldân*, s.400.

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, III, 455. Hakem b. Amr el-Gıfarî, Mâverâünnehr topraklarında cemaatle namaz kıldırarak ilk kimsedir (651). Bkz. Taberî, V, 286; Belâzurî, *Buldân*, s.400.

¹⁴⁰ Firûz, Yezducerd'in oğlu ve Sâsâniler'in son temsilcisidir. Toharistan yabgusu, İslâm âlemindeki iç karışıklıkları fırsat bilerek 665'te onu İran şahı ilan etmiştir. Bkz. Kurt, *Buhara Örneği*, s.37 vd.

getirmek istediğini bildirdi. Muaviye de bu teklifi makul karşıladı. Böylece bölgenin fethi için stratejik bir harekât üssü kurulmuş oldu.¹⁴¹ Ziyad, planını 51/671'de uygulamaya koydu. Horasan ordusu Toharistan, Harezmi ve Türkistan istikametinde ilerleyerek, direnç gösteren Türkleri yenilgiye uğrattı. Ziyad'ın, Horasan valiliğine atadığı Rebi' b. Ziyad el-Hârisî (51/671), Belh şehrini barış yoluyla, halkı Türk olan Kuhistan bölgesini de yapılan savaş sonunda ele geçirdi.¹⁴² Böylelikle Horasan ve Toharistan'da Emevî hâkimiyeti sağlam bir şekilde tesis edilmiş oldu. Artık ülke sınırları, Amu-Deryâ'ya kadar ulaşmıştı.¹⁴³

Horasan, Ziyad'ın ölümünden sonra özerk bir eyalet statüsü kazandı. Valiliğine ise oğlu Ubeydullah getirildi (53/673).¹⁴⁴ Ubeydullah, 54/674'te 24.000 kişilik bir kuvvetle Buhara seferine çıkarak babasının çizgisinde olduğunu gösterdi. O, düzenli bir orduyla Amu-Deryâ'yı geçen ilk Emevî valisidir.¹⁴⁵ Düzenlediği sefer ise Buhara için ciddi anlamda yapılan ilk askerî harekât olma özelliği taşır. Râmisîn¹⁴⁶, Nesef ve Baykend'in bir bölümünü ele geçiren Ubeydullah, Mâverâünnehr'in siyasî merkezi olan Buhara'yı kuşattı. Buhara hâkimi Kabac Hâtun, güçlü Arap ordusu karşısında barış istemek zorunda kaldı. Teklifi kabul eden Ubeydullah aldığı ağır vergi dışında, Buhara halkından her biri birer profesyonel okçu olan iki bin kadar Türk'ü yanına alarak Basra'ya döndü ve hepsine maaş bağladı (55/675).¹⁴⁷ Haccac, Vâsıt şehrini kurunca bunların bir kısmını buraya yerleştirdi.¹⁴⁸ Böylece Türklerin devlet hizmetine girmeleri,

¹⁴¹ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.10 vd. Merv, etrafı çöl olan bir yerleşim birimi olduğundan Arapların hayat tarzına uygun bir yapı arz ediyordu. Bkz. *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 303.

¹⁴² Taberî, V, 286.

¹⁴³ Yıldız, a.g.e., s.11.

¹⁴⁴ Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-'Iber fî Haberi men Gaber*, Beyrut, 1347, I, 44; İbnü'l-Esîr, III, 493, 499; Belâzurî, *Buldân*, s.401.

¹⁴⁵ Belâzurî, *Buldân*, s.401.

¹⁴⁶ Belâzurî'de kelime Râmidîn (ر امدین) olarak geçer. Bkz. Belâzurî, *Buldân*, s.401.

¹⁴⁷ Taberî, V, 297 vd; İbnü'l-Esîr, III, 499; Kafesoğlu, "Türkler", *İA*, XII, 261. Olay hakkında farklı rivayetler de mevcuttur. Buna göre; Buhara hâkimi Kabac Hâtun, kuşatma öncesinde Türklerden yardım talep etmiş, onlar da buna icabet etmişlerdi. Ancak Ubeydullah, hem Türkleri ve hem de Hâtun'u bozguna uğratmıştır. Bkz. Ya'kubî, *Târîh*, II, 237; Belâzurî, *Buldân*, s.401 vd.

¹⁴⁸ Belâzurî, *Buldân* (ter. M. Fayda), s.545. Muhtemelen Muâviye'nin muhafız birliğinde paralı asker olan Türklerin çoğu, Fergana'nın Türkçe konuşan yağız çehrelî gençleri arasından seçilirdi. Fergana Türklerinin saraydaki ağırlıkları Abbasîlerin gelişme dönemine (el-Mütevekkil 846-861) kadar sürmüştür. Bkz. Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.163 vd; Kitapçı, Zekeriya, "Kuteybe b. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslâmiyet", *TDAV*, İstanbul 1984, S.29, s.61 vd.

Muaviye'nin son yıllarına doğru gerçekleşmiş oldu. Kısaca; Ubeydullah dönemi, bir kısım Mâverâünnehr toprağının Emevî sınırlarına katılması şeklinde noktalanmıştır.

Muâviye, onun ardından Horasan'a, Said b. Osman b. Affan'ı vali atadı (56/676).¹⁴⁹ Said, derhal Buhara ve Semerkant üzerine sefere çıktı. Çünkü Kabac Hâtûn, önceleri itaatini arz ettiği Said'e karşı Türk, Soğd, Kiş ve Nesef askerleriyle güç birliği yapmıştı. Müttefikleri bozguna uğratan Said, ordusuyla Buhara'ya girdi.¹⁵⁰ Ardından Semerkant'ı kuşatarak vergiye bağladı. Son olarak da bir ticaret merkezi olan Tirmiz'i ele geçirdi.¹⁵¹ Türk unsurun, Arap ordusunda yer alması, Said'in Semerkant esirlerini yardımcı kuvvet olarak teçhiz etmesiyle başlar. Sayıları 10.000 ila 20.000 arasında değişen bu birlik, Emevî döneminin sonuna kadar ordudaki varlığını sürdürmüştür.¹⁵²

Özetle; Muâviye döneminde, Mâverâünnehr'in Fergana bölümüne ne siyasî ve ticarî, ne de askerî yollarla ulaşılabilmıştır. Ancak bölgenin en önemli merkezleri (Buhara, Semerkant) üzerinde hâkimiyet kurularak ileride bölgede yapılacak fetihlerin alt yapısı oluşturulmuştur. Bu gelişmelerin baş mimarı ise Ziyad b. Ebîhi'dir.¹⁵³

Muâviye'nin ölümü üzerine (60/680), vasiyeti doğrultusunda oğlu I. Yezid hilafet koltuğuna oturdu (60-64/680-684).¹⁵⁴ Bu uygulamayla İslâm dünyasında idarî anlayış değişti ve Arap asil sınıfına dayalı bir monarşi oluştu.¹⁵⁵ Bu dönemde daha çok iç isyanlar, Kuzey Afrika'nın fethi ve Bizans savaşları ön plana çıktığından Mâverâünnehr'e gereken önem verilememiştir. Bu yıllarda, Horasan ve Sicistan valiliğine Selm b. Ziyad atandı (61-64/681-683).¹⁵⁶ Selm de hemen her vali gibi Buhara için sefer hazırlıklarına başladı. Durumu haber alan Kabac Hâtûn, Soğd hükümdarı

¹⁴⁹ Taberî, V, 304; İbnü'l-Esîr, III, 512; Belâzurî, *Buldân*, s.407.

¹⁵⁰ Ya'kubî, *Târîh*, II, 237. Ancak Taberî ve İbnü'l-Esîr gibi tarihçilere göre, müttefik kuvvetler Said ile savaşmaya cesaret edemeyerek geri çekildiler. Zor durumda kalan Hâtûn ise barış talebinde bulundu. Böylece Buhara, herhangi bir muharebe olmaksızın yeniden itaat altına alınmış oldu. Bkz. Taberî, V, 306; İbnü'l-Esîr, III, 512 vd.

¹⁵¹ Taberî, V, 306; Belâzurî, *Buldân* (ter. M. Fayda), s.597 vd.

¹⁵² Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.47.

¹⁵³ Aycan-Sarıçam, a.g.e., s.23 vd; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.79; *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 303 vd.

¹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, IV, 14; Belâzurî, *Buldân*, s.403.

¹⁵⁵ Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar* (trc. H. Dursun Yıldız), İstanbul, 2000, s.91, 94.

¹⁵⁶ Taberî, V, 471; İbnü'l-Esîr, IV, 95 vd; Ya'kubî, *Târîh*, II, 252; Yâkût, *Buldân*, II, 347; Belâzurî, *Buldân*, s.403.

Tarhun'dan yardım istediye Selm'in ordusu çoktan Buhara önlerine varmıştı. Bunun üzerine Hâtun, barış istemek zorunda kaldı. Ancak bu esnada beklediği yardım gelince savaş kaçınılmaz oldu. Gerçekleşen savaşı Selm kazandı. Tarhun'un da öldürüldüğü savaşta Araplar büyük bir ganimet elde ettiler. Hâtun ise vakit kaybetmeden musâlaha metnini imzaladı. Bir süre Buhara'da kalan Selm, daha sonra Merv'e hareket etti.¹⁵⁷ Emevî ordusu, kış boyunca Horasan karargâhlarında askerî hazırlıklar yapar, baharla birlikte de Mâverâünnehr'e akınlar düzenlerdi. Ancak Selm, bu teamülün dışına çıkarak Amu-Deryâ'nın doğusunda ordusuyla birlikte kışı geçirmiştir.¹⁵⁸ Bu da Emevîlerin, artık bölgede siyasî ve askerî bakımdan tutunduklarını ve kendilerine güvendiklerini gösterir. Yâkut ve Belâzurî'ye göre; Selm, eşini de yanına alarak Amu-Deryâ'yı geçti ve Semerkant'a ulaştı. Burada, kendisine bin kişilik bir diyet verildi. Henüz Soğd'dan ayrılmadan, aralarında A'sâ Hemdân'ın da bulunduğu bir orduyu Fergana'ya bağlı Hocend üzerine gönderdiyse de bu ordu Hocendliler tarafından mağlup edildi. A'sâ, duygularını şöyle dile getirir: “Keşke Hocend savaşında, atım geriye dönmeden ezilmiş, ben de savaş meydanında soyulmuş bir halde ölseydim! Öldüğüm yere kuşlar gelseydi de ben de akşam vakti kanlara bulanmış bir halde Allah'a kavuşmuş olsaydım!” Selm, daha sonra Merv'e döndü.¹⁵⁹ Diğer kaynaklarda geçmeyen bu rivayet dışında, görülmektedir ki bu dönemde Fergana ile ilgili herhangi bir gelişme yaşanmamıştır. II. Muâviye (64/684) ve Mervan b. Hakem (64-65/684-685) dönemlerinde de durum bundan farklı değildir. Anlaşılan bu süreç boyunca yeni askerî ve siyasî atılımlardan çok, bölgedeki mevcut durum korunmaya çalışılmıştır.

Abdûlmelik b. Mervan dönemine (65-86/685-705)¹⁶⁰ gelindiğinde ise hemen her alanda olumlu gelişmeler yaşanmıştır. O, görev süresi boyunca çok tehlikeli boyutlara ulaşan isyanları bastırmış, Kuzey Afrika'da kaybedilen hâkimiyeti yeniden sağlamış ve Bizans'ı sindirmeyi bilmiştir. Öldüğünde devletin sınırları Atlas Okyanusu'ndan

¹⁵⁷ Ya'kubî, *Târîh*, II, 252; Belâzurî, *Buldân*, s.403.

¹⁵⁸ Taberî, V, 473; İbnü'l-Esîr, IV, 96 vd; Barthold, *Türkistan*, s.198.

¹⁵⁹ Belâzurî, *Buldân*, s.403.

¹⁶⁰ İbnü'l-Esîr, IV, 191. Kendisi, ilim sahibi bir kişiydi. Bkz. Muhammed ibn Sa'd, *Tabakatü'l-Kübrâ*, Dâru Sâdir, Beyrut, ts., V, 173.

Mâverâünnehr'e kadar uzanıyordu.¹⁶¹ Fakat bütün bu başarılarla rağmen Mâverâünnehr için durumun pek de değişmediği görülür. Abdullah b. Zübeyr'e biat eden Horasan valisi Abdullah b. Hazim'in çıkardığı isyanı güçlükle bastıran Abdülmelik, bu makama Bükeyr b. Vişâh'ı atadı (72/691). Ancak bir süre sonra onu azlederek yerine Ümeyye b. Abdullah'ı getirdi (74/693).¹⁶² Diğer valiler gibi Ümeyye de bölgenin siyasî merkezi olan Buhara'ya, ardından da Tirmiz'e bir sefer düzenledi (77/696).¹⁶³ Fakat Ümeyye, Bükeyr'in çevirdiği birtakım entrikalar yüzünden Buhara hükümdarıyla cüzî bir vergi karşılığında anlaşma yapmak zorunda kaldı.¹⁶⁴ Bunun üzerine Haccac, Kirman'daki Haricî isyanını bastıran Ezdli Mühelleb b. Ebi Sufra'yı Horasan valisi olarak atadı (78-82/697-702). 80/699 yılı ortalarında Belh Nehri'ni geçerek Kiş'e ulaşan Mühelleb, oğlu Yezid'e Huttel kalesini kuşatmasını emretti. Huttel meliki cizye vermeyi kabul etti. Mühelleb kuşatıp alamadığı, fakat cizyeye bağladığı Kiş'te iki sene kaldı. Merv'de vekil bıraktığı oğlu Muğire'nin ölüm haberi kendisine ulaşınca (82/701), diğer oğlu Yezid'i yerine bırakarak yola koyuldu. Ancak Merv er-Rûz yakınlarına geldiğinde kendisi de öldü (82/702).¹⁶⁵ Belazûrî ve Yâkut'a göre Mühelleb, Hocend'i ele geçirmiştir.¹⁶⁶ Yezid, halifeye babasının ölüm haberini ve yerine kendisini vasiyet ettiğini bildiren bir mektup yolladı. Abdülmelik de bu vasiyet doğrultusunda onu Horasan valisi olarak atadı (82/702).¹⁶⁷ Görevi süresince Yezid'in tek başarısı, Badgis'in Nirek kalesini fethetmek olmuştur.¹⁶⁸ Askerî ve idarî alandaki yetersizliği ile asabiyet merkezli uygulamaları itibar kaybetmesine, nihayetinde de azledilerek hapse atılmasına yol açtı. Yerine üvey kardeşi Mufaddal b. Mühelleb atandı (85/704).¹⁶⁹ Mufaddal, anlaşmayı bozan Badgis'i fethetti. Ardından da Şûmân topraklarına girdi.¹⁷⁰ Ancak, Musa b.

¹⁶¹ *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 380.

¹⁶² Taberî, VI, 176, 199; Belâzurî, *Buldân*, s.404-408.

¹⁶³ Belâzurî, *Buldân*, s.406.

¹⁶⁴ Taberî, VI, 311-313; İbnü'l-Esîr, IV, 444-446; Belâzurî, *Buldân*, s.406.

¹⁶⁵ Taberî, VI, 325 vd, 350 vd, 354 vd; İbnü'l-Esîr, IV, 472 vd; Belâzurî, *Buldân*, s.407; Ya'kubî, *Târîh*, II, 276.

¹⁶⁶ Belâzurî, *Buldân*, s.407; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.13 vd; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi* (trc. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş), İstanbul, 1996, I, 378.

¹⁶⁷ Taberî, VI, 355.

¹⁶⁸ Taberî, VI, 386-388.

¹⁶⁹ Taberî, VI, 393; İbnü'l-Esîr, IV, 502; Belâzurî, *Buldân*, s.407.

¹⁷⁰ Taberî, VI, 397; İbnü'l-Esîr, IV, 505; Belâzurî, *Buldân*, s.407.

Abdullah'ı ele geçirip katletmesinin ardından görevinden azledildi.¹⁷¹ 85/704 yılının sonlarına gelindiğinde ise Abdülmelik b. Mervan öldü.¹⁷² Geçtiği üzere kaynaklardan sadece Belâzurî ve Yâkut'ta, Fergana'nın en batısında yer alan Hocend'in ele geçirildiği kaydedilir. Bu rivayet doğru kabul edilse de şehrin uzun süre elde tutulmadığı açıktır. Çünkü Hocend, Kuteybe döneminde kesin itaat altına alınabilmiştir.¹⁷³

Abdülmelik'ten sonra oğlu Velid (86-96/705-715), hiçbir muhalefetle karşılaşmaksızın devlet başkanı oldu.¹⁷⁴ Onun dönemi; gerçekleştirilen fetihler, imar faaliyetleri ve diğer alanlarda yapılan çalışmalar bakımından Emevî devletinin en parlak dönemi olarak tarihe geçer. Mâverâünnehr'in ve Fergana'nın gerçek manada sınırlara katılması da bu dönemde gerçekleşmiştir.¹⁷⁵ Velid, önemli devlet erkânından görevlerini sürdürmelerini uygun görmüş, bu bağlamda Haccac b. Yusuf, 75/695'te atandığı Irak genel valiliği koltuğunu korumuştur.¹⁷⁶ Onun bu başarısı, tehlikeli isyanları bastırarak, kaybolmaya yüz tutan merkezî otoriteyi yeniden sağlamasından ileri gelir.¹⁷⁷

Emevî devletinin doğu stratejisi, Haccac tarafından belirlenmiştir.¹⁷⁸ O, genç idareciler ve taze kuvvetler üzerinden doğu politikasını yürüttü. Kuteybe b. Müslim, Cerrâh b. Abdullah vb. yöneticiler, "Haccac okulunun yetiştirdiği valiler"dir. Gerçekten de bu yeni yapılanma, uzun vadede olumlu sonuçlar doğurmuştur.¹⁷⁹ Bu bağlamda o, Mufaddal'ı azlederek, yerine dahi bir komutan ve organizatör olan Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî'yi, Amu-Deryâ'dan Hindikuş'a kadar uzanan Horasan'ın doğu kesimine vali olarak atadı (86/705).¹⁸⁰ Kuteybe, Arap siyasetinde hemen hiçbir etkinliği olmayan

¹⁷¹ İbnü'l-Esîr, IV, 505 vd; Gibb, *Orta Asya*, s.23-25; Wellhausen, *Arap Devleti*, s.204.

¹⁷² Taberî, VI, 418; İbnü'l-Esîr, IV, 517.

¹⁷³ Taberî, VI, 483; İbnü'l-Esîr, IV, 581; Nüveyrî, XXI, 299 vd; Belâzurî, *Buldân*, s.411.

¹⁷⁴ Taberî, VI, 416 vd; İbnü'l-Esîr, IV, 522.

¹⁷⁵ Ünlü, Nuri, *İslâm Tarihi* (Başlangıcından Osmanlı'ya Kadar), İstanbul, 1992, s.190.

¹⁷⁶ Taberî, VI, 202; Cevzî, Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Beyrut, 1992, IV, 149.

¹⁷⁷ *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 382-384; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.60.

¹⁷⁸ Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.84; Aycan-Sarıçam, a.g.e., s.60.

¹⁷⁹ Shaban, a.g.e., s.105.

¹⁸⁰ Taberî, VI, 424; İbnü'l-Esîr, IV, 523; Belâzurî, *Buldân*, 409; *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 375-377, 382 vd; Wellhausen, *Arap Devleti*, s.204; Gibb, *Orta Asya*, s.23; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.84.

Kays kabilesinin Bâhile koluna mensuptu.¹⁸¹ Haccac, bu atama ile Yemen ve Mudar kabilelerinin bölgedeki etkisini azaltmayı düşünmüş ve bunda da başarılı olmuştur.

Horasan'ın kuzey ve doğusundaki ülkeler, Musa b. İbn Hâzım tarafından kısmen ele geçirilmişti. Kalıcı fetihler ise Kuteybe eliyle gerçekleşmiştir.¹⁸² Mâverâünnehr'in gerçek fatihi ve Emevî siyasî erkini bölgede sağlam ve kalıcı temeller üzerine oturtan odur.¹⁸³ Başarılarla geçen görev süresinde Emevî sınırları, Mâverâünnehr ve Fergana'yı aşarak, o dönemde Çin'in bir eyaleti olan Kaşgar'a kadar ulaşmıştır (96/715).¹⁸⁴

Kuteybe, içte birliği sağlama adına evvelâ Yemen ve Mudar kabilelerini uzlaştırarak onları fetihlere motive etmiştir. Bu dönemde bölgenin hâkimiyetini elinde bulunduran Kutluk devleti, başta Türgişler (699-711 Kutluk-Türgiş savaşları) olmak üzere pekçok Türk boyuyla mücadele ettiğinden son derece zayıf durumdaydı.¹⁸⁵ Çin imparatorluğu da yaşadığı iç çekişmeler nedeniyle Mâverâünnehr'e müdahale edemiyordu.¹⁸⁶ Bu siyasî tablo, Kuteybe'yi başarılı kılan dış faktörlerdir. Kuteybe, yerel idareciler arasındaki anlaşmazlıkları da lehine kullanmıştır. Meselâ, 90/709'daki Semerkant kuşatmasında Buharalı askerler ordusunda yer almışlardır.¹⁸⁷ 93/712'de Harezmşâh'ı, kardeşi Hurrezâd ve dihanlara karşı desteklemek için bizzat sefere çıkan Kuteybe¹⁸⁸, buna karşılık Semerkant'ın fethinde (93/712) Harezm kuvvetlerinden istifade etmiştir.¹⁸⁹ Son olarak Fergana ve Şaş seferinde (94/713), Buhara, Kiş, Nese夫 ve Harezmliler yaklaşık 20.000 kişilik bir kuvvetle Emevîlerin safında yer almışlardır.¹⁹⁰

¹⁸¹ Hasan, I, 379; Zehebî, *İber*, I, 74; Belâzurî, *Buldân* (ter. M. Fayda), s.610. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yiğit, İsmail, "Kuteybe b. Müslim b. Amr el-Bahilî", *DİA*, XXVI, 490 vd.

¹⁸² Wellhausen, a.g.e., s.204; Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Kitâbu Düvelu'l-İslâm* (nşr. Fehim Muhammed Şeltût), Beyrut, 1999, I, 75-82.

¹⁸³ Lewis, *Tarihte Araplar*, s.105.

¹⁸⁴ Taberî, VI, 500; İbnü'l-Esîr, V, 5; İbn A'sem, VII, 186; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IX, 260; İbn Haldûn, *İber*, III, 67; Algül, III, 29; Holt, P.M. – Lambton, Ann K.S. – Lewis, Bernard, *The Cambridge History of Islam*, Cambridge 2000, C.1A, s.86.

¹⁸⁵ Wellhausen, a.g.e., s.205 vd; Salman, *Türgişler*, s.22.

¹⁸⁶ Kurt, *Buhara Örneği*, s.159. Bu yıllarda Çin'in başında, T'ang hanedanının (618-906) önemli isimlerinden olan imparator Hiuan-tsang (713-755) vardı. Bkz. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.32.

¹⁸⁷ Taberî, VI, 445.

¹⁸⁸ Taberî, VI, 469-471.

¹⁸⁹ Taberî, VI, 474.

¹⁹⁰ Taberî, VI, 483; İbnü'l-Esîr, IV, 581.

O, öncelikli askerî faaliyet alanı olarak; tehlike arzeden iki sınır bölgesini seçti. Bunlardan ilki, Amu-Deryâ'nın ortasından Bedehşan'a kadar hayli dağlık bir arazide uzanan Toharistan, ikincisi ve en çok kaygı duyulanı ise Mâverâünnehr idi. Türk unsur, her iki bölgeye de hâkim olmasına karşın, siyasî birlikten yoksun küçük hakanlıklar halindeydi.¹⁹¹ Bölgenin fethi için Toharistan'ın fethini elzem gören Kuteybe, başkent Belh'i kuşattı. Şehrin yöneticisi Nîzek Tarhan -ki muhtemelen Türk'tür-, herhangi bir çatışmaya mahal bırakmadan Kuteybe ile bir anlaşma imzaladı (86/705).¹⁹²

Toharistan cephesini sağlama alan Kuteybe, yönünü Mâverâünnehr'e çevirerek iç çekişmelerin yaşandığı Baykend'i kuşattı (87/706).¹⁹³ Ancak yardıma gelen Soğdlular ve yerel güçler onu öylesine zorladılar ki, Kuteybe'nin iki ay boyunca dış dünyayla olan bağlantısı neredeyse kesildi. Ancak savaşın yoğunlaştığı bir anda askeri gayrete getiren Kuteybe, Baykend'e girmeyi başardı. Fakat şehri terk eder etmez halk ayaklanarak atadığı valiyi yaraladı. Bunun üzerine geri döndü ve Baykend'i ikinci kez ele geçirdi. Halk, her yıl vergi ödemeye razı oldu. Kuteybe de yıkılan şehirlerini imar etmeleri için onlara izin verdi.¹⁹⁴ Araplar, o ana kadar Mâverâünnehr'in hiçbir yerinde Baykend'deki kadar ganimet elde etmemişlerdi. Depolardaki askerî mühimmat, gazilere dağıtıldı.¹⁹⁵

Kış mevsimini Merv'de geçiren Kuteybe, Beşşâr b. Müslim'i yerine vekil bırakarak 88/707'de Numuşkes ve Râmîsene kentlerini barış yoluyla ele geçirdi. Bunun üzerine bölgenin Türk hükümdarları, Emevîlere karşı Türgişlerden¹⁹⁶ Çin fağfûrunun kız kardeşinin oğlu Gür Boğa et-Türkî'nin¹⁹⁷ komutasında 200.000 kişilik devasa bir ordu hazırladılar. Soğd ve Fergana kuvvetlerinin de bulunduğu bu ordu, Kuteybe tam Merv'e dönmek üzere iken Târâb, Hunbûn ve Râmîsene arasında Emevî ordusu ile karşılaştı. Müttefik kuvvetler, Abdurrahman b. Müslim el-Bahilî'nin komutasındaki

¹⁹¹ *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 383; Aycan-Sarıçam, a.g.e., s.60.

¹⁹² Taberî, VI, 428 vd; Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Tarihu'l-İslam ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri'l-A'lâm*, IX, 28, Beyrut, 1990; Gibb, *Orta Asya*, 28.

¹⁹³ Belâzurî, *Buldân*, 410-412; Baykend; Buhara ile Ceyhun arasında, Buhara'ya bir konak mesafede bulunan ve bölgenin sayılı ticaret merkezleri arasında yer alan bir şehirdi. Bkz. Hasan, I, 382.

¹⁹⁴ Taberî, VI, 431; İbnü'l-Esîr, IV, 528 vd; Narşahî, *Târihu Buhârâ*, s.73 vd; Belâzurî, *Buldân*, 411 vd.

¹⁹⁵ Taberî, VI, 431-433; Kurt, *Buhara Örneği*, s.164.

¹⁹⁶ Günaltay, Gür Boğa'nın Türgişler'den değil, Kutluklardan ve Kutluk Hakanı Kapağan (Meçu'o)'ın yeğenlerinden olduğunu belirtmektedir. Bkz. Kurt, a.g.e., s.165.

¹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, bu ismi "Kûr-Ne'âbûn", IV, 533; Narşahî, "Kûr-Mağânûn", s.75 olarak kaydeder.

artçı birliklere saldırınca, Kuteybe derhal Abdurrahman'ın yardımına koştu. Yapılan savaşta Türk ordusu yenilgiye uğradı. Kuteybe, sonrasında Tirmiz ve Belh üzerinden merkez karargâhı olan Merv'e döndü.¹⁹⁸

Yerel Türk hükümdarlarını böylece saf dışı bırakan Kuteybe bir yıl sonra ikinci kez Buhara'yı kuşattı (89/708), fakat yine başarılı olamadı.¹⁹⁹ Bunun üzerine akıl hocası Haccac, yaptığı askerî planlar doğrultusunda Buhara üzerine tekrar yürümesini istedi.²⁰⁰ Emre uyan Kuteybe, ertesi yıl büyük bir orduyla sefere çıktı (90/709). Buhara cephesinde ise durum bir önceki yıla göre farklıydı. İçte yaşanan iktidar mücadeleleri ile bazı dihkan ve tarhanların birtakım imtiyazlar uğruna kavga etmeleri Buhara'yı derinden sarsmıştı. Buhara hükümdarı Verdân-hudât, Soğdlular ve Buhara çevresinde yaşayan Türk hakanlarından yardım istedi. Ancak daha onlar gelmeden Kuteybe, Buhara önlerine varınca taraflar arasında bir meydan muharebesi kaçınılmaz oldu. Uzun ve şiddetli çarpışmaların ardından Emevî ordusu, zor da olsa düşman kuvvetlerini bozguna uğrattı. Oğlu ve kendisi yaralanan Verdân-hudât barış istemek zorunda kaldı. Teklifi olumlu karşılayan Kuteybe, zaferi Haccac'a bildirmek üzere bir elçi yolladı.²⁰¹ Böylece Buhara, Araplar tarafından dördüncü ve son kez ele geçirilmiş oldu.²⁰² Kuteybe, şehre derhal Arap asıllı bir âmil²⁰³/vali ve kadı atadı. Asayiş için de bir inzibat birimi ile bir muhafız birliği oluşturdu.²⁰⁴

Mâverâünnehr'in siyasî ve dinî merkezini fetheden Kuteybe, bölgenin ticarî merkezi olan Semerkant için planlar yaptıysa da durumu kavrayan Tarhun, harac

¹⁹⁸ Taberî, VI, 436 vd; İbnü'l-Esîr, IV, 533; Zehebî, *el-'Iber*, I, 76; Gibb, *Orta Asya*, s.30; İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî, *el-Fütûh*, Beyrut, 1986, VII, 164 vd; Nüveyrî, XXI, 285 vd; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, IX, 30; Kurt, a.g.e., s.165.

¹⁹⁹ Kurt, a.g.e., s.167.

²⁰⁰ Taberî, VI, 442; İbnü'l-Esîr, IV, 535.

²⁰¹ Taberî, VI, 442-444; İbnü'l-Esîr, IV, 542 vd; Gibb, *Orta Asya*, s.31.

²⁰² Narşahî, a.g.e., s.77 vd, 84; *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 384; Arnold, T.W., *İntişâr-ı İslâm Tarihi* (çev. Hasan Gündüzler), Ankara, 1982, s.219; Gibb, a.g.e., s.31.

²⁰³ Âmil; Emevî ve Abbasîlerde vali ve daha çok vergi memuru, Samanîlerde vergi tahsildarı, Karahanlılarda maliye memuru, Gazneli ve Selçuklularda vergi memuru ve genel anlamda devlet memuru, Harzemşahlarda ise malî ve idarî yetkili anlamında kullanılmıştır. Bkz. Erkal, Mehmet, "Âmil", *DİA*, III, 59.

²⁰⁴ Gibb, a.g.e., s.34; Barthold, *Türkistan*, s.201.

vermek ve Emevî sultasını tanımak kaydıyla onunla anlaşma imzaladı (90/709).²⁰⁵ Kuteybe'nin ordusu, 91/710 yılında Toharistan topraklarına girdi. Dönüşte Şûmân, Kış ve Nesef üzerine yürünerek buralar kesin itaat altına alındı. Sonrasında Buhara'ya gelen Kuteybe, Buhâr-hudât olarak tayin ettiği Türk asıllı hanedanın genç prensi Tuğşâde'yi, muhaliflerine karşı açıkça destekledi. Daha sonra da Merv'e döndü.²⁰⁶ Bu esnada Semerkant'ta iç karışıklıklar baş gösterdi ve Tarhun, çıkan isyan sonunda hapsedildi ve yerine Gûzek b. İhşid adında bir geçti.²⁰⁷ Emevî otoritesine başkaldırı demek olan bu olay bir sonraki Soğd seferinin nedeni olacaktır.

Haccac'ın talimatıyla Mâverâünnehr seferlerine kısa bir ara veren Kuteybe, Sicistan'ın Türk hakanı Rutbil'in üzerine yürüdü (92/711). Rutbil'in, harac teklifini olumlu karşılayan Kuteybe, İbn Abdullah b. Amîr el-Leysi'yi Sicistan'a vali atadıktan sonra Horasan'a hareket etti.²⁰⁸ Ayrıca 91-93/710-712 yılları arasında da güvenlik gerekçesiyle Mâverâünnehr'in batısını oluşturan Harezmi bölümünü ele geçirdi.²⁰⁹ O, ele geçirdiği yerlerden sürekli asker toplayarak ordusunu takviye ediyor, böylece birliklerini daima zinde tutarak başarılarına yenilerini ekliyordu.

93/712, Semerkant'ın Emevîler tarafından ele geçirildiği yıl olarak tarihe geçer. Daha önce birkaç kez kuşatılan şehir²¹⁰, çeşitli sebeplerden ötürü alınamamıştı. Semerkant şehir devletinin, diğer halklar için bir hürriyet meşalesi olmasından endişe eden Kuteybe, Harezmi seferinden döner dönmez Haccac'ın da onayını alarak harekete geçti. Sefere çıkan askere nereye gidileceği duyurulmadı. Orduda Harezmi, Buhara ve Horasan askerlerinden oluşan birlikler de vardı. Tehlikeyi haber alan Gûzek²¹¹; Şaş

²⁰⁵ Taberî, VI, 445; İbnü'l-Esîr, IV, 543; Ya'kubî, *Târîh*, II, 286; Zettersteen, "Kuteybe", *İA*, VI, 1051.

²⁰⁶ Taberî, VI, 461-464; İbnü'l-Esîr, IV, 553 vd; Narşahî, a.g.e., s.24; Gibb, *Orta Asya*, s.33-35.

²⁰⁷ Taberî, VI, 463; İbnü'l-Esîr, IV, 554; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.76; Ya'kubî, *Târîh*, II, s.287. A. A. Freiman adı geçen Tarhun'un, Soğd yazıtlarında ve Taberî'de kaydedilen "melik" Divastic olduğunu ileri sürer. Buna göre Tarhun, Gûzek'in darbesinden sonra kaçarak doğuya gitmiş ve Türk hakanlarının himayesinde, Pençkend'de 721'e kadar Fergana'yı yönetmiştir. Zettersteen, a.g.md., *İA*, VI, 1052. Gûzek ismi İbnü'l-Esîr'de "Gavzek" olarak geçmektedir. Bkz. *el-Kâmil*, IV, 554.

²⁰⁸ Taberî, VI, 468; Belâzurî, *Buldân*, s.391 vd; Gibb, a.g.e., s.36.

²⁰⁹ Hitti, I, 332.

²¹⁰ Semerkant, Kuteybe'nin fethettiği tarihten yaklaşık 2250 senelik bir geçmişe sahipti. Kurucuları arasında Büyük İskender'in de ismi geçmektedir. Bkz. Barthold, *Türkistan*, s.88.

²¹¹ Bu isim İbnü'l-Esîr tarafından "Gavzek" olarak okunur. Bkz. İbnü'l-Esîr, IV, 554.

hükümdarı, Fergana ihşidi ve Türk hakanından (muhtemelen Kutluk hakanı²¹²) yardım talep etti. Bu hükümdarlar, kendi geleceklerini de ilgilendiren bu çağrıya olumlu yanıt verdiler. Gûzek'in oluşturduğu ordu ile Kuteybe'nin birlikleri, Buhara ile Semerkant arasındaki "Arbinca" denilen yerde karşılaştı. Ancak Gûzek, Kuteybe'nin düzenli ve tecrübeli ordusu karşısında tutunamayarak Semerkant'a çekilmek zorunda kaldı. Kuşatmanın kalkması için Şaş hakanının yolladığı kuvvetler, Sâlih b. Müslim tarafından püskürtüldü. Mancılıklarla günlerce dövülen Semerkantlılar, nihayet barış istemek zorunda kaldılar.²¹³ Her yıl vergi ödenmesi, bir kereye mahsus 30.000 köle verilmesi ve şehir merkezinde bir cami inşa edilmesi kaydıyla anlaşmaya varıldı. Kuteybe, bu camide namaz kıldıktan sonra şehri terk edecekti.²¹⁴ Kuteybe ve 4000 kişilik seçme askeri, kısa bir sürede inşa edilen Semerkant Camii'nde namaz kılmak üzere, -büyük olasılıkla- bir Cuma günü şehre girdi. Muhtemelen Kuteybe tarafından irâd edilen ilk hutbe ve ardından kılınan Cuma namazının ardından Gûzek'in verdiği ziyafete geçildi. Yemek sonrasında, anlaşma uyarınca şehri terk etmesini isteyen hükümdara, bütün şartlara uyacağını, fakat şehirde bir miktar asker bırakacağını söyledi. Böylece anlaşmayı tek taraflı olarak fesheden Kuteybe, yeni barış metnini Gûzek'e gönderdi.²¹⁵ Kuteybe, mabetlerdeki baha biçilemeyen zinet eşyalarının teslimi üzerinde titizlikle durmuştur. Çünkü zerdüş ve bilhassa budist manastırları, dönemin bir nevi bankaları statüsündeydi.²¹⁶ Alınan sıkıyönetim kararları titizlikle uygulandı. Böylece savaşçı Türk unsurun şehri terk etmesi hedeflenmiş ve bunda da başarılı olunmuştur.²¹⁷ Kuteybe, kardeşi Abdullah'ı Semerkant'a âmil olarak atadı.²¹⁸

²¹² Kurt, *Buhara Örneği*, s.172.

²¹³ Taberî, VI, 472-478; İbnü'l-Esîr, IV, 571 vd; Belâzurî, *Buldân*, s.421.

²¹⁴ Taberî, VI, 475; İbnü'l-Esîr, IV, 573; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IX, 259; Ya'kubî, II, 344; Gibb, *Orta Asya*, s.38; Barthold, *Türkistan*, s.201; Muir, William Sir, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall*, Beyrut, 1963, s.365.

²¹⁵ Taberî, VI, 472-481; Ya'kubî, *Târîh*, II, 287; İbnü'l-Esîr, IV, 573; İbn Kesîr, IX, 85 vd; Nüveyrî, XXI, 297; Belâzurî, *Buldân*, 410-412; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.60-62; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.79 vd, 149; *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 382-387; Kitapçı, "Müslüman Türklerden Müteşekkil Ordu Birliklerinin Kurulması", *Diyanet Dergisi*, XII, 5, s.317 vd, Ankara, 1973.

²¹⁶ Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, (trc. Komisyon) Ankara, 1987, s.208.

²¹⁷ Kitapçı, a.g.e., s.154.

²¹⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IX, 259.

Daha sonra Buhara'ya dönen Kuteybe²¹⁹, yaklaşık bir yıl sonra Sir-Deryâ'nın doğusuna bir sefer düzenledi (94/713). Muhtemelen o, Semerkant'ı -diğer sebeplerin yanı sıra- Fergana ve Şâş'a yönelik askerî harekâtlarda bir üs olarak kullanmak amacıyla ele geçirmişti.²²⁰ Belki de önceki yıl Gûzek'e yardım eden Fergana ve Şâş hükümdarlarına bir ders vermek istiyordu. Ordusunda Harezmi, Kiş, Nesef ve Buhara'dan katılan 20.000 kişilik bir kuvvet de vardı. Ordunun İran birlikleri Şâş'a hareket ederken kendisi de Arap birlikleriyle²²¹ Hocend ve Fergana üzerine yürüdü. Böylece Şâş ve Fergana hükümdarlarının güç birliği yapmalarına imkan tanımamış oldu.²²² Seferin devamında Uşrusana'ya da askerî bir birlik gönderilmiştir.²²³ Ancak bu bilgi kaynaklarda yalın bir ifadeyle geçmektedir. Kuteybe, ilk kez geçtiği Sir-Deryâ'nın ötesinde kısmen başarılı oldu ve Şâş, Hocend ve Fergana'nın bir bölümünü ele geçirdi. Hocend'e ulaştığında şehir halkını savaş için hazırlıklı buldu. Defalarca gerçekleşen çarpışmalar sonunda zafere ulaşıldı. Halk, atlarına binerek bir günde şehri boşalttı.²²⁴ Sefer sonunda Fergana'ya 'İsam b. Abdullah el-Bahîlî isimli bir vali tayin edildiği rivayet edildiyse de²²⁵ yeni valinin Fergana'ya bütünüyle hükmettiği söylenemez. Çünkü bölgede, vaktiyle Semerkant hükümdarıyken Gûzek'in darbesiyle görevinden ayrılmak zorunda kalan Tarhun'un 102/721 yılına kadar hüküm sürdüğüne dair rivayetler dikkate alındığında, Kuteybe'nin söz konusu zaman diliminde doğuda ancak ileri karakollar kurabildiği söylenebilir.²²⁶ Yine de kaynaklarda 'İsam'dan önce atanan bir Fergana valisinden bahsedilmemektedir.²²⁷ Barthold; İsfara'da "İsâm b. Abdullah Geçidi" denilen yerin Soğdlulara Fergana hükümdarınca verildiğinden hareketle, 'İsâm'ın buraya o dönemde vali tayin edilmiş olabileceğini kaydeder.²²⁸ Neticede

²¹⁹ Zehebî, Kuteybe'nin fethin ardından Merv'e döndüğünü kaydeder. Bkz. *Târîhu'l-İslâm*, IX, 259.

²²⁰ Jusubaliev, a.g.tz., s.33.

²²¹ İbnü'l-Esîr, IV, 581; Gibb, *Orta Asya*, s.42.

²²² Jusubaliev, a.g.tz., s.33.

²²³ Taberî, VI, 472-475; İstahrî, a.g.e., s.328; Belâzurî, *Buldân*, s.411.

²²⁴ Taberî, VI, 483; İbnü'l-Esîr, IV, 581; Nüveyrî, XXI, 299 vd; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed el-Mağribî, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânî'l-Mübtedâi ve'l-Haber*, Beyrut, 1971, III, 64; Belâzurî, *Buldân*, s.411.

²²⁵ Taberî, VI, 500, 622; Barthold, *Türkistan*, s.201.

²²⁶ Gibb, *Orta Asya*, s.42.

²²⁷ Gibb, a.g.e., s.42; Barthold, a.g.e., s.201.

²²⁸ Taberî, VI, 622; Barthold, a.g.e., s.500.

Emevî sınırları, Kuteybe'nin Şaş üzerinden gerçekleştirdiği bu sefer sonunda Turfan bölgesindeki İsficab'a kadar genişlemiştir (94/713).²²⁹ Bu nokta Emevî ilerleyişinin doğudaki en son durağıdır.²³⁰

Hocend'den ayrılan Kuteybe ileri harekâtla, Fergana'nın başkenti Kâsân²³¹'a geldi. Daha önce Şâş'a gönderdiği ordunun da katılımıyla burasını kolaylıkla ele geçirdi. Ancak şehrin büyük bir kısmı yakıldı. Kuteybe, kısa süre sonra Merv'e hareket etti.²³² Böylece 94/713 tarihli Fergana seferi, Fergana'nın sadece Hocend ve Kâsân kentlerinin ele geçirilmesiyle sınırlı kalmıştır. Belazurî, Kuteybe'nin kardeşi olan Sâlih'in, Kâsân, Üreşt, Beyanhar ve Fergana'nın eski başkenti Hişket (Aksiket) şehirlerini ele geçirdiğini kaydetmektedir. Yine aynı kaynakta, Fergana'nın sadece bir bölümünün fethedildiği de geçer.²³³

Fergana ve Şaş seferlerinin amacı, Soğd bölgesinde Emevî hâkimiyetini sağlamlaştırmak²³⁴ ve ülke sınırlarını Orta Asya'ya doğru genişletmektir.²³⁵ Kuteybe, Buhara'da başlattığı kolonize faaliyetinin bir devamı olarak, hâkimiyetin tam anlamıyla sağlanamadığı Fergana ve Şaş'a da Arap yerleşimciler getirdi.²³⁶ Yine bu gayeyle Fergana'da birçok cami ve mescit de inşa ettirdi.²³⁷

Özetle; Emevî devleti, Fergana topraklarına Kuteybe'nin 94/713 tarihli seferi neticesinde ulaşmış ve yine onun her yönüyle düşünüp uyguladığı bir program çerçevesinde kültürel ve dinî açıdan yavaş da olsa bir değişim sürecine girmiştir.

²²⁹ Taberî, VI, 483 vd; İbnü'l-Esîr, IV, 581; Gibb, a.g.e., s.41-43; Zettersteen, "Kuteybe b. Müslim", *İA*, VI, 1052.

²³⁰ Gürün, I, 181.

²³¹ Taberî ve İbnü'l-Esîr, kelimeyi كاشان / Kâşân olarak kaydeder. Bkz. Taberî, VI, 484; İbnü'l-Esîr, IV, 581.

²³² Taberî, VI, 484; İbnü'l-Esîr, IV, 581; İbn A'sem, VII, 185 vd; Gibb, *Orta Asya*, s.42; Jusubaliev, a.g.tz., s.33.

²³³ Belâzurî, *Buldân*, 409, 411.

²³⁴ Gibb, a.g.e., s.41.

²³⁵ Hasan, I, 384; Gibb, *Orta Asya*, s.42.

²³⁶ Narşahî, a.g.e., s.77, 84; Belâzurî, *Buldân*, s.420. Ya'kubî'ye göre Kuteybe, Uşrusana dışında bölgenin bütün şehirlerine Mudar, Yemen ve Rebîa kabilelerine mensup birçok aile yerleştirmiştir. Bkz. Ya'kubî, *Buldân*, s.294. Belâzurî ise kolonizasyon işleminin Şâş ve Fergana'ya kadar uygulandığını kaydeder. Bkz. Belâzurî, *Buldân*, s.420.

²³⁷ Wellhausen, *Arap Devleti*, s.209.

Kuteybe, fethin ardından siyasî ve idarî icraatlarda bulundu. Bu bağlamda; Fergana ihşidinin yerine Aleota adlı “Tekin”i atadı. Kaçan ihşidi himayesine alan Çin imparatoruna gözdağı vermek için de Tibetlilerle ittifak kurdu.²³⁸ Koltuğunu kaybeden Fergana ihşidi, Çin’in Kuça eyaletine sığınmış ve Çin hâkimiyetini tanımak koşuluyla eski makamına iadesini imparatorudan istemişti. Böylece bölgenin siyasî tarihinde, Araplara karşı Çin’den yardım talep eden ilk hükümdar Fergana ihşidi olmuştur.²³⁹ Kuteybe’nin bölgeden ayrılmasını fırsat bilen imparator Hiuen-Tsang, ertesi yıl Fergana’nın eski hükümdarına tacını geri verdi (95/714).²⁴⁰

Kuteybe, aynı yılda Şâş seferine çıktı. Çünkü Fergana ve Şâş hükümdarları, Türkişlerin fiili desteğine ve Çin imparatorluğunun himayesine güvenerek açıkça Emevî aleyhtarî faaliyetlerde bulunuyorlardı.²⁴¹ Ancak yakalandığı hastalıktan kurtulamayan Haccac’ın ölüm haberini Şâş önlerinde aldığı anda, kelimenin tam anlamıyla yıkıldı (Şevvâl 95/714).²⁴² Çünkü o, Haccac’ın ölümüyle en önemli hâmisini kaybetmiş oluyordu. Ani bir kararla seferi durdurdu. Ordunun bir bölümünü Buhara’ya, diğer bölümünü ise Kiş ve Nesef’e gönderdi. Sonra da Merv’e döndü. Halife Velid, Kuteybe’yi cesaretlendirmek için yazdığı mektupta; Horasan’ı Irak’tan ayırarak müstakil bir eyalet statüsüne kavuşturduğunu ve onu bu bölgeye vali olarak atadığını bildirdi.²⁴³ Görevi kabul eden Kuteybe, bazı başarılar elde ettiyse de eskisi kadar rahat hareket etmekten kaçındı. Bir süre sonra Velid, Fergana ve çevresini tamamen ele geçirerek Fergana-Kaşgar ticaret yolunu kontrol altında alması için Kuteybe’ye talimat verdi (96/715). Bunun üzerine ‘İsâm’ın delâletiyle Kaşgar’a hareket etti. Kebîr b. Fulân komutasındaki birliğin kenti ele geçirmesinin ardından da burada karargâhını kurdu.²⁴⁴

²³⁸ Jusubaliev, a.g.tz., s.34.

²³⁹ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.32; Jusubaliev, a.g.tz., s.33.

²⁴⁰ Gibb, *Orta Asya*, s.50 vd. Fergana, 714 yılında Arapların hâkimiyetinde olduğuna göre bu törenin Çin’e bağlı Kuça kentinde gerçekleştirilmiş olması muhtemeldir. Bkz. Jusubaliev, a.g.tz., s.33.

²⁴¹ Gibb, a.g.e., s.48 vd; Jusubaliev, a.g.tz., s.36.

²⁴² Taberî, VI, 493; İbnü’l-Esîr, IV, 583; Mühennâ, Muhammed Nasr, *Fütuhâtü’l-İslâmiyye ve’l-Alâkâtü’s-Siyâsiyye fi Asya*, İskenderiye, 1990, s.97.

²⁴³ Taberî, VI, 492 vd. Mektup, İbn Kebşe adındaki ulakla gönderildi. Bkz. İbn A’sem, VII, 185.

²⁴⁴ Taberî, VI, 500; İbnü’l-Esîr, V, 5; İbn A’sem, VII, 186; Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, IX, 260; İbn Haldûn, *İber*, III, 67; Algül, III, 29.

Bu sefer hakkında Çin kaynakları sükût etmektedir.²⁴⁵ İbn A'sem ise Kuteybe'nin, Bâşek adındaki Fergana hükümdarını mağlup ederek Fergana'yı ele geçirdiğini ve Çin sınırına ulaştığını kaydeder.²⁴⁶ Belki de bu harekât, Kaşgar'a bir keşif birliği gönderilmesi şeklinde küçük çapta gerçekleştiğinden kayıtlara geçmemiştir.²⁴⁷ Gibb'e göre; sefer tarihi ile Kuteybe'nin ölüm tarihi arasında böyle kapsamlı bir harekât düzenlemek olanaksızdır. Velid'in ölümünün, ordu üzerindeki olumsuz etkileri de göz ardı edilmemelidir.²⁴⁸ Hülasa; o dönem için böyle bir başarı elde edilse bile Kaşgar, Kuteybe'nin öldürülmesinin hemen ardından tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur.

Aynı yıl, Kuteybe için bir talihsizlik daha yaşandı. Çünkü Velid ölmüş²⁴⁹, yerine ise kardeşi Süleyman geçmişti (96/715).²⁵⁰ Velid'in ölüm haberini Fergana'da sefer halinde iken öğrenen²⁵¹ Kuteybe ile Süleyman arasında geçmişe dayanan bir husumet vardı. Şöyle ki; Abdümelik b. Mervan, sırasıyla oğulları Velid ve Süleyman'ı veliaht ilan ederek halktan onlar adına biat almıştı.²⁵² İktidarda oldukça başarılı bir on yıl geçiren Velid, son yıllarında Süleyman'ı azledip yerine oğlu Abdülaziz'i veliaht yapmayı düşünüyordu. Ancak yaptığı fikir teatisinde sadece Haccac ve Kuteybe'nin desteğini alabildi. Süleyman ise bu karara karşı var gücüyle muhalefet etmeye başladı. İşte Velid, onu sindirmek için hazırlıklarını sürdürdüğü bir sırada vefat etmişti. Ölüm haberini Remle'de alan Süleyman, başkent Şam'a gitti ve saltanat koltuğuna oturdu (96-99/715-717).²⁵³ En önemli destekçisi olan Yezid b. Mühelleb'i, Irak genel valiliğine atadı.²⁵⁴ Kuteybe, Mühellebî ailesine de geçmişte olumsuz tavır sergilemişti.²⁵⁵ Hülasa; Mâverâünnehr fatihi, şeref ve iktidarının zirvesinde iken bir anda gözden düştü.²⁵⁶

²⁴⁵ Gibb, *Orta Asya*, s.46.

²⁴⁶ İbn A'sem, VII, 185 vd.

²⁴⁷ Jusubaliev, a.g.tz., s.34.

²⁴⁸ Gibb, *Orta Asya*, 45 vd.

²⁴⁹ Taberî, VI, 495; İbnü'l-Esîr, V, 8; İbn A'sem, VII, 186; Belâzurî, *Buldân*, s.411.

²⁵⁰ Taberî, VI, 505; İbnü'l-Esîr, V, 11; Belâzurî, *Buldân*, s.392, 411 vd; İbn A'sem, VII, 187.

²⁵¹ Taberî, VI, 500; İbnü'l-Esîr, V, 8.

²⁵² Taberî, VI, 416 vd; Belâzurî, *Buldân*, s.411, 414.

²⁵³ Taberî, VI, 505 vd; İbnü'l-Esîr, V, 11; Belâzurî, *Buldân*, s.428; *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 397; Wellhausen, a.g.e., s.209.

²⁵⁴ Belâzurî, *Buldân*, s.392.

²⁵⁵ İbnü'l-Esîr, V, 12; Ya'kubî, *Târîh*, II, 286-288.

²⁵⁶ Wellhausen, *Arap Devleti*, s.207-209.

Süleyman, beklenildiği gibi muhaliflerini bir bir cezalandırdı. Haccac'ın akraba ve yakınları, Medine valisi Osman b. Hayyan, Mekke valisi Hâlid b. Abdullah, Hindistan fatihi Muhammed b. Kâsım, İspanya fatihi Musa b. Nusayr ve oğlu Abdülaziz bunlar arasında yer alır. Süreci takip eden Kuteybe sıranın kendisine geldiğini sezmişti. Ancak merkezden uzak oluşu nedeniyle, çıkarabileceği bir isyanın sonuçlarını düşünen Süleyman, onun bir müddet daha görevde kalmasını uygun gördü. Bu arada Irak genel valisi Yezid, onu yıpratmak ve merkezden uzak tutmak için bir yandan bölgedeki stratejik noktaların fethi için talimatlar verirken, diğer yandan da Kuteybe'yi terk edecek olan askerlere maaş artışı yapacağını ve izin vereceğini gizlice vaat ediyordu. Olup bitenlerin farkında olan Kuteybe, halifeye yazdığı mektupta; Yezid'in kendi yerine vali atanması durumunda buna engel olacağını, hatta halifeyi bile tanımayacağını vurguladı. Süleyman, önce olumlu bir yanıt verdiyse de bir süre sonra görevinden aldığı kendisine bildirdi. Bunun üzerine Kuteybe, Fergana Cuma Camii'nde²⁵⁷, hilafeyi tanımadığını ilan etti. Ancak komutan ve askerlerinden umduğu desteği bulamadı. Sinirlenen Kuteybe, her kabileye ve reislerine ağır sözler sarfetti. Fakat bu sözler onun sonunu hızlandıracaktı. Olay sonrasında Veki' b. Sûd et-Temîmî, emrindeki bir idam mangasıyla çadırına saldırarak, onun ve yakın akrabalarından on bir kişinin başını uçurdu (96 Zilhicce/715 Ağustos).²⁵⁸

Özetle; Kuteybe döneminde Şaş, Hocend ve Fergana'nın bir kısmı ele geçirilerek Arap hâkimiyeti ilk kez Sir-Deryâ'nın doğusunda tesis edilmiş oldu. Fergana ihsidinin zaman zaman yerel hükümdarlara açıktan siyasî ve askerî destek vermesi, Fergana halkının, bölge uluslarında bağımsızlık fikrine model teşkil etmesi ve Orta Asya ile Çin'e açılan stratejik ve ekonomik bir kapı olması gibi nedenlerle Kuteybe, görevinin son yıllarına doğru Fergana'ya kilitlendi. Çünkü burası için gerekli güce

²⁵⁷ Fergana Cuma Camii'nin Kâsân şehrinde olması muhtemeldir. Bkz. Jusubaliyev, a.g.tz., s.53.

²⁵⁸ Taberî, VI, 511-516; İbnü'l-Esîr, V, 11-19; İbn Haldûn, *İber*, III, 68 vd; 428; Ya'kubî, *Târîh*, II, 296; Mukaddesî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh*, Beyrut, 1997, II, 259; İbn A'sem, VII, 204 vd; Belâzurî, *Buldân*, s.411-413; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.80; *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 397 vd; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.69; Hasan, I, 411 vd; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.76; Wellhausen, a.g.e., s.209. Veki' b. Sûd'un faaliyetleri için bkz. Belâzurî, *Buldân*, s.413-415.

ancak o zaman ulaşabildi. Fethedilen yerlerin hükümdarları koltuklarında bırakıldı. Ancak idarî ve iktisadi güç, fiilen Arap valilerdeydi.²⁵⁹

Vek'î, dokuz ay kadar Horasan valiliği yaptı. Ancak profesyonel doğu ordusu, Kuteybe gibi askerî ve siyasî bir dehadan sonra, Vekî' gibi sıradan birinin komutasında önemli bir başarı kaydedemedi.²⁶⁰ Kuteybe'nin ölümünden bir yıl sonra Fergana ve Sir-Deryâ havzasının Emevî hâkimiyetinden çıkması bunun böyle olduğunu gösterir.²⁶¹ Yine onun ölümünü müteakip Sir-Deryâ havzasındaki Fergana hükümdarları ve diğer yerel yönetimler Araplara karşı bir asırdan fazla mücadele etmişler ve bu zaman zarfında belli dönemlerde bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır.²⁶² Vekî' 'den sonra Yezid b. Mühelleb (97/716) bu göreve getirildi.²⁶³ Yezid, ortamı yumuşattıktan sonra, zihnindeki askerî harekâtları başlattı. Bu bağlamda, Cürcan'ı ikinci defa ele geçirdi (97/716). Taberistan seferinde ise bölgenin dağlık olması sebebiyle herhangi bir başarı sağlayamadı.²⁶⁴ Daha sonra, halkı Türk olan Dehistan üzerine yürüdü. Pek çok ganimet elde etmesine rağmen burada bir türlü hâkimiyet kuramadı.²⁶⁵

98/717 yılına gelindiğinde, Süleyman b. Abdülmelik hayatını kaybetti.²⁶⁶ Bu ani ölüm üzerine Ömer b. Abdülaziz, ciddi bir muhalefetle karşılaşmaksızın hilafet koltuğuna oturdu (98-101/717-720).²⁶⁷ İlk icraatı, fetih hareketlerini durdurmak oldu. Bu bağlamda, İstanbul kuşatmasını sürdüren Mesleme'yi derhal merkeze çağırdı.²⁶⁸ Ancak bu politikası statik değildi. Nitekim Ermenistan ve Azerbaycan'a saldırarak Müslümanlara büyük zarar veren Hazarlar ile Endülüs'ün kuzey-batısında huzursuzluk çıkaran Fransızlara karşı gereken askerî tedbirler, ivedilikle alınmıştır.²⁶⁹

²⁵⁹ Gibb, a.g.e., s.48 vd; Jusubaliev, a.g.tz., s.36.

²⁶⁰ Gibb, *Orta Asya*, s.46.

²⁶¹ Roux, *Orta Asya*, s.184.

²⁶² Barthold, *Türkistan*, s.201 vd; Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 376; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, s.559.

²⁶³ Taberî, VI, 523; Mukaddesî, *Kitâbü'l-Bed*, II, 259.

²⁶⁴ Taberî, VI, 536 vd; İbnü'l-Esîr, V, 34 vd; Belâzurî, *Buldân*, s.332 vd; *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 398 vd; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.62.

²⁶⁵ Taberî, VI, 533-535; Belâzurî, *Buldân*, s.331; Wellhausen, *Arap Devleti*, s.212.

²⁶⁶ Taberî, VI, 546; İbnü'l-Esîr, V, 37; Belâzurî, *Buldân*, s.429.

²⁶⁷ Taberî, VI, 550; İbnü'l-Esîr, V, 38 vd; Belâzurî, *Buldân*, s.429. Halifelik süreci için bkz. Zehebî, *el-Iber*, I, 75; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IX, 272 vd; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.83.

²⁶⁸ İbnü'l-Esîr, V, 43; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, V, 273.

²⁶⁹ *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 402 vd.

Halife Ömer, 98/717'de Horasan valiliğine Cerrâh b. Abdullah'ı atadı.²⁷⁰ Fakat Cerrâh ekonomik kaygılar taşıdığından, mühtedilerin sünnet olarak samimiyetlerini ispatlamaları gerektiğini ve halkın sadece “kılıç ve kırbaç” ile idare edilebileceğini Ömer'e yazdı.²⁷¹ Halife ise kabilesini kayırdığı ve gelir için mevaliden haksız vergi tahsil ettiği gerekçesiyle onu azletti (99/718) ve yerine Abdurrahman b. Nuaym el-Kuşeyrî'yi atadı.²⁷² O, halifenin vefatına kadar bu görevi sürdürmüştür (99-101/718-720).²⁷³ Abdurrahman zamanında Soğdlular, Türklerin yardımıyla isyan ettiler. Bu isyan, Said b. Abdülaziz'in valiliği boyunca (102/721) da sürdü.²⁷⁴ Türgiş hakanı Kur-Sul, isyan eden Soğdlulara yardım için Sir-Deryâ'yı geçerken, yerel hükümdarların bir çoğu da kendisine katıldı. Said, müttefiklere karşı önceleri başarılı olduysa da devamını getiremedi. Fergana ihşidi Kılıç, bir gece baskınında Said'i ağır bir yenilgiye uğrattı.²⁷⁵ Böylece Fergana, bağımsızlığına kavuşmuş oldu.

Bu dönem, ilginç bir gelişmeye de sahne olmuştur. Buna göre halife; Abdurrahmân'a yazdığı bir emirnamede Mâverâünnehr'deki bütün yerleşimcilerin bölgeyi en kısa zamanda terkederek Merv'e dönmelerini istedi.²⁷⁶ Ancak yaklaşık yarım asırdır bölgede yaşayan Arap kabileleri, Merv'in bu yığılmayı kaldıramayacağı bahanesiyle buna yanaşmadılar. Kaynaklarda kısaca değinilen bu olay aslında büyük önem taşımaktadır. Çünkü hassas bir dönemde Arap unsuru bölgeden çekmek hatalı bir karar olarak değerlendirilebilir. Gibb bu rivayeti; halife Ömer'in merkez için sürekli problem çıkararak Mâverâünnehr'i tamamıyla boşaltmayı planladığı²⁷⁷, Wellhausen ise eğer Mâverâünnehr'in bazı şehirlerinde İslâmiyet gerçekten kabul görmemiş olsaydı, halifenin bölgeyi mutlaka boşaltacağı²⁷⁸ şeklinde yorumlar. Ancak bu görüşler gerçeği bütünüyle yansıtmamaktadır. Çünkü bölgede var olan kaos ortamı, bilindiği gibi halife Ömer'in dirayeti ve hakların iadesi konusunda gösterdiği hassasiyet sayesinde huzur ve

²⁷⁰ Taberî, VI, 556 vd; İbnü'l-Esîr, V, 48 vd; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, V, 273; Belâzurî, *Buldân*, s.415.

²⁷¹ Taberî, VI, 559 vd; Belâzurî, *Buldân*, s.415; Barthold, *Türkistan*, s.204.

²⁷² Taberî, VI, 558; İbnü'l-Esîr, V, 50; Belâzurî, *Buldân*, s.415.

²⁷³ Taberî, VI, 558-566; İbnü'l-Esîr, V, 50-58; *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 402-404.

²⁷⁴ Taberî, VI, 606; Barthold, *Türkistan*, s.204.

²⁷⁵ Taberî, VI, 607-609; Jusubaliev, a.g.tz., s.37.

²⁷⁶ Taberî, VI, 568; Ya'kubî, *Târih*, II, 302.

²⁷⁷ Gibb, *Orta Asya*, s.47.

²⁷⁸ Wellhausen, a.g.e., s.127.

istikrara tebdil olmuştu. Vergi reformu buna örnek olarak gösterilebilir.²⁷⁹ Yine İpek ve Baharat ticaret yollarının geçtiği Mâverâünnehr bölgesinin, 50 yılı aşkın süredir Emevî hazinesine getirileri ortadayken, İslâm'ın istenilen süratte yayılmaması bahanesiyle gözden çıkarıldığını savunmak da mantıksızdır. Üstelik bölgeye yerleşen Arap unsurun bu süre içerisinde dinî, kültürel ve sosyo-ekonomik açıdan karşı tarafla girdiği diyalog süreci göz önüne alındığında, taraflar arasında duygusal bir yakınlaşma olduğu da rahatlıkla söylenebilir.²⁸⁰ Kaynaklar incelendiğinde, Arap yerleşimcilerle yerel halk arasında kayda değer bir sürtüşme ve çatışmanın yaşanmadığı görülecektir. Böyle durumlar olmuşsa da bunlar sağduyu ile atlatılmıştır. Meşhur Semerkant davası, konuya örnek teşkil eder.²⁸¹ Öyleyse halifenin, kulağına gelen abartılı haberlerin tesiriyle yazdırdığı emirname; Şaş ve Fergana gibi savaştı Türklere sınır teşkil eden topraklarda yaşayan Arap unsurun can güvenliği için Merv'e dönmeleri talimatını verdiği söylenebilir.²⁸² Halife belki de bu yolla, taraflar arasında sonu gelmeyen bir kördögüşü bitirmek istemiştir. Ancak bu topraklarda uzun süredir yaşayan Araplar, bölgeyi terk etmeye yanaşmadılar. Halife, onların bu kararlı tutumu karşısında sorumluluğu üzerinden atmış olmanın huzuru içerisinde Allah'a şükretti.²⁸³ Onun bu emirnamesini, bir kamuoyu yoklaması şeklinde algılamak da mümkündür. Böylelikle o, Arap unsurun, mevaliye tanınan haklardan sonra bölgeyi terk edip etmeyeceğini öğrenmek istemiş de olabilir.²⁸⁴

Mevâli ve ata'-ganimet ilişkisi de onun üzerine eğildiği konulardandı. Orduda yardımcı kuvvet statüsünde görev yapan ve adeta buna zorlanan mühtedilere ne erzak temin ediliyor ne de ganimetten hisse veriliyordu. Yine Arap kökenli askerlere düzenli olarak ödenen ata', mevâli kökenli olanlara ödenmiyordu.²⁸⁵ Lewis'e göre mevâli, Arap

²⁷⁹ Wellhausen, a.g.e., s.126 vd; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.81-84; Zettersteen, "Ömer b. Abdülaziz", *İA*, IX, 462-465; Hitti, I, 332.

²⁸⁰ Kitapçı, *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler*, s.205.

²⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, VI, 567 vd; Belâzurî, *Buldân*, s.411; Gibb, *Orta Asya*, s.47 vd.

²⁸² Kitapçı, *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler*, s.206. Fergana ve Şaş bölgelerine, Kuteybe döneminde pekçok Arap göçmen yerleştirilmişti. Bkz. Belâzurî, *Buldân*, s.420.

²⁸³ Ya'kubî, *Târîh*, II, 302.

²⁸⁴ Kurt, *Buhara Örneği*, s.177.

²⁸⁵ *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 403.

süvarilere oranla az da olsa bir ücret alıyordu.²⁸⁶ Bu yanlışı düzelten halife, bütün askerlere eşit haklar tanımış ve onlara Horasan yolu üzerinde hanlar yaptırmıştır.²⁸⁷ Görevde kaldığı süre içerisinde (2 yıl 5 ay)²⁸⁸ uygulamalarıyla, taraflı tarafsız hemen herkesin takdirini kazanan²⁸⁹ Ömer b. Abdülaziz, yirmi gün hasta yattıktan sonra Receb 101/Şubat 720'de vefat etti. Naaşı, Halep yakınlarındaki Deyr Sim'an'a defnedildi.²⁹⁰

Vefatının ardından Fergana üzerindeki Emevî hâkimiyeti, Nasr b. Seyyar'ın Horasan valiliğine atanmasına kadar²⁹¹ bir "duraklama ve karışıklık" dönemine (101-120/720-738) girmiştir. Aslında Kuteybe'nin ölümünden sonra bölgedeki fetihler hızını kaybetmiş, bazı yerlerde siyasî ve askerî üstünlük Türklerin eline geçmişti. Çin'in, bölge üzerindeki ilgili emelleri ve mahallî prenslerin Arap hegemonyasından kurtulmak için çeşitli faaliyetler yürütmeleri, güçlülükle ele geçirilen toprakların neredeyse elden çıkmasına neden oluyordu.²⁹² İçte ise valilerin milliyetçi çizgilerini sürdürmeleri ve mühtedilere özellikle askerlik ve vergi (harac, cizye) konularında köle ve gayri müslim muamelesi yapmaları halkın büyük tepkisini çekmiştir.²⁹³ Sıkça değiştirilen valilerin bazen birbirine zıt icraatları ve servet hırsları da toplumca hoş karşılanmamıştır. Bir bakıma valiler toplum nazarında, merkeze yaranmak için vergi tahsiline büyük önem veren birer tahsildar statüsünde idiler. Bu ve benzeri nedenler halkın, idarecilere karşı derin bir husumet beslemesine ve fırsat buldukça da isyan etmesine yol açmıştır. Yine de yerel halkın, Arap yerleşimcilerden memnuniyetsizlik duyduklarına dair önemli bir kayda rastlanmaz. Hatta tarafların zor durumlarda birbirlerini destekledikleri bile olmuş, buna dair örnekler ise çalışmamızın ilgili bölümlerinde geçmiştir.²⁹⁴

²⁸⁶ Lewis, *Tarihte Araplar*, s.98.

²⁸⁷ Belâzurî, *Buldân* (ter. M. Fayda), s.622; Lewis, a.g.e., s.106 vd.

²⁸⁸ Taberî, VI, 565; Gregory, Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi* (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara, 1945, I, 193; Zehebî, *Iber*, I, 91.

²⁸⁹ Belâzurî, *Buldân*, s.426.

²⁹⁰ *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 413.

²⁹¹ Nasr, Türkistan'da her bakımdan bir reform devri başlatmıştır. Bkz. Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Yedikubbe Yay., Konya, 2004, s.180.

²⁹² Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.20.

²⁹³ Yurtaydın, Hüseyin G., *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1982, s.34.

²⁹⁴ Bkz. Semerkant davası, s.71; Kemerce dayanışması, s.76 vd; Semerkant ihtidası, s.77.

Halife Ömer'in ardından Yezid b. Abdülmelik halife oldu (101-105/720-724).²⁹⁵ II. Yezid, Horasan valiliğine Said b. Abdülaziz b. el-Hâris'in (102/721) ardından Said b. Amr el-Haraşi'yi atadı (102-103/721-722).²⁹⁶ Said, Haccac karakterli bir valiydi.²⁹⁷ Görevde süresi içerisinde daha çok Yezid b. Mühelleb ve Türgiş hakanı ile uğraşmak zorunda kaldı. Ömer b. Abdülaziz tarafından görevini kötüye kullandığı gerekçesiyle hapsedilen Yezid b. Mühelleb²⁹⁸, bir süre sonra hapisten kaçarak Basra'ya gitti ve burada birçok taraftar toplayarak isyan etti. Mâverâünnehr'deki fetihleri durma noktasına getiren bu isyan, Süleyman'ın kardeşi Mesleme b. Abdülmelik tarafından güçlkle bastırılabilirdi (101/720).²⁹⁹ Ancak haksız vergiler sebebiyle kızgın olan halk karışıklıktan istifade ederek, Emevîlere karşı sürdürülen mücadelenin doğal lideri olan Türgiş hakanını bölgeye davet etti.³⁰⁰ Hakan Su-lu, diğer Türk hükümdarlarıyla da güç birliği yaparak, 102/721'de Kur-Sul komutasındaki kuvvetlerini Semerkant üzerine gönderdi.³⁰¹ Said başlangıçta Soğd, Hocend ve Fergana hükümdarlarına ve Türgiş kuvvetlerine karşı bazı başarılar elde ettiyse de sonunda ağır bir yenilgiye uğramaktan kurtulamadı. Su-lu, pek çok küçük yerleşim birimini ele geçirdikten sonra Semerkant'ı kuşattı. Ancak ordusu yıprandığı için geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Said, kuşatma esnasında düşmanla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle bazı Semerkantlılar hakkında tahkikat başlattı. Haklı ya da haksız yere cezalandırılmaktan korkan halkın bir kısmı, şehri terk etme kararı aldı. Semerkant hükümdarı Guzek, onları bu kararlarından vazgeçirmeye çalıştıysa da fayda vermedi.³⁰² Fergana hükümdarının çağrısı üzerine, Soğdluların bir kısmı Hocend'e, bir kısmı Fergana'ya, bir kısmı da Zerefşan boylarında müstahkem bir yere gittiler. Fergana hükümdarının amcasının oğlu Neylân, bu durumu Saîd'e haber verdi. Bunun üzerine o, Debûsiye'den harekete geçti. Uşrusana üzerinden Hocend'e vardı ve şehri kuşattı (103/722). Soğdlular, Fergana ihşidine elçi göndererek

²⁹⁵ Taberî, VI, 574 vd. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 414, 417.

²⁹⁶ Taberî, VI, 620; Gibb, *Orta Asya*, s.52. Belâzurî'de جرشی Ceraşi olarak geçer. Bkz. *Buldân*, s.416.

²⁹⁷ Wellhausen, a.g.e., s.214 vd.

²⁹⁸ Taberî, VI, 556 vd.

²⁹⁹ Taberî, VI, 590-604; İbnü'l-Esîr, V, 57 vd; Aycan-Sarıçam, a.g.e., s.78.

³⁰⁰ *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 416.

³⁰¹ Taberî, VI, 608-614; İbnü'l-Esîr, V, 92; Aycan-Sarıçam, a.g.e., s.82; *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 416.

³⁰² Taberî, VI, 651; Gibb, *Orta Asya*, s.52; *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 416.

yardım talep ettilerse de, ihşid bu teklifi kesin bir dille reddetti. Çaresiz kalan mültecilerin şartsız teslim olma ve vergi ödeme vaatleri, Said'i ikna edemedi. Kısa sürede şehri ele geçiren Said, sığınmacılarla uzlaştı. Fakat Said, rehinelerden bazılarını öldürdükleri gerekçesiyle onlardan üç ya da yedi bin kadar asker ve asilzadeyi idam ettirdi. Çin'den bol miktarda mal getiren 400 kadar tüccarı ise serbest bıraktı. 102/721 sonları ile 103/722 başlarında gerçekleşen bu olay, Emevîlere karşı bölge insanında zaten var olan kin ve nefret duygularını daha da körükledi. el-Haraşî devamla, Uşrusana'ya kadar mevcut olan önemli mevkileri ele geçirerek bölgede Emevî hâkimiyetini tekrar tesis etti.³⁰³ Fergana'ya yerleşen Soğdlular ise hayatta kaldılar.³⁰⁴ Görüldüğü gibi Fergana ihşidi planını tam olarak hayata geçirememese de, ülkesine iltica eden Soğdluları himaye ederek Emevî aleyhtarlığını sürdürmüştür.

Said'i başarısız bulan merkez, yerine Müslim b. Said el-Kilâbî'yi atadı (103-105/722-724).³⁰⁵ O, Haccac tarafından yetiştirilen Kayslı bir idareci idi.³⁰⁶ Yeni vali, hâkimiyetini pekiştirmek için sefer hazırlıklarına başladı ve Afşina'ya kadar ilerlediği ilk seferinde buranın hükümdarıyla, altı bin köle ve Afşina kalesi karşılığında anlaşmaya vardı (105/724).³⁰⁷ Asıl gayesi ise Fergana'yı ele geçirmektir. Fakat planını uygulamayadı. Çünkü bu esnada II. Yezid ölmüş³⁰⁸, yerine ise Hişam b. Abdülmelik geçmişti.³⁰⁹ Hişam, Irak genel valiliğine Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi getirdi (105-108/724-727). Bu atama, Hâlid'den çekinen Müslim'i tedirgin ettiyse de bir süre sonra Şaş ve Fergana seferine çıktı. Sefer esnasında strateji gereği yolunun üzerindeki ağaçları kestirdi.³¹⁰ Ancak tam Şaş'a yaklaşmıştı ki 4000 Ezdli asker ordudan ayrıldı. Müslim yine de kenti kuşattı. Bu esnada, Emevîlere karşı öteden beri var olan Türğiş-Şaş-

³⁰³ Taberî, VI, 621 vd, VII, 7-10; Barthold, *Türkistan*, s.204 vd; Gibb, *Orta Asya*, s.51-53; Wellhausen, *Arap Devleti*, 214 vd; Belâzurî, *Buldân* (ter. M. Fayda), s.623; Koyuncu, Mevlüt, "Türkler ve İslâm Dünyası", *Türkler*, IV, 344; Yıldız, a.g.e., s.45.

³⁰⁴ Wellhausen, a.g.e., s.215.

³⁰⁵ Taberî, VII, 18; Belâzurî, *Buldân*, s.416.

³⁰⁶ Wellhausen, a.g.e., s.215.

³⁰⁷ Taberî, VII, 21; Belâzurî, *Buldân*, s.416.

³⁰⁸ Taberî, VII, 21; Koyuncu, a.g.md., *Türkler*, IV, 344; Wellhausen, a.g.e., s.216; *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 416; Salman, *Türğişler*, s.49 vd.

³⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, VII, 25; Ebû'l-Ferec, I, 195; *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 417 vd.

³¹⁰ Belâzurî, *Buldân*, s.417.

Fergana siyasî ittifakı derhal kendini gösterdi. Hakan Su-lu'nun yardım için yola çıkması üzerine derhal merkeze dönme kararı aldı. Ama Türkiş kuvvetleri, yolda ona yetişerek ordusuna hayli kayıp verdirdiler. Sir-Deryâ sahillerine geldiğinde ise Fergana ve Şaş kuvvetlerince sıkıştırıldı. Savaşmaktan başka seçeneği kalmayan Müslim, "Yevmu'l-Atş/Susuzluk Günü" büyük kayıplar vererek Hocend'e kadar çekildi. (105/724).³¹¹ Bu hezimet, Emevîleri Sir-Deryâ'nın batısına çekilmeye mecbur ederken, bölge genelinde de nüfuzlarını oldukça sarstı. Bundan böyle yaklaşık olarak on beş yıl boyunca taarruz sırası Türkiş devleti ve yerel hükümdarlara, savunma sırası ise Araplara geçti. Toplum psikolojisi değişti ve halkın bağımsızlığa olan inancı arttı. Türkişler artık bölge siyasetinde çok daha etkin bir rol oynamaya başladılar.³¹² Öyle ki; Mâverâünnehr, Toharistan ve güney bölgesi halkları, onları kurtarıcı addettiler.³¹³ Yine bu yenilgi, Arap kabileleri arasındaki huzursuzlukları daha da tırmandırdı. Mudar, Yemen ve Rebialar arasında çatışmaya kadar varan mücadelelerde Yemenliler yenilerek cezalandırıldılar.³¹⁴

Gelişmeler üzerine Halid el-Kasrî, Müslim'i azlederek yerine kardeşi Esed'i atadı (105-108/724-727).³¹⁵ Müslim, görevden alındığını Fergana'da gerçekleşen ve yukarıda anlatılan savaş esnasında öğrenmişti.³¹⁶ Bir süre hazırlık yapan Esed, nehri aşarak Huttel önlerine geldi. Burada Türgeş hakanı Su-lu ile karşılaştıysa da aralarında bir savaş olmadı (108/727).³¹⁷ O, üç sene boyunca Su-lu ile mücadele etmesine karşın, Buhara ve çevresindeki Türkiş ilerleyişlerini durduramadı.³¹⁸ Nihayetinde; idarî-askerî yetersizliği, kendi adamlarına bile çok sert davranması³¹⁹ ve önemli memuriyetlere Yemenlileri atayarak asabiyeti körüklemesi³²⁰ gibi nedenler azline neden oldu.

³¹¹ Taberî, VII, 32-34; İbnü'l-Esîr, V, 128-130; Belâzurî, *Buldân*, s.417; Barthold, *Türkistan*, s.205; Gibb, *Orta Asya*, s.54 vd; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.123; Wellhausen, a.g.e., s.216; Koyuncu, a.g.md., *Türkler*, IV, 344; Apak, Adem, "Emevîler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türklerin İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı", *Türkler*, IV, 327.

³¹² Apak, a.g.md., *Türkler*, IV, 327; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.21; Gibb, *Orta Asya*, s.55; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.123.

³¹³ Gibb, *Orta Asya*, s.56; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.123.

³¹⁴ Taberî, VII, 30-32.

³¹⁵ Taberî, VII, 32; Belâzurî, *Buldân*, s.417.

³¹⁶ Taberî, VII, 32 vd; İbnü'l-Esîr, V, 131 vd; Belâzurî, *Buldân*, s.417.

³¹⁷ İbnü'l-Esîr, V, 139; Belâzurî, *Buldân*, s.417; Kurt, *Buhara Örneği*, s.182; Apak, a.g.md., *Türkler*, IV, 327.

³¹⁸ Kurt, *Buhara Örneği*, s.182.

³¹⁹ Taberî, VII, 52; İbnü'l-Esîr, V, 142; Gibb, *Orta Asya*, s.56 vd; Wellhausen, a.g.e., s.216 vd.

³²⁰ Hasan, II, 302.

Hişam, onun yerine Eşres b. Abdullah es-Sülemî'yi göreve getirdi (108-110/727-729).³²¹ Eşres'in önceleri mevaliye eşit hak ve özgürlükler tanıyan yaklaşımı toplum tarafından olumlu karşılandı.³²² O, 109/728'de Semerkant'a biri Arap (Ebû Saydâ Sâlih b. Tarîf), diğeri ise İranlı (Rabî' b. 'İmrân et-Temîmî) iki din bilgini göndererek İslâm'ı kabul edenlerden vergi alınmayacağını ilan ettirince, beklenenin çok üzerinde insan Müslümanlığını açıkladı. Fakat bu durum, hazine memurları ve dihkânları endişelendirdi.³²³ Bu güruhun telkinleri sonucu o da "Müslümanların kuvvetinin haracda olduğuna" inanmış, daha açıkçası Hişam'ın parasal kaygılarını dikkate almış olacak ki, kısa süre sonra mevaliden -sünnet olan, dinin farzlarını yerine getiren ve Kur'an'dan bir süre okuyabilenlerin dışında- yine harac ve cizye alınması yönünde bir açıklama yaptı. Semerkantlılar ise yanıt olarak; dini içtenlikle benimsediklerini, mescitler inşa ettirdiklerini ve "halkın Araplaştığını/Müslümanlaştığı" yazdılar. Fakat vali, mevaliden tekrar vergi alınması yönünde talimat verince birçok mühtedî dinden çıktı. Neticede, Buhara ve Soğd merkezli olmak üzere bütün Mâverâünnehr'e yayılan büyük bir isyan patlak verdi. Bu arada Arap unsurun, olaylar isyan noktasına varmadan önce mevalinin haklarını arama çabaları da sonuçsuz kalmıştı. Bunun üzerine asiler, öteden beri yardım ve desteklerine başvurdukları Türkleri, Emevîler aleyhine bölgeye davet ettiler. Hakan, Fergana ve Şâşlılar ise bu çağrıya olumlu yanıt verdiler.³²⁴ Böylece Buhara ve Semerkant/Soğd isyanı, kısa sürede ciddi ve bölgesel bir boyut kazandı. Öyle ki; Araplar bir ara Amu-Deryâ havzasında tutunamayarak nehrin Horasan tarafına çekilmek zorunda kaldılar.³²⁵ Eşres, isyanı bastırmak amacıyla din uğruna cihad ilan ederek Merv'den, Amu-Deryâ kıyısında yer alan Âmul'a geldi (110/729). Üç aylık bir hazırlık döneminden sonra Amu-Deryâ'yı büyük kayıplar vererek geçti. Buhara yakınlarında Sulu Kağan komutasındaki Türğiş, Fergana ve Şâş kuvvetleriyle bir kaç defa savaştı ve başarılı oldu. Sonunda Baykend'e girmeyi başardıysa da şehir suyunun Türkler tarafından kesilmesi, savaşın seyrini değiştirdi. Katan b. Kuteybe'nin suya

³²¹ Taberî, VII, 52 vd; İbnü'l-Esîr, V, 143; Belâzurî, *Buldân*, s.417.

³²² Belâzurî, *Buldân*, s.417; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.227.

³²³ Taberî, VII, 54; İbnü'l-Esîr, V, 147 vd; Belâzurî, *Buldân*, s.417 vd.

³²⁴ Taberî, VII, 56 vd, 64 vd; İbnü'l-Esîr, V, 148 vd; Belâzurî, *Buldân*, s.417 vd; Hasan, I, 421; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.82; Barthold, *Türkistan*, s.205 vd; Kurt, *Buhara Örneği*, s.182-184; Wellhausen, a.g.e., s.219.

³²⁵ Gibb, *Orta Asya*, s.58.

ulaşma çabası da yetersiz kalınca halk büyük sıkıntı çekti. Ümitler tükenmişti ki Haris b. Süreyc, aniden taarruza geçti ve suyu tutan Türk birliklerini püskürtmeyi başardı.³²⁶ Geri çekilmek zorunda kalan hakan, bir süre sonra Müslümanların yoğun olarak yaşadığı Kemerce'yi kuşattı (110/729).³²⁷ Taraflar birbirlerine üstünlük sağlayamayınca masaya oturdular, fakat görüşmeler olumsuzlukla sonuçlandı. Savaş uzadıkça uzadı. Çünkü Kemerçeli mühtediler dinlerinde sebat ederek Araplarla birlikte vatanlarını savunmuşlardı.³²⁸ Elbette onların bu fedakârlığı, kendilerini harac ve cizye vermeye zorlayan Emevî idaresi için yaptıkları söylenemez. Büyük olasılıkla Kemerce halkı, İslâmiyet'i içtenlikle benimsemiş ve dinlerinden dönmek istememişlerdir. Beklemediği bir dirençle karşılaşan Türgiş hakanı, sonunda barış teklifinde bulundu. Varılan anlaşmaya göre, muhafızlar Kemerce kalesini boşaltarak Semerkant ve Debûsiyye'ye gideceklerdi. Kuşatma, 58 gün sürmüştür (110/729).³²⁹ Böylece Kemerce'nin boşaltılması ile Buhara ve diğer bölgeler Türgiş devletinin hâkimiyetine girmiş oldu.³³⁰ Arapların elinde ise sadece Debûsiye kalmıştı.

Bütün bunlar oluyorken Şeddâd b. Huleyd el-Bahîlî, onu ve icraatlarını Hişam'a şikâyet etmişti. Durumun kötüye gittiğini gören halife, Cüneyd b. Abdurrahman'ı Horasan valisi olarak atadı.³³¹ Cüneyd, Türgişlerle girdiği mücadelede Eşres'e yardım etmek maksadıyla askerî bir birliğin başında yola çıktı. Moral destek bulan Emevî ordusu, Türgişleri çekilmeye mecbur etti. Cüneyd, Baykend'e doğru ilerlerken hakanla tekrar karşılaştı ve onu bir kez daha yendi. Ortalık durulduğunda ise azline dair fermanı Eşres'e takdim etti (110/729).³³² Yeni vali, Türgişlere karşı amansız bir mücadele başlattı ve kısmen de başarılı oldu. Ancak ağır bedel ödenerek ulaşılan bu muvaffakiyet, bölgeyi bir süre daha Türgiş saldırılarından korumaktan ileri gidememiştir.³³³

³²⁶ İbnü'l-Esîr, V, 149 vd.

³²⁷ Taberî, VII, 65; İbnü'l-Esîr, V, 154; Kitapçı, Zekeriya, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, Yedikubbe Yay., Konya, 2005, s.290; Wellhausen, a.g.e., s.218; Gibb, *Orta Asya*, s.58; Barthold, a.g.e., s.135.

³²⁸ Taberî, VII, 62; İbnü'l-Esîr, V, 151 vd.

³²⁹ Taberî, VII, 64-66; İbnü'l-Esîr, V, 152-154; Wellhausen, a.g.e., s.218; Gibb, *Orta Asya*, s.60.

³³⁰ Kurt, *Buhara Örneği*, s.188.

³³¹ Belâzurî, *Buldân*, s.418.

³³² Taberî, VII, 67; İbnü'l-Esîr, V, 156 vd; Belâzurî, *Buldân*, s.418; Gibb, *Orta Asya*, s.57-59.

³³³ Wellhausen, a.g.e., s.218 vd; Gibb, a.g.e., s.60-64.

111/730'da, Baykend yakınlarında Türkleri bir kez daha mağlup eden Cüneyd, bütün seneyi pekçok isyanı bastırmakla geçirdi. Fakat aynı yıl içinde Türgiş hakanının Semerkant'ı kuşatması ortalığı bir anda karıştırdı.³³⁴ Sıkışan Semerkant komutanı Sevre b. Hurr, acil yardım talebinde bulundu. Bu sırada Semerkant halkından, sayıları 1000'i bulan bir grup ihtida ederek, şehrin müdafasında aktif görev aldılar. Kuşatma esnasında içte patlak verebilecek bir isyanın Arapların sonunu getirmesi kesin iken halkın aksine bir tutum sergilemesi, Arap siyasî hâkimiyetinin, Türgiş idaresine tercih edildiğini göstermektedir. Güzergâhtaki su kuyularının tahribi ve Semerkant yakınında gerçekleşen baskın ordusunu hayli yıprattıysa da Cüneyd, Sevre'nin de yardımıyla şehre girmeye muvaffak oldu. Bunun üzerine strateji değiştiren hakan, kuşatmayı kaldırarak süratle Buhara üzerine yürüdü. Cüneyd de vakit kaybetmeden Buhara âmili Kutan'ın yardımına koştu. Neticede taraflar arasında, Buhara'ya 7 fersah uzaklıktaki Tavâvis'te şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Savaş esnasında Arap cengâveri Müslim b. Ahvez'in bir Türk komutanını öldürmesi, hakanın savaştan çekilme kararı almasına sebep oldu. Cüneyd, bir mihrican (festival) günü şehre girdi (111/730).³³⁵ Bundan sonra Cüneyd ile Türgiş hakanı arasında bir başka savaş vuku bulmamıştır.

Ancak Cüneyd'in, Mühelleb ailesinden kötü şöhrete sahip bir kadınla evlenmesi azline neden olmuş, yerine ise Âsım b. Abdullah el-Hilâlî atanmıştır (116-117/734-735)³³⁶. Asım, görevi süresince daha çok Şii lider Haris b. Süreyc ile uğraşmak zorunda kaldı. Kendini mehdi ilan eden Haris, halkın ve Arapların verdiği destek sayesinde Sir-Deryâ civarındaki bazı şehirleri ele geçirmişti.³³⁷ Bir sene kadar görevde kalan Âsım, Haris isyanını bastıramaması ve kişisel hesapları adına Irak ve Horasan valiliklerinin birleştirilmesini istemesi üzerine Hişam tarafından azledildi. Yerine, Esed b. Abdullah el-Kasrî bu göreve ikinci kez atandı (117-120/735-738).³³⁸ Esed, selefının Şia ile olan mücadelesini sürdürdü. Bu bağlamda, Haris'i önce Toharistan'a, daha sonra ise

³³⁴ İbnü'l-Esîr, V, 157; Gibb, a.g.e., s.51 vd.

³³⁵ Taberî, VII, 71-84; İbnü'l-Esîr, V, 162-170; Gibb, a.g.e., s.61-63; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.248 vd.

³³⁶ İbnü'l-Esîr, V, 182.

³³⁷ Taberî, VII, 93; İbnü'l-Esîr, V, 183 vd; Belâzurî, *Buldân* (ter. M. Fayda), s.626.

³³⁸ İbnü'l-Esîr, V, 186.

Mâverâünnehr'e çekilmeye mecbur etti.³³⁹ 119/737 yılında Türklerin kontrolündeki Huttel'e bir sefer düzenledi ve kalesini ele geçirdi. Ardından Hıdâş kenti üzerine yürüdü. Pekçok ganimet ve esir elde etti. Durumun kötüye gittiğini gören hakan Su-lu, başkent Nevakes'ten hareket ederek 17 gün gibi kısa bir sürede Huttel'e geldi. Hakanla savaşı göze alamayan Esed, süratle askerî karargâhı olan Belh'e çekildi.³⁴⁰ Böylece Huttel'i geri alan Su-lu, önce Doğu Toharistan'ın Türk asıllı Karluk yabgusu Cibûye el-Hazlucî'ye, daha sonra da Uşrusana hükümdarı Harâ Buğra'ya misafir oldu.³⁴¹ Bu ziyaretler Türgiş hakanının, Türk hükümdarları nezdindeki itibarını gösterir.³⁴² Sonrasında ülkesine dönen Su-lu, belki de Esed'in sergilediği ürkek tavırdan cesaret alarak Semerkant kuşatması için hazırlıklara başladı. Ancak bu esnada beklenmedik bir gelişme yaşandı. Su-lu, komutanlarından Kur-Sul ile bir sebepten ötürü tartışmıştı. Hayatından endişe eden Kur-Sul, bir gece yarısı baskın düzenleyerek hakanı öldürmeyi başardı (120/738).³⁴³ Bu suikasti, Çinlilerin planladığını düşünenler de vardır. Buna göre Su-lu, bir Çin entrikasının son kurbanı olarak, komutanlarından Kur-Sul ve arkadaşı Toumo-Tou (Baga Tarkan) tarafından öldürülmüştür.³⁴⁴ Bu beklenmedik gelişme, bölgedeki bütün dengeleri değiştirdi. Çünkü hakanını kaybeden Türgiş devleti bir duraklama dönemine girdi ve Emevîler bölgede üstünlüğü yeniden ele geçirdiler. Esed b. Abdullah, bu önemli haberi derhal halife Hişam'a ulaştırdı.³⁴⁵

Emevîlerin genel anlamda bir duraklama ve karışıklık yaşadığı Hişam döneminin, Nasr b. Seyyar'ın valiliğine kadar olan bölümünü Mâverâünnehr ve de Fergana bağlamında değerlendirmek gerekirse şunları söylemek mümkündür:

Emevî Devleti, kültürel ve idarî açıdan milliyetçi bir çizgi üzereydi. Basiretsiz devlet adamlarının ekonomik kaygılar nedeniyle mevalî hukukunu hiçe sayması, Fergana halkının güvenini oldukça sarsmıştı. Diğer taraftan gayri müslimlere verilen önemli imtiyazlar bu kesim tarafından öylesine suistimal edildi ki, sonunda halk ile

³³⁹ İbnü'l-Esîr, V, 187-189, 197 vd; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.82.

³⁴⁰ Taberî, VII, 113-121; İbnü'l-Esîr, V, 200-203; Gibb, *Orta Asya*, s.68; Wellhausen, a.g.e., s.221-223.

³⁴¹ İbnü'l-Esîr, V, 205; Wellhausen, a.g.e., s.221.

³⁴² Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.252.

³⁴³ İbnü'l-Esîr, V, 205.

³⁴⁴ Gibb, *Orta Asya*, s.71; Sümer, *Oğuzlar*, s.110.

³⁴⁵ İbnü'l-Esîr, V, 206.

iktidar arasında onulmaz yaralar açıldı. Sık sık değişen idarî kadronun birbirinden farklı icraatlarda bulunması da huzursuzluğun temel sebepleri arasında gösterilebilir. Yine valilerin, memur atamaları ve azillerinde prosedürü hiçe sayarak yandaşlarını kayırmalarının bürokrasiye yansımaları ve son olarak; siyasî ve askerî sahada kabileler arası bitmek bilmeyen iç çekişmeler, Mâverâünnehr ve yakın havzasını İslam coğrafyasından neredeyse kopma noktasına getirdi. Emevî idaresi, uyguladığı ırkçı politikayı hukuki bir zemine oturtmaya çalışmışsa da bu girişim beklenenin aksine kamuoyunda infiale yol açtı. Yine de bu dönemde, bazı dış gelişmelere bağlı olarak, askerî alanda birtakım başarılar elde edilmiştir.

Hişam, Mâverâünnehr'de otoriteyi yeniden tesis etmek üzere çok güvendiği Nasr b. Seyyar el-Kinânî'yi Horasan valiliğine atadı (120/738).³⁴⁶ Böylece bölgede Emevîler açısından bir huzur ve istikrar (120-131/738-749) dönemi başlamış oluyordu. Nasr, Horasan'ın müstakil bir eyalet olması hasebiyle idarî açıdan sadece halifeye karşı sorumluydu.³⁴⁷ Bu sebeple rahat harekete edebiliyordu. O, seleflerinin mevalî ve yerel halka karşı sergilediği olumsuz tutum ve davranışlar yerine³⁴⁸, onlara eşit hak ve özgürlükler tanıyarak bağlılıklarını artırmaya çalıştı ve buna da muvaffak oldu. Ancak bu başarının ardından, içte ve dışta bazı seferler düzenleyebildi.³⁴⁹

Bölge halkı, 731'e kadar Göktürk hakanlarıyla, sonrasında ise Türgeşlerle birlikte Emevîler aleyhinde bulunmuştu. Su-lu'nun öldürülmesi (120/738) ve Batı Göktürk devletinin yıkılması (126/744), Çin'in Doğu Türkistan'a ilerlemesi sonucunu doğurmuş, bu ise bölgedeki Türk beylerini Araplara karşı Çin desteğine muhtaç bırakmıştı.³⁵⁰ Fakat Uygurların, Doğu Göktürk devletini yıkmaları ve Çin'de patlak veren bir isyan Çin idaresini fazlasıyla meşgul edince³⁵¹, bölge insanının Emevîlere karşı yardım ve desteğini alabileceği herhangi bir siyasî bir unsur da kalmadı.

³⁴⁶ Taberî, VII, 154; İbnü'l-Esîr, V, 226 vd; Shaban, *Islamic History*, s.143.

³⁴⁷ Wellhausen, *Arap Devleti*, s.225.

³⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Akyürek, a.g.tz., s.111-118.

³⁴⁹ Taberî, VII, 155-157; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.24; Barthold, *Türkistan*, s.208.

³⁵⁰ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.214.

³⁵¹ Orkun, III, 193.

Nasr, öncelikle bölgenin aristokrat kesimiyle olan ilişkilerini geliştirmeye önem verdi. Bunun için onlarla akrabalık kurdu. Kuteybe gibi o da, ordusunda yerel askerlere yer verdi. Ganimet taksiminde adalet ve eşitlik ilkesini uyguladı.³⁵² Arap nüfusun yoğun olarak yaşadığı Merv şehrini tekrar başkent yaptı.³⁵³ Daha sonra idarî kadroyu revize ederek, çalışma arkadaşlarını bizzat kendisi seçti.³⁵⁴

O, bütün bu reformların ardından bölgeye ilk seferini düzenledi (121/739). Sınırları, Orta Asya'ya taşıma arzusu da bu harekâtın nedenleri arasında gösterilebilir. el-Bâbü'l-Hadîd (Demirkapı) istikametinde ilerleyerek Mâverâünnehr'in iç kesimlerine ulaşan Nasr, bilinmeyen bir nedenle sefere son vererek Merv'e geri döndü.³⁵⁵ Aynı yılın sonlarına doğru, Verağser ve Semerkant üzerine yürüdü. Ardından yine bu yıl içerisinde Şaş seferine çıktı. Ancak Şaş ve Fergana bölgesine hâkim olan Türgiş hakanı Kur-Sul, yardım için derhal harekete geçti. Emevî muhalifi Hâris b. Süreyc de yanındaydı. Hakan, kısa sürede Şaş önlerine geldi ve Şaş nehrini (Sir-Deryâ) tutup Nasr'ın karşıya geçmesini engelledi. Karşılıklı ok atışları yapıldı. Araplar sayıca üstün olmalarına karşın Türklerden çekiniyorlardı. Fakat bu esnada beklenmedik bir gelişme yaşandı. Kırk kişiyle baskın yapmak için gece nehri geçen Çumukoen boyu külçuru (başı)³⁵⁶ Kur-Sul, devriye komutanı Âsım b. Umeyr es-Suğdî tarafından kısıklı yakalandı ve karargaha götürüldü. Nasr, kısa bir görüşmenin ardından boynunun vurulmasını ve görülebilecek bir yere asılıp cesedinin yakılmasını emretti. Böylece hakanını kaybeden Türgiş ordusu, ertesi gün yapılan savaşta ağır bir yenilgiye uğradı (121/739).³⁵⁷ Bir daha toparlanamayan Türgiş devleti, Çin entrikaları ve Karluk baskısı sonucu 148/766'de yıkıldı.³⁵⁸ Böylece Mâverâünnehr'de, Araplara mukavemet eden son gayri müslim Türk devleti de tarihe karışmış oluyordu. Araplar, elde ettikleri bu zaferle

³⁵² Kurt, *Buhara Örneği*, s.254-256.

³⁵³ Horasan'ın merkezi, vali Esed döneminde bir sınır şehri olan Belh'e kaydırılmıştı. Bkz.Orkun, III, 10.

³⁵⁴ Gibb, *Orta Asya*, s.74.

³⁵⁵ Taberî, VII, 173; İbnü'l-Esîr, V, 236; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.270.

³⁵⁶ Sümer, *Oğuzlar*, 11.

³⁵⁷ Taberî, VII, 174 vd; İbnü'l-Esîr, V, 236 vd; Nüveyrî, XXI, 428 vd; İbn Kesîr, IX, 327; İbn Haldûn, *İber*, III, 97. Ancak Sümer ve Gürün'e göre Kur-Sul, Çinliler tarafından öldürülmüştür. Ölüm tarihi ise Sümer'e göre 744, Gürün'e göre ise 742'den öncedir. Bkz. Sümer, *Oğuzlar*, 11; Gürün, I, 182; Kitapçı, *Zekeriya, Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*, İstanbul, 1991, s.269 vd.

³⁵⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.125.

Mâverâünnehr'e bütünüyle hâkim oldular.³⁵⁹ Çaresiz kalan Şaş hâkimi, Hâris'i şehirden çıkarılarak Farab'a sürgüne gönderdi. Nasr, başarılı geçen bu seferlerin ardından 121/739 sonlarına doğru Fergana'ya bağlı olan Kubâ'ya bir sefer düzenledi. Kubâlîlar, durumu fark eder etmez yiyecek stoklarını yaktılar. Bunun üzerine, kale kuşatıldı. Kubâ dihkânı, ani bir çıkış yaparak Müslümanların hayvanlarını ele geçirdiyse de, Muhammed b. Müsennâ komutasındaki Benî Temîmler karşı taarruzla kaleyi ele geçirmeyi başardılar. Dihkan ve oğlu öldürüldü, çok sayıda esir alındı.³⁶⁰ Kubâ'yı kaybeden Fergana hükümdarı, Nasr'ın elçiliğini yapan Cürcân prenslerinden Süleyman b. Sûl³⁶¹ ile şartları kaynaklarda açıkça belirtilmeyen anlaşma imzalamak zorunda kaldı. Bu arada Fergana'nın idaresini oğluna vekâleten yürüten Fergana melikesi de Nasr'ın huzuruna gelerek iyi bir hükümdarda bulunması gereken altı özelliğe vurgu yapmış, Kuteybe'nin oğlu Haccac'ı görünce onu selamlamış ve orada bulunanlara, bu toprakları kendilerine yurt yapan Kuteybe'ye hürmeten, oğluna değer vermelerini tembihlemiştir. Nasr son olarak, Fergana'ya Muhammed b. Hâlid el-Ezdî'yi ve Şâş'a da Neyzek b. Sâlih'i vali olarak atadıktan³⁶² sonra bu kadarıyla yetindi ve Sir-Deryâ'yı geçmeden Semerkant'a döndü.³⁶³ Böylece Kuteybe'den sonra Fergana'ya ilk olarak Nasr b. Seyyâr, vali atayabilmiştir.³⁶⁴

Nasr, 123/741'de Fergana'ya başarılı geçen ikinci bir sefer daha düzenlemiş ve bu haberi o sırada Irak'ta bulunan Hişam'a ulaştırması için Mağra' b. Ahmer'i görevlendirmiştir.³⁶⁵

³⁵⁹ Taberî, VII, 174 vd; Algül, IV, 14; Kafesoğlu, "Türkler", *İA*, XII, 186 vd; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, 252-256, 270-273; Kurt, *Buhara Örneği*, s.195.

³⁶⁰ İbnü'l-Esîr, V, 238.

³⁶¹ Taberî, VII, 177; İbnü'l-Esîr, V, 238; Câhiz, *Fazâilü'l-Etrâk*, s.28; Gibb, *Orta Asya*, 75. Bu kişinin, Yezîd b. Mühelleb'in kölesi Sûl'un oğlu olması muhtemeldir. Bkz. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.47.

³⁶² Taberî, VII, 176-178; İbnü'l-Esîr, V, 237 vd; Belâzurî, *Buldân* (ter. M. Fayda), 626; Gibb, *Orta Asya*, s.73-75; Kitapçı, Zekeriya, *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, İstanbul, 1988, s.59; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, s.185.

³⁶³ Wellhausen, a.g.e., s.226; Jusubaliev, a.g.tz., s.42.

³⁶⁴ Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 560.

³⁶⁵ Taberî, VII, 193. Ancak Kurt, Taberî'nin bu rivayetini Nasr'ın görevden ayrılmasından iki yıl sonra gerçekleşen bir harekât olarak değerlendirerek kabul etmez. Bkz. Kurt, *Buhara Örneği*, s.195. Oysa Nasr, 739'da değil de 749'da görevden ayrıldığı için bu rivayet tarihî açıdan doğrudur.

Onun çözüme kavuşturduğu bir diğer mesele de “Soğdlu muhacirler”dir. Eşres döneminde, düşmanla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle cezalandırılmaları düşünülen Soğdlu gayri müslimler ve çoğunluğu Türk olan mühtediler, korkularından Şaş ve Fergana’ya göç etmek zorunda kalmışlardı. Bunlar, Kur-sul’un öldürülmesiyle Türgiş grupları arasında başlayan iktidar mücadelesinden rahatsızlık duymaya başladılar. Olayları yakından izleyen Nasr, bu kitleyi kazanmak için onlara bir elçi göndererek, vatanlarına geri dönme çağrısında bulundu. Çağrıyı olumlu karşılayan Soğdluların bir takım ön şartlarını da kabul etti.³⁶⁶ Bu jest, bölgede uzun süredir devam eden gergin havayı yumuşatmıştı.³⁶⁷ Böylece Fergana toprakları Emevî aleyhtarlarından arınmış oldu. Gelişmeler karşısında Nasr’ın muhalifleri, onu sert bir dille eleştirdiler ve Hişam’a jurnallediler. Nasr ise: “Eğer onların müslümanlar lehine olan gücünü benim gördüğüm şekliyle algılasaydınız, bu durumu yadsımazdınız” söyliyle icraatının arkasında durdu ve ardından da olup biteni anlatmak üzere Hişam’a bir elçi gönderdi.³⁶⁸

Böylece Nasr, 120/738 ve 122/740 tarihleri arasında, selefi Kuteybe tarafından fethedilip karışıklık ve isyanlar sebebiyle elden çıkan -aralarında Fergana’nın bir kısmının da bulunduğu- toprakların çoğunu geri alarak bölgede Emevî hâkimiyetini yeniden tesis etme başarısını gösterdi.³⁶⁹ Yine bu dönemde bazı yerel Türk hakanları ve aristokratları da İslâmiyet’i kabul ettiler.³⁷⁰ Ancak o, Fergana’nın kuzeyinde kalan Türk topraklarına girmeyi tehlikeli buldu. Çünkü Türkler, Arapların tanıdığı en sert karakterli, güçlü ve mücadeleci bir kavimdi.³⁷¹ Döneminde, Mâverâünnehr halkından da pekçok kimse Müslüman olmuştur. Fakat tecrübeli valinin bu çabaları, yaklaşmakta olan Abbasî ihtilali sebebiyle meyvelerini ileriki dönemlerde verecektir.³⁷² Çünkü ihtilal hareketleri, ülkenin diğer kesimlerinde olduğu gibi Mâverâünnehr ve Fergana’da da fetih hareketlerini kesti ya da durma noktasına getirdi.³⁷³ Üstelik ihtilalin Horasan lideri

³⁶⁶ Taberî, VII, 192; İbnü’l-Esîr, V, 250; Zettersteen, “Nasr b. Seyyar”, *İA*, IX, 107.

³⁶⁷ Barthold, *Türkistan*, s.208.

³⁶⁸ İbnü’l-Esîr, V, 250; Gibb, *Orta Asya*, s.77.

³⁶⁹ Hitti, I, 333.

³⁷⁰ Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.34.

³⁷¹ İbn Havkal, a.g.e., s.467; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.215.

³⁷² *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 420 vd.

³⁷³ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.25.

Ebû Müslim, Nasr ile fiili mücadeleye başlamıştı.³⁷⁴ Nasr; II. Velid (125-126/743-744), III. Yezid (126/744), İbrahim b. Velid (126/744) ve Mervân b. Muhammed (126-131/744-749) dönemlerinde de Horasan valiliğini sürdürdü.³⁷⁵ Bölgede yaşanan sosyal ve ekonomik buhranlara rağmen, basiretli yönetimi sayesinde bölge bir süre daha Emevî hâkimiyetinde kalabildi. Yine onun, Fergana ve Sir-Deryâ'nın kuzey ve doğusuna hâkim olan Türgiş devletine ağır bir darbe indirerek ileride kurulacak Abbasî devletine, bu toprakları miras bıraktığı da ortadadır. Mâverâünnehr'in İslâmlaşmasında en az "Kuteybe kadar etkili" olan Nasr, ihtilal sırasında (130/748) Horasan'ı terk etmek zorunda kaldı ve aynı yılın sonbaharında İran'da vefat etti.³⁷⁶

Emevî Devleti (40-132/661-750), İbn Haldun'un "beş tavır" nazariyesine paralel olarak "asabiye" üzerine kurulmuş, kısa zamanda bir dünya devleti haline gelmiş ve nihayet kısa ömrünü tamamlayarak yerini Abbasîlere bırakmıştır. Hz. Muhammed'in amcası olan Abbas b. Abdülmuttalib'in torunlarından Muhammed b. Ali'nin 99/718 yılında büyük bir gizlilik içerisinde başlattığı ihtilal süreci yaklaşık 32 sene sürmüş ve aynı aileden gelen Ebu'l-Abbas'ın Kûfe'de hilafetini ilan etmesiyle de başarıyla sonuçlanmıştır.³⁷⁷ Emevî devleti; kabileler arası süregelen iktidar mücadeleleri, Arap ırkından olmayan Müslümanlara gayri müslim muamelesi yapılması ve idarecilerin kişisel yetersizlikleri gibi genel sebeplere bağlı olarak yıkıldı (132/750).³⁷⁸

B. Abbasîler

Abbasî devleti, kuruluşundan yaklaşık bir asır sonrasına kadar merkezî otoritenin, ülkeye tam anlamıyla hâkim olduğu bir dönem geçirmiştir. Ancak doğal sınırların aşılmasının getirdiği ağır yükler ile başta Türk ve İranlılar olmak devlet kurma ve bağımsız yaşamaya düşkün milletlerin faaliyetleri, IX. yüzyılın ortalarından itibaren merkezden uzak bölgelerde otoritenin giderek zayıflamasına, siyasî karışıklıklara ve

³⁷⁴ Durî, Abdülaziz – Muttalibî, Abdulcebbâr, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Beyrut, 1971, s.299-301.

³⁷⁵ Belâzurî, *Buldân*, s.418.

³⁷⁶ İbnü'l-Esîr, V, 395 vd; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 258 vd; Barthold, *Türkistan*, s.209 vd; *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 421.

³⁷⁷ Bozkurt, Nâhîde, *Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilâli*, Ankara, 2000, s.94.

³⁷⁸ Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.94 vd.

nihayetinde de bağımsız ve yarı bağımsız hükümdarlıkların oluşmasına yol açmıştır. IX ve X. yüzyıllarda kurulan Zeydî, Saffarî, Tahirî, Samanî ve Büveyhî hanedanlıkları buna örnek teşkil eder. İslâmiyet'in Türkler arasında içtenlikle kabul edilmesi de bu ikinci döneme rastlar.³⁷⁹ Abbasîler tarih sahnesine çıktığında; doğuda Uygurlar, Karluklar ve Oğuzlar, batıda ise Hazarlar gibi Türk devletleri mevcuttu. Bu nedenle Türklerle karşı doğuda Şâş, batıda ise İsficâb'da savunma tedbirlerini arttırarak Mâverâünnehr'i onların saldırılarından korumaya çalışmışlardır.³⁸⁰

Tarihin, Fergana ile olan her kesiti araştırmanın konusudur. Fergana ihşidinin, Talas savaşı figüranlardan biri olması, çalışmayı bu yönde yoğunlaştırmayı gerekli kılmıştır. Abbasîlerin ilk yıllarında, Türgiş devleti ve Batı Türkistan'daki mahallî Türk hükümdarlarının zayıf olmaları, İli Vadisi ile Isık Göl civarının Çin hâkimiyetine girmesine yol açmıştı.³⁸¹ Yine bu hassas dönemde Şâş meliki, Fergana ihşidi ve Çin imparatoru arasında cereyan eden hadiseler, Talas savaşına neden oldu. Savaşla ilgili kaynaklar, Çin ve İslâm kaynakları şeklinde iki grupta toplanabilir. "Tse tche t'ong kien" adlı Çin tarihine göre; Tibet'te istikrarı sağlayan Çin'in Kuça valisi Kao Sien-tche, 133/751'de Şâş seferine çıktı ve buranın tudunu olan Bagatur'u hile ile esir alarak öldürdü.³⁸² Diğer bir rivayete göre Kao, Şâş melikini esir alarak Çin imparatoruna gönderdi. Bagatur, imparator tarafından öldürüldü. Bunun üzerine melikin oğlu, komşu devletlere yardım çağrısı yaptı. Bu çağrı, olumlu karşılandı. Ayrıca dönemin önemli Çin kentlerine sefer hazırlığında olan Araplarla da anlaşıldı. Durumdan haberdar olan Kao Sien-tche büyük bir ordu harekete geçti. İki taraf Talas civarında karşılaştı. Beş gün süren kanlı bir savaştan sonra, Karlukların ihaneti yüzünden Çin ordusu iki cephede çarpışmak zorunda kalınca ağır bir yenilgiye uğradı (133 Zilhicce/751 Temmuz).³⁸³ Çin, bundan sonra iç sorunlarına ağırlık vermek zorunda kaldı ve uzun yüzyıllar

³⁷⁹ Günay, Ünver – Güngör, Harun, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul, 2003, s.280; Kurt, Hasan, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara, 2002, s.95.

³⁸⁰ İbn Havkal, a.g.e., s.507; İstahrî, a.g.e., s.290; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.217.

³⁸¹ Jusubaliev, a.g.tz., s.43.

³⁸² Gibb, *Orta Asya*, s.80; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.216; Ünlü, *İslâm Tarihi*, s.354; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.13.

³⁸³ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.34 vd.

bölgeye müdahalede edemedi.³⁸⁴ Mâverâünnehr, savaş sonrasında artık dönüşü olmayan bir İslâmlaşma sürecine ve İslâm medeniyeti dairesine girdi.³⁸⁵ Çünkü yüzyıllardır bu coğrafyaya egemen olan Fergana, Uşrusana ve Şâş hükümdarları ile Göktürk hanedanı temsilcileri olan Türğişler, bölgede nüfuzunu attırmaya çalışan Çin imparatorluğunun savaşın ardından çekilmesiyle, genç ve güçlü Abbasî devleti karşısında seleflerinin başlattığı mücadeleyi sürdürme inanç ve isteğini artık kaybetmişlerdi.

Fergana ihşidinin, bu savaşta Çin safında yer aldığı yönünde bazı görüşler varsa da; bu dönemde Fergana'nın Karlukların yaşadığı yerlerden birisi³⁸⁶ olması nedeniyle Ferganalıların da Karluklarla beraber hareket ettikleri söylenebilir. Ayrıca Çin'in öteden beri Fergana'ya hâkim olmak için çaba sarf ettiği bilinmektedir.³⁸⁷ Bu arada Karlukların, Çin'in yerine, Emevîlerin bölgedeki 50 yılı aşkın bilgi ve birikimine sahip olan genç ve dinamik Abbasî devletinin yanında yer alarak savaş sonrası konjonktürde iyi bir yer edinmek istemeleri de akıldan çıkarılmamalıdır.

İslâm tarihçilerinin, Talas savaşıyla ilgili rivayetleri ise şöyledir: İbn Tayfur; Ebû Müslim'in, Ziyad b. Sâlih'i, Çin seferine gönderdiğini kaydetmekle yetinir.³⁸⁸ Mukaddesî; Ebû Müslim'in, Ziyad b. Sâlih'i Mâverâünnehr'de fetihlerde bulunmak üzere görevlendirdiğini, bu bağlamda Ziyad'ın bazı fetihlerde bulunarak Taraz/Talas ve Atlah'a kadar ulaştığını, bunun üzerine Çinlilerin, sayısı yüz bini geçen bir ordu ile harekete geçtiklerini kaydeder. Devamla, Taraz valisi Sa'id b. Humeyd'in önce şehir savunması yapıp, sonrasında gelen yardımcı kuvvetlerle Çin ordusuna taarruzda bulunarak karargâhlarını ele geçirdiğini, daha sonra da Buhara'ya döndüğünü belirtir.³⁸⁹ İbnü'l-Esîr'e göre; Fergana ihşidi ile Şâş melikinin arası açılınca ihşid, Çin imparatorundan yardım istedi. İmparatorun gönderdiği yüz bin kişilik ordu Şâş melikinin üzerine yürüyünce, o da Çin hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldı. Gelişmeleri takip eden Ebû Müslim, Ziyad b. Sâlih'i Çinlilerle savaşması için gönderdi.

³⁸⁴ Gibb, a.g.e., s.80; Turan, a.g.e., s.216; Yıldız, a.g.e., s.33; Ünlü, a.g.e., s.354; Köprülü, a.g.e., s.13.

³⁸⁵ Köprülü, a.g.e., s.13.

³⁸⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.136.

³⁸⁷ Jusubaliev, a.g.tz., s.44.

³⁸⁸ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.33.

³⁸⁹ Mukaddesî, *Kitâbü'l-Bed'*, II, 276 vd.

Yapılan savaşı Abbasî ordusu kazandı.³⁹⁰ Görüldüğü gibi rivayetler uyuşmamaktadır. Bu dönem ve bölge hakkında ayrıntılı malumat veren Taberî, Yakubî ve Belazurî ise eserlerinde Talas savaşından bahsetmezler. İslâm devletindeki hanedan değişikliği sebebiyle çok hareketli günlerin yaşanması, belki de tarihçilerin ülkenin en doğusunda gerçekleşen bu savaşa ya odaklanmalarını engellemiş ya da savaş hakkında gerçekten bilgi sahibi olmalarının önüne geçmiştir.³⁹¹

Fergana ile siyasî anlamda ilişkiye giren ilk Abbasî halifesi Mansur'dur (136-158/754-775). Şöyle ki; Talas sonrasında Mâverâünnehr'in doğusunda iki yeni devlet kuruldu. Bunlardan ilki Türgiş başkenti Suyâb'ı ele geçirerek 148/766'da bu devlete son vermiş olan Karluklardır. Karluklar, Yedisu'yun tamamı ve Sir-Deryâ'nın doğusunda (Fergana) hüküm sürdüler. İkincisi ise Sir-Deryâ'nın aşağı taraflarında kurulan Oğuz devletidir. Abbasî idaresi, Karluk ve Oğuzların Mâverâünnehr akınlarına karşı Râşt'ta, Buhara yakınında ve Şâş'ta surlar inşa ettirdi.³⁹² Ziyad b. Sâlih'in Talas zaferine rağmen Arapların, Çirçik vadisinin kuzeyindeki vilayetleri terk etmeleri belki de bu akınlar sebebiyledir. Halife Mansûr³⁹³, ilişkileri yumuşatma gayesi ile mevâliden Leys'i Fergana'ya elçi olarak gönderdi. Fergana ihşidi, bu sırada Abbasî baskısından dolayı Kaşgar'a sığınmıştı. Bu nedenle asilzadelerinden Bâtîcûr (yahut Bâçûr)'u görüşmeler için görevlendirdi. İhşid, varılan anlaşma uyarınca halifeye ağır bir vergi ödemeye razı oldu. Bâtîcûr, İslâmiyet'e davet edildiyse de o, bu teklifi "Elçisi olduğum melike ihanet etmem" diyerek reddettiğinden Mehdî'nin halife olmasına kadar hapsedildi.³⁹⁴

Bölge tarihinde adı geçen bir diğer Abbasî halifesi ise Mehdî'dir (158-169/775-785). O, Yusuf el-Berm'in isyanı için Fergana'ya Ahmed b. Esed komutasında bir ordu gönderdi. Ahmed de başkent Kâsân'ı ele geçirdi.³⁹⁵ Mehdî, bir süre sonra aralarında

³⁹⁰ İbnü'l-Esîr, V, 449. Çin ordusundaki asker sayısı Çin kaynaklarında 30 bin olarak geçer. Bkz. Barthold, *Türkistan*, s.212.

³⁹¹ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.33 vd.

³⁹² Barthold, *Türkistan*, s.73-75, 118, 187 vd; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.13 vd.

³⁹³ Mansûr, Abbasî döneminde Türkleri devlet hizmetine alan ilk halifedir. Oğlu Mehdî'ye; mevaliye iyi davranmasını tavsiye etmiştir. Bkz. Günay-Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, s.272.

³⁹⁴ Ya'kubî, *Târîh*, II, 387 vd; Barthold, *Türkistan*, s.218; Kennedy, Hugh, *The Early Abbasid Caliphate*, Australia, 1986, s.187; Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 376; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, s.560.

³⁹⁵ Ya'kubî, II, 397; Barthold, a.g.e., s.218; Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 376.

Soğd meliki, Uşrûsana afşîni, Fergana ihşîdi, Karluk yabgusu, Dokuz-oğuz hakani, Türk tarhâni, Tibet kralı ve Çin imparatorunun da bulunduğu pek çok hükümdara elçiler göndererek itaatlerini istedi. Çoğu, itaatini bildirdi.³⁹⁶ Yine bu dönemde, Avasım ve Suğûr bölgelerine yerleştirilen milletler arasında Ferganalılar da vardı.³⁹⁷

Harun Reşid dönemi (170-193/786-809) Fergana ilişkileri, daha çok isyanlar üzerine kuruludur. Vaktiyle Batı Türkistan'a sığınan Emevî karşıtı unsurlar, bu topraklarda Şîliğin propagandasını yapmışlardı. Abbasî hareketi için Horasan ve Mâverâünnehr'den büyük bir taraftar kitlesi toplayan Ebû Müslim el-Horasanî'nin takdir ve övgü için geldiği Bağdat'ta boğularak idam edilmesi (137/13 Şubat 755) ve cesedinin Dicle'ye atılması, bölgede hem Abbasî karşıtı halk hareketlerinin doğmasına hem de Şîliğin daha da güçlenmesine yol açtı. Ebû Müslim taraftarları "Mübeyyize" ya da "Sepîd-câmegân" adı verilen bir hareket başlattılar (137/755).³⁹⁸ Baş gösteren diğer isyanlar ise eski inanç ve fikirlerinde ısrarcı olan bir kitle tarafından, Ebû Müslim'in idamı gerekçe gösterilerek, aslında bölgede kaybolmaya yüz tutan Zerdüş ve Mani dinleri ile Mazdak'ın fikirlerini ihya etmek için çıkartıldı. Bunlardan Türk İshak'ın, Zerdüşlüğü yeniden canlandırma sloganıyla başlattığı isyan diğerlerine göre kısa sürdü (137-139/755-757). İbn Mukanna ise Budist ve Hıristiyan inanç sisteminden hareketle Allah'ın, Hz. İsa, Hz. Muhammed, Ebû Müslim ve en sonunda da kendisine hulûl ettiğini iddia etti (148/766). Mâverâünnehr'i oldukça karıştıran bu isyan, İbn Mukannâ'nın, Keş (Şehr-i Sebz) dağlarında sıkıştırılıp da yakın arkadaşlarıyla birlikte ateşe atılarak intihar ettiği 166/783 tarihine kadar sürdü.³⁹⁹ O dönemde isyanı bastırmak üzere görevlendirilen Rafî b. Leys, bir kadın meselesinden dolayı görevinden alınca ayrı bir isyan çıkartmakta gecikmedi. Semerkant, Buhara, Taşkent, Harezm ve Huttal halkları ve yerel Türk idarecileri de kendisini desteklediler (191/807).⁴⁰⁰ Ya'kubî, bu isyana Hocend, Uşrusana ve Fergana ahalisinin de katıldığını kaydeder.

³⁹⁶ Ya'kubî, II, 397 vd; Barthold, a.g.e., s.218; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 560; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.216; Ünlü, *İslâm Tarihi*, s.354; Günay-Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, s.272.

³⁹⁷ Algül, IV, 265; Çetin, Osman, *Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı*, İstanbul, 1990, s.32 vd.

³⁹⁸ Roux, *Orta Asya*, s.192; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.347.

³⁹⁹ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s.109 vd; Roux, *Orta Asya*, s.193.

⁴⁰⁰ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.216 vd; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.347.

Horasan valisi Herseme b. A'yün, Buhara'ya bir sefer düzenleyerek Raffi isyanını bastırdı (193/809). Bu büyük kargaşa ve kaos ortamından yararlanmak isteyen Karluk ve Oğuzlar ise Harun Reşid döneminde Mâverâünnehr'e doğru ilerleyerek Fergana'ya girdiler. Böylece Fergana, Karlukların hâkimiyetine girmiş oldu.⁴⁰¹ Bunun üzerine Harun'un Kaşgar valisi Gıtrîf b. 'Atâ (176/793), Amr b. Cemil komutasındaki bir orduyu Fergana ve civarını elinde bulunduran Karluk yabgusunun üzerine yolladı.⁴⁰² Neticede Amr, yabguyu mağlup ederek onu Fergana'dan uzaklaştırdı.⁴⁰³

Harun Reşid'in ölümü (193/809) üzerine oğulları Emin ile Me'mûn arasında baş gösteren iktidar mücadelesi, Mâverâünnehr'de birtakım isyanların çıkmasına neden oldu. Me'mûn'un (198-218/813-833), Horasan'da hilafetini ilan ettiği esnada Soğd, Uşrusana ve Fergana ahali isyan etmiş, o da asiler üzerine bir ordu göndermişti (193/809). Sonrasında onlarla savaştı ve baskınlar düzenledi. Nihayetinde elçiler göndererek hükümdarlarını İslâmiyet'i kabule ve kendisine itaate davet etti.⁴⁰⁴ Turan'a göre; Me'mûn'un Fergana'ya gönderdiği bir ordu, Kulan/Evliya-ata şehrine kadar ilerlemiştir.⁴⁰⁵ Yine bu dönemde vali Gassan b. 'Abbâd (203-205/819-821), Me'mûn'un talimatıyla, aralarında Fergana'nın da bulunduğu Mâverâünnehr'in bazı bölgelerinin idaresini Samanî ailesine verdi. Fergana halkı, Samanî valisi Nuh b. Esed (ö.227/842) zamanında dinden döndü. Bunun üzerine Nuh, merkezden aldığı emirle başkent Kâsân'ı ve Ürest'i ele geçirdi.⁴⁰⁶ Böylece Abbasî hâkimiyeti Fergana'da ancak IX. yüzyılın ortalarında kesin olarak sağlanabildi. Aynı şey İslâmiyet için de söylenebilir.

⁴⁰¹ Barthold, *Türkistan*, s.216 vd; Roux, *Orta Asya*, s.194; V.F. Büchner, "Samanîler", *İA*, X, 140; Kurt, *Buhara Örneği*, s.210; Jusubaliev, a.g.tz., s.46.

⁴⁰² Barthold, "Fergana", *İA*, IV, s.560; Barthold, *Türkistan*, s.218.

⁴⁰³ Jusubaliev, a.g.tz., s. 46. Yazıcı'ya göre Amr başarılı olamamış, bölgenin istikrarı Me'mun'un gönderdiği ikinci bir ordu tarafından sağlanmıştır. Bkz. Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 376.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Esîr, VI, 222-235; Belâzurî, *Buldân*, s.418; İbn Tayfur, Ebû'l-Fazl Ahmed, *Bağdat fi Târîhi'l-Hilâfeti'l-Me'mûn*, Beyrut, 1986, 1; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.121; Barthold, *Türkistan*, s.218.

⁴⁰⁵ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.217.

⁴⁰⁶ Barthold, *Türkistan*, s.228; Belâzurî, Kâsân ve Ürest'in ele geçirilerek Fergana'nın hâkimiyet altına alınmasını Nuh b. Esed ve halife Muntasır dönemiyle (861-862) irtibatlandırır. Hâlbuki bu tarihte Nuh çoktan ölmüştü. Belâzurî, *Buldân*, s.409.

Fergana'nın yerli hanedanının akıbeti ise belli değildir.⁴⁰⁷ Dönemin önemli olaylarından birisi de Uygurların 192-204/808-820 arasında Fergana'ya düzenledikleri akınlardır.⁴⁰⁸

Mu'tasım (218-227/833-842), Fergana ile farklı boyutlarda ilgilenmiştir. Kardeşinin İranlılarca katledilmesi sebebiyle aynı akıbeti uğramaktan çekinmesi ve Arap unsura yeterince güvenmemesi onu Türklere yaklaştırmıştı.⁴⁰⁹ Muhaliflerine karşı Türkleri önemli vazifelere atayan ve onlara ikta veren ilk halife odur. Türk nüfuzunun gün geçtikçe artması, Arap ve İranlıların tepkisini çekse de⁴¹⁰, bu dönemde Irak halkı savaşçı vasfını kaybetmiş ve ekseriya bir bilginler ve tâcirler toplumuna dönüşmüştü.⁴¹¹ Bu da savaşçı, cesur ve itaatkâr⁴¹² olan Türk unsurun önemini artırıyordu. Fakat Mu'tasım'ın bu stratejisi zamanla tersine döndü ve hilafetin ilkelerini etkileyen, halifenin otoritesini zayıflatan ve sonunda da onu tamamen ortadan kaldıran bir devrim niteliğine büründü.⁴¹³

Mu'tasım, ağabeyi Me'mûn döneminden itibaren Semerkant, Fergana ve civarına Türk köle satın almak için adam gönderirdi. Halife olduğunda da bu icraatını sürdürdü. Bunların her biri için 100 ila 200 bin dirhem⁴¹⁴ ödüyordu. Türklerden özel muhafız birlikleri oluşturan ilk halife Me'mûn olmasına karşın, tamamen Türklerden oluşan ilk hassa ordusunu o kurmuştur. Yine Mu'tasım, asker alımında bilhassa Fergana ve Uşrusana kökenlileri tercih ediyordu. Başlangınçta sayıları dört bin kadar olan ve Ferganalılar anlamına gelen "Ferâğine" adındaki özel birlik zamanla büyük bir ordu halini aldı. Öyle ki Mâverâünnehr ordusu, onun döneminde tamamıyla Soğd, Fergana, Şâş ve Uşrusana Türklerinden oluşmaktaydı.⁴¹⁵ Mu'tasım, sosyal hayata uyum

⁴⁰⁷ Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 376; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, s.560; Belâzurî, *Buldân*, s.419 vd.

⁴⁰⁸ Musagulova, a.g.tz., s.10.

⁴⁰⁹ Zeydân, Corcî, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi* (çev. Zeki Megâmiz), Dersââdet, 1914, IV, 294 vd.

⁴¹⁰ Hasan, III, 334; *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI, 194; Özkuyumcu, Nadir, "İhşidîler", *Türkler*, V, 42.

⁴¹¹ Günay-Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, s.267.

⁴¹² Zeydân, IV, 294-300.

⁴¹³ Stanley, Lane-Poole, *A History of Egypt in The Middle Ages*, London, 1901, s.29; Hasan, III, 334.

⁴¹⁴ Dirhem; gümüş para. Bkz. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.6.

⁴¹⁵ Taberî, IX, 17 vd; Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 53; Zeydân, I, 85 vd; Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.347; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Meşkûresi*, s.223; Zeydân, Corcî, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmiyye* (thk. Hüseyin Müennis), Kâhire, 1927, IV, 177 vd; Kitapçı, a.g.m., *TDAV*, S.29, s.61 vd. Ferganalı savaşçılardan Bizans da yararlanmışır. Meselâ; 946 Arap-Bizans savaşında sonrası

sağlayamayan Türkleri, henüz ahlak ve seciyeleri değişmeden Bağdat'tan çıkarmayı düşündü. Bu iş için Bağdat'ın kuzeyinde, Dicle kıyısında yer alan Samarra şehrini inşa ettirdi⁴¹⁶ ve buraya hassa ordusunu da götürdü (221/836). Şehrin bina, saray ve diğer yapılarında Türk yapı, süs ve resim sanatının tezahürleri görülmekteydi.⁴¹⁷ O, Türklerin karakteristik özelliklerini korumak istiyordu. Bu amaçla müvelledlerden⁴¹⁸ hiç bir grupla ilişki kurmalarına müsaade etmezken, onlara sadece Ferganalıların komşuluğunu uygun gördü. Yine Türk askerlerin, Türk cariyelerle evlenmelerine önem verildi.⁴¹⁹ Türkler ve Arapça bilmeyen Ferganalıların iktaları, çarşı ve kalabalıktan uzak yerlerde verilmiş, geniş cadde ve uzun mahallelerle de diğerlerinden ayrılmıştı.⁴²⁰ Türklerle Ferganalıların iktalarının olduğu dördüncü cadde, Bergamış et-Türkî adını taşıyordu. Türkler güneydeki, Ferganalılar ise onların hizasında yer alan kuzeydeki mahallelerde otururlardı. Adı Sâlih el-Abbâsî olan beşinci caddede de Türklerin ve Ferganalıların iktaları vardı. Burada da Türkler ve Ferganalılar komşu mahallelerde otururlardı.⁴²¹ İslâm dünyasındaki Hint, Slav, Ermeni, Yunan ve Afrika kökenli köleler zamanla asimile olurken, buradaki Türkler bu sayede kimliklerini koruyabilmişlerdir.⁴²²

Ferganalılar, bu dönemde, yirmi yıldır süren Ba'bek isyanının bastırılmasında etkin rol oynamışlardır. Şöyle ki; Ermeniyeye ve Azerbaycan genel valisi Afşin (ö.226/841)⁴²³, isyanın merkezi olan Bazz kentini ele geçirmesi için Beşîr et-Türkî'ye talimat verdi. Ferganalı askerlere komuta eden Beşîr, yaşanan şiddetli çatışmaların

Tarsus'a gelen Abbâsî elçileri, burada Bizansın en az ücret alan askerleri olan Fergana ve Hazarlıların varlığına şahit olmuşlardı. Ferganalılar, XI ve XII. yy.larda bile Bizans ordusunda yer almıştır. Bkz. Anzerlioğlu, Yonca, "Bizans İmparatorluğunda Türk Varlığı", *Türkler*, VI, 221.

⁴¹⁶ Mes'ûdî, IV, 54.

⁴¹⁷ Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Buldân*, s.255-257; Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 53-55; Mukaddesî, *Kitâbü'l-Bed'*, II, 298; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, s.560; Hasan, III, 334; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.187; Barthold, *Türkistan*, s.229; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.76; Kafesoğlu, "Türkler", *İA*, XII, 261; Günay-Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, s.267; *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1997, I, 403; Köseoğlu, Nevzat, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine*, İstanbul, 1997, s.44.

⁴¹⁸ Arap-Acem melezi olanlar için kullanılan kavram.

⁴¹⁹ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.347; Zeydân, IV, 302.

⁴²⁰ Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Buldân*, s.258-263; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.187 vd.

⁴²¹ Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Buldân*, s.262; Şeşen, a.g.e., s.187 vd.

⁴²² Frye, *Buhara*, s.138.

⁴²³ Afşin hakkında bkz. Taberî, IX, 111-114; Belâzurî, 419 vd; Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (çev. Yıldız Moran), E Yay., İstanbul, 1979, s.26, Barthold, *Türkistan*, s.228; Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.176.

ardından kente girmeyi başardı. Ba'bek'in sarayları neftle yakıldıysa da kendisi karışıklıklardan faydalanarak kaçmağa muvaffak oldu. Kent, üç gün boyunca yağmalandı.⁴²⁴ Ba'bek, uzun süre sonra yakalanmış ve idam edilmiştir (3 Safer 223/4 Ocak 838).⁴²⁵ Afşin, Güney Mугan'da Berzend kasabasını imar ederek, idaresini aslen Ferganalı olan Menkecur ismindeki bir beye verdi. Yine o, Arasta'da çıkan isyanı bastırınca Afşin tarafından Arran'ı idareye memur edildi.⁴²⁶

Mu'tasım'ın 223/838 tarihli Anadolu seferinde, hemen hepsi Tarsus'ta görev yapan Türk bey ve reisleri de görev almışlardı. Ferganalı Halef Ömer, bunlardandır.⁴²⁷ Bu ordu, Bizans'ın meşhur Amorion (Amûriyye) şehrini ele geçirdi.⁴²⁸ Ancak aralarında Ferganalıların da bulunduğu Türk unsur, güç-iktidar ilişkisine paralel olarak zamanla çıkarlarına ters düşen devlet adamlarının aleyhine bulunmaktan çekinmemişlerdir. Bu bağlamda Mu'tasım, hayatının sonuna doğru bir yakınına, Türklere güvenmekle hata ettiğini itiraf etmiştir.⁴²⁹ Mu'tasım'a bağlı Tahirî hanedânı döneminde, Horasan ve Fergana'da büyük bir yıkıma neden olan şiddetli bir deprem oldu (224/839).⁴³⁰

Mansur tarafından orduya alınmaya başlanan Türk ve Fergana asıllı askerlerin iktidar ve nüfuz mücadelesi Mütevekkil döneminde (232-247/847-861) artarak devam etti. Öyle ki; onun zamanında ordunun büyük bölümü Türklerden oluşuyordu.⁴³¹ Bunu engellemek isteyen Mütevekkil, ordudaki Türklerle kıyasıya mücadele etmiştir.⁴³²

⁴²⁴ Taberî, IX, 11 vd, 52 vd; İbnü'l-Esîr, VI, 447; Ya'kubî, Tarih, II, 473 vd; Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 55 vd; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.146 vd; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.221; Kitapçı, Zekeriya, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hâkanları*, Konya, 2004, s.284 vd.

⁴²⁵ Taberî, IX, 53; İbnü'l-Esîr, VI, 478; Mukaddesî, *Kitâbü'l-Bed'*, II, 298-300; Yıldız, Hakki Dursun, "Ba'bek", *DİA*, IV, 376.

⁴²⁶ Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.176. Gence yakınındaki Menkeçur kasabası ve Sovyet döneminde inşa edilen Menkeçur Kanalı, IX. yüzyılda yaşayan Menkecur Bey'in adını taşımaktadır. Bkz. Togan, a.y.

⁴²⁷ Belâzurî, *Buldân*, s.419; Yınanç, M. Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri Anadolu'nun Fethi*, İstanbul, 1944, I, 20; Günay-Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, s.267; Turan, a.g.e., s.221; Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.266.

⁴²⁸ Turan, a.g.e., s.221. Amorion Afyon'un kuzeyindeki en büyük şehirdi.

⁴²⁹ Hasan, III, 335.

⁴³⁰ Depremden sonra bir komisyonca "Kitâbü'l-Kuniy" (Kanallar Kitabı) isimli bir eser kaleme alınmış, eserden Selçuklular devrinde de faydalanılmıştır. Bkz. Gerdîzî, Abdülhay b. Dahhak b. Mahmud, *Zeynü'l-Ahbâr (Târîh-i Gerdîzî)*, y.y., 1948, s.3; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.248.

⁴³¹ Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.266.

⁴³² Yıldız, a.g.e., s.77.

Müsta'în'in halifelik yılları (248-252/862-866) da isyanlarla geçti. Bu dönemde Türk ve Ferganalı askerler, Şia tarafından çıkarılan bir isyanı bastırmışlardır. Müsta'în, Samarra'da çıkan karışıklıklar nedeniyle Bağdat'a çekildi ve Mu'tezz ile mücadelesini buradan sürdürdü. Bu sırada Hz. Hüseyin'in torunlarından Hüseyin b. Muhammed, Kûfe'de bir isyan çıkardı (251/865). Müsta'în tehlikenin büyümesini önlemek amacıyla Muzâhim b. Hakan'ı, Türk ve Ferganalı askerlerden oluşan bir ordunun başında Kûfe'ye gönderdi. Kûfeliler, olağanca güçleriyle karşı koydularsa da Muzâhim ve ordusu kente girmeyi başardı. Çoğu asi kılıçtan geçirildi ve şehrin bir kısmı yakıldı. Muzâhim, halifenin talimatıyla daha sonra başkent Samarra'ya döndü.⁴³³

Mutez döneminde (252-256/866-869) Ferganalı unsurun bazı isyan hareketlerine karışıklıkları görülür. Bunlardan birisi Vasîf'in öldürülmesi olayıdır. Merkezî otoritenin zayıflaması Samarra'daki ordunun disiplinini iyice bozduğundan 253/867 sonlarına doğru, başta Türkler olmak üzere Fergana ve Uşrusanalı askerler dört aylık maaşlarını peşin istediler. İsteklerinin reddedilmesi üzerine de çarşı ve pazarı yağmalamaya başladılar. Türk komutanlardan Vasîf ve Boğa olayları yatıştırmaya çalıştılsa da başarılı olamadılar. Boğa'nın olup biteni halifeye anlatmak üzere ayrılmasını fırsat bilen asiler derhal harekete geçerek Vasîf'i öldürdüler (27 Şevvâl 253/30 Ekim 867).⁴³⁴

Özetle; Türk asıllı hanedanların hâkim olduğu Fergana, zaman zaman el değiştirdiyse de Harun Reşid döneminde, Karluk yabgusunun Kâsân'dan çıkarılmasıyla kesin olarak Abbasî egemenliğine girdi (176/793).⁴³⁵ Bu durum Abbasîlere tabi olan Samanî dönemine kadar sürmüştür. Mevalî ile olan ilişkiler yine bu dönemde normale dönmüş, özellikle Türkler, halifelerin özel askerleri ve inzibat birlikleri gibi askerî, tahsildarlık gibi malî, valilik ve haciblik gibi idarî kadrolarda görev almışlardır. Bunlar başkent Bağdat'a; Fergana, Taşkent ve Maverâünnehr'in çeşitli yerlerinden VIII. yüzyılın ikinci yarısında az sayıda, IX. yüzyılda ise kitleler halinde ihtida ederek

⁴³³ Taberî, IX, 310-312; İbnü'l-Esîr, VII, 164 vd; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.156.

⁴³⁴ Taberî, IX, 374; İbnü'l-Esîr, VII, 187 vd.

⁴³⁵ Barthold, "Fergana", *IA*, IV, s.560; Barthold, *Türkistan*, s.218; Jusubaliev, a.g.tz., s. 46.

gelmişlerdir.⁴³⁶ Bu yüzyıldan itibaren, Müslüman hükümdarların ordularında görev yapan Türk gulâmların çoğu, Samanî ülkesi aracılığıyla toplanmaktaydı.⁴³⁷ Curcan'dan es-Sûlî ailesi, Fergana'dan Benî Bâcûr/Bayçur ve Benî İhşîd, Uşrusana'dan Afşîner, Semerkant'tan et-Türkişî ve Huttalan'dan el-Bikîyye ailesi Emevî ve Abbasî devletinin hizmetinde bulunan ilk Türk asilzadelerindedir.⁴³⁸ Türk ve Ferganalı ileri gelenler zamanla, Dâru'l-Hilâfe⁴³⁹, nin şihnesi de (subaşısı) oldular. Bu unsur, kuvvet ve kudretlerine dayanarak zamanla hilafeti kontrolleri altına almıştır.⁴⁴⁰

C. Karluklar

Klasik dönem Arap coğrafya eserleri X. yüzyılda kaleme alınmış, bunların bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Buna göre; X. yüzyılda, Hazar Denizi'nden Çin sınırına kadar uzanan topraklarda üç Türk topluluğu yaşamaktaydı. Bunlar: Hazar Denizi'nden Sir-Deryâ'nın orta yatağına (Harezm'den İsficab civarı) kadar uzanan arazide Guzlar/Oğuzlar, İsficab'dan Fergana uçları ile yine buradan doğuya doğru yirmi günlük mesafe uzaklıktaki arazide Karluklar (Halluh Türkleri) ve Karluk sınırı bitiminden Çin'e kadar uzanan arazide Tuguzguz/Tokuz Oğuzlar.⁴⁴¹ Dönemin Türk ülkelerinin hepsi; Fergana, Şâş ve Talas'ın kuzeyinde bulunuyor⁴⁴², başka bir ifadeyle Fergana toprakları, Türk yurdunun güneyini oluşturuyordu.⁴⁴³ Türk yurdundan daha zorlu bir dâru'l-harp olmadığı ise bilinen bir gerçektir. Bölge halkı, onları dâru'l-İslâm'a tecavüzdən alıkoymaya çalışır, fakat yine de akınlarına maruz kalırdı.⁴⁴⁴

⁴³⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", *İA*, XII, 261; Çiftçi, Faruk, *Mâverâünnehr ve Horasan Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler (Fergana, Şâş, Fârab, Hârizm, Cürcan, Nese, Merv) 173/789-840/1436*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1996, s.7.

⁴³⁷ Bosworth, a.g.e., s.128.

⁴³⁸ Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.174.

⁴³⁹ Dâru'l-Hilâfe; halifenin sarayı, Bağdat. Bkz. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.6.

⁴⁴⁰ İbn Havkal, a.g.e., s.468; İstahrî, a.g.e., s.292. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.216; Ünlü, *İslâm Tarihi*, s.354; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.77; Şeşen, a.g.e., s.173, 215 vd.

⁴⁴¹ İstahrî, a.g.e., s.289 vd; Yâkût, *Buldân*, V, 46; İdrîsî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, *Nüzhetü'l-Müşâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, y.y., ts., s.17; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.145; Barthold, *Türk Tarihi -Dersleri*, s.49; Agacanova, a.g.e., s.111.

⁴⁴² İdrîsî, a.g.e., s.17; Şeşen, a.g.e., s.100.

⁴⁴³ İstahrî, a.g.e., s.306-315; Kazvîni, *Âsâr*, s.224; Şeşen, a.g.e., s.164.

⁴⁴⁴ Yâkût, *Buldân*, V, 46.

Tanrı Dağları'nın kuzeyinde, Göktürkler arasında yaşayan Karluklar, Göktürk devletinin yıkılmasının ardından Uygur hâkimiyetini tanımamışlar ve bazı Göktürk kabileleriyle birlikte Isıggöl'ün batısından geçerek On-okların yaşadığı Taşkent'i ve Fergana'nın bir kısmını istila etmişlerdi.⁴⁴⁵ Çinli seyyah Huei-ch'ao, Tchen-tcou (Sirderyâ)'nun kuzeyinde Türklerin, güneyinde ise Arapların hâkim olduğunu kaydeder (107/726). Bu tarihlerde Fergana hükümdarı Karluk yabgusu Arslan Tarhan idi.⁴⁴⁶ Karluklar, Uygurların yıkıldığı tarihte (225/840), Isıg-Göl'ün güneyi ile İsficab'dan Çu ve İli havzalarına kadar geniş bir coğrafyaya hâkim idiler. Fergana ile doğudaki Dokuz-Oğuz/Uygur toprakları arasında ise bir aylık mesafe vardı.⁴⁴⁷ Miyân-Rûzân'ın merkezi Hayrlam/Ketmen Töbö, muhtemelen Karluk hükümdarlarının ikametgâhıydı.⁴⁴⁸

Karluklar, Abbasilerle Fergana'da yaptıkları bir savaşı kaybettilerse de (144/762), yaklaşık 30 yıl sonra yine Fergana'da gerçekleşen ikinci savaşı kazanmayı bilmişlerdir (174/791).⁴⁴⁹ Fakat Abbasiler, Fergana ve civarını elinde bulunduran Karluk yabgusu Arslan Tarhan'ı⁴⁵⁰ 176/793 yılında başkent Kâsân'dan çıkararak bölgeye tamamen hâkim oldular.⁴⁵¹ O dönem itibarıyla küçük bir köy olan Endican⁴⁵² X. yüzyılda Karlukların, yüzyılın sonlarına doğru Karahanlıların ve XI. yüzyılda da Selçukluların (Melikşah, 482/1090) eline geçmiştir.⁴⁵³

Karluklar, bölgedeki kaos ortamını lehlerine kullanmışlardır. Ebû Müslim'in idamı, bölgede çeşitli isyanlara yol açtığı gibi Şiiilere de propaganda malzemesi olmuştur. Çıkan isyanların en etkilisi, İbn Mukanna'nın (Peçeli) başını çektiği isyandır

⁴⁴⁵ “Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.134; Genç, Reşad, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul, 1981, s.34 vd; Ünlü, *İslâm Tarihi*, s.359.

⁴⁴⁶ Babayar, Gaybullah, “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, *Türkler*, II, 110.

⁴⁴⁷ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.134; Genç, Reşad, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul, 1981, s.34 vd; Ünlü, *İslâm Tarihi*, s.359.

⁴⁴⁸ Aynakulieva, a.g.md., *Türkler*, V, 381.

⁴⁴⁹ Günay-Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, s.520.

⁴⁵⁰ Aradaki tarih farkı düşünüldüğünde bu kişinin, bir üst paragrafta geçen Arslan Tarhan'la unvan benzerliği olduğu düşünülebilir.

⁴⁵¹ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.347; Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 559 vd.

⁴⁵² Yâkût, kelimeyi “Endukân” olarak kaydeder. Bkz. Yâkût, *Buldân*, I, 261; Sem'ânî, I, اندکان kelimesi.

⁴⁵³ Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti*, s.184; Bala, Mirza, “Endican, Andican”, *İA*, IV, 268; Konukçu, a.g.md., *DİA*, XI, 191. Şehir, XII. yüzyılda Fergana'nın merkezi oldu. Katvan savaşı sonrasında Karahitay egemenliğine girdi. 1210'da Karahitayları yenen Muhammed Harzemşah, Endican ve çevresine hâkim oldu. Ancak kent, kısa bir süre sonra da Moğol istilasına uğradı. Bkz. Aynı eserler.

(148-162/766-779).⁴⁵⁴ İsyanı bastırmakla görevli olmasına rağmen Semerkant, Buhara, Taşkent, Harezmi ve Huttal sakinleri ile yerel Türk hükümdarlarının desteğini alan Rafi de ayrı bir isyan çıkarınca ortalık iyice karıştı. İşte bu durumdan faydalanan Karluk ve Oğuzlar, Mâverâünnehr topraklarına girdiler. Karluklar, Fergana'dan tamamıyla Harun Reşid döneminde çıkarılırken, Rafi isyanı ancak 194/810 tarihinde bastırılabilirdi.⁴⁵⁵

D. Samanîler

Me'mûn, verdiği iktidar mücadelesinde kardeşi Emin'i İranlıların yardımı ile saf dışı bıraktıktan sonra belki de bir minnet borcu olarak doğu eyaletlerinin idaresini İranlılara bıraktı. Atanan valiler, Tâhirî ve Samanî hükümdarlıklarının temellerini işte bu dönemde attılar.⁴⁵⁶ Samanî devleti, Abbasî toprakları üzerinde Saffârîlerden sonra kurulan ikinci devlettir. Fergana, IX ve X. asırlarda Abbasîlere bağlı Samanî valileri tarafından idare edildi. Mukaddesî (ö.388/998), 374/985'te Fergana'ya gerçekleştirdiği seyahatte, burasının Türklere sınır olduğunu kaydeder. Anlaşılan o tarihte burası, Samanî idaresinde olup Karluk devletiyle sınır teşkil ediyordu.⁴⁵⁷ Samanîler, bölgenin siyasî bütünlüğünü koruma ve ticarî aktiviteyi putperest Türk akınlarına rağmen sürdürme görevini başarıyla yürüttüler. Ancak bu dönemde, devletin doğusunu teşkil eden Mâverâünnehr ve Fergana'nın kuzey kesimleri güven altına alınabilmiştir.⁴⁵⁸ Yine de bölgenin önemli şehirlerinden Özkend IX. yüzyılda, Türk beylerinden olduğu anlaşılan dihkân Çür-tegin'in hâkimiyetindeydi ve muhtemelen onun merkeziydi.⁴⁵⁹ Mâverâünnehr, bu dönemde sadece bir kez büyük bir Türk ordusunca istila edilmiş, fakat istilacılar İslâm ülkelerinden gelen gönüllülerin yardımıyla püskürtülmüşlerdi (291/904).⁴⁶⁰ Bu yüzden Şâş ve Fergana halkı, bu tip akınlara karşı sürekli teyakkuz halinde bulunuyordu. Öyle ki halktan birisi bile 100, 50 ya da en azından 20 kadar at

⁴⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Günay-Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, s.276; Cahen, Claude, *İslâmiyet* (çev. Esat Mermi Erendor), İstanbul, 1990, s.64.

⁴⁵⁵ Günay-Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, s.274 vd; Esin, a.g.e., s.154.

⁴⁵⁶ İbnü'l-Esîr, VII, 279; Barthold, *Türkistan*, s.224.

⁴⁵⁷ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.261 vd; Jusubaliev, a.g.tz., s.50.

⁴⁵⁸ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.223.

⁴⁵⁹ İbn Hurdâzbih, a.g.e., s.30; Kudâme, a.g.e., s.105, 208; Barthold, "Fergana", *IA*, IV, 560.

⁴⁶⁰ Taberî, X, 116; Barthold, *Türkistan*, s.275; Roux, a.g.e., s.238.

beslerdi.⁴⁶¹ Yine bu dönemde sınır boylarına ribadlar inşa edildi. Özellikle de Fergana ve Harezmi bölgeleri, Türk tehlikesine karşı iyice tahkim edilmişti.⁴⁶²

Samanîler, kuzeydeki bozkır halklarına karşı daha çok savunma siyaseti gütmüşlerse de⁴⁶³, zaman zaman gazalarda da bulunmuşlardır.⁴⁶⁴ Mesela; IX. yüzyıl sonları ve X. yüzyılın ilk yarısında Türkleri sindirmek ve itaat altına almak için bölgeye seferler düzenlenmiş, bu bağlamda; İsficab, Nuh b. Esed tarafından fethedilmiş, İsmail Talas'ı (280/893)⁴⁶⁵, Nasr ise Şavgar'ı kısa süreli işgal etmiş⁴⁶⁶, Özkend'in doğusuna düşen Heft-dih köyü ise ancak X. yüzyılda ele geçirilmiştir.⁴⁶⁷

Samanî hanedanının büyüğü Sâ mân, Belh'in yerlisidir ve Zerdüştlüğe din adamı yetiştiren bir ailenin mensubudur.⁴⁶⁸ Behrâm Çûbîn'in soyundan geldiği varsayılan Sâ mân⁴⁶⁹, Horasan valisi Esed b. Abdullah (ö.120/738) zamanında Müslüman oldu ve halife Hişam'ın hizmetine girdi. Me'mûn, Horasan valisi Gassân b. Abbâd'a talimat vererek Sâ mân'in torunlarından Ahmed'i Fergana, Nuh'u Semerkant, Yahya'yı Şâş, İlyas'ı da Herat valiliklerine atadı (203/819).⁴⁷⁰ Böylece Samanîler, Abbasîler adına Horasan ve Mâverâünnehr'i idare eden Tâhirilere bağlı olarak bu görevi üstlendiler.⁴⁷¹ Nitekim Tahir b. Hüseyin (206/821), onların valiliklerini onamıştır.⁴⁷²

⁴⁶¹ İbn Havkal, a.g.e., s.468.

⁴⁶² Günay-Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, s.283.

⁴⁶³ Roux, a.g.e., s.238.

⁴⁶⁴ İstahrî, a.g.e., s.292; Yâkût, *Buldân*, V, 46 vd; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Meşkûresi*, s.223.

⁴⁶⁵ Taberî, X, 34; Bosworth, a.g.e., s.128; Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1985, s.2 vd; Lewis-Holt-Lambton, *History of Islam, C.1A*, s.146; *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 154; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.8-12; Ünlü, *İslâm Tarihi*, s.355.

⁴⁶⁶ Barthold, *Türkistan*, s.275.

⁴⁶⁷ İbn Havkal, a.g.e., s.554; Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s.62.

⁴⁶⁸ Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s.127; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.174; Barthold, a.g.e., s.225; *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 152. Sâ mânî ailesinin soy kütüğü için bkz. Cüzcanî, Osman b. Muhammed, *Tabakât-ı Nâsirî* (thk. Abdulhayy Habîbî), Tahran, 1343, I, s.217-220.

⁴⁶⁹ İbn Havkal, a.g.e., s.468.

⁴⁷⁰ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.338; Yâkût, *Buldân*, III, 172 vd; İbn Haldûn, *İber*, III, 311; İbnü'l-Esîr, VII, 279; Frye, *Buhara*, s.73; Hasan, III, 444; Sinor, *Erken İç Asya*, s.465; Roux, a.g.e., s.196; Barthold, a.g.e., s.226.

⁴⁷¹ Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.174.

⁴⁷² İbnü'l-Esîr, VII, 279; Buchner, "Sâ mânîler", *İA*, X, 140.

Nuh b. Esed'in; Abdülmelik, Mansûr, Nasr⁴⁷³, Ahmed⁴⁷⁴ ve Abdülaziz adında beş oğlu oldu. O, daha hayatta iken varislerinin tahta geçiş sıralarını belirlemiş ve halkı biata davet etmişti.⁴⁷⁵ Nuh'un, 211-212/826-827 yıllarında Semerkant şehri ve Soğd'un bir kısmıyla, Fergana ve bazı Türk şehirlerine -Tahirîlere bağlı olmak kaydıyla- hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Ölümünden sonra (227/842), en büyük kardeşi olan Ahmed Fergana'da kaldı.⁴⁷⁶ Ahmed, oğlu Nasr'ı Semerkant'a gönderdi. Nasr, Tahirîlerin yıkılışına kadar ve hatta bir süre daha Semerkant'tan ayrılmamıştır.⁴⁷⁷ 241/855'te kardeşi Yahya ölünce Ahmed, Şâş'ın idaresini de üzerine aldı.⁴⁷⁸ Tahirîlerin yükselmesinde önemli rolü olan Ahmed b. Ebî Halid, Fergana'da Ahmed b. Esed'in kesin hâkimiyetini sağlayarak "din düşmanlarını" oradan uzaklaştırdı.⁴⁷⁹ Ölümünden sonra oğlu Nasr, Semerkant'ta babasının koltuğuna oturdu (250/864). Kardeşi Ebu'l-Eş'as da Fergana'nın idaresini üstlendi. Nasr, 260/23 Haziran 874'te kendi adlarına hutbe okutarak bir bakıma bağımsızlığını ilan etmiş oldu.⁴⁸⁰ 261/875 yılına gelindiğinde ise halife Mu'temid, bir menşur göndererek Mâverâünnehr'i ikta olarak ona bıraktı. Aslında o, iki yıl önce Tâhirîlerin yıkılmasıyla Mâverâünnehr'in doğal lideri olmuştu (259/873). Nasr, aynı yıl içerisinde Bağdat yönetimine kardeşi İsmail'in Buhara valiliğini de onaylattı (261/875).⁴⁸¹ Böylece Bağdat için başlangıçta sadece birer vali, emir, şef ve hatta vergi tahsildarları statüsünde olan Samanîler, zamanla bir monarşi rejimi kurmuş oldular. Bazıları onlara, sadece halifelerin taşıdığı "inanınların

⁴⁷³ İstahrî ve İbn Havkal'e göre (Ebu'l-Ceyş) Ebu'l-Hasan Nasr b. Ahmed, Haylâm şehrinde, Hayr b. Ebi'l-Hayr'ın evinde dünyaya gelmiştir. Bkz. İstahrî, a.g.e., s.334; İbn Havkal, a.g.e., s.514.

⁴⁷⁴ Narşahî'de de adı geçer. Bkz. *Târîhu Buhârâ*, s.36.

⁴⁷⁵ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s.29-31; Barthold, *Türkistan*, s.268.

⁴⁷⁶ Gerdîzî, a.g.e., s.14.

⁴⁷⁷ İbnü'l-Esîr, VII, 279-282; Jusubaliev, a.g.tz., s.48.

⁴⁷⁸ Barthold, a.g.e., s.226 vd; Jusubaliev, a.g.tz., s.47.

⁴⁷⁹ Barthold, a.g.e., s.228.

⁴⁸⁰ İbnü'l-Esîr, VII, 280; Narşahî, a.g.e., 115; Barthold, *Türkistan*, s.227.

⁴⁸¹ İbnü'l-Esîr, VII, 280 vd; Hasan, III, 444; Roux, *Orta Asya*, s.196; Sinor, *Erken İç Asya*, s.465; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.174; Buchner, "Sâmânîler", *İA*, X, 141.

kumandanları” unvanını verirler.⁴⁸² Devletin kurucusu bazı kaynaklarda Nasr⁴⁸³, bazı kaynaklarda ise İsmail olarak geçmektedir.⁴⁸⁴

İsmail b. Ahmed (ö.295/907), Fergana doğumludur.⁴⁸⁵ Nasr, 272/885 yılında kardeşi İsmail’in üzerine yürüdü. Anlaşma sağlandıysa da 275/888’de bir kez daha karşı karşıya geldiler. Nasr yenildi. Ancak İsmail, onu affederek valisi olduğu Semerkant’a geri gönderdi. Üstelik abisine bağlılık sözü verdi ve Buhara valiliğini, Nasr ölene kadar ona vekâleten üstlendi (279-295/892-907).⁴⁸⁶ İsmail döneminde Samanî devleti, bölgesel bir güç oldu. Yürüttüğü siyaset, Horasan hâkimi olan Saffarî hanedanlığının yıkılmasına yol açtı.⁴⁸⁷ Çünkü Saffarî komutanı Amr b. Leys’i mağlup ve esir edince (287/900) halife, Horasan valiliğine onu atamıştı. Böylece Samanîler, Horasan’ın doğusundaki en önemli güç oldular.⁴⁸⁸ İsmail, 291/904’te ülkenin doğusundan yapılan Türk saldırılarını önledi.⁴⁸⁹ İbnü’l-Esir, ondan övgüyle bahseder.⁴⁹⁰ Yine o, Fergana’da çıkan karışıklıkların İpek Yolu’nun kuzeye kaymasına neden olduğunu görmüş olacak ki⁴⁹¹ göreve geldiğinin ertesi yılında Karluklar üzerine yürüdü ve başkent Talas’ı kısa süreliğine işgal etti (280/893). Bu, ülke ve bölge ekonomisi için hayatî önem taşıyan kervan yollarını açık tutmaya matuf bir eylem olarak değerlendirilebilir.⁴⁹²

Halife Muktefî, İsmail’in yerine oğlu Ahmed b. İsmail’i Sicistan valiliğine atadı (297/910). O, Saffarî hanedanına son vererek (299/912), Sicistan valiliğine Hüseyin b. Ali el-Merverûzî’yi tayin etti.⁴⁹³ Dindar bir hükümdardı. Saltanatı esnasında Arapça’nın resmî dil olması⁴⁹⁴ ve Arapça bilen memurları himaye etmesi, askerlerce hoş

⁴⁸² Barthold, a.g.e., s.227; Roux, a.g.e., s.233.

⁴⁸³ İbnü’l-Esîr, VII, 280.

⁴⁸⁴ İsfahânî, Hamza b. Hasan, *Kitâbu Târihi Senî Mülûkü’l-Arz ve’l-Enbiyâ*, Beyrut ts., s.179; Büchner, a.g.md., *İA*, X, 140.

⁴⁸⁵ Barthold, *Türkistan*, s.239; Roux, *Orta Asya*, s.237; Musagulova, a.g.tz., s.10.

⁴⁸⁶ İbnü’l-Esîr, VII, 281 vd; Sinor, *Erken İç Asya*, s.465.

⁴⁸⁷ Hasan, III, 444.

⁴⁸⁸ İbnü’l-Esîr, VII, 280 vd; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s.128.

⁴⁸⁹ İbnü’l-Esîr, VIII, 5. İsmail b. Ahmed için bkz. Hasan, III, 445.

⁴⁹⁰ İbnü’l-Esîr, VIII, 5-7.

⁴⁹¹ Jusubaliev, a.g.tz., s.22.

⁴⁹² Bosworth, a.g.e., s.128.

⁴⁹³ Taberî, X, 145; İbnü’l-Esîr, VIII, 60 vd; Hasan, III, 444 vd.

⁴⁹⁴ Barthold, *Türkistan*, s.258.

karşılanmamış, neticede Buhara'ya bağlı Farabr'da köleleri tarafından öldürülmüştür (27 Cemâziyelahir 301/23 Ocak 914). Ahmed'i öldürten hassa ordusu ileri gelenleri, henüz sekiz yaşında olan oğlu Nasr'ı tahta geçirdiler (300-331/913-943).⁴⁹⁵

Bu dönemde vezir Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Ceyhânî, askerî ve siyasî çevrelerden aldığı destekle ülkenin idaresini üzerine aldı.⁴⁹⁶ Bunu kabullenmeyen İsmail'in kardeşi İshak, valisi olduğu Semerkant'ta isyan başlatarak oğlu İlyas ile başkent Buhara'ya üzerine yürüdü. Fakat isyan başarısızlıkla sonuçlandı ve İshak yakalanarak esir edildi. Oğlu İlyas ise Fergana'ya kaçtı.⁴⁹⁷ İshak'ın yerine I. Nasr'ın torunu, Semerkant valisi tayin edildi (300/913).⁴⁹⁸ İlyas'ın Fergana'da çıkardığı isyan, Ebû Amr Muhammed b. Esed tarafından kolaylıkla bastırıldı (309/922). İlyâs, Şâş valisi Ebu'l-Fazl b. Ebî Yusuf'un desteğiyle bir kez daha isyana teşebbüs ettiyse de başarısızlığa uğrayarak Kaşgar'a kaçtı. İlyas, bu sefer de Kaşgar dihkânı Togan-tegin ile ittifak kurarak Fergana'yı ele geçirmeye çalıştı. Fakat yine başarılı olamadı. Sonunda Nasr, kendisini affedince Kâşgar'dan Buhara'ya döndü.⁴⁹⁹

Fergana hemen her dönemde, merkezî otoriteye baş kaldıranların sığındığı bir melce olmuştur. Merkeze olan uzaklığı, coğrafi şartları ve gayr-i müslim Türk unsurun asilere verdiği destek, bölgeyi isyancılar için cazip kılan başlıca etkenlerdir.

Devlet, iyi bir hükümdar olan II. Nasr döneminde en geniş sınırlarına ulaştı.⁵⁰⁰ Buna göre kuzeyde Taşkent, kuzey-doğuda Fergana ve güney-batıda Rey (315/928'e kadar) sınırlara dâhildi. Fakat Nasr'ın, Şiiliğin İsmailî koluna meyletmesi Sünnî komutan Tulun Üge'yi harekete geçirmiş, o da, oğlu Nuh lehine hükümdarlıktan çekilmişti (331-343/943-954).⁵⁰¹ Nuh, bu mezhebi ve mensuplarını ortadan kaldırmak

⁴⁹⁵ İbnü'l-Esîr, VIII, 77 vd; Hasan, III, 445 vd; Barthold, a.g.e., s.258; Roux, *Orta Asya*, s.237.

⁴⁹⁶ İbnü'l-Esîr, VIII, 78; Barthold, a.g.e., s.259.

⁴⁹⁷ Fergana, her dönemde mülteciler için sığınılacak bir yer olmuştur. Nitekim Eşres döneminde de Soğdlu muhacirler, Fergana hükümdarının himaye çağrısına uyarak Fergana'ya göç etmişlerdi.

⁴⁹⁸ Taberî, X, 147 vd; İbnü'l-Esîr, VIII, 80. Muhtemelen Taberî, şahsın adını yanlış vermiştir. Doğrusu Ebû Amr Muhammed b. Esed olmalıdır. Bkz. Barthold, a.g.e., s.259; Hasan, III, 447.

⁴⁹⁹ Taberî, X, 147 vd; İbnü'l-Esîr, VIII, 132-134; Barthold, *Türkistan*, s.259 vd; Hasan, III, 447; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.224.

⁵⁰⁰ İbnü'l-Esîr, VIII, 402 vd.

⁵⁰¹ Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu* (çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul, 1999, s.148; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.348.

için gayret gösterdi.⁵⁰² Nasr, iktidarda otuz yıl bir ay üç gün kaldıktan sonra 38 yaşında iken öldü (331/943).⁵⁰³

Nuh'tan itibaren (Şaban 331/Nisan 943)⁵⁰⁴ asker maaşlarının düzenli olarak ödenememesi, harac ve vergi artışları ve isyanlar sebebiyle devlet yıkılış sürecine girdi.⁵⁰⁵ İktidarında, Samanî-Büveyhî gerginliği tırmanışa geçti (342/953). Horasan ordu komutanı mücadelede başarısız görüldüğü için yerine Bekr b. Mâlik el-Ferganî atandı.⁵⁰⁶ Ancak Bekr daha göreve başlamamıştı ki Nuh, 343/954'te vefat etti⁵⁰⁷ ve yerine oğlu Abdülmelik geçti (343-350/954-961). Abdülmelik, onu göreve başlattı (343/954).⁵⁰⁸ Ancak Bekr, hassa askerinin bazı isteklerini geri çevirince düşmanlıklarını kazandı ve muhtemelen Abdülmelik'in oluruyla saray kapısında öldürüldü (344/Aralık 956). Yerine, Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim Sîmcürî atandı (345/957).⁵⁰⁹ Artık ülkeyi hükümdar değil, Türklerden oluşan hassa ordusu yönetmekteydi.⁵¹⁰ Abdülmelik, atının sürçmesi sonucu yere düşerek öldü (11 Şevval 350/Kasım 961).⁵¹¹ Horasan ordu komutanlığı gibi önemli bir makama Bekr b. Mâlik el-Ferganî'nin getirilmesi, Ferganalıların askerî sahadaki liyâkatlarını gösterir.

Abdülmelik'in yerine kardeşi Ebû Sâlih Mansûr b. Nuh geçti (I. Mansûr b. Nuh, 350-365/961-976). Bu dönemde Horasan'da⁵¹² ve Sicistan'da bir takım karışıklıklar meydana geldi. Özellikle Sicistan olayı, Samanî iç işlerinde görülen ilk önemli aksaklıktır.⁵¹³ Mansûr da selefleri gibi Büveyhîlerle mücadele etti (356-361/967-972)⁵¹⁴

⁵⁰² Hasan, III, 449.

⁵⁰³ İbnü'l-Esîr, VIII, 401; Hasan, III, 449.

⁵⁰⁴ İbnü'l-Esîr, VIII, 403.

⁵⁰⁵ Barthold, *Türkistan*, s.264-267.

⁵⁰⁶ İbnü'l-Esîr, VIII, 504 vd; Miskeveyh, Ahmed b. Muhammed, *Tecâribü'l-Ümem*, Bağdat, ts., II, 100 vd, 103 vd; Hasan, III, 450.

⁵⁰⁷ İbnü'l-Esîr, VIII, 507 vd; Miskeveyh, II, 157.

⁵⁰⁸ İbnü'l-Esîr, VIII, 507 vd; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.340; Barthold, *Türkistan*, s.268; Hasan, III, 450.

⁵⁰⁹ İbnü'l-Esîr, VIII, 532; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.338; Barthold, a.g.e., 268.

⁵¹⁰ Roux, *Orta Asya*, s.237.

⁵¹¹ İbnü'l-Esîr, VIII, 535; Hasan, III, 451.

⁵¹² Miskeveyh, II, 189; Hasan, III, 451.

⁵¹³ İbnü'l-Esîr, VIII, 563 vd; Hasan, III, 451.

⁵¹⁴ İbnü'l-Esîr, VIII, 626; İbn Tagrıberdi, Cemâleddin Yusuf, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, Kahire 1963, IV, 62.

Vefat edince, yerine on üç yaşındaki oğlu Nuh (365-387/976-997) geçti.⁵¹⁵ Samanî devleti, onun zamanında çökmeye yüz tuttu. İlk yıllarında, devlet işlerini veziri Ebu'l-Hasen el-Utbî yürüttü.⁵¹⁶ Nuh'un annesi, yönetimde son derece etkindi. Öyle ki fermanlar, onun görüşleri doğrultusunda kaleme alınırды.⁵¹⁷ Bu dönemde Karahanlılar, varlıklarını iyiden iyiye hissettirmeye başlamışlardı. Öyle ki, İlek Buğra Han, Samanî kuvvetlerini bozguna uğratarak Buhara'ya girdi (383/993). Ancak o ölünce Nuh, başkentini geri aldı⁵¹⁸ ve bölgede birtakım başarılarla daha imza attı.⁵¹⁹

Nuh, makamını oğlu Mansûr'a bıraktı (387-389/997-999).⁵²⁰ Fakat bozulan sistem, artık dönüşü olmayan sonu haber veriyordu. Bir zamanlar Samanîlere hizmet eden Faik el-Hassa, Buhara'yı ele geçirerek Mansûr'u hükümdarlık koltuğuna oturttu.⁵²¹ Ancak Gazneli Mahmud, Horasan ordu komutanlığının kendi hakkı olduğunu iddia edince Faik ve Horasan ordu komutanı Bektüzün, Mansûr'u azledip yerine küçük kardeşi Abdülmelik'i geçirdiler (389/999).⁵²² Bunu fırsat bilen Karahanlı hükümdarı İlig Han Nasr, derhal Buhara'ya girerek Samanî devletine son verdi ve hanedan mensuplarını, Fergana'nın her bakımdan güvenli bir şehri olan Özkend'e sürdü. Samanî şehzadelerinden Ebû İbrahim İsmail b. Nuh el-Mustansır, buradan kaçarak Samanî devletini ihyâ etmeye çalıştıysa da başarılı olamadan öldürüldü (395/1005).⁵²³

Böylece Amu-Deryâ'nın doğusundaki son Aryan hükümdarlığı olan Samanî devleti⁵²⁴, Türkistan hanları ve Gazneliler tarafından yıkılmış oldu. Mâverâünnehr ve

⁵¹⁵ İbnü'l-Esîr, VIII, 673.

⁵¹⁶ İbnü'l-Esîr, IX, 10 vd; Hasan, III, 452.

⁵¹⁷ İbnü'l-Esîr, IX, 28 vd; Hasan, III, 452.

⁵¹⁸ İbnü'l-Esîr, IX, 98-100.

⁵¹⁹ Ayrıntı için bkz. İbnü'l-Esîr, IX, 102 vd; Hasan, III, 453.

⁵²⁰ İbnü'l-Esîr, IX, 129.

⁵²¹ İbnü'l-Esîr, IX, 129 vd; Hasan, III, 454.

⁵²² Son Samanî hükümdarları için bkz. İbnü'l-Esîr, IX, 149; İsfahânî, *Kitâbü Târîhi Senî*, s.178 vd.

⁵²³ İbnü'l-Esîr, IX, 156-159; Utbî, Muhammed b. Abdülcebbâr, *el-Yemîni fî Şerhi Ahyâri's-Sultân*, Kahire, 1286, I, 320-346; Narşahî, a.g.e., 157; Bosworth, a.g.e., s.129; Barthold, *Türkistan*, s.340 vd; Sümer, *Oğuzlar*, s.63-65; Algül, IV, 38; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, I, s.46. H. İ. Hasan, Samanîlerin yıkılışını Gaznelilere bağlar. Buna göre Gazneli Mahmud, karışıklıklardan faydalanarak Nişâbur ve Buhara'yı ele geçirmiştir (389/999). Bkz. Hasan, III, 454 vd.

⁵²⁴ Roux, *Orta Asya*, s.238.

Fergana'nın kontrolü ise Karahanlı hükümdarı Buğra Han'ın eline geçti.⁵²⁵ Türkler, bu dönemde de askerî sahada istihdam edilmişler ve zamanla etkinliklerini artırarak siyasî hayatta belirleyici olmuşlardır.⁵²⁶ Fakat Samanî döneminde Fergana kökenli askerlerin, samimi hizmetleri görülür. Bu durum, Fergana halkının İran-Türk karışımı etnik bir yapı arz etmesiyle açıklanabilir. Bilindiği gibi Samanî hanedanı İran menşelidir.

E. Karahanlılar

Fergana siyasî tarihi, XI ve XIII. yüzyıllar arasında Karahanlı devletiyle daha çok ilişkilidir. Bölgedeki ilk Türk-İslâm hanedanı olan Karahanlılar⁵²⁷, Moğol istilasına kadar Fergana, Mâverâünnehr ve Doğu Türkistan bölgelerine hâkim olmuşlardır (225-608/840-1212). Nümizmatik bulgular, bu bilgiyi doğrular mahiyettedir.⁵²⁸

Karahanlılar, Yağma ile Çigil uruklarından⁵²⁹ ve 142/760'lı yıllarda Kaşgar, Fergana ve Taşkent civarına hâkim olan Göktürk hanedanlığına mensupturlar.⁵³⁰ Genç'e göre Karahanlılar, Yağmalardandır.⁵³¹ Uygur devleti, Kırgızlar tarafından yıkılınca (225/840)⁵³² bunu fırsat bilen Yağmalar batıya göç ederek, Karlukların elinden Kaşgar ve çevresi ile İli vadisi ve Balasagun'u almış ve bu topraklara yerleşmişlerdir. Bu tarihlerde Yağma hükümdarları "han", Karluk hakanları ise "yabgu" unvanını kullanıyorlardı.⁵³³ Pritsak ise Karahanlıları, T'uchüe-A-shi-na hanedanının Karluk koluna isnat eder. Buna göre Karluklar, Balasagun ve Talas'ı ele

⁵²⁵ İbnü'l-Esîr, IX, 148 vd; Hasan, III, 454 vd; Roux, *Orta Asya*, s.238.

⁵²⁶ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.223; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.176.

⁵²⁷ Kelime; Batı literatüründe Karahanlılar ve Elikhan/İlghanlılar, İslâm kaynaklarında ise Hakaniyye, Hâniyye, Âl-i Hakân, Hâkâniyân, Mülûkü'l-Hâkâniyye, Mülûkü'l-Hâniyye, Evlâdü'l-Haniyye, Mülûkü'l-Hâniyye el-Etrâk, Âl-i Efrâsyâb et-Türkî, Beytü'l-Hâniyye, Nebîre-i Efrâsyâb, Mülûk ve Selâtîn-i Efrâsyâbî, Ümerâ-yı Efrâsyâb, Mülûk-i Türkistan, Efrâsyâbiyân, Buğra Hanlılar ve İlig (İlek) Hanlar şeklinde geçmektedir. Bkz. Kaşgarlı, I, 14, 30; İbnü'l-Esîr, IX, 100, 108, 462, X, 120, 350, XI, 82 vd; Cüveynî, II, 15, 88; Kazvîni, *Âsâr*, s.544; Kaşgarlı, I, 14, 30; Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.58.

⁵²⁸ Barthold, "Fergana", *IA*, IV, s.561; Musagulova, a.g.tz., s.11.

⁵²⁹ Togan, a.g.e., s.58. Uruk kelimesi "sülale" anlamına gelir. Bkz. Güngör, *Tarihte Türkler*, s.53.

⁵³⁰ Togan, a.g.e., s.431.

⁵³¹ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.35 vd.

⁵³² On üç Uygur boyunun bir kısmı esir edildi, bir kısmı ise Çin hâkimiyetine girdi. Bkz. Ünlü, *İslâm Tarihi*, s.359.

⁵³³ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.126.

geçirmişler, fakat Kırgızlar tarafından yıkılana kadar Uygurlara bağlı kalmışlardır.⁵³⁴ Karahanlı hânedanı, kaynaklarda “Âl-i Afrasyâb” olarak da geçmektedir.⁵³⁵

Hânedân mensubu Oğulçak’ın yeğeni Abdülkerim b. Bezîr Satuk Buğra Han (ö.344/955), Kaşgar-Fergana sınırındaki Türk hakanlarından ilk Müslüman olanıdır.⁵³⁶ Kesin olmayan bir tarihte (308/920 veya 333/945)⁵³⁷ gizlice Müslüman olan Buğra Han⁵³⁸ 25 yaşına geldiğinde, bir grup adamıyla Tabgâç Balık kalesini ele geçirdi. Bir süre sonra da Kaşgar süvarileri ve Fergana gazilerinden oluşan birliğiyle Atbaşı’ını fethetti. Kabri Kaşgar’ın Artuç köyünde olup, halen ziyaret edilmektedir.⁵³⁹ Vefatının beşinci yılında oğlu Musa (Baytaş) ve ardından da kardeşi Baytaş Süleyman hükümdar oldu.⁵⁴⁰ Süleyman’ın yerine geçen oğlu Ali Arslan Han (ö.Muharrem 388/Ocak 998)⁵⁴¹, Samanîlerin Horasan valisi Sîmcürî ile bir anlaşma imzaladı. Buna göre Amu-Deryâ sınır olmak üzere Horasan Sîmcürî’nin, Mâverâünnehr ise Ali Arslan Han’ın kardeşi Harun Buğra Han’ın egemenliğine girdi. Böylece Fergana, Karahanlıların kontrolüne geçmiş oldu. Sikkelere göre de 247-367/861-977 arasında Samanî hâkimiyetinde olan Fergana’nın idaresi, Ali Arslan Han döneminde el değiştirmiştir.⁵⁴² Harun Buğra Han, önce Semerkant’ı (381/992), ardından da Samanî başkenti Buhara’yı zaptetti (383/993). Ancak başkent Kaşgar’a dönüş yolculuğunda, Koçkarbaşı mevkiinde ölünce⁵⁴³ yerine oğlu Ebû Nasr Ahmed geçti (388/998). Karahanlılar, bu tarihten itibaren Ali ve Hasan olmak üzere iki kola ayrıldılar. Ali’nin; Togan Han Ahmed, İlig Han Nasr, Arslan Han

⁵³⁴ Omelyan Pritsak, “Karahanlılar”, *İA*, VI, 252, 264 vd.

⁵³⁵ Afrasyâb, efsanevi bir kahraman olan Alp Er Tonga’dır. Bkz. Algül, IV, 49.

⁵³⁶ Grenard, F., “Satug Bugra Han Menibesi ve Tarih (çev. O.Turan)”, *Ülkü*, LXXX, s.153-160, Ankara, 1939; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.208; Özeydın, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, 406.

⁵³⁷ Özeydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 405.

⁵³⁸ İbnü’l-Esîr, onun, gördüğü bir rüya üzerine Müslüman olduğunu kaydeder. Bkz. el-Kâmil, XI, 81.

⁵³⁹ Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.210; Barthold, *Türk Tarihi -Dersleri*, s.71; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, 147 vd; Ünlü, *İslâm Tarihi*, s.360; Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.59; Özeydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 406; Esin, Emel, “Ahsîkes”, *DİA*, II, 180 vd.

⁵⁴⁰ Özeydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 406.

⁵⁴¹ Pritsak’a göre Ebu’l-Hasan Ali Arslan Han, Musa’nın oğludur. Bkz. Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 254.

⁵⁴² Yazıcı, Nesimî, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.132; Pritsak, a.g.md., VI, 254.

⁵⁴³ İbnü’l-Esîr, IX, 98-100; Ünlü, *İslâm Tarihi*, s.360; Özeydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 406; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s.141.

Mansûr ve Muhammed adlı dört oğlu ilk kolu, Hasan'ın; Kadir Han Yusuf, Togan Han Ahmed ve Ali Tegin adlı üç oğlu ise ikinci kolu teşkil eder.⁵⁴⁴

Fergana'da Tıka Tigin olarak bilinen İlig Han Nasr b. Ali (388-403/998-1012), ülkenin batısında hüküm sürmüştür. Merkezi Özkend olan Nasr, Abbasî halifesi Kadir-Billâh'a bağlılığını bildiren ilk Karahanlı hükümdarıdır. Samanîlerle mücadele eden Nasr, yapılan anlaşmaya göre Sir-Deryâ vadisi ve Katvan'a kadar araziye hâkim oldu (386/996). Bir yıl sonra Buhara seferine çıktıysa da başarılı olamadı. Fakat bundan iki yıl sonra gayesine ulaştı (10 Zilkade 389/23 Ekim 999). Samanî hanedan mensuplarını Özkend'e süren Nasr, bir süre sonra kendisi de Özkend'e döndü.⁵⁴⁵

391/1001 tarihinde, İlig Han Nasr ile Gazneli Mahmud, Özkend'de bir saldırmazlık anlaşması imzaladılar. Nasr, Mahmûd'a; maden çıkarmaları, misk, atlar, develer, köleler, beyaz şahinler, siyah kürkler, hutu boynuzları, nefrit ve Çin mücevherleri gibi Fergana içinden ve dışından çeşitli hediyeler sundu.⁵⁴⁶ Ancak sonrasında, Horasan hâkimiyeti için başta Nasr olmak üzere bütün Karahanlı hanedanı, Mahmud'a karşı güç birliğine gittilerse de başarılı olamadılar.⁵⁴⁷ 22 Rebiülahir 398/4 Ocak Pazar 1008 tarihli Belh yenilgisi buna örnek teşkil eder. Bu mağlubiyet; Karahanlıların, Horasan toprakları üzerindeki emellerini bütünüyle sona erdirdi.⁵⁴⁸

Özkend'de ölen Nasr'ın yerine kardeşi Arslan İlig Mansûr geçti (403/1012).⁵⁴⁹ Ağabeyi Togan Han Ahmed'in hastalığını fırsat bilen Mansûr, kendisini büyük kağan ilan ederek Talas, Şaş, Fergana, Özkend, Hocend, Uşrûsana ve Buhara üzerinde egemenlik kurdu. Ahmed, Özkend önlerinde onunla savaştıysa da başarılı olamadı ve

⁵⁴⁴ Özeydin, a.g.md., *DİA*, XXIV, 406.

⁵⁴⁵ İbnü'l-Esîr, IX, 148 vd; Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s.155 vd; Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, İzmir, 2000, II, 509; Utbî, I, 319; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, I, s.21 vd; Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 376; Özeydin, a.g.md., *DİA*, XXIV, 406; Emet, Erkin, "Karahanlılar Tarihi", *Türkler*, IV, 470; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 254 vd; Ünlü, *İslâm Tarihi*, s.360; Genç, Reşat, "Karahanlılar Tarihi", *Türkler*, IV, 449.

⁵⁴⁶ Barthold, *Türkistan*, s.291; Musagulova, a.g.tz., s.11.

⁵⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özeydin, a.g.md., *DİA*, XXIV, 406; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 255.

⁵⁴⁸ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.44 vd; Utbî, II, 83-86; Barthold, *Türkistan*, s.293.

⁵⁴⁹ İbnü'l-Esîr, IX, 240; Utbî, II, 219; Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara, 1989, s.33; Barthold, a.g.e, s.294; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.211.

408/1017 yılında öldü.⁵⁵⁰ Mansûr'un, Ahsîkes'e hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Ahsîkes darphanesinde basılan paralarda, onun fesline/kabartmasına rastlanmıştır.⁵⁵¹

Karahanlıların ikinci kolundan olan Yusuf Kadir Han, Mansûr'u büyük kağan olarak tanımadı ve bu unvana sahip olmak istedi. Bu uğurda, Gazneli Mahmûd ile işbirliği yaptıysa da bir takım gelişmeler sonunda Mansûr'la birleşti ve Mahmûd'a karşı Belh'te savaştı. Ancak hezimete uğradı (410/1019) ve yeniden Mahmûd ile anlaşma yapmak zorunda kaldı.⁵⁵² Bu arada, çekişme ve savaşlardan uzak kalan Mansûr'un kardeşi Arslan İlig Muhammed, Talas, Şâş, İlak, Tunkes, Binkes, Semerkant, Buhara, Uşrusana, Hocend, Ahsîkes ve Özkend üzerinde egemenlik kurmuştu. Durumdan rahatsız olan Yusuf Kadir Han'ın kardeşi Ahmed b. Hasan, önce Muhammed'in başkenti Özkend'i (409/1019), ertesi yıl da önemli şehirlerinden Ahsîkes'i ele geçirdi.

Mansûr'un esiri olan Ali Tegin⁵⁵³, bir fırsatını bulup kaçtı ve Arslan b. Selçuk ile iş birliği yaparak Buhara'yı ele geçirdi (411/1020).⁵⁵⁴ Sonrasında ise Mansûr'u, bilinmeyen bir nedenle "büyük kağan" olarak tanıdı. Bir süre sonra sürpriz bir gelişme yaşandı ve Mansûr tahtından feragat etti (415/1024). Bunu fırsat bilen Hoten hâkimi Yusuf Kadir Han "büyük kağan"lığını ilan etti. Böylece bu unvan, 26 yıl sonra Karahanlıların "Alevî" kolundan, "Hasanî" koluna geçmiş oldu. Fakat Hasanîler aralarında anlaşamadılar. Ali Tegin ve Ahmed, ağabeyleri Yusuf Kadir Han ile mücadeleye başladılar. Ahmed, kendisini büyük kağan ilan ederek Balasagun, Ahsîkes, Özkend ve Hocend'i ele geçirdi.⁵⁵⁵ Yusuf Kadir Han 416/1025'te harekete geçerek,

⁵⁵⁰ İbnü'l-Esîr, IX, 297-302; Ünlü, *İslâm Tarihi*, s.361; Sümer, *Oğuzlar*, s.93; Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 406; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 255; Genç, a.g.md., *Türkler*, IV, 450; Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.133.

⁵⁵¹ Musagulova, a.g.tz., s.11.

⁵⁵² Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 406; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 256; Barthold, a.g.e., s.304.

⁵⁵³ Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 255.

⁵⁵⁴ Divitçioğlu, Sencer, *Oğuzdan Selçukluya*, İstanbul, 2000, 74; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 255 vd; Sümer, *Oğuzlar*, s.93; Genç, a.g.md., *Türkler*, IV, 451; Emet, a.g.md., *Türkler*, IV, 471. Arslan'ın babası olan Selçuk b. Kınık, Özcend (Özkend) ve Cend (Kent) civarındaki Türkmenlerin lideriydi. Bunlar böylece yerleştikleri Buhara'dan, halkı rahatsız ettikleri gerekçesiyle Samanî hükümdarı Ahmed tarafından çıkartılınca Horasan'a göç etmişlerdi. Bkz. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.211.

⁵⁵⁵ Necef, Ekber N., *Karahanlılar*, İstanbul, 2005, s.226-230; Sümer, *Oğuzlar*, s.94 vd; Divitçioğlu, *Oğuzdan Selçukluya*, s.77; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, I, 23 vd; Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 406 vd; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 256 vd; Genç, a.g.md., *Türkler*, IV, 450 vd; Barthold, *Türkistan*, s.304 vd.

Ahmed'e bağılı Özkend'i, ertesini yıl da başkent Balasagun'u ele geçirdi. Ahmed ise Ahsikes'e yerleşti ve burada adına para bastırıldı (416/1026). Yusuf Kadir Han da, 415/1025 yılında Özkend'de, 420/1029'dan itibaren de Ahsikes'de adına sikke bastırmıştır.⁵⁵⁶ Tarihler 421/1030'u gösterdiğinde Gazneli Mahmud vefat etti ve yerine oğlu Mesud geçti. Yusuf Kadir Han'da bundan iki yıl kadar sonra öldü (Muharrem 424/Aralık 1032). Koltuğunu, oğulları Arslan Han Süleyman ile Buğra Han Muhammed paylaştılar.⁵⁵⁷ "Kara-hakan" unvanlı Ali Tegin ise 426/1035'te öldü.⁵⁵⁸

Yusuf Kadir Han ve oğulları, Özkend'e 416/1025'ten 423/1032'ye kadar hâkim oldular. Özkend, 424-425/1033-1034 yıllarında İlig Han Nasr'ın oğlu Aynüddeve Muhammed'in eline geçti. 426/1035'te Yusuf Kadir Han'ın oğullarınca Özkend'den çıkarılan Muhammed, 428/1037'de tekrar buraya hâkim oldu.⁵⁵⁹ Kesin olmamakla birlikte İlig Han Nasr'ın diğeri oğlu İbrahim, Ali Tegin oğullarına esir düştü. İbrahim, 428/1037'de kurtularak, Özkend hâkimi olan kardeşi Muhammed'e sığındı. Bir süre sonra buradan ayrılarak Türk Kumucileriyle⁵⁶⁰ hareket eden İbrahim, Ali Tegin oğulları üzerine yürüdü. 431/1039'da Kiş, 432/1040'ta Soğd ve 433/1041'de ise Buhara'yı ele geçirdi. Ali Tegin oğulları ise doğuya, Yusuf Kadir Han oğullarına sığındılar.⁵⁶¹

Böylece İlig Han Nasr'ın oğulları Aynüddeve Muhammed ve Böri Tegin İbrahim, Mâverâünnehr'de bağımsız bir devlet kurdular. Büyük Kağan Muhammed "Arslan Hakan", yardımcı kağan İbrahim ise "Tabgaç Buğra Kara Hakan" unvanını aldı. Bu tarihten itibaren Karahanlılar, Doğu ve Batı Karahanlılar olarak ikiye bölündüler (433/1042).⁵⁶² Genel hatlarıyla; Doğu Karahanlılar Doğu Türkistan'a, Batı Karahanlılar ise Mâverâünnehr'e hâkimdi. Tampon bölge olan Fergana ve Semireçye ise dönem dönem el değiştiriyordu.⁵⁶³

⁵⁵⁶ Algül, IV, 40; Emet, a.g.md., *Türkler*, IV, 471; Barthold, a.g.e., s.305.

⁵⁵⁷ Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 407; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 257; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.45-47.

⁵⁵⁸ Merçil, a.g.e., I, 24; Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 407.

⁵⁵⁹ Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, I, 24; Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 407; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 258; Genç, a.g.md., *Türkler*, IV, 451.

⁵⁶⁰ Huttal'ın, Temliyat ve Mink şehirleri arasında yaşayan Türklerdir. Bkz. Yürekli, Tülay, *Samaniler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002, s.36

⁵⁶¹ Merçil, a.g.e., I, 24 vd; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 258; Barthold, *Türkistan*, s.321.

⁵⁶² Merçil, a.g.e., I, 25; Çiftçi, a.g.tz., s.11; Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 407; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 259.

⁵⁶³ Sinor, a.g.e., s.490; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.48-51; Emet, a.g.md., *Türkler*, IV, 471.

Doğu Karahanlı toprakları Talas, İsbicâb, Şâş, doğu Fergana, Semireci ve Kaşgar'dan oluşuyordu. Başkenti Balasagun, dinî ve kültürel merkezi ise Kaşgar'dı.⁵⁶⁴ İlk hükümdar Arslan Han Süleyman (423-448/1032-1056)⁵⁶⁵; Selçukluların Horasan'a, Batı Karahanlıların ise Fergana ve Mâverâünnehr'e hâkim olduklarını görünce kardeşleriyle güç birliğine gitti (435/1043). Batı Karahanlılardan Fergana'nın bir bölümü ile Özkend'i aldılarsa da bir süre sonra aralarında iktidar mücadelesi başladı. Süleyman, kardeşi Muhammed'in üzerine yürüdü, fakat yenilerek hapsedildi (448/1056). Bunun üzerine Muhammed kendisini "büyük kağan" ilan etti. Yaklaşık on beş ay sonra da koltuğunu büyük oğlu Hüseyin'e bıraktı. Ancak Hüseyin'in üvey annesi; kocasını zehirledi, kayını Süleyman'ı boğdurdu, önemli devlet erkânını öldürttü ve oğlu İbrahim'i tahta çıkardı (449/1057).⁵⁶⁶ Bu karışıklık, Batı Karahanlı hükümdarı İbrahim b. Nasr'ı harekete geçirdi. Fergana'yı geri alan İbrahim, Tünkes ve Şâş gibi kentleri de ele geçirdi. Durumu kabullenen İbrahim, bir süre sonra Barsgan şehri prensi Yınal Tegin'e saldırdı. Fakat yenilerek öldürülünce (451/1059), kardeşi Tuğrul Karahan Mahmûd büyük kağan oldu (452-467/1060-1075).⁵⁶⁷ Mahmûd, Kaşgar hâkimi Hasan b. Süleyman'la birlikte hareket ederek İbrahim'in (ö.460/1068) yerine büyük kağan olan Nasr b. İbrahim'in üzerine yürüdü. 460/1068 yılı sonrasında taraflar arasında bir sınır anlaşması imzalandı. Buna göre; Hocend'e kadar Sir-Deryâ havzası Batı Karahanlı devleti, Fergana'nın doğusu ile⁵⁶⁸ Balasagun, Talas, İsficab, Şâş, Yarkend ve Hoten ise Doğu Karahanlı devleti sınırlarında kaldı.⁵⁶⁹ Böylece Hocend, Doğu ve Batı Karahanlılar arasında tabii sınır oldu. Bu tarihten sonra Merginân, Ahsîkes ve Tünkes'te

⁵⁶⁴ Genç, a.g.e., s.48-51; Emet, a.g.md., *Türkler*, IV, 471. Büyük kağan Balasagun'da, ortak kağan ise genellikle Kaşgar'da, nadiren de olsa Talas'ta otururdu. Bkz. Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 259; Merçil, a.g.e., I, 25; Bosworth, a.g.e., s.141; Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.135.

⁵⁶⁵ İbnü'l-Esîr, IX, 298; Merçil, a.g.e., I, s.26.

⁵⁶⁶ İbnü'l-Esîr, IX, 298 vd; Müneccimbaşı, II, 509-514; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.58-65; Genç, a.g.md., *Türkler*, IV, 455 vd.

⁵⁶⁷ Algül, IV, 42; Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 407; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 260; Genç, a.g.md., *Türkler*, IV, 456.

⁵⁶⁸ Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 407 vd; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 260; Genç, a.g.md., *Türkler*, IV, 456.

⁵⁶⁹ İbnü'l-Esîr, IX, 298 vd; Algül, IV, 42 vd.

Tuğrul Kara Han ile oğlu adına para basılması bu bilgiyi teyit etmektedir.⁵⁷⁰ Ancak bu sınırlar, tarafların güç dengesine göre zaman zaman değişikliğe uğramıştır.⁵⁷¹

467/1075'te Mahmûd'un yerine oğlu Ömer (Tuğrul Tegin) geçtiyse de iki ay sonra hükümdarlık koltuğuna, Kaşgar hâkimi Tamgaç Buğra Han oturdu. Fakat onun hükümdarlık yılları, Sultan Melikşah'ın gölgesinde geçmiştir. Melikşah, Mâverâünnehr seferinde Özkend'e ulaştınca Buğra Han, itaatini arz etmek zorunda kaldı (482/1089) ve böylece Selçuklu hâkimiyetine girmiş oldu. Tamgaç'ın kardeşi ve Atbaşı hâkimi Yakub Tegin, bütün bunlar oluyorken Semerkant'ın idaresini eline aldı. Fakat Melikşah'ın üzerine yürümesi sonucu Atbaşı'na çekildi. Sultan Melikşah, kardeşini tutuklamasını Buğra Han'a emretti. Bunu yapmak istemediyse de Melikşah'ın ikinci kez Özkend'e gelmesi üzerine kardeşini teslim etmeye karar verdi. Fakat Tamgaç, Özkend'e hareket etmişti ki Kâsân kalesi hâkimi Tuğrul b. Yınal tarafından esir edildi. Bunun üzerine Melikşah, Yakub'u affetti ve Tuğrul problemini ona havale etti. Tuğrul'un elinden kaçmayı başaran Tamgaç Buğra Han ise topraklarının geri kalan kısmında bir süre daha "büyük kağan" sıfatıyla hüküm sürmüştür (467-494/1075-1102).⁵⁷²

Karahanlı sülalesi, Türkistan'ın batısında toparlanarak Batı Karahanlı devletini kurmaya muvaffak oldu. İlk hükümdar, Aynüddeve I. Muhammed b. Nasr'dır (433-444/1041-1052). Ülke; Mâverâünnehr bölgesi ve Hocend'e kadar uzanan batı Fergana'dan oluşuyordu.⁵⁷³ Muhammed "büyük kağan" olduğunda, Özkend'i başkent yaptı. Semerkant'ta oturan kardeşi İbrahim (Tamgaç Han) ise "yardımcı kağan" vasfıyla Mâverâünnehr'i idare etti. Muhammed ölünce (444/1052), kardeşi İbrahim "büyük kağan" oldu (444-459/1052-1068). Muhammed'e Fergana'da halef olan İbrahim, Özkend'e gitmeyerek ülkenin merkezini Semerkant'a taşıdı.⁵⁷⁴ Büyük Tamgaç Han

⁵⁷⁰ Barthold, *Türkistan*, s.336.

⁵⁷¹ Gürün, I, 275 vd; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 259.

⁵⁷² Münecimbaşı, I, 52 vd; Algül, IV, 43; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, I, s.26; Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 408 vd; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 261, 263; Genç, a.g.md., *Türkler*, IV, 456.

⁵⁷³ Gürün, I, 275; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, I, 25; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s.141; Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.135.

⁵⁷⁴ İbnü'l-Esîr, IX, 300; Algül, IV, 43 vd; Gürün, I, 277; Merçil, a.g.e., I, 27; Ünlü, *İslâm Tarihi*, s.362; Genç, a.g.md., *Türkler*, IV, 451; Yazıcı, Nesimi, a.g.e., s.135. Özkend sikkesi için (458/1065-1066) bkz. Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 262.

olarak bilinen İbrahim⁵⁷⁵, Mâverâünnehr'de daha yardımcı kağan iken İsmailîlerle mücadele etmiş (436/1044)⁵⁷⁶, sonrasında da Doğu Karahanlı topraklarına girerek Şaş, İlâk, Tunhas ve Fergana'nın bir kısmını ele geçirmişti. 451/1059'dan sonra basılan sikkelerde adı geçmektedir.⁵⁷⁷ Döneminde, Selçuklu Sultanı Alparslan (455-465/1063-1073), Huttel ve Sagâniyân'ı ele geçirdi, ardından da Karahanlı topraklarına akınlar düzenlemeye başladı. Bu sırada felç olan İbrahim'in yerine, oğlu II. Nasr geçti (459-471/1068-1079). O, 465/1072 sonbaharında Mâverâünnehr seferine çıkan Alparslan'ın, ele geçirdiği kalenin komutanınca öldürülmesi üzerine harekete geçerek, aynı yılın kışında önce Tirmiz'i (Rabiulâhir 465/Aralık 1072), ardından da Belh'i ele geçirdi.⁵⁷⁸

F. Selçuklular

Selçuklu devleti, Fergana tarihinde önemli bir yere sahiptir. Selçukluların bölgeyle ilişkileri Alparslan'ın ardından sultan olan Melikşah ile başlar.⁵⁷⁹ O, Batı Karahanlılardan Tirmiz'i geri alıp Semerkant'a yürüyünce II. Nasr barış istemek zorunda kaldı (466/1074).⁵⁸⁰ Böylece Batı Karahanlı devleti, Selçuklu egemenliğine girdi. II. Nasr'dan sonra kardeşi Hızır Han (471-472/1079-1080), hemen ardından da küçük yaştaki oğlu Ahmed Han (473-480/1081-1088 ve 482-487/1090-1095) hükümdar oldular. Ahmed, âlimlerle bir türlü anlaşamadı. Öyle ki, baş kadı ve veziri Ahmed b. Süleyman el-Kâsânî'yi öldürünce Şafîî fakihî Ebû Tahir b. Alek, İsfahan'a giderek durumu Melikşah'a anlattı. O da derhal Türkistan seferine çıktı. Yolu üzerindeki kale ve müstahkem mevkiileri aldıktan sonra, önce Buhara'yı, ardından da şiddetli bir savaş sonrası Semerkant'ı ele geçirdi (481/1088). Nihayetinde Özkend'e ulaştı ve burada Ahmed Han'ı esir alarak beraberinde İsfahan'a götürdü. Böylece Batı Karahanlı devleti,

⁵⁷⁵ İbnü'l-Esîr, IX, 300; Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 408. Tamgaç kelimesi İbnü'l-Esîr'de طغاج olarak geçmektedir. Bkz. a.y.

⁵⁷⁶ İbnü'l-Esîr, IX, 524; Pritsak, a.g.md., VI, 262; Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 408.

⁵⁷⁷ Pritsak, a.g.md., VI, 262; Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 408; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, I, 27; Ünlü, *İslâm Tarihi*, s.362.

⁵⁷⁸ İbnü'l-Esîr, X, 73 vd, 77; Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 408; Köymen, Mehmet Altan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1992, s.41 vd; Gürün, I, 277; Ünlü, *İslâm Tarihi*, s.363. Barthold, *Türkistan*, s.335.

⁵⁷⁹ İbnü'l-Esîr, X, 76.

⁵⁸⁰ İbnü'l-Esîr, X, 92; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme* (der. Erdoğan Merçil), İstanbul, 1977, I, 126; Barthold, a.g.e., s.336; Roux, *Orta Asya*, s.257.

Selçuklu hâkimiyetine girmiş oldu.⁵⁸¹ Sultan, bir süre sonra Doğu Karahanlı toprakları için tekrar Özkend'e geldi. Kaşgar hâkimi Hasan, hutbeyi onun adına okutmayı kabul edince ortam yumuşadı. Böylece her iki Karahanlı devletini de kendisine bağlayan Melikşah, 482/1090 yılında İsfahan'a döndü. Ancak Karahanlı ordusunun çekirdeğini oluşturan Çiğiller, Melikşah'ın kendilerine bir kez olsun ziyafet vermediği gerekçesiyle⁵⁸² Yağmaları da yanlarına alarak isyan ettiler. Semerkant valisi Harezm'e kadar çekilmek zorunda kaldı. Gelişmeleri takip eden Melikşah, derhal ikinci Türkistan seferine çıktı. Semerkant'a yaklaştığında, asilerin başı olan Yakub Tekin, Yedisu'ya (Atbaş) kaçtı (482/1090). Böylece sınırlarını Altay Dağlarından Akdeniz kıyılarına kadar genişleten Melikşah, İsfahan'a, oradan da Bağdat'a hareket etti.⁵⁸³

Melikşah'ın koltuğuna iade ettiği Ahmed Han, İsmailî mezhebine meyledince, ulema tarafından idama mahkûm edildi (18 Cemâziyelâhir 488/25 Haziran 1095). Sonra sırasıyla; I. Mesud b. Muhammed (488-490/1095-1097), Süleyman Tegin b. Davud, I. Mahmûd (490-492/1097-1099) ve Harun Tegin hükümdar oldu. Mâverâünnehr hâkimi Harun, Melikşah'ın varisleri arasındaki kavgadan faydalanarak Tirmiz'i ele geçirdiyse de bir süre sonra Sultan Sencer tarafından esir edilerek idam edildi (2 Şaban 495/22 Mayıs 1102). Böylece Selçuklular, Mâverâünnehr ve Fergana'ya tekrar hâkim oldular. Sencer, II. Muhammed'i Batı Karahanlıların başına getirdi (495-524/1102-1130). Dönemin sikkelerinde Sencer'in adına da yer verilmiştir.⁵⁸⁴ Ancak Sencer ile arası açılınca, Selçuklu sultanı Semerkant'a girerek idareye el koydu (524/1130).⁵⁸⁵ Sonra sırasıyla; Hasan b. Ali (ö.526/1132), II. Muhammed'in kardeşi İbrahim ve nihayet II. Muhammed'in üçüncü oğlu ve kendisinin yeğeni olan II. Mahmûd'u (526-536/1132-

⁵⁸¹ İbnü'l-Esîr, X, 171 vd; Sem'ânî, الكاسانى maddesi; Barthold, a.g.e., s.338; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 263; Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 408; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 562; Algül, IV, 153; Gürün, I, 277 vd; Ünlü, *İslâm Tarihi*, s. 363; Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuklular", *İA*, X, 372.

⁵⁸² Köymen, Mehmet Altan, *Nizâmü'l-Mülk-Siyâset-nâme*, Ankara, 1999, s.89.

⁵⁸³ İbnü'l-Esîr, X, 173-175; Barthold, *Türkistan*, s.338; Algül, IV, 153; Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 372; Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 408; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s.148; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.152-154; Barthold olayı biraz farklı aktarır. Buna göre Melikşah; Buhara'ya girince Yakub kaçtı ve Fergana yoluyla Atbaş'a gitti. Sultan, Semerkant'ı tekrar zapt ederek emirini olara bıraktı ve kendisi de Özkend'e gitti. Bkz. Barthold, a.g.e., s.338 vd.

⁵⁸⁴ Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 409.

⁵⁸⁵ Gürün, I, 278; Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 409.

1141) büyük kağan olarak atadı. II. Mahmûd, Hocend dolaylarında yapılan savaşta; Karluk, Yağma, Kanglı ve Oğuz bakiyelerini yanına alan Karahıtaylar'a yenilerek Semerkant'a çekildi (Ramazan 531/Haziran 1137). Ardından Karluklara karşı Sencer'den yardım istedi. Karluklar ise Karahıtayların açık desteğini aldılar. Tarafların Katvan bozkırlarında yaptığı savaşta, Sencer ve II. Mahmûd ağır bir yenilgi alarak Horasan'a çekilince, Mâverâünnehr bölgesi Karahıtay hâkimiyetine girdi (5 Safer 536/9 Eylül 1141).⁵⁸⁶ Fergana halkının bir kısmı, putperest Karahıtaylardan kaçarak İslâm dünyasının çeşitli yerlerine göç etmek zorunda kaldı.⁵⁸⁷ Böylece Selçuklular, 411/1020 ve 536/1141 yılları arasında Mâverâünnehr'e, Melikşah'ın 481/1088 Özkend seferinden, Katvan yenilgisine kadar da Fergana topraklarına hâkim oldular.⁵⁸⁸

G. Karahıtaylar ve Naymanlar

Karahıtaylar ve Naymanlar, birbirlerine düşman olan iki Moğol kavmidir. Karahıtayların bölgeyle ilişkileri Doğu Karahanlılar ile başlar. Şöyle ki; Kaşgar hâkimi Ahmed b. Hasan, halife Müstazhir'den istediği beratı alınca⁵⁸⁹, Doğu Karahanlı devletini Selçuklu sultanından kurtarmış oldu. Ahmed, takriben 522/1128'de batıya ilerleyen Moğol kavmi Karahıtaylarla savaştı ve onları mağlup etti.⁵⁹⁰ Ancak onun ölümü (muhtemelen 535/1141), Doğu Karahanlılar için sonun başlangıcı oldu. Çünkü oğlu II. İbrahim (535-553/1141-1158), Karluklar, Oğuzlar ve Kanglılar tarafından tehdit edilince, Karahıtayları (518-607/1124-1211) yardıma çağırды. Fakat bu söylemle şehre giren Karahıtay hükümdarı Gürhan, Balasagun'u işgal ettiğini açıkladı. Böylece, Horasan, Mâverâünnehr ve Fergana'da dört yüzyılı aşkın süre devam eden Müslüman-Türk hâkimiyeti, Moğol kökenli Karahıtaylıların eline geçti. II. İbrahim ise İlig-i

⁵⁸⁶ İbnü'l-Esir, XI, 81-86; Algül, IV, 46; Gürün, I, 278; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 267; Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2004, s.39 vd; Ünlü, *İslâm Tarihi*, s.363; Sinor, *Erken İç Asya*, s.494; Roux, *Orta Asya*, s.260 vd; Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 376; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, s.562; Barthold, "Karahıtaylar", *İA*, VI, 274; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s.109; Roux, a.g.e., s.261.

⁵⁸⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.40.

⁵⁸⁸ Batı Karahanlı hanedanının durumu için bkz. Gürün, I, 278; Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 409.

⁵⁸⁹ Pritsak, a.g.md., VI, s.261; Genç, a.g.md., *Türkler*, IV, 457.

⁵⁹⁰ Karahıtay tarihi hakkında geniş bilgi için bkz. Taşağıl, Ahmet, "Karahıtaylar", *DİA*, XXIV, 415 vd; Temir, Ahmet, "Moğol (veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler*, VIII, 256 vd; Roux, *Orta Asya*, s.258-261; Barthold, "Karahıtaylar", *İA*, VI, 273-275.

Türkmen⁵⁹¹ sanıyla Kaşgar'a yerleşti ve Doğu Karahanlıları Karahıtaylara tabi olarak yönetmeye başladı. Gürhan, Mâverâünnehr ve Fergana topraklarına askerî birlikler gönderdi. II. İbrahim'den sonra oğlu II. Muhammed, ardından da torunu Yusuf b. Muhammed (ö.Receb 601/Mart 1205) hükümdar oldu.⁵⁹² Ali b. Hasan ise bu dönemde hanedanı Özkend'de temsil etmiştir.⁵⁹³

Tarihler 606/1210'u gösterirken, Fergana siyasî tarihine Moğol-Nayman hükümdarı Güçlüg damgasını vurdu. Cengiz tarafından Moğolistan'dan çıkarılan Naymanlar, batıya göç ederek Karahıtaylara sığındılar. Güçlük, burada Gürhan'a⁵⁹⁴ damat oldu. Ancak zamanla güçlenen Güçlük, Yedisu'nun kuzeyindeki Karlukların da yardımıyla Gürhan'ın Özkend'de sakladığı hazineyi yağmaladı (606/1210). Gürhan, mukavemet gösterdiyse de esir düşmekten kurtulamadı. Böylece Karahıtay devleti siyasî olarak sona erdi (607/1211). Güçlüg, Gürhan'ın siyasî yasak koyduğu Yusuf'un oğlu III. Muhammed'i Doğu Karahanlı hükümdarı sıfatıyla Kaşgar'a gönderdi. Ancak o, daha şehre ulaşmadan, yolda şehrin ileri gelenleri ve beyler tarafından öldürüldü (607/1211). Bunun üzerine Güçlüg, şehre girerek halkı cezalandırdı. Böylece Doğu Karahanlı devleti tarih sahnesinden silinmiş oldu.⁵⁹⁵ Fergana toprakları, bundan böyle Naymanlar ile Harzemşahlar arasında hâkimiyet mücadelesine sahne oldu.

H. Harzemşahlar ve Fergana Kağanlığı

Karahanlı iktidarı; Ali Tegin sülelesinden Hasan Tegin'in oğlu Ali Han'a (551-555/1156-1160), ondan II. Mesud Han'a (574-601/1178-1204), ondan da Özkendli IV.

⁵⁹¹ Cüveynî, II, 15; Özeydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 408.

⁵⁹² Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti*, s.53; Özeydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 408.

⁵⁹³ Anat, Yakup – Almaz, Ahmet, *Karahanlılar Tarihi*, İstanbul, 2003, s.126.

⁵⁹⁴ Gürhan'ın, yukarıdaki paragrafta geçen Karahıtay hükümdarıyla isim ya da unvan benzerliği olduğu, aradaki tarihi fark düşünüldüğünde ortaya çıkar.

⁵⁹⁵ Müneccimbaşı, II, 509-514; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.175; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, I, 26 vd; Özeydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 408; Taşağıl, "Karahıtaylar", *DİA*, XXIV, 416; Barthold, "Karahıtaylar", *İA*, VI, 274; Barthold, *Türkistan*, s.386; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s.109; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.58-65; Roux, *Orta Asya*, s.260; Genç, a.g.md., *Türkler*, IV, 457; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s.142; Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.359; Cüveynî, II, 91 vd; Barthold, 389-391; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.175.

İbrahim b. Hüseyin'e geçti.⁵⁹⁶ İbrahim, Ali b. Hasan ve II. Mesud'un kardeşi olan Fergana hâkimi Hüseyin b. Hasan Tegin'in oğludur.⁵⁹⁷ İbrahim'in adını taşıyan sikkeler 560/1165'ten itibaren Özkend'de, II. Mesud Han henüz iktidarda iken basılmıştır.⁵⁹⁸ Ardından, oğlu I. Osman "büyük kağan" vasfıyla tahta çıktı. Başlangıçta Karahıtaylara tabi olan I. Osman, daha sonra Harzemşah Muhammed b. Tekiş'in müttefiki oldu ve Karahıtaylar'dan Buhara'yı geri aldı (604/1207).⁵⁹⁹ Bu arada Alâeddin Muhammed (596-616/1200-1220), Karahıtayları hem Fergana'da hem de Talas kıyılarında yenilgiye uğrattı (606/1210). Osman, bu tarihten sonra Harzemşahları mağlup eden Karahıtaylara tabi olunca Muhammed, Semerkant'ı ele geçirerek onu idam etti (608/1212).⁶⁰⁰ Muhtemelen Özkend hükümdarı Celâleddin Kadir Han da aynı akıbete uğramıştır.⁶⁰¹ Böylece Batı Karahanlı devleti, Doğu Karahanlılar gibi hemen hemen aynı tarihlerde yıkıldı (608/1212).⁶⁰² Daha sonra Harzemşah, Fergana ve Türkistan emirlerine elçiler göndererek itaatlerini istedi.⁶⁰³ Neticede Fergana'nın güneyi, Mâverâünnehr'in diğer kesimleriyle birlikte Alâeddin Muhammed'in eline geçti.

Ancak bölge, 608/1212 ve 613/1217 yılları arasında Harzemşah Muhammed ile Nayman hükümdarı Güçlüg arasında mücadeleye sahne oldu.⁶⁰⁴ Güçlüg, önceleri Yedisu ve Sir-Deryâ'nın doğusuna hâkim iken, daha sonra Kulca hâkimi Bûzâr'ı (Ozâr⁶⁰⁵) ve hanlarını öldüren Kaşgarlı asileri mağlup ederek konumunu güçlendirmişti. Yine o, Doğu Türkistan'a üç-dört yıl (607-610/1211-1214) boyunca hasat mevsiminde akınlar düzenledi. Muhammed ise aynı dönemde bölgeye sadece kuvvet sevk etti.⁶⁰⁶ Ancak Güçlüg'ün stratejisi netice verdi. Çünkü ülkede kıtlık baş gösterince halk ona

⁵⁹⁶ Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 409; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, s.562.

⁵⁹⁷ Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 269.

⁵⁹⁸ Barthold, a.g.e., s.376; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 270.

⁵⁹⁹ Harzemşahları, bağımsız hale getiren isim Tekiş'tir. (1172–1200) Bkz. Roux, a.g.e., s.263 vd.

⁶⁰⁰ Cüveynî, II, 88-90; İbnü'l-Esîr, XII, 268 vd; Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 410; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, s.562; Gürün, I, 279; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.52-59; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, I, 27-30; Ünlü, *İslâm Tarihi*, s.363; Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti*, s.189; Barthold, *Türkistan*, s.388.

⁶⁰¹ İbnü'l-Esîr, XII, 267; Barthold, a.g.e., s.389; Kafesoğlu, a.g.e., s.189.

⁶⁰² Kafesoğlu, a.g.e., s.189; Barthold, a.g.e., s.389; Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 410; Çiftçi, a.g.tz., s.11.

⁶⁰³ Togan, Zeki Velidi, *Türk Türkistan*, Toprak Dergisi Yay., Beyazıt Matbaası, İstanbul, 1960, s.21.

⁶⁰⁴ Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 376; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, s.562.

⁶⁰⁵ Cüveynî, I, 57 vd.

⁶⁰⁶ Cüveynî, II, 126; Barthold, a.g.e., s.391.

itaat etmek zorunda kalmıştı. Hatta Harzemşah'a bağlı bazı birlikler bile Güçlüğ'ün ordusuna katıldı. Böylece Doğu Türkistan, Kaşgar ve Hoten'deki Müslüman halka yardım edemeyen Muhammed, doğal olarak Fergana'yı da koruyamadı.⁶⁰⁷ Yine o; Şâş, İsficab, Kâsân ve Ahsîkes'te oturanlar başta olmak üzere bölge halkından güney-batı istikametine doğru göç etmelerini istemiş, sonra da düşmanın eline geçer endişesiyle buraları tahrip ettirmiştir. Yine de 610/1214'e kadar yazları Semerkant'a gelerek bölgedeki siyasî konjonktürü elinde tutmaya çalıştı.⁶⁰⁸ Fergana'nın Türk sınırındaki şehri Kâsân'ın⁶⁰⁹, bu dönemde düşman saldırılarına maruz kalması muhtemeldir.⁶¹⁰ Fakat bu mücadele uzun sürmedi. Çünkü Moğollar, Cengiz liderliğinde batıya, Harzemşah Muhammed ve Güçlüğ'ün hâkimiyet sahasına doğru hızla ilerlemekteydi.

Moğollara geçmeden önce Fergana kağanlığından bahsetmek yerinde olacaktır. Karahanlı hanedanı, Katvan savaşının (536/1141) ardından, başkenti Özkend olan bir kağanlık kurmayı başarmıştı. Hüseyin b. Hasan Tegin (ö.Receb 551/Eylül 1156), bu oluşumun ilk hükümdarıdır.⁶¹¹ Ölümünün ardından oğlu Togan/Tuğrul Han Mahmud (ö.559/1164), sonra da torunu IV. İbrahim hükümdar oldu. Mahmûd'un diğer kardeşi Nasr ise Fergana hükümdarı nasbedildi. Nasr, "Tuğrul Han" unvanıyla 563-568/1168-1173 yılları arasında kendi adına sikke kestirmiştir. Ardından oğlu Tuğrul Hakan Muhammed, Fergana tahtına oturdu. O, 578/1182 yılında adına sikke kestirmiştir. "Uluğ Sultan Kadir Han" sanıyla 606/1210'da Özkend'te tahta çıkan kişi, Muhammed'in ya oğlu ya da kardeşi olmalıdır. Son Batı Karahanlı hükümdarı Osman'ı öldüren Harzemşah Muhammed'in, mutlak itaatini istediği Fergana hakanının ise Kadir Han olması muhtemeldir. Kadir Han, 606-608/1209-1211 yılları arasında Özkend'de adına sikke bastırmıştır. 613/1216'ya kadar Otrar'da hüküm süren ve Nesâ'da, Harzemşah tarafından öldürülen Osman'ın yeğeni Taceddin Bilge Han da muhtemelen

⁶⁰⁷ Barthold, *Türkistan*, s.392.

⁶⁰⁸ İbnü'l-Esîr, XII, 303 vd; Kazvînî, *Âsâr*, s.244; Taneri, Aydın, *Harezmşahlar*, Ankara, 1993, s.37; Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 376; V. Minorsky, "Kutlug Han", *İA*, VI, 1053; Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.359; Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti*, s.225; Barthold, *Türkistan*, s.392.

⁶⁰⁹ Yâkût, *Buldân*, IV, 430.

⁶¹⁰ Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.144.

⁶¹¹ Hüseyin, unvanında Türk kelimesi bulunan (Alp Kılıç Tonga Bilge Türk Tuğrul Hakan) ilk Karahanlı hükümdarıdır. Bkz. Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 410; Genç, a.g.md., *Türkler*, IV, 457.

Fergana Karahanlı hanedanına mensuptur. Fergana kağanlığı, behemehal Moğol istilasına kadar varlığını sürdürmüştür.⁶¹² Sikkelere göre; 602/1205 yılında Merginân'a hâkim olan Kutlug Toga Han ile XIII. yüzyıl başlarında hükümete bulunan Ulug Han'ın da Fergana koluna mensup Karahanlılardan olması ihtimal dâhilindedir.⁶¹³

⁶¹² Algül, IV, 47; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, I, s.30; Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 410; Genç, a.g.md., *Türkler*, IV, 457; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 270; Gürün, I, 279; Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.138.

⁶¹³ Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 270.

III. MOĞOL İSTİLASI ve SONRASINDA BÖLGENİN SİYASÎ DURUMU

Bu dönemde Moğollar ve Çağatay Hanlığı, Fergana siyasî tarihine damgasını vururken yukarıda geçen Harzemşahlar, Karahıtaylar, Fergana Kağanlığı ve Naymanlar ise diğer aktörler olarak sıralanırlar. Moğol istilası esnasında Yedisu'da, hakanı II. Arslan Han (ö.618/1221), başkenti ise Kayalığ/Kayalık olan bir Karluk devleti mevcuttu. Bunlar, büyük olasılıkla Harzemşahlardan kaçan Fergana Karahanlılarıdır. 608/1211'e kadar Karahıtaylara tabi olan II. Arslan Han, bu tarihte Gürhan'ın naibini öldürerek bu duruma son vermiş ve ardında da kendisinden "Sataktay" unvanını aldığı Cengiz Han'a bağlanmıştır. Moğolların büyük kağanı Mengü/Möngke Han (648-657/1251-1259), buna karşılık Arslan Han'ın oğlunu Özkend hâkimi olarak atamıştır.⁶¹⁴

A. Moğollar

Cengiz Han, Uzak Doğu Asya'da verdiği zorlu iç mücadelenin ardından göçebe Moğol kitlelerini birleştirerek güçlü bir imparatorluğun temellerini attı. Sonrasında yönünü batıya çevirdi ve Doğu Türkistan Uygurlarını (605/1209), Yedi-Su bölgesi Karluk hükümdarı Arslan Hanı (607/1211) ve Almalık/Kulca hükümdarı Bûzâr'ı itaat altına aldı. Bu tarihlerde dağılma sürecine giren Selçuklu ve Batı Karahanlı devletleri ise Harzemşahlılar tarafından yıkılmıştı.⁶¹⁵

Harzemşah Muhammed ile Cengiz Han arasındaki ilk diplomatik ilişki 606/1210'lu yıllarda başlar. Harzemşah'ın, 608/1212'de Moğolistan'dan gelen tüccara Otrar'da yaptıkları ve durumun vuzuhu için gönderilen Moğol elçisinin öldürülmesi Cengiz tarafından savaş sebebi sayıldı. Batıya ilerleyen muazzam Moğol ordusuna, Karluk hakanı Arslan Han da katıldı. Bunun üzerine Harzemşah, Fergana geçitlerine ve Sir-Deryâ hattına birlikler yerleştirerek kuzey ve kuzey-doğuyu güvence altına almaya çalıştı. Fakat kendisi, Cengiz'in karşısına çıkmayarak Afganistan'ın doğusuna çekildi ve olacakları uzaktan izlemeyi tercih etti. Bu esnada Moğol ordusu her geçen gün

⁶¹⁴ Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 410; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 270 vd. Bazı araştırmacılara göre Arslan Han, Karahanlı hanedanının bir ferdi değildir. Bkz. Genç, a.g.md., *Türkler*, IV, 457.

⁶¹⁵ Lewis, *Tarihte Araplar*, s.206; Temir, a.g.md., *Türkler*, VIII, 259.

yaklaşıyordu.⁶¹⁶ Moğol komutanı Cebe Noyan, Çungarya ve Doğu Türkistan'ı geçerek Kaşgar ve Hoten üzerinden Pamir'e ulaştı. Cengiz'in küçük oğlu Çağatay, İrtiş Nehri kaynağından hareketle Balkaş Gölü'nün kuzeyine doğru ilerledi. Büyük oğlu Çuçi ise Kaşgar, Ūş ve Hokand üzerinden Mâverâünnehr'e ulaştı (613/1217). Yine Cebe 614/1218'de, Fergana ve Mâverâünnehr'in doğusuna hâkim olan Güçlüg'ü öldürerek Nayman devletine son verdi. Çin vakayinamelerinde, Ahsîkes ve Kâsân beyi olarak geçen Ho-si-may-li (İsmail) de aynı yıl içerisinde Moğollara tabî olmuştur.⁶¹⁷

Cengiz, Eylül 615/1219'da bizzat harekete geçerek yerle bir ettiği Sayram/İsficâb ve Otrar/Fârâb üzerinden Sir-Deryâ'ya ulaştı. Daha sonra Moğollar sırasıyla; Suğnak, Barçınlîğ-kent, Cend, Özkend ve Fenaket şehirlerini savaşıarak ele geçirdiler. Cengiz, 616/Ocak 1220'de Buhara'yı kuşatarak, 10 ya da 16 Şubat'ta şehri ele geçirdi. Sonrasında, Muhammed'in karargâh şehri olan Semerkant'ı işgal etti (17 Mart 1220). Akabinde Çuçi, Cend önlerine geldi ve kısa sürede şehri zaptetti (20 Nisan 1220). Karşısında herhangi bir siyasî ve askerî güç bulamayan Cengiz, Benâket'i ele geçirdikten sonra Hocend ve Fergana üzerine 50.000 işbirlikçi kuvvet eşliğinde 20.000 kişilik bir ordu sevk etti. Bu ordu, bölgeyi zorlanmadan ele geçirdi. Böylece Mâverâünnehr'in işgali tamamlanmış oldu (1220 sonbaharı). Fergana, Moğollar adına XIII. yüzyılda bir süre Mahmud ve oğlu Mesud Yalvaç tarafından idare edilmiştir.⁶¹⁸

Hocend düşerken bin civarında Hocendli, Moğol oklarının ulaşamayacağı uzaktaki bir Sir-Deryâ adasına sığınmıştı. Moğollar, savaş esirlerine taş parçaları döşeterek adaya kadar bir yol yaptırmaya çalışmışlarsa da başarılı olamadılar. Bir süre sonra adadan ayrılan küçük bir birlik, kayıklara binerek düşmanın öfkeli bakışları

⁶¹⁶ İbnü'l-Esîr, XII, 361-363; Roux, *Orta Asya*, s.300.

⁶¹⁷ İbnü'l-Esîr, XII, 389; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 562; Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti*, s.253; Aka, İsmail, *Timurlular*, Ankara, ts, s.1; Esin, a.g.md., *DİA*, II, 180 vd.

⁶¹⁸ İbnü'l-Esîr, XII, 363-370; Hemedânî, Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'u'-Tevârih*, Beyrut, 1983, s.215; Roux, *Orta Asya*, s.300; Barthold, *Türkistan*, s.392; Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 376; Minorsky, "Kutlug Han", *İA*, VI, 1053; Asım, Necip, *Celâlüttin Harezemşah*, İstanbul, 1934, s.31; Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.359.

altında nehirde ilerlemeye başladı. Adı Timur Melik olan birliğin lideri, muhtemelen tek başına Cend yakınında kıyıya çıktı ve buradan Gürgenç'e ulaştı.⁶¹⁹

Bütün bu olup bitenler, dünyanın en güzel ve mamur topraklarında yaşayan Taşkent, Sayram ve Fergana ahalisini, Mâverâünnehr'in çeşitli yerlerine ve Horasan'a göç etmek ve buralara yerleşmek zorunda bırakmıştır.⁶²⁰

Yakaladığı başarıyı sürdürmek isteyen Cengiz, Cebe ve Sübötey isimli komutanlarını Harzemşah topraklarına yolladı.⁶²¹ Neticede Moğollar; dört yıl içerisinde Nişabur, Rey, Kazvin ve Hemedan'ı ele geçirip Kafkasya'yı aşarak Gürcüleri mağlup ettiler. Sonra sırasıyla Alanları ve Kalka Savaşı'nda çarpıştıkları Rusları yenilgiye uğrattılar (619/31 Mayıs 1222).⁶²² Böylece Cengiz'in sağlığında sınırlar; Seyhun'un güneyi, Aral ve Hazar göllerinin kuzeyinde kalan bütün topraklar ile İdil-Don vadileri ve Batı Sibirya'dan Karadeniz'in kuzeyine kadar uzandı.⁶²³

Alâeddin Muhammed'in oğlu Celaleddin, Harezmi'yi ele geçirip Moğollara karşı bazı başarılar kazandı. Cengiz Han'ın üç oğlu Çuçi, Çağatay ve Ögedey⁶²⁴ tarafından kuşatılan Hive yakınındaki Harezmi başkenti Gürgenç/Urgenç'i Moğol kuşatmasından kurtarmaya çalıştı. Bunun üzerine Cengiz Han, Celaleddin ve ona sempati duyanlara bir mesaj olması açısından Horasan, Baktra ve bütün Afganistan'da büyük bir katliam yaptı. Komutanlar arasındaki anlaşmazlık sebebi olan Urgenç, daha sonra Ögedey tarafından ele geçirilmiştir (Safer 618/27 Mart-24 Nisan 1221).⁶²⁵

⁶¹⁹ Cüveynî, I, 71-73; Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti*, s.258 vd; Özdemir, "Cengiz İstilas", *Türkler*, VIII, 318; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.189.

⁶²⁰ İbnü'l-Esir, XII, 361-371; Yâkût, *Buldân*, I, 179; III, 308 vd, IV, 253; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.373.

⁶²¹ Sıgnak, Eşnas, Zamûk, Nur, Cend ve Benaket gibi müstahkem şehirler kendiliğinden teslim oldu. Bkz. Cüveynî, I, 68 vd; Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti*, s.257; Güngör, *Tarihte Türkler*, s.155.

⁶²² İbnü'l-Esir, XII, 387 vd; Özdemir, H. Ahmet, "Cengiz İstilas", *Türkler*, VIII, 316; Barthold, a.g.e., s.444; Turan, a.g.e., s.373; Ağaldağ, Sebahattin, "Moğol Devleti", *Türkler*, VIII, 272; Roux, a.g.e., s.181 vd, 188, 299 vd; Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi* (çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket), İstanbul 2001, s.301.

⁶²³ Duğlat, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî* (çev. Osman Karatay), İstanbul, 2006, s.59.

⁶²⁴ Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTKB, Ankara, 1991, s.I.

⁶²⁵ Ağaldağ, a.g.md., *Türkler*, VIII, 272; Barthold, "Çağatay Hanlığı", *İA*, III, 266; Roux, *Orta Asya*, s.301.

B. Çağatay Hanlığı

Moğol imparatorluğu, Cengiz'in ardından (ö.624/1227) varisleri arasında paylaşıldı. Buna göre; batı toprakları Çağatay tarafından, "kağan" Ögedey'e bağlı olarak yönetilecekti. Çağatay Hanlığı, Türk topraklarında kurulan bir Moğol devletidir. Onlar; Çinlileşen Kubilaylılar, İrânlılaşan ve İslâmlaşan Hülâgülerden ayrı olarak XV. yüzyıla kadar İli ve Talas arasında, bozkır insanı olma vasıflarını korumuşlardır.⁶²⁶ Çağatay (624-639/1227-1242), kardeşleriyle birlikte babasının Çin (607-612/1211-1216) ve Harezmşah (616-621/1219-1224) seferlerine katıldı. Sind nehri savaşının ardından Harezmşah Celaleddin'i takip görevi verilen Çağatay, babasının ölümünden sonra hiç bir sefere katılmadı. 626/1229'da amcası Ötçigin ile birlikte, Cengiz'in sağlığında veliaht seçtiği Ögedey'i hükümdar olarak tanıdı. Bu yıllarda bazen kağanın sarayında, bazen de sorumlu olduğu bölgede çalışmalarını sürdürdü.⁶²⁷

Cengiz, Çağatay'a doğuda Uygur topraklarından batıda Buhara ve Semerkant'a kadar olan geniş bir coğrafyanın idaresini bırakmıştı. Buradan, Fergana vadisinin de egemenliği altında olduğu sonucuna varılabilir. İstilanın, bütün acımasızlığıyla sürdüğü bu dönemde bile Moğollara tabi devletçiklerin idaresi, yerel hanedanlar tarafından yürütülmüştür. Ancak bu hanedanlar görünüşte Çağatay'a bağlı olsalar da, Moğol yasalarına göre aslında "kağan" adına idare ediliyorlardı. Meselâ; 636/1239 Buhara isyanında, Çağatay'ın adı kaynaklarda geçmezken, makarrı Hocend olan Mâverâünnehr valisi Mahmud Yalavaç'ın, kağan adına bu isyanı bastırıldığı kaydedilir. Çin sınırından, Buhara'ya kadar uzanan ve aralarında Fergana'nın da bulunduğu topraklar, Ögedey'in ölümünden sonra kağan olan Yesü Möngeke namına, Mahmûd Yalavaç'ın oğlu Mesud tarafından idare edilmiştir.⁶²⁸ Kağan Möngeke'nin ölümüyle başlayan taht mücadelesi sonunda Çağatay'ın torunlarından Algu; Harezm, Mâverâünnehr, Fergana ve Afganistan toprakları üzerinde Çağatay Hanlığını kurdu (662/1264).⁶²⁹ Çağatay hanedanı, ileriki yıllarda bu coğrafya için içte ve dışta hâkimiyet mücadelesi

⁶²⁶ Ağaldağ, a.g.md., *Türkler*, VIII, 275.

⁶²⁷ Barthold, "Çağatay Hanlığı", *İA*, III, 266.

⁶²⁸ Barthold, a.g.md., *İA*, III, 267; Güngör, *Tarihte Türkler*, s.155; Ağaldağ, a.g.md., *Türkler*, VIII, 276.

⁶²⁹ Roux, *Orta Asya*, s.324 vd; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s.141. s.185; Ağaldağ, a.g.md., *Türkler*, VIII, 275 vd.

vermiştir.⁶³⁰ Neticede Çağatay Hanlığı'nın, XIV. yüzyıl itibarıyla Fergana toprakları üzerinde tam bir egemenlik kurduğu söylenebilir.

Buraya kadar VIII ila XIII. yüzyıl Fergana siyasî tarihi ele alınmıştır. Bölümü tamamlamadan önce Fergana'dan binlerce kilometre uzakta yer alan Mısır'da, X. yüzyıl ortalarında kurulan Fergana menşeli "İhşidoğulları" devletine de kısaca değinilecektir.

Abbasî merkezî otoritesinin zayıfladığı bir dönemde, Fergana hükümdar ailesine mensup Muhammed b. Tuğc/Togaç (323-334/935-946)⁶³¹, Mısır, Suriye ve Filistin'de ikinci Türk devletini kurdu (323-358/935-969).⁶³² Dedesi Cuff, Mu'tasım'ın hizmetine giren bir Türk komutanıydı.⁶³³ O, yaşadığı bir dizi olaydan sonra Abbasî halifesi Râzî Billâh tarafından Mısır valiliğine atandı (321/933).⁶³⁴ 321-324/933-936 yılları arasında Mısır'a saldıran Fatımîlerle mücadele etti. O, halife Râzî Billâh'tan 327 yılı Ramazan (939 Haziran) ayında "ihşid" sanını aldı ve Mısır ile Suriye minberlerinde bu unvanla anıldı. Bu tarihten sonra, kurmuş olduğu devlet "İhşidiler" olarak isimlendirildi.⁶³⁵ Bazı kaynaklara göre ihşid; "melikü'l-mülûk" yani "melikler meliki" anlamına gelir.⁶³⁶ Fakat bir süre sonra merkez ile ilişkileri bozuldu. Bazı gelişmeler sonunda; Suriye, Mekke ve Medine savaşız olarak Muhammed'in eline geçti (330/941).⁶³⁷ Dimeşk'te vefat eden Muhammed'in naşı, daha sonra Kudüs'e nakledilmiştir (24 Zilkade 339/Mayıs 946).⁶³⁸

⁶³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Roux, *Orta Asya*, s.325 vd; Ağaldağ, a.g.md., *Türkler*, VIII, 276.

⁶³¹ Spuler, Bertold, *The Age of The Caliphs*, America 1995, 71; Cahen, *Anadolu'da Türkler* (çev. Yıldız Moran), s.26; Hitti, II, 716.

⁶³² Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.167.

⁶³³ Cuff hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Hasan, IV, 37.

⁶³⁴ Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf, *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât* (neş. Rhuven Guest) Kahire, ts., s.288.

⁶³⁵ Hasan, IV, 37-39; Hitti, II, s.716; Ağırakça, Ahmet, "İhşidiler", *DİA*, XXI, 551; Özkuyumcu, a.g.md., *Türkler*, V, 42; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, I, s.11 vd; Güngör, *Tarihte Türkler*, s.72; İbn Tagrıberdi, III, 235 vd; Hitti, II, 716. İran şahına "Kısra", Bizans imparatoruna "Kayser" denildiği gibi, Fergana hükümdarına da "İhşid" unvanı verildi. Bkz. Hasan, IV, 37. Togan kelimeyi "Akhşid-Oğulları" olarak latinize eder. Bkz. Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.178. Bazılarına göre halife, ona bu unvanı Fatimileri püskürttüğü 324/936'da vermiştir. Bkz. Kindî, a.g.e., s.287 vd; Hasan, IV, 39.

⁶³⁶ İbn Tagrıberdi, III, 236 vd, 252.

⁶³⁷ Hasan, IV, 40.

⁶³⁸ İbnü'l-Esîr, VII, 533; İbn Tagrıberdi, *Nücüm*, III, 301; Kindî, a.g.e., s.293; Miskeveyh, II, 104. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan, Hasan İbrahim, *Târîhü'd-Devleti'l-Fâtimiyye*, Kahire, 1981, s.93; İbn Tagrıberdi, *Nücüm*, IV, 30-34; İyâs el-Hanefî, Muhammed b. Ahmed, *Bedâiu'z-Zuhûr fî Vekâii'd-Duhûr*, Kahire, 1982, I, 184-186; Hasan, IV, 42, 44 vd; Güngör, *Tarihte Türkler*, s.73; Becker, C.H., "İhşidiler", *İA*, V-2, 945.

İhşidoğulları'nın idarî yapısı, Orta Asya idarî anlayışından biraz farklıdır. Şöyle ki; Orta Asya Türk siyasî oluşumlarında ülke toprakları, hanedan ailesinin ortak malı olup hanedanın ileri gelenleri arasında paylaşılmaktaydı. Ancak Muhammed, devleti hanedan mensupları arasında paylaştırmaktansa, görev sıralarını belirleyerek daha sağlığında, bunu vali ve komutanlarına onaylatma yoluna gitmiştir. Ancak o, Orta Asya Türk devlet geleneğine uygun olarak küçük yaşta olan oğullarına bir nevi “atabeg” konumunda olan Kâfûr'u vasî tayin ederek, bu uygulamayı Mısır'a taşımıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
FERGANA BÖLGESİNDE EKONOMİK HAYAT

Fergana vadisi ve yakın havzası; Orta Asya, Çin ve Hint topraklarını, Horasan üzerinden batıya bağlayan stratejik bir noktada yer alıyordu. Bu nedenle bölgeye hâkim güçler, ticarî ve ekonomik hayatı canlı tutabilme adına bazı icraatlarda bulunmuşlardır. Bu bağlamda; Göktürk kağanları ve Selçuklu sultanları, ticaret kervanları hazırlıyor ve ticaret yollarını açık tutmak için bölgeye askerî seferler düzenliyorlardı.¹

Coğrafyanın, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri ona ayrı bir önem kazandırmış, bölgede; ziraat ve hayvancılık, ticaret ve sanatsal faaliyetler ekonomik hayatın en önemli saçıyaklarını oluşturmuştur. Ancak ekonomiye bunlardan hangisinin daha büyük katkısının olduğunu kestirmek güçtür. Çünkü Fergana; deniz seviyesine yakın olmasının getirdiği pozitif iklim koşullarıyla, etrafını çepeçevre saran dağlarıyla, geniş ve verimli vadisiyle, sayısız otlaklarıyla, içerisinde türlü meyve ve ağacın bulunduğu ormanlarıyla ve bu alanlarda yaşayan çok sayıdaki evcil ve vahşi hayvanıyla ziraat ve hayvancılık bakımından zengin bir yapı arz etmekteydi. Ziraat ve hayvansal ürünler, ihraç kalemleri arasında önemli bir yere sahipti. Mesela, Kend-Badem şehrinin bademleri Hindistan ve Hürmüz'e kadar ihraç ediliyordu.

Fergana vadisi ve dağları, zengin ve kaliteli yeraltı madenlerine sahipti. Çıkartılan madenler hammadde halinde satıldığı gibi, Fergana'nın mahir ustalarının ellerinde başta silah olmak üzere çeşitli madenî eşyalar haline getirilerek de pazarlanmaktaydı. Mesela; Selçuklular döneminde açılan yeni maden ocakları sayesinde silah imalatı, kalite ve üretim potansiyeli açısından büyük gelişmeler gösterdi.² Sencer döneminde, yumuşak olduğundan kolayca işlenebilen Fergana demiri, Mînk ve Mersümende zanaatkârlarınca şekillendirilerek çok çeşitli ve ilginç demir aletler, silahlar ve madenî eşyalar olarak Horasan'ın tamamı ve başta Bağdat'a olmak üzere farklı İslâm diyarlarına ihraç edilmekteydi.³

¹ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.353.

² Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.313.

³ İbn Havkal, a.g.e., s.506 vd; İstahrî, a.g.e., s.334; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.241; Barthold, *Türkistan*, s.104; Algül, IV, 470; Ünlü, *İslâm Tarihi*, s.508; Yazıcı, Nesimi, a.g.e., s.312; Günay-Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, s.283.

Bunun yanında Çin, Afganistan ve kuzeydeki Türk illerinden Fergana'ya ithal edilen bazı ürünler de mevcuttu. Büyük ve küçükbaş hayvanlar, demir, gümüş, renkli ve kıymetli taşlar, köleler, kaplan derileri ve hemcinslerine nazaran daha kaliteli ve pahalı olan Tibet miski bunlar arasında zikredilebilir.

İpek Yolu güney ayağının topraklarından geçtiği bölge, bu bakımdan canlı bir ticaret güzergâhıydı. Fergana'dan geçen bu tarihi yolun, Çin'e uzanan kesiminde büyük küçük ufaklı pek çok yerleşim birimi kurulmuştu. Bu da sadece ticarî ve ekonomik değil, aynı zamanda ilmî, kültürel ve sanatsal anlamda da direkt etkileşimi beraberinde getirmiştir. Çinlilerden öğrenilen çeşitli sanatlar ve Fergana insanının doğuya taşıdığı kültürel objeler örnek olarak gösterilebilir. Farklı kültürlerle yoğrulan Ferganalı sanatkâr, mimar ve mühendisler Mâverâünnehr, Horasan, Mısır ve Anadolu'da alanlarıyla ilgili pek çok eserler vermişlerdir.

I. ZİRAAT ve HAYVANCILIK

Mâverâünnehr bölgesi; bereketli toprakları, temiz havası, tatlı suyu, ehli hayvanların bolluğu, altın başaklı ekinleri, lezzetli ve hoş meyveleri ile dünyanın en güzel yerlerinden birisiydi. Bu sebeple tarihte açlık, sefalet ve ölümün kol gezdiği zor dönemlerde bile bölge halkı bu sıkıntılara düşer olmamıştır.⁴ Arpa, buğday, her cins üzüm, incir, nar, elma, armut, ayva, kayısı, şeftali, dut, karpuz, kavun, en iyi cins salatalıklar, leblebi, pirinç ve tütün yetiştirilen ürünler arasında yer almaktaydı.⁵

Mâverâünnehr'in doğu ve kuzeydoğusunu teşkil eden Fergana ise -orta kesimleri çöl olsa da- Orta Asya'nın en verimli topraklarından birisine sahipti.⁶ Etrafı yüksek rakımlı olmasına karşın yerleşim birimlerinin deniz seviyesine yakın oluşu⁷ ve Sir-Deryâ'nın kolları tarafından sürekli beslenen verimli vadi toprağı⁸ Fergana'da üzüm, ceviz, elma, gül, menekşe, güzel kokulu yabancı bitkiler ve yaban fıstığı gibi çok çeşitli mahsullerin yetişmesine imkan tanımış⁹, bu durum ekonomik hayatta tarım ve hayvancılığı ilk sıralara taşımıştır. Öyle ki bölgede, M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren ziraat faaliyetleri yapıldığı tahmin edilmektedir.¹⁰ Chang-Chien, seyahatnamesinde Fergana ahalisinin M.Ö. 128'li yıllarda ziraatla uğraştığını kaydeder.¹¹ Yine Çin kaynaklarına göre Parslar döneminde Fergana halkı, ziraat ve ticaretle uğraşan bir sekene idi.¹²

İleri ziraat ve sulama teknikleri kullanılan Fergana'da, birçok nokta mamur köy ve kasabalarla birbirine bağlanmıştı.¹³ İbn Havkal, burada pek çok köy olduğunu, tarım

⁴ Yâkût, *Buldân*, IV, 253 vd; Sâmî, VI, 4140; Barthold, "Mâverâü'n-Nehr", *İA*, VII, 408 vd; Barthold, a.g.e., s.67; İstahrî, a.g.e., s.287.

⁵ Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, Beyrut, 1987, IV, 431.

⁶ XX. yüzyıl Fergana'sında yetiştirilen ziraat ürünleri için Bkz. *TA*, XVI, 250, Ankara 1968.

⁷ Özellikle Sir-Deryâ'nın güneyine düşen vadinin rakımı ortamala 200 m.dir.

⁸ Alpagu, a.g.md., *Türkler*, VIII, 572. Nehrin kolları sulama açısından ondan daha önemli rol oynarlar. Amu-Deryâ'nın aksine, deltasında geniş bir münbit arazi yoktur. Bkz. Barthold, "Sir-Deryâ", *İA*, X, 567.

⁹ Yâkût, *Buldân*, IV, 253.

¹⁰ Jusubaliev, a.g.tz., s.13.

¹¹ Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 558; Jusubaliev, a.g.tz., s.14.

¹² Ögel, Bahaeddin, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1991, s.79, 177; Durmuş, İlhami, *İskitler (Sakalar)*, Ankara, 1993, s.79.

¹³ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.357.

arazilerinin ise geniş bir alana yayıldığını kaydeder.¹⁴ Vahşi doğada, kendiliğinden yetişen ağaçlar vardı. Meselâ, VIII ila X. yüzyıllar arasında vadinin kuzey uçlarına değin uzanan ormanlarda ceviz, kayısı, yaban elması ve akça ağaçları görülmekteydi.¹⁵

Mâverâünnehr'in Soğd, Uşrûsana, Fergana ve Şâş kûrelerinin iç kesimlerinde, Horasan, Toharistan ve Harezmi bölgelerine yetecek miktarda meyve üretilirdi. Öyle ki, ihtiyaç fazlası hayvanlara yem olarak verilirdi.¹⁶ Fergana'da hububat, özellikle de buğday, arpa ve pirinç X. yüzyılda rekoltenin ilk sıralarında yer alırken bunu pamuk ve ham ipek¹⁷ takip ediyordu. Bölge, üzüm şarabıyla da ünlüydü. On altı cins üzüm yetiştiriliyordu. Ovalarında ve düz yerlerinde kavak, çınar ve karaağaç gibi ağaçların yanı sıra elma, armut, şeftali, kayısı, fıstık, badem, incir ve nar gibi meyve ağaçları da mevcuttu. Yöreyle has olup, tatlı ve gıdalı taneler veren bir cins süpürge otu, içinde bir süvari saklanacak kadar uzardı.¹⁸

Sir-Deryâ'yı besleyen çoğu ırmağın suyu sadece kışın Sir-Deryâ'ya ulaşırdı. Bunlar, halk tarafından ıslah edilerek kumluk araziler tarla, bağ ve bahçeye dönüştürülmüştü. Sir-Deryâ ile Kara-Deryâ arasında "iki su arası" diye isimlendirilen alan, baştan başa bir bahçeyi andırırdı. İsfârâ ile Sûh nehirlerinin arası "iki su arası" kadar güzel değilse de havası daha mülayim olup, ziraat ve hayvancılığa elverişliydi.¹⁹ Hocend'in çevresinde çok sayıda tarla, bağ ve bostan mevcuttu. Nar ağaçları pek çoktu.²⁰ Burası, narının tadı ve iriliği ile ün yapmıştı. Semerkant elması (sîb-i Semerkant) denildiği gibi, Hocend narı (enâr-ı Hocend) da denilirdi. Ancak Merginân narı ondan daha güzeldi. Hocend bahçelerinde yetişen diğer meyveler de olağanüstü lezzetliydi.²¹ Buraya bağlı Kend-Badem şehrine, bademi bol ve lezzetli olduğu için bu ad

¹⁴ İbn Havkal, a.g.e., s.513.

¹⁵ İbn Havkal, a.g.e., s.474; Agacanov, a.g.e., s.92.

¹⁶ Kazvîni, *Âsâr*, s.224; İbn Havkal, a.g.e., s.465; Bâbur, I, 1; Yazıcı, a.g.md., *DİA*, XII, 375.

¹⁷ Jusubaliev, a.g.tz., s.68. Fergana'da, 1930'a kadar pamuk ve ipek üretimi hakkında bkz. Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 564.

¹⁸ Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 375; Jusubaliev, a.g.tz., s.14; Ekber-Ahmet, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, s.77; Bâbur, I, 1; Sâmi, V, 3394; İbn Havkal, a.g.e., s.474.

¹⁹ Sâmi, V, 3393.

²⁰ İbn Havkal, a.g.e., s.511; Minorsky, *Hudûd*, s.115 (23b).

²¹ Bâbur, I, 3.

verilmişti. Kabuğu elle dahi kırılabilen²² bu badem, Hindistan ve Hürmüz'e ihraç edilirdi.²³ Özkend'in bağları, bostanları ve akarsuları mevcuttu.²⁴ İsfara'da akarsular ve çok sayıda meyve bahçesi bulunur, bahçelerinde şeftali ve özellikle de badem ağacı yetiştirilirdi.²⁵ Merginân'ın mahsulü boldu, nar ve eriği olağanüstüydü. Burada dânekelân denilen ve tatlılık ile mayhoşlukta Semnan narına tercih edilen bir cins nar yetiştirilirdi. Merginân'ın seyhânî/sübhânî denilen eriği de çok lezzetliydi. Bu eriğin çekirdeği çıkarıldıktan sonra içine badem konulup kurutulurdu. Endican ırmağı, Ūş mahallelerinden geçerek Endincan'a ulaşırdı. Bu ırmağın iki yakasında pek çok bağ bulunurdu.²⁶ Endican'ın hububat ve meyvesi boldu, kavun ve üzümü güzeldi. Kavun zamanında tarladan kavun satmak adet değildi. Ayrıca yörede Endican naşpatisinden daha kaliteli bir naşpati yoktu.²⁷ Sîket, büyük bir yerleşim birimi olup ceviz üretimiyle meşhurdu. Burada çok sayıda ceviz ağacı vardı. Çarşılarında bazen 1000 ceviz, bir dirheme satın alınabilirdi.²⁸ Ahsîkes kavunu, meşhur Buhara kavunundan bile lezzetliydi.²⁹ Bahçeleri, şehrin etrafında iki fersahlık bir alana yayılmıştı. Ahsîkes'in güneyinde, Sir-Deryâ'nın karşı sahilinde bir merhale boyunca çayır ve meralar uzanırdı. Arka planda ise bir günlük mesafeye kadar kumluk bir alan bulunurdu. Kubâ'nın bahçe, tarla ve suları, Ahsîkes'inkinden çoktu.³⁰ Anlaşılan Sir-Deryâ ve ona bağlı ırmaklar yakın çevrelerine doğal bir güzellik ve canlılık kazandırırken, havzanın dışında kalan saha Orta Asya'nın step, bozkır ve çöl karışımı karasal iklimine teslim olmuştur.

Fergana dağları gül, menekşe ve çeşitli çiçeklerle kaplıydı.³¹ Ūş arazisi çok verimliydi ve sulak idi.³² Ūş menekşesi çok güzeldi. Şehrin bahçelerinde çok sayıda lale

²² Yâkût, *Buldân*, IV, 482.

²³ Bâbur, I, 3 vd.

²⁴ İstahrî, a.g.e., s.333; İbn Havkal, a.g.e., s.513. Özkend çevresinde; birisi Tibet Dağları'ndan doğan Yabaku, diğeri ise Karluk (Halluk) bölgesinden doğan Barshan nehirleri akardı. Bkz. Minorsky, *Hudûd*, s.116 (24a); Sâmi, II, 1085.

²⁵ Bâbur, I, 3.

²⁶ Bâbur, I, 2 vd.

²⁷ Bâbur, I, 1 vd.

²⁸ Bâbur, I, 2.

²⁹ Bâbur, I, 4.

³⁰ İbn Havkal, a.g.e., s.512 vd.

³¹ İbn Havkal, a.g.e., s.474.

³² İbn Havkal, a.g.e., s.513; Yâkût, *Buldân*, I, 281; Kudâme, a.g.e., s.208; Barthold, "Fergana", *IA*, IV, 560.; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272; İstahrî, a.g.e., s.333; Minorsky, *Hudûd*, s.116 (24a).

ve gül yetiştirilirdi.³³ Şikit köyünün fındığı meşhur olup, bazen bin tanesi bir dirheme satın alınırdı. Orta büyüklükte bir şehir olan Zârkân'da pirinç tarlaları çoktu ve pirinç üretimi için sulama tesisleri kurulmuştu.³⁴ Kend şehrinde hoş ve güzel meyveler yetiştirilirdi. Meyveciliğin ileri seviyede olmasına karşın kaldırılan mahsul şehir halkına yetmediğinden gereken zahire, Fergana'nın diğer kesimlerinden ve Uşrûşana'dan ithal edilirdi.³⁵ Tishân'da pirinç rekoltesi hayli yüksekti. Renced, geniş ziraat alanlarına sahipti.³⁶ Huvakand/Hokand, Vankent, Zenderâmş ve Riştân şehirleri yoğun nüfuslu olup, çok sayıda ekili alana sahipti.³⁷ Ūş gibi Kâsân'ın da birçok köyü ve tarlaları vardı.³⁸ Hocend'in ekili-dikili alanları, yoğun nüfusundan ötürü yetersiz kalıyordu. Bu sebeple Fergana'nın sair yerleri ve Uşrûşana'dan, buraya tahıl ithal edilirdi.³⁹

Özetle; Fergana'nın verimli ve nitelikli tarımsal arazisi, buradaki uygun iklim ve tabii şartlarla doğru orantılıydı. Öyle ki, coğrafyanın sahip olduğu mülâyim hava, temiz su ve verimli toprak, tarımsal faaliyetler için fazla bir çaba göstermeye mahal bırakmıyordu. Tarımsal faaliyetler göz önünde bulundurulduğunda bölgenin, geçmişteki doğal özelliklerini günümüzde de koruduğu söylenebilir.

Bölge, tarımsal alanda olduğu gibi hayvancılık alanında da uygun koşullara sahipti. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Fergana vadisi ile üç yandan kendisini kuşatan sıra dağlar arasında olağanüstü güzellikte zümrüt yeşili otlak ve meralar mevcuttu. Hayvancılık için elverişli olan bu alanlarda büyük ve küçükbaş hayvancılık yapılmaktaydı. Dağlık kesimde ise başta alageyik olmak üzere çok sayıda sülün, tavşan, kuş ve keklik gibi çeşitli av hayvanları mevcuttu. Vahşi hayvanlar, daha çok yüksek kesimlerde barınma imkânı buluyorlardı. Zengin su kaynaklarına sahip olan yöre, türlü su kuşlarını barındırıyordu. Fergana'nın koyun, keçi ve inekleri iri olup sütleri kokulu ve de lezzetliydi. Koyunları iri kuyrukluuydu. "Kara beygir" denilen iri yapılı beygirler

³³ Bâbur, I, 2.

³⁴ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, 271vd.

³⁵ İbn Havkal, a.g.e., s.511.

³⁶ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.271.

³⁷ Minorsky, *Hudûd*, s.116 (24a).

³⁸ İbn Havkal, a.g.e., s.514; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.97.

³⁹ İstahrî, a.g.e., s.333 vd; İbn Havkal, a.g.e., s.511; Kurtuluş, a.g.md., *DİA*, XVIII, 272; Özdemir, "Moğol İstilasının Sebepleri", *Türkler*, VIII, 299.

ovaya, ufak cüsseli olan “Kırgız beygirleri” ise dağa elverişliydi. Dağlarında türlü keklıklar vardı.⁴⁰ Ūş ve Kâsânlıların çok sayıda sürüsü mevcuttu.⁴¹ Ahsîkes’in av hayvanları, kuşları ve ak geyiği pek çoktu. Özellikle geyik, sülün ve tavşanı çok semizdi.⁴² Hocend kurganıyla Sir-Deryâ’nın kuzeyinde yer alan Mutugıl dağında çok sayıda yılan bulunurdu. Hocend avcılık, özellikle de kuş avcılığı için iyi bir yerdi. Burada bol miktarda ak geyik, geyik, sülün ve tavşan mevcuttu. Merginân av hayvanları ve av kuşları bakımından bol ve çeşidin bulunduğu av sahalarına sahipti. Şehrin yakınlarında ak geyik bulunurdu.⁴³ Endican’ın av hayvanları ve kuşları pek çoktu. Sülünü oldukça semizdi. Öyle ki tek bir sülünün budunu dört kişi yese bile bitiremediği kaydedilir.⁴⁴ Cidgil’de at ve pek çok koyun yetiştirilirdi.⁴⁵

Göçebelerin tamamı hayvancılıkla uğraşıyordu. Şehirliler, göçebelerden çok sayıda kesimlik ve yük hayvanının yanı sıra deriler, kürkler ve köleler satın alırlardı. Göçebeler de bunun karşılığında onlardan giyecek ve hububat temin ederlerdi.⁴⁶

Tarımsal faaliyetlerinin yeterli ve kaliteli düzeyde yapıldığı Fergana, bu anlamda kendi kendine yetebilen ender coğrafi bölgelerden birisiydi. Üstelik tarımsal ürünler hem bölge içinde değerlendirilmekte hem de dışarıya ihraç edilmekteydi ki bunun ekonomi için yeri ve değeri elbette büyüktür. Kuzey ve doğu komşularından canlı hayvan ithalatı⁴⁷ yapılsa da kayıtlara bakıldığında bölgenin bu anlamda yeterliliği ortadadır. Belki de bu ithalatın gerçek nedeni, kuzeyde yaşayan ve geçimini tamamıyla hayvancılıktan sağlayan göçebe Türk boylarının ticarî faaliyette bulunma adına piyasaya çok ucuz mal sürmelerinden kaynaklanır.

⁴⁰ Sâmi, V, 3394.

⁴¹ İbn Havkal, a.g.e., s.514; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.97.

⁴² Bâbur, I, 4.

⁴³ Bâbur, I, 3.

⁴⁴ Bâbur, I, 2.

⁴⁵ Minorsky, *Hudûd*, s.116 (23b-24b).

⁴⁶ Barthold, *Türkistan*, s.255. Frye, *Buhara*, s.103.

⁴⁷ Roux, *Orta Asya*, s.235.

II. TİCARET ve SANATLAR

Mâverâünnehr, Çin ve Orta Asya'dan uzanıp gelen ve tarihin en eski ticaret yollarından birisi olan İpek Yolu'nu⁴⁸ batıya, Horasan'a bağlayan stratejik bir noktada yer aldığından, büyük bir ticarî ve ekonomik canlılığa sahipti.⁴⁹ Bu nedenle bölge ekonomisi, komşu coğrafyalara oranla oldukça iyi durumdaydı.⁵⁰ Bölgenin kuzey-doğusunu oluşturan Fergana da, ticarî ve ekonomik faaliyetlerin yoğun olarak yaşandığı bir yerdi. Bunun nedenleri arasında belki de en önemlisi, İpek Yolu güney ayağının bu topraklardan geçiyor olmasıdır. Parslar bile Orta Asya ve Çin'e giden kervanlarını Fergana'dan yola çıkarmışlardır.⁵¹ Yaygın kanaate göre Güney İpek Yolu; Ön Asya'dan, yani Suriye kıyılarından başlar ve Dicle ile Fırat nehirlerini izleyerek Hazar Gölü'nün güneyine, buradan Merv, Buhara, Semerkant, Baykend, Uşrusana, Fergana ve Kaşgar'a⁵², güneye kıvrılarak Hoten'e, oradan da ipeğin asıl memleketi olan Çin'e ulaşır. Daha genel bir ifadeyle bu yol; Mezopotamya'dan başlayarak Ekbatan üzerinden Kireşeta'ya kadar uzanır.⁵³ Güney İpek Yolu, İskitlerin M.Ö. VII ve VIII. yüzyıllarda batıya olan göçleri esnasında oluşmuş⁵⁴, ipekçilik Çin'den bu yol vasıtasıyla III. yüzyıldan itibaren ve Fergana ve Doğu Türkistan'a ulaşmıştır.⁵⁵

⁴⁸ W. Heyd, bu yola "Târîhu't-Ticare" adlı eserinde "orta yol" adını verir. Bkz. Heyd, W., *Târîhu't-Ticâre fi's-Şarki'l-Ednâ fi'l-Usûri'l-Vustâ*, (trc. Ahmed Muhammed Rıza), Kahire, 1985, 27 vd.

⁴⁹ Uluslararası öneme sahip olan İpek Yolu (et-Târîku'l-Harîr), kuzey ve güney olmak üzere iki güzergâha ayrılır. Kuzey İpek Yolu, Herodot'un M.Ö. 430'da kaydettiğine göre, Don Nehri'nin denize döküldüğü yerden başlar ve Çin'in batı eyaleti olan Kansu'ya kadar uzanır. Doğu istikametinde ise Partların iskân ettiği topraklara varmadan kuzeye kıvrılır. Bkz. Haussig, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi* (çev. Müjdat Kayayerli), Kayseri, 1997, s.13, 27.

⁵⁰ İpek Yolu üzerinde seyreden ticaret kervanları, batı ve Orta Asya'dan Çin'e çok miktarda lüks eşya getirirdi. Çin hükümet merkezinde büyük ticaret evleri açılır ve kurulan mahallelerde yabancı uyruklu ticaret ehli, kendi din ve kültürlerine uygun olarak hayatlarını sürdürürlerdi. Bunlar; Manihaizm, Mazdekizm, Nastûrilik ve İslâmiyet gibi dinleri de böylelikle bu topraklara taşımış oldular. Yahudiler ise kumaş ticaretiyle uğraşırlardı. Bkz. Eberhard, a.g.e., s.205.

⁵¹ Ögel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.79, 177; Durmuş, İlhami, *İskitler (Sakalar)*, Ankara, 1993, s.79.

⁵² Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, İstanbul, 1970, II, 68; Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara, 1987, s.113 vd; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.80 vd; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.72 vd; Togan, a.g.e., s.94; Alparğu, a.g.md., *Türkler*, VIII, 572.

⁵³ Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981, s.94; Haussig, a.g.e., s.22 vd., 27 vd.

⁵⁴ Haussig, a.g.e., s.22 vd., 27.

⁵⁵ Jusubaliev, a.g.tz., s.14.

Fergana'ya batıdan gelen ticaret yolları güney-doğuya kayarak Kûba'dan Ürest'e, oradan Ūş, Kurşab, Özkend, Koçingarbaşı, Atbaşı, Camandalan, Kaşgar ve nihayet Çin'e ulaşır. Bu güzergâh boyunca kurulan yerleşim birimleri ve kervansaraylar da tüccarlara hizmet vermiştir.⁵⁶ Yine Fergana'ya bağlı yerleşim birimlerinin hemen hepsinde birer çarşı mevcuttu.⁵⁷ Meselâ; başkent Ahsîkes'in çarşıları, hem şehirde hem de rabazında (dış mahalle)⁵⁸ yer alıyordu.⁵⁹ Canlı ve kârlı ticarî hayat, Hun döneminde tüccar kolonilerinin Kâsân'a yerleşmesine vesile oldu.⁶⁰ Yine ticarî faaliyetler neticesi atların önemi artmış, bir atın fiyatı VIII. yüzyılda neredeyse 40 büküm ipeğe ulaşmıştır. Üstün özellikli Fergana atları ise son derece değerliydi.⁶¹

Bu denli stratejik önemi hâiz olan Fergana yine de ticarî ve ekonomik faaliyetler noktasında, Soğd eyaletinin gölgesinde kalmıştır.⁶² Çünkü Semerkant ve Buhara merkezli topraklarda yaşayan Soğdlular, uzun zamandır İpek Yolu'nun kontrolünü ellerinde tutan tüccar bir millettir. Çin ipeği uluslararası piyasalara onlar tarafından pazarlanıyordu.⁶³ Orta Asya'nın en verimli topraklarına sahip olması sebebiyle Fergana halkının daha çok tarım ve hayvancılıkla uğraşmayı yeğlemesi, Çin, Hint ve Orta Asya'nın bulunduğu önemli bir noktada yer alması sebebiyle de erken dönemden itibaren süregelen siyasî çekişmelerin ekonomik hayatı olumsuz yönde etkilemesi nedenler arasında gösterilebilir. Samanîler döneminde sağlanan siyasî istikrar ekonomik hayata da yansımış ve bu tarihten, Karahıtayların bölgeyi istila etmelerine kadar geçen sürede ekonomik göstergeler sürekli olumlu yönde seyretmiştir.

Özkend ve Hocend şehirleri, Fergana'nın ekonomi merkezleriydi. Özkend, kuzeydeki gayri Müslim Türklerin (Karluklar) yaşadığı topraklara açılan bir ticaret kapısıydı.⁶⁴ Hayvancılık (koyun, at, deve...) ve ticaretle uğraşan Oğuzlar; Cürcâniyye,

⁵⁶ Jusubaliyev, a.g.tz., s.70.

⁵⁷ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.271 vd; Jusubaliyev, a.g.tz., s.70.

⁵⁸ Rabaz; Şehrin kale ve sur dışındaki kısmı. Mâverâünnehr'de umumiyetle rabazlar da surla çevriliydi. Bkz. Şeşen, a.g.e., s.6.

⁵⁹ İbn Havkal, a.g.e., s.512.

⁶⁰ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.80.

⁶¹ Jusubaliyev, a.g.tz., s.14.

⁶² Togan, *Türk İli Türkistan*, s.77; Ögel, a.g.e., s.188; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.73 vd.

⁶³ Barthold, "*Soğd*", İA (MEB), X, 736; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, s.73.

⁶⁴ İdrîsî, a.g.e., s.17 vd; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.104.

Özkend ve Taraz gibi İslâm şehirlerine gelerek hayvan ve hayvan ürünleri satarlardı. Müslüman tüccâr da Oğuz illerine giderek ticarî faaliyetlerde bulunurdu.⁶⁵ Özkend, gelir seviyesi yüksek olan bir şehirdi. Meselâ; Moğolların büyük kağanı Möngke Han (1251-1259); Arslan Han Karlıg'a Özkend, oğlu Sugnak Tekin'e ise Almalık'ın gelirlerini suyurgal/ikta olarak vermişti.⁶⁶ Yine buraya bağlı yerleşim birimlerinden İstiyâkend ile Şalaş'ın (Şelat) bazı köyleri, Türkler ile Müslümanlar arasında siyâsî ve ticarî ilişkilerin yürütüldüğü sınır kapılarından.⁶⁷

IV./X. yüzyıl kayıtlarına göre Sir-Deryâ sahilindeki Hocend limanı, deniz taşımacılığı ve ticareti açısından önem arz etmekteydi. Bu limana gemiler yanaşır ve Hocend halkına Fergana'nın diğer şehirlerinden zahire (gıda) getirirlerdi.⁶⁸ Meselâ, barış ve savaş dönemlerinde "Karyetü'l-Hadise"ye buradan su yolu ile erzak getirilirdi.⁶⁹ Muhtemelen ihraç ürünleri, kuzey-batı istikametinde akan Sir-Deryâ'ya kıyısı olan şehirlere de bu limandan ulaştırılıyordu. Aynı durum, ithal ürünleri için de söylenebilir. Sir-Deryâ'nın, Kara-Deryâ ile Narin'in birleştiği noktadan Aral Gölü'ne kadar olan uzunluğu 2.800 kilometreden (1.739 mil) fazla olmasına rağmen ticarî hayatta su yollarının yeterince kullanılmadığı dikkat çekmektedir. Bu durum, Hocend'den akıntı yönünde 25 kilometre (15.53 mil) mesafede yer alan Koş-Tegermen köyünün Begovat noktasında başlayan güçlü ve süratli akıntılar ile açıklanabilir. Nitekim nehrin hızlı olduğu yerleşim birimleri, İslâmî kaynaklarda geçmemektedir.⁷⁰ Cüveynî'nin, Hocend'in 616/1220'de Moğollarca kuşatılması ve Timur Melik'in nehir yoluyla buradan kaçışına dair kaydettiklerinden hareketle⁷¹, Hocend'den Sir-Deryâ'nın aşağı mecrası üzerindeki kasabalar arasında denizcilik faaliyetlerinin zayıf olduğu anlaşılır. Çünkü Moğol güçleri, Timur Melik'i yakalayamamıştır.

⁶⁵ *İbn Fazlân Seyahatnamesi* (haz. Ramazan Şeşen), İstanbul, 1975, s.131.

⁶⁶ Cüveynî, I, 58; Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.292. Suyurgal kelimesi için bkz. Togan, a.e., s.291 vd.

⁶⁷ İbn Havkal, a.g.e., s.514; Şeşen, a.g.e., s.175.

⁶⁸ İbn Havkal, a.g.e., s.511. Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.357.

⁶⁹ İbn Havkal, a.g.e., s.512; Şeşen, a.g.e., s.174 vd.

⁷⁰ Barthold, "Sir-Deryâ", *İA*, X, 568; Kafesoğlu, İbrahim, *Harzemşahlar Devleti Tarihi* (485-618/1092-1221), Ankara, 1992, s.258 vd.

⁷¹ Cüveynî, I, 71 vd; Barthold, "Sir-Deryâ", *İA*, X, 568; Kafesoğlu, İbrahim, *Harzemşahlar Devleti Tarihi* (485-618/1092-1221), Ankara, 1992, s.258 vd.

Fergana topraklarında Oğuzlar dışındaki bazı Türk toplulukları da ticarî faaliyetlerde bulunmuştur. Tibet bölgesine ismini veren Tibet şehri halkı bunlardandır. Tibetliler; Fergana, Buttem, Vahân kentlerine ve Hint ülkesine ticarî seyahatler gerçekleştirir ve buralara köle, demir, gümüş, renkli ve kıymetli taşlar, kaplan derileri ve hemcinslerine nazaran daha kaliteli ve pahalı olan Tibet miski ihraç ederlerdi.⁷² Fergana ve çevresine Kırgız yurdundan da miskler getirilirdi.⁷³ Yine Tibet şehrinde, koza ipeğinden mamul, kalın ve sert bir kumaştan dikilen elbiseler yüksek fiyat karşılığı civar ülkelere ihraç edilirdi.⁷⁴

Ferganalı tüccâr ise özellikle bölgenin ekonomi merkezi olan Soğd ve çevresinde ticarî faaliyetlerde bulunurdu. İslâm öncesi dönemde Buhara'ya bağlı olan Tavavîs'te her sonbahar bitimi, on gün süren ve kusurlu malların satıldığı bir panayır kurulurdu. Panayırda, köle ve hayvanlar dâhil çok çeşitli ticarî ürün sergilenmekteydi.⁷⁵ İbn Havkal, burada bol miktarda pamuklu elbise imal edilip satıldığını kaydeder.⁷⁶ Panayıra, Fergana ve Şâş gibi farklı yerlerden on binden fazla tüccar ve müşteri katılırdı. Panayır ticarî kurallarına göre, satım akdi bittikten sonra cayılması ve satılan malın iadesi kesinlikle söz konusu değildi. Panayır dağıldığında, alıcı-satıcı her kesimden insan büyük kârlar elde ederek yurtlarına dönerdi.⁷⁷

Fergana-Kabil arasında ise canlı bir kervan ticareti vardı. Kervanlarda ticaret adamlarının yanı sıra köleler, muhafızlar, zanaatkârlar ve davetçiler de bulunurdu.⁷⁸ Bâbur'e göre Horasan, Irak, Rum ve Çin mallarının pazarlandığı Kabil şehri; her yıl Hindistan'dan gelen ve kumaş, şeker, baharat gibi mamuller taşıyan 15-20 bin kervana ev sahipliği yapıyor, buraya Fergana, Türkistan, Semerkant, Buhara, Belh ve Bedehşan'dan da kervanlar geliyordu.⁷⁹

⁷² İdrîsî, a.g.e., s.17 vd; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.99.

⁷³ İbn Havkal, a.g.e., s.465; İstahrî, a.g.e., s.288; Yâkût, *Buldân*, II, 10 vd.

⁷⁴ Şeşen, a.g.e., s.99.

⁷⁵ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s.28; Barthold, *Türkistan*, s.104.

⁷⁶ İbn Havkal, a.g.e., s.489.

⁷⁷ Narşahî, a.g.e., 28; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.281; İbn Havkal, a.g.e., s.489; Kurt, a.g.e., s.74; Barthold, a.g.e., s.104.

⁷⁸ Frye, *Buhara*, s.101.

⁷⁹ Aka, İsmail, "Timurlular", *Türkler*, VIII, 530.

Ticarî hayatta, çeşitli madenlerden darp edilen paralar kullanılmaktaydı. Ancak Fergana, Semerkant, Buhara ve Hârezm'de M.Ö. II. yüzyıldan, İslâm fetihlerinin gerçekleştiği VIII. yüzyılın başlarına kadar sikke basılıp-basılmadığı kesin olarak bilinmemektedir.⁸⁰ Türklere ait en eski paralar, Göktürk ve Türgiş hakanları tarafından darp edilmiştir (VII-VIII. yüzyıl). Türkler, ilki “Tutuk veya Tutmuş Alpu Hakan” yazılı, diğeri ise “Hakan” yazılı ve “alga” damgalı olmak üzere iki çeşit para basmışlardır.⁸¹ Ancak bu paraların, Fergana sınırları içerisinde darp edildiklerine dair bir kayıt yoktur. Karahanlılardan itibaren diğerk Türk devletlerinin bastırıldığı paraların çoğu ise bilinmektedir.⁸² Meselâ, Fergana hâkimi Hüseyin b. Hasan Tegin'in oğlu olan⁸³ Batı Karahanlı devleti hükümdarı Özkendli IV. İbrahim'in⁸⁴ adını taşıyan sikkeler 560/1165'ten itibaren Özkend'de⁸⁵, 574/1178'den itibaren de Semerkant'ta basılmıştır. Yine Karahanlı sülalesinden gelen beyler; Fergana'ya bağlı Ahsîkes, Heft-dih, Kâsân ve Merginân'da para bastırmışlardır. Bu paraların üzerinde -Samanîlerde olduğu gibi- çoğunlukla basıldıkları şehrin yerine, Fergana'nın adı geçmektedir.⁸⁶ Mâverâünnehr'in genelinde, özellikle X. asırda para yerine “çek” kullanılmaya başlanmıştır. Kervanlara yönelik sonu gelmeyen saldırılar, bu sisteme geçilmesini adeta zorunlu kılmıştır. Parayı transferi, hareket edilecek şehrin sarrafının (banker) gidilecek şehirdeki meslektaşına bir çek yazmasıyla gerçekleşiyordu.⁸⁷

Fergana hükümdarları, Emevî ve Abbasî dönemlerinde savaşlar ve barışlar doğrultusunda vergi verirken, Samanîlerden sonra artık düzenli vergi ödemeye başlamışlardır. Mâverâünnehr'in genelinde vergi tahsili için Muhammedî, Museyyebî ve Gitrîfî olmak üzere üç çeşit dirhem kullanılıyordu. Birbirine benzeyen bu dirhemler, hem şekil bakımından İslâmî sikkelerden farklıydı⁸⁸, hem de üstlerinde anlaşılmayan

⁸⁰ Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, s.559.

⁸¹ Malikov, a.g.md., *Türkler*, II, 144.

⁸² Kazıcı, *İslâm Medeniyet ve Müesseseleri*, s.73; Orkun, III, 192.

⁸³ Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 269.

⁸⁴ Özaydın, a.g.md., *DİA*, XXIV, 409; Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, s.562.

⁸⁵ Barthold, *Türkistan*, s.376; Pritsak, a.g.md., *İA*, VI, 270.

⁸⁶ Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 561 vd; Esin, a.g.md., *DİA*, II, 180 vd.

⁸⁷ Frye, *Buhara*, s.102, Jusubaliev, a.g.tz., s.70.

⁸⁸ İstahrî, a.g.e., s.314; Barthold, *Türkistan*, s.222.

harfler bulunuyordu.⁸⁹ 210/826 tarihli bir bilgiye göre; vergiler Harezm’de Harezmî dirhemlerle, Samanî hükümdarı Nuh b. Esed’e bağlı Türk şehirlerinde Harezmî ve Museyyebî dirhemlerle, Şâş, İlâk ve Hocend’de Museyyebî dirhemlerle, Uşrûsana’da Museyyebî ve Muhammedî dirhemlerle, Buhara’da Gıtrîfî dirhemlerle, Kiş, Soğd, Nesef ve Fergana’da ise Muhammedî dirhemlerle tahsil ediliyordu.⁹⁰ Mehdî döneminde Fergana bölgesinin yıllık haracı 280.000 Muhammedî dirhem iken⁹¹ bu rakam daha sonra bir milyon dirheme çıkmıştır.⁹² Hocend’in oşrü ise 100.000 Müseyyebî dirhem idi.⁹³ Buhara ve çevresinde kullanılan Muhammedî ve Müseyyebî dirhemlerin Fergana’da bile tedâvülde olması, Soğd ekonomisinin gücünü göstermektedir.⁹⁴ Urçın, Fergana ile Doğu Türkistan vergi sisteminde kullanılan bir kavramdı. Bu durum, Fergana’da kullanılan bazı malî kavramların Türklerden alındığını gösterir. Çünkü Mâverâünnehr’in diğer kesimlerinde “urçın” yerine, İran’daki gibi “tümen” kelimesi kullanılıyordu.⁹⁵ Fergana’nın gelirleriyle üç-dört bin asker beslemek mümkündü.⁹⁶

Kuşan döneminde Fergana ekonomisi ziraat, hayvancılık ve madencilığe dayanmaktaydı. Bu dönemde yeni sulama sistemleri geliştirilmiş, el sanatları yaygınlaşmış ve maden ocaklarında kölelerden istifade edilmiştir. Bölge ekonomisi, Göktürkler döneminde de benzer yapıya sahipti. Bu devirde, pamuk üretiminin arttığı söylenebilir. V. yüzyıldan sonra bölgede, etnik yapısını büyük arazi sahibi tarhanlar (dihkân), tüccar ve sanatkârlar ile köylülerin oluşturduğu feodal bir devlet kurulmuştu.⁹⁷ Müslümanlar, yeni sulama kanalları açarak araziye düzenli bir şekilde sulamışlardır. Kazılar sonucu Kızıl-Yar, Munçak-Tepe ve Kül-Tepe’de rastlanan bu tip sulama kanalları, Harezm ve Pencikent’teki kanallarla benzerlikler gösterir.⁹⁸

⁸⁹ Barthold, *Türkistan*, s.222.

⁹⁰ İbn Hurdâzbih, a.g.e., s.38 vd; Barthold, a.g.e., s.222.

⁹¹ İbn Hurdâzbih, a.g.e., s.38; Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 561; Mukaddesî, *Ahsenü’t-Tekâsim*, s.339; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.269.

⁹² Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 561.

⁹³ Mukaddesî, *Ahsenü’t-Tekâsim*, s.339 vd.

⁹⁴ Bu dirhemlerin tarihçesi için bkz. Mukaddesî, *Ahsenü’t-Tekâsim*, s.339 vd; Sem’ânî, III, 117 vd; Frye, *Buhara*, s.65; Kurt, *Buhara Örneği*, s.137 vd; Şeşen, a.g.e., s.269; Barthold, a.g.e., s.222.

⁹⁵ Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 563.

⁹⁶ Bâbur, I, 5; Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 563.

⁹⁷ Jusubaliev, a.g.tz., s.14 vd, 68.

⁹⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.181; Frye, *Buhara*, s.103.

Fergana ekonomisi, Samanî döneminde altın çağını yaşamıştır. Bu dönemde tahıl, meyve ve sebze üretimi yeterli düzeyde iken et ve hayvan ürünü ihtiyacı kuzey ve doğu komşularından karşılanmaktaydı.⁹⁹ Fergana, bu devirde daha çok ticarî ve ekonomik yönüyle ön plana çıkmıştır.¹⁰⁰ Barthold, bu yargının sadece Fergana'nın, Sir-Deryâ'nın güneyinde kalan kesimi için geçerli olduğunu savunur.¹⁰¹ Yine bu dönemde, Fergana ve İsficâb'dan, İslâm dünyasının çeşitli yerlerine Türk köleler¹⁰², beyaz kumaşlar, silah, zırh ve kılıçlar ile bakır ve demir ihraç ediliyordu.¹⁰³ İbn Havkal, doğunun en değme, en dinç, en güzel ve en pahalı kölelerinin Fergana ve Şâş topraklarına sınır olan yerlerden temin edildiğini kaydeder.¹⁰⁴ Roux ise bir genelleme yaparak, kölelerin Fergana'nın kuzeyindeki bozkırlardan satın alındığını kaydeder.¹⁰⁵

İbn Havkal, doğunun en güçlü İslâm devleti olarak nitelediği Samanî topraklarına gerçekleştirdiği bir seyahatte, vergi sistemi ve memurların atâ/maaşları gibi konularda gözlemlerde bulunmuştur. Horasan ve Mâverâünnehr'de hizmet veren posta memurlarının yirmilikleri bunlar arasında yer alır. Buna göre; Hocend'de görev yapan posta görevlisinin yirmiliği 300 dirhem iken, Fergana'da bu rakam 1000 dirheme kadar çıkmaktadır. Bu yönüyle Fergana'da görevli bir posta memuru Semerkant, Merv, Uşrusana, Şâş ve Tirmiz gibi önemli şehir ve bölgelerde görev yapan meslektaşlarından fazla, Belh, Harezmi ve Herat'ta vazifeli meslektaşlarıyla ise aynı maaşı almaktaydı.¹⁰⁶

Karahanlılar döneminde, Ferganalı göçebelerin yerleşik hayata geçişi hızlanmış, buna bağlı olarak da ticarî ve zanaatsal faaliyetler artmıştır.¹⁰⁷ Özkend, bu dönemde Türklerle yapılan ticaretin merkezi konumundaydı. Özkend'den, Yası Geçidi ve Atbaş'a geçen bir yol vasıtasıyla Türk yurdu olan Yedisu'ya ulaşılmaktaydı.¹⁰⁸ Şehrin gelişmesi

⁹⁹ Roux, *Orta Asya*, s.235.

¹⁰⁰ Musagulova, a.g.tz., s.10.

¹⁰¹ Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 560.

¹⁰² "Türk köleler" hakkında bkz. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.99.

¹⁰³ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.325; Yâkût, *Buldân*, I, 172; İbn Havkal, a.g.e., s.465; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 561; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.145; Barthold, *Türkistan*, s.254.

¹⁰⁴ İbn Havkal, a.g.e., s.465.

¹⁰⁵ Roux, *Orta Asya*, s.235.

¹⁰⁶ İbn Havkal, a.g.e., s.469 vd.

¹⁰⁷ Aynakulieva, a.g.md., V, 385.

¹⁰⁸ Barthold, *Türkistan*, s.170.

ticarî ve ekonomik faaliyetlerle yakından ilişkilidir. Karahanlılar'ın ilk devri, şehrin en ferah ve bayındır olduğu zaman dilimidir. Bu dönemde büyük bir ticaret merkezi haline gelen Özkend, Mâverâünnehr'e başkentlik etmiştir.¹⁰⁹ Meyve-sebze bahçeleri ve ırmaklarıyla bilinen şehir, aynı zamanda da Türklerin ticaret mahalliydi.¹¹⁰ Öyle ki Türkler, barış zamanlarında ticaret maksadıyla buraya gelirlerdi.¹¹¹ Karahıtay idaresi de stratejik önemine binaen, devlet hazinesini burada muhafaza etmiştir.¹¹²

Fergana'nın, el sanatları alanında gelişmiş olduğu söylenebilir. Mâverâünnehr bölgesinin İslâm dünyasında en çok tanınan ürünleri; Zerefşân vadisinin ipekli ve yünlü kumaşları ile Fergana mamülü madenî eşyalar ve özellikle de silahlar idi. Bütün bunlar, başta Bağdat olmak üzere çeşitli merkezlerde alıcı bulurdu.¹¹³ Çinlilere göre demircilik ile altın ve gümüşten eşya imal etme sanatını Fergana'ya ilk getiren ve öğreten onlardır. Çinli Pei-şi, Fergana hükümdarının altından mamul koç şeklinde bir tahtının olduğunu kaydeder (V. yüzyıl).¹¹⁴ Yine altın ve gümüş zarflar ile güzel silah yapımı ve çinicilik sanatları da Fergana'ya Çinliler tarafından sokulmuştur.¹¹⁵ Çinliler ise Fergana halkından iyi cins at terbiyeciliği ve üzüm ile yonca yetiştirmeyi öğrenmişlerdir. Plinius'un, "sericum ferrum" adını verdiği bir çeşit demirin, o zamanlar Fergana'dan ihraç ediliyor olması muhtemeldir.¹¹⁶

Cam sanayii ve sanatı, eski Yunan-Roma'dan İran yoluyla Fergana'ya girmiş ve hicretin ilk asırlarında Çin'e kadar ulaşmıştır. Kaynaklarda cam sanatının Fergana'daki gelişimine pek değinilmese de, 1885'te Ahsîket'te gün yüzüne çıkarılan buluntulardan, sonraki devirde sırça işçiliğinin burada popüler olduğu anlaşılır.¹¹⁷ Yine arkeolojik kazılarda bulunan çok sayıdaki antik para, Ahsîket'in IX ve X. yüzyıllarda büyük bir

¹⁰⁹ Barthold, a.g.e., s.171.

¹¹⁰ Yâkût, *Buldân*, I, 280; İbn Havkal, a.g.e., s.513; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.245.

¹¹¹ Yâkût, *Buldân*, I, 280; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.131.

¹¹² D'Ohsson, Moriedga, *Tarih-i Moğol* [trc. Mustafa Rahmi (Balaban)], İstanbul 1340-1342/1920-1923, 13 vd; Özdemir, "Moğol İstilasının Sebepleri", *Türkler*, VIII, 299.

¹¹³ Barthold, a.g.e., s.254; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.247 vd.

¹¹⁴ Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 559; Barthold, a.g.e., s.176.

¹¹⁵ Togan, a.g.e., s.50.

¹¹⁶ Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.48; Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 375; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 558.

¹¹⁷ Togan, a.g.e., s.48; Togan, Bugünkü Türk İli Türkistan, s.95; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 559.

ticaret ve zanaat merkezi olduğunu ortaya koymaktadır.¹¹⁸ Ortaçağ İslâm dünyasında, Buhara ve Semerkant yapımı dokuma kumaşlar gibi¹¹⁹ Merginân kumaşları da meşhurdu.¹²⁰ Kırgızistan'ın güneyine düşen Batken kentindeki “Kara-Bulak” mezarlığında yapılan arkeolojik çalışmalarda koyun yününden dokunmuş bir kumaş bulunmuştur.¹²¹ Fergana’ya bağlı Haylam’da ise el sanatları oldukça gelişmişti.¹²²

Tabulgu (kızılsöğüt/spiraea crenata) ağacı, sadece Fergana dağlarında yetişirdi. Bu, kırmızı kabuklu ve oldukça kaliteli bir ağaç olup, ok (tır-gez), âsa, kamçı sapı ve kuşlar için kafes yapımında kullanılır, hediye babında da uzak yerlere götürülürdü.¹²³ Üş civarındaki Taht-ı Süleyman Dağı’ndan kırmızı ve beyaz renkli bir taş çıkarılıp, bundan bıçak sapları ve diğer bazı eşyalar imal edilirdi.¹²⁴ Yine sadece bu dağlarda rastlanan ve tohumları ihraç edilen tarhun/teberhun (‘unnâb) ve kûzencân (kûlkân veya kîklân) isimli ağaçlar yetişirdi.¹²⁵ Kûzencân, siyah renkli bir ağaç olup çeşitli hastalıklara ve özellikle de bağırsak kurtlarına karşı tedavi amaçlı kullanılırdı.¹²⁶

Çömlek sanatı, Mâverâünnehr genelinde zamanla gelişme göstermiştir. Bilhassa döneme ait Fergana çömlekleri çok çeşitli renklere sahipti. Renkler arasında kırmızı, siyah ve koyu kahverengi, ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Kâseler, şişeler, tabaklar, kaplar ve çömlek formatlı dinî eşyalar buluntular arasında yer almaktaydı.¹²⁷ Frye, çömleklerdeki bu renk cümbüşünü, sünnî idarecilere bağlar. Buna göre sanatkârlar, yaptıkları çömleklerde canlı varlıklar yerine renk, süsleme ve desene ağırlık vermişlerdir.¹²⁸ Yine, Sir-Deryâ’nın 330 km. güneyindeki Namangan ile Gülkışlak arasında yapılan kazılar sonucu yandan kulplu çanaklar, fincanlar ve kulplu güveçler bulunmuştur.¹²⁹

¹¹⁸ Gülnisa Aynakulieva, “Fergana’da Yerleşim Yerleri”, *Türkler*, V, 380.

¹¹⁹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.324 vd; Kurt, *Buhara Örneği*, s.132; Kitapçı, *Türkistan’da İslâmiyet*, s.145.

¹²⁰ Taşağıl, Ahmet, “Merginân”, *DİA*, XXIX, 181.

¹²¹ Jusubaliev, a.g.tz., s.69.

¹²² Jusubaliev, a.g.tz., s.71.

¹²³ Bâbur, I, 4 vd.

¹²⁴ Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 563.

¹²⁵ İbn Havkal, a.g.e., s.514-516. Barthold, tarhunun bir ot olduğunu kaydeder. Bkz. Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 561.

¹²⁶ Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 561.

¹²⁷ Musagulova, a.g.tz., s.38.

¹²⁸ Frye, *Buhara*, s.107.

¹²⁹ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.180.

III. MADENLER

Fergana toprakları, zengin maden yataklarına sahipti. Anayolun güneyinde İsfara, Avâl ve Nekâd denilen dağlık bölgeler vardı. İsfara, kısmen ovada ve kısmen de dağda yer alıyordu. İbn Havkal, bu havalideki dağların bir kısmının simsiyah, bir kısmının kıpkırmızı, bir kısmının ise sapsarı olduğunu kaydeder. İstahrî'ye göre aynı yerde, odun gibi yanan ve siyah taşlardan meydana gelen dağlar vardı. Bu taşlar yakacak olarak kullanılır ve küllerinden çamaşırları beyazlatmak için faydalanılırdı. Muhtemelen yanan siyah taşlar, kömür madenidir. Üç eşek yükü vıkrın (kömürün) fiyatı bir dirhemdi. Bir eşek yükünün 60-90 kg. olduğu varsayıldığında, kömürün ne kadar ucuz olduğu ortaya çıkar.¹³⁰ Yâkût'a göre; bir veya iki yük kömürün fiyatı bir dirhemdi.¹³¹ Ahsîkes, bir dağ eteğine kurulmuştu. Bu dağda ve Nekâd'da altın ve gümüş yatakları yer alıyordu. Fergana'ya uzanan Bervân, Benchîr ve Şilcî dağlarında ise gümüş madeni mevcuttu.¹³² Hocend civarında firuze taşı¹³³, Sûh yakınında cıva¹³⁴, Yukarı Nesyâ'da katran, amyant keteni, altın, gümüş, firuze, demir, bakır ve kurşun madenleri vardı. Yine Fergana toprakları, İslâm dünyasında nışadır çıkarılan birkaç yerden birisiydi.¹³⁵ Özkend civarından çıkarılan nışadır¹³⁶ diğer yerlere ihraç edilirdi.¹³⁷ Hâcistân ve etrafında büyük tuz madenleri mevcuttu. Buradaki tuz üretimi Şaş, Hocend ve diğer şehirlerin ihtiyacını karşılıyordu. Ovada yer alan Sâmgâr köyü, civarındaki kaya tuzu madenleriyle bilinirdi.¹³⁸ Üş kurganının güney-doğusunda yer alan Bera-Kûh dağından, bıçak sapı, kemer ve diğer bazı şeylerin imali için kullanılan kızıl ile ak

¹³⁰ İstahrî, a.g.e., s.334; İbn Havkal, a.g.e., s.514-516; Barthold, *Türkistan*, s.174 vd; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 561.

¹³¹ Yâkût, *Buldân*, I, 172.

¹³² Minorsky, *Hudûd*, s.115 vd (23b); Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.326; İstahrî, a.g.e., s.281; İbn Havkal, a.g.e., s.514-516; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.269.

¹³³ İstahrî, a.g.e., s.334; Aka, a.g.md., *Türkler*, VIII, 530; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 561.

¹³⁴ İbn Havkal, a.g.e., s.514-516; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 561; Şeşen, a.g.e., s.269. Mukaddesî'ye göre, bu maden Kubâ civarında çıkartılıyordu. Bkz. Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.326.

¹³⁵ İbn Havkal, a.g.e., s.514-516; İstahrî, a.g.e., s.334; Kazvîni, *Âsâr*, s.493; Barthold, *Türkistan*, s.178; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 561; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.357; Şeşen, a.g.e., s.246.

¹³⁶ İbn Havkal ve İstahrî, "nışadır" kelimesini نوشادر olarak kaydeder. Bkz. İbn Havkal, a.g.e., s.515; İstahrî, a.g.e., 327; Barthold, a.g.e., s.178.

¹³⁷ Kazvîni, *Âsâr*, s.493.

¹³⁸ Barthold, a.g.e., s.176.

dalgalı çok güzel bir taş çıkarılırdı.¹³⁹ Hocend kurganıyla Sir-Deryâ'nın kuzeyinde, Mutugıl (Munugıl) isimli bir dağda firuze ve diğer maden ocakları bulunuyordu.¹⁴⁰ Yine Fergana'da petrol ve zift de mevcuttu.¹⁴¹ İbn Havkal'ın kaydettikleri, buraya kadar anlatılanlarla paralellik arz eder. Buna göre; Verke köyüne bitişik olan bir dağ, Kiş'ten Semerkant'a doğru uzanır ve Fergana'dan Uşrûsana'ya doğru kıvrılarak Buttem dağlarıyla birleşirdi. Buttem'deki nışadır, Fergana'daki cam, demir, cıva, bakır, kalay, altın, gümüş, petrol, katran, zift, firuze, nışadır, kömür ve Fergana'daki meyvelerin hepsi bu dağın yamaçlarında, tepelerinde ya da buna bitişen dağlarda ve vadilerde bulunuyordu.¹⁴² Yine Fergana'nın Vâgiz kesiminde yer alan Cidgil'de maden ocakları vardı.¹⁴³

Şemseddin Sami'nin kaydettiğine göre; Fergana dağlarında demir, kurşun, gümüş, kükürt, kömür ve billur gibi madenler, Endican'da ise sıcak maden suları mevcuttu.¹⁴⁴ Barthold (ö.1930), XX. yüzyılın ilk çeyreği verilerine göre Fergana'nın yeraltı ve yer üstü zenginliklerini sıralarken¹⁴⁵, aslında geçmişte Fergana'nın ne denli zengin ve çeşitli maden yataklarına sahip olduğunu da ortaya koymaktadır.

¹³⁹ Bâbur, I, 2.

¹⁴⁰ Bâbur, I, 3. Bâbur, benzer bir bilgiyi aynı cildin 5. sayfasında verir. Dağın diğer ismi "Yeti-Kent"tir.

¹⁴¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.326. Frye, kuşatmalarda killi topraktan yapılan ve içi petrolle dolu boruların tutuşturulup mancınıklarla surların içine fırlatıldığını kaydeder. Bkz. Frye, *Buhara*, s.99 vd.

¹⁴² İbn Havkal, a.g.e., s.488; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.229.

¹⁴³ Minorsky, *Hudûd*, s.116 (23b-24b).

¹⁴⁴ Sâmi, V, 3394.

¹⁴⁵ Barthold, "Fergana", *IA*, IV, 561, 564; *TA*, XVI, 250. Günümüz Fergana'sında kömür, petrol, cıva, antimon, ozokerit gibi madenler işletilir. Bkz. Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 375.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
FERGANA ŞEHİRLERİNİN FİZİKİ YAPISI

Fergana, geçmişten günümüze pek çok yerleşim biriminin kurulduğu yoğun nüfuslu bir coğrafyadır. Günümüz Fergana'sında; Endican, Hokand, Hive, Merginân, Namangan, Hikon, Kuvasay, Rişton, Hamza ve Yipan gibi kentler yer alır.¹ Şehirlerine dair ilk bilgilere Çin kaynaklarında rastlanır.² Buna göre, burada ev ve şehirler, çift surdan inşa edilmişti.³ Fergana, ileriki yüzyıllarda da mamur bir bölge olarak bilinir. Ancak bölgedeki istikrarı derinden sarsan Moğol istilası ve sonrasında baş gösteren iktidar mücadeleleri halkı yıldırılmış ve yoğun göç hareketlerine yol açmış, neticede bölgedeki yerleşik ve medenî hayat tasavvuru gittikçe zayıflamış ve istila öncesi yerleşik hayatın altın devri bir daha geri gelmemek üzere kaybolup gitmiştir.⁴

Şehirlerin fizikî yapısına geçmeden önce, bölgeye uzun süre hâkim olan Türklerin yerleşik hayata ne zaman ve nasıl geçtikleri irdelenmelidir. Çünkü bu unsur, incelenen dönem itibarıyla da yerleşik hayatın baş mimarlarındanıdır. Türklerde şehirlere “balık” ismi verilir ve onlarda şehir hayatının başlangıcı Göktürlere dayanır.⁵ Göçebe Türkler “yurt” denen çadırlarda, yerleşik hayat sürenleri ise genellikle avlusu olan konutlarda otururlardı.⁶ Hun ve Göktürk dönemlerinde büyük bölümü göçebe olarak yaşayan Türklerde yerleşik hayat, genellikle idarî, askerî, ticarî ve ziraî nedenlerle inşa edilen kale ve şato tarzı yerleşim birimlerinde sürdürülüyordu.⁷ Bunların etrafı, genelde dörtgen surlarla çevriliydi.⁸ Mesela; oldukça düzgün yollara sahip Uygur şehirleri, dörtgen surlarla muhattı.⁹ İncelendiğinde, bu yapıların “güvenlik” bakımından benzer özellikler taşıdıkları görülür. Halk, zamanla bu kale ve şatoların etrafına çadırlar kurup konutlar inşa ederek şehirleşme yolunda ilk adımı atmıştır. Güvenlik için şehrin etrafı, bazı noktalarda önce tümseklerle, sonra ise duvarlarla çevrilmiştir. Çu ve İli

¹ Yazıcı, a.g.md., *DİA*, XII, 375.

² Kafesoğlu, İbrahim, *Türkler ve Medeniyet*, İstanbul Yay., İstanbul, 1957, s.52.

³ Ekber-Ahmet, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, s.77.

⁴ Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s.88.

⁵ Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s.8; Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s.VII-VIII; Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı (H.I-III / M.VII-IX Yüzyıl)*, Ankara 1995, s.16.

⁶ Cezar, *Türklerde Şehir ve Mimarlık*, s.48 vd.

⁷ Cezar, a.g.e., s.90 vd.

⁸ Cezar, a.g.e., s.37-66.

⁹ Öcal, Sefa, “Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri”, *TDAV*, S.23, s.101-138, İstanbul, 1983; Cezar, a.g.e., s.67-77; Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, s.17 vd.

nehirleri kıyısındaki ve Issık-Göl çevresindeki kimi şehirler¹⁰ ile bazı Horasan ve Mâverâünnehr şehirlerinin (Toprakkale, Şirdak-Bek) kale ve kenti çeviren duvarlarının önünde, içi su dolu hendekler kazılmıştır.¹¹ Böylece birer duvarla çevrilen kale ve şatolar, sürecin sonunda “iç kale” statüsü kazanmışlardır. Anlatılanlardan, Türk şehir stilinin Mâverâünnehr ve Fergana şehir modelleriyle büyük bir paralellik arz ettiği görülür.

Fergana, Orta Asya’daki toprak-nüfus orantısının tersine, toprak azlığı ve nüfus yoğunluğu bakımından tebarüz ediyordu.¹² Yüzölçümü-nüfus yoğunluğu dengesini koruma düşüncesi, Fergana şehir planlarını etkileyen faktörlerdendi. Bölgenin yerleşim birimleri, şehircilik ve mimarî açıdan ortak bir planda birleşiyordu. Buna göre İslâm’dan önce büyük yerleşim birimlerinin tamamı, müştemilatında hükümdar sarayı ve idarî bölümlerin yer aldığı, “diz” ya da “kuhendiz, kurgan” olarak isimlendirilen bir kaleye sahipti. Hükümdar, maiyetiyle birlikte burada ikamet ederdi. Kalenin etrafını, “şehristan” denilen bir iç/asıl şehir çevrelerdi. Şehristân; hâkimiyet alanı demektir ki, Arapların Suriye’den alarak kullandıkları “medine” kelimesiyle aynı anlama gelir.¹³ Şehirlerin çoğu, düşman saldırılardan korunabilmek amacıyla tepelere inşa edilmişti. Derin hatlarla birbirinden ayrılan birkaç tepeli bazı şehirler ise doğal şehristanlara sahipti. Meselâ Özkend, Sir-Deryâ’nın yalçın kıyısında yer alan toplam üç şehristandan oluşuyordu. Ancak bu durum bayındırlık faaliyetlerine ket vurmaktaydı. Kent merkezleri, genelde dik bir yokuşta ya da tepede yer alan mahfuz noktalar idi. Burada, aynı zamanda hükümdarın sarayı olarak da kullanılan kale (kuhendiz) yer alırdı. Muhkem duvarlarla çevrili hazine, silahhane, hanedana ait ek hizmet binaları vb. müesseseler ise kalenin yanı başına inşa edilirdi.¹⁴ Fergana şehirleri, fizikî olarak

¹⁰ Türklere ait en eski şehir örneği Çu Havzası’ndaki Ak-beşim şehridir. Şehir; kale, şehristan ve rabazdan oluşmaktadır. Bkz. Cezar, a.g.e., s.29-31, 90.

¹¹ Can, Yılmaz, *Diyanet Dergisi*, S.164, Ağustos 2004, s.48; Cezar, a.g.e., s.25, 37-66.

¹² Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 558.

¹³ Barthold, V.V., *İslâm Medeniyeti Tarihi* (çev. Fuad Köprülü), Ankara, 1973, s.24; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.248; Barthold, *Türkistan*, s.89 vd; Kurt, *Buhara Örneği*, s.47-53; Aynakulieva, a.g.md., *Türkler*, V, 384; Cezar, a.g.e., s.91-93; Can, a.g.e., s.18.

¹⁴ Aynakulieva, a.g.md., V, 384.

Mâverâünnehr'in diğer şehirleriyle benzer özellikler taşıyordu. Meselâ, İlak'ın başkenti olan Tünkes'in bir kuhendizi, iç şehri ve rabazı mevcuttu.¹⁵

Orta Asya şehirlerinde yeraltı su dağıtımı, “kubur” olarak isimlendirilen çömlek borular vasıtasıyla yapılırdı. Eskiden beri kullanılan kuburlar, bazen de kanalizasyon işlevi görmekteydi. Bu tip kanalizasyonlar, Fergana'da yapılan arkeolojik kazılarda da ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca Buhara ve Fergana şehirlerinde (Ahsîkes, Kuva/Kubâ, Ūş) yapılan kazılarda çok sayıda tazar (çirkef çukuru) kalıntısı bulunmuştur.¹⁶

VIII. yüzyıl Arap fetihleri, fizikî açıdan başta büyük şehirler olmak üzere diğer yerleşim birimlerine değişik oranlarda zarar verdiyse de, sonraki dönemde gerçekleşen kültürel etkileşim ve batı ile Mâverâünnehr arasındaki ticaret hacminin artması, ticaret yolları üzerinde bulunan şehirlerin hızla gelişip güzelleşmesine yol açmıştır. Başka bir ifadeyle Müslüman-Araplar, İran'da olduğu gibi Türkistan'da da şehir hayatının ilerlemesine ve şehirlerin fiziksel olarak değişmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu bakımdan IX ve X. yüzyıllar, bölgenin “ikinci şehirleşme dönemi” olarak nitelendirilebilir. Arkeolojik bulgular ve Arap coğrafyacılarının kaydettikleri, bu iki dönemin karakteristik özelliklerini genel hatlarıyla ortaya koymaktadır.¹⁷ Araplar, bölgede İran (Şiraz ve Kum) ve Kafkasya'daki (Gyanca) gibi yeni şehirler kurmamışlar, bunun yerine var olan şehirleri fizikî anlamda geliştirerek modernleştirmişlerdir.¹⁸

VIII. yüzyılda Horasan, Mâverâünnehr, Talas, Fergana ve Çu havzası şehirlerinde kale ve şehristana ek olarak, şehrin dışında “rabazlar” inşa edilmiştir.¹⁹ Farsça ve Samî dillere başka dillerden giren “bazar (kapı yanındaki iş)” kelimesi, bu ticaret alanı için kullanılır.²⁰ Şehrin, surları etrafında genişleyerek büyümesiyle dış-şehir

¹⁵ İbn Havkal, a.g.e., s.509.

¹⁶ Aynakulieva, a.g.md., V, 382 vd.

¹⁷ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s.24; Aynakulieva, a.g.md., V, 377.

¹⁸ Aynakulieva, a.g.md., V, 382.

¹⁹ Bazıları ise kale, şehristan ve rabaz şehir planının M.S. VIII. yüzyılda yaygın olduğunu belirtmektedir. Bkz. Can, *İslâm Şehirleri*, s.17.

²⁰ Barthold, *Türkistan*, s.89 vd; Kurt, *Buhara Örneği*, s.47-53; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s.24; Aynakulieva, “*Fergana'da Yerleşim Yerleri*”, *Türkler*, V, 384; Cezar, a.g.e., s.91-93. Can, *İslâm Şehirleri*, s.18. Rabazların oluşum sürecine dair farklı yorumlar da vardır. Buna göre Orta Asya şehirleri, Arap fütuhâtı esnasında (VIII. yüzyıl), şehristanın dışında yer alan ve ticarî etkinliklerin yürütüldüğü rabazların kuruluş sürecini yaşamaktaydı. Bkz. Aynakulieva, a.g.md., V, 382.

(zâhiru'l-medîne, rabaz, Farsça birûn²¹) oluştu. Dış-şehrin etrafında, bahçeler ve daha ötesinde de bağlar ve tarlalar sıralanırdı.²² Şehrin dış mahalleleri olan rabazlarda, göçebelikten yerleşik hayata geçen ya da henüz yarı göçebe olan ve burada kurulan pazarda ticaretle uğraşan kesim ikamet ediyordu.²³ Rabazlar, X. yüzyıla kadar yaşanan yoğun ticarî ve zanaatsal faaliyetler neticesi şehrin en kalabalık ve en hareketli mahallini oluşturdu. Bu bağlamda bazı kentlerin şehristanları zamanla işlevini yitirerek rabazı ile birleşmiştir. IX. yüzyıl başlarına doğru oluşan bu şehir modeli, genel hatlarıyla Orta Çağ boyunca mevcudiyetini korudu.²⁴ Fakat ender de olsa bazı şehirlerde yeni şehristan ve rabazlar oluşturuluyor, böylece zaman içerisinde eski şehristan ve rabaz terk edilerek şehir fizikî olarak yer değiştiriyordu.²⁵ Aslında birer “ticaret ve sanayi varoşu” olan rabazlarda demircilik, dericilik, yüksek fırınlar ve atış menfezleri gibi genelde şehristan bünyesinde istenmeyen işletmeler yer alıyordu. Bu durum, kentliler lehine bir güvenlik tedbiri ve şehrin kirletilmesine engel olma düşüncesi ile izah edilebilir. Fergana rabazları, genelde tenteler (çadır, çardak) ve alacık (otağ, sundurma) tipi taşınabilir konutlardan oluşuyordu. Burada yaşayanlar, herhangi bir tehlike anında derhal şehristana sığınarlardı.²⁶

İslâm sonrasında şehir planları önemli bir değişikliğe uğramazken, Yakın Asya modeline uygun bir kentsel dönüşüm gerçekleştiği söylenebilir. Buna göre şehristanın bünyesinde; saray, çeşitli devlet daireleri, iç kale, asilzadeler ve devlet erkânının çiftlikleri, batı-doğu ve kuzey-güney istikametindeki büyük cadde boyunca kurulan bir pazar, ortada bir meydan ve bu meydanda yer alan şehrin en büyük (Ulu/Cuma) camii (Câmi-i Kebîr), ve onun çevresinde de birer üretim merkezi olan çarşılar bulunuyordu. Zanaatla uğraşan kentli kesim, “asıl şehir” addedilen şehristanda ikamet ederdi. Surlarla kuşatılan asıl şehir, büyük kapılarla dışarıya açılırdı. Arap döneminde şehir hayatı, bütün yönleriyle eski şehristana, yani sanat ve ticaret erbabının bulunduğu mekâna

²¹ Cezar'a göre rabaz, Türkler tarafından “birun” olarak isimlendirilmiştir. Bkz. Cezar, *Türklerde Şehir ve Mimarlık*, s.91-93; Can, a.g.e., s.18.

²² Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s.24; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.248.

²³ Cezar, a.g.e., s.91-93. Can, a.g.e., s.18.

²⁴ Aynakulieva, a.g.md., V, 382.

²⁵ Cezar, a.g.e., s.91-93; Can, a.g.e., s.18.

²⁶ Aynakulieva, a.g.md., V, 384 vd.

kaydı. Bu, X-XII. yüzyıl Orta Asya çarşılarına özgü bir durumdu.²⁷ Meskenlerde İslâm'ın öngördüğü mahremiyet ölçüleri dikkate alınır.²⁸

Samanfler döneminde Fergana'ya bir seyahat gerçekleştiren İbn Havkal (331/943), burada her şehrin bir kuhendizi olduğunu kaydeder. Yine her şehir tahkim edilmiş olup, akarsuları ve bostanları mevcuttu.²⁹ Yine bu dönemde kuhendiz, şehre hâkim bir tepede bulunurken, şehristan fizikî planda kare şeklini almıştır. Rabaz, şehristaninkine kadar masun olmayan duvarlarla çevriliydi. Burası, çevre köylerin tarımsal ürünleriyle, zanaatkârların mallarının değiş-tokuş edildiği alan olup yüzölçümü ve yeşil alan itibarıyla şehristandan daha büyüktü. Şehrin etrafında kale ve kuleler bulunup, bunların arasında askerî kaygılar ve ticarî faaliyetler için inşa edilen ribadlar yer alırdı. Karahanlılar döneminde bölge şehirleri fizikî açıdan genel hatlarını korumakla birlikte, rabazların sayısı arttırılmıştır. Merkezden gelen yollar, rabazlara açılan şehir kapılarına uzanırdı. Şehrin dışındaki yollar ise içindeki yolların birer uzantısıydı.³⁰

Hamamlar, doğu insanının hayatında tıpkı Romalıların termaları gibi önemli bir yere sahiptir. Hamamların Türkistan serüveni, VIII. yüzyıl sonrasında Afrasiab ve Taraz hamamları ile başlar. Bu tarihten önce yazılı kaynaklarda adı geçmeyen ve arkeolojik bulgularda da izine rastlanmayan hamamlar, ancak IX. yüzyılın başlarında, İslâmiyet'in bölgede hızla yayılmasının akabinde şehir hayatının vazgeçilmez bir parçası olarak ortaya çıkar. Temizlik ve tedavi amaçlı kurulan hamamlar, İslâm kültürünün belirgin izlerini taşımaktadır. 1984 kazılarında Üş ve Ahsîkes'te bulunan Karahanlı dönemi (X-XII. yüzyıllar) hamamları, konuya birer örnek teşkil eder.³¹

Özetle; H. I-III. / M. VII-IX. yüzyıllar arasında Fergana şehirlerini oluşturan fizikî unsurlar şöyle sıralanabilir:

²⁷ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s.24; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.248; Barthold, *Türkistan*, s.89 vd; Kurt, *Buhara Örneği*, s.47-53; Aynakulieva, a.g.md., *Türkler*, V, 384; Cezar, a.g.e., s.91-93; Can, a.g.e., s.18.

²⁸ Can, *Diyanet Dergisi*, S.164, Ağustos 2004, s.49.

²⁹ İbn Havkal, a.g.e., s.513.

³⁰ Aynakulieva, a.g.md., V, 385.

³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aynakulieva, a.g.md., V, 383 vd.

- a. Şehrin dış çevresiyle ilgili unsurlar; hendek, kanal, surlar ve şehir kapıları
- b. Şehrin çekirdeğini teşkil eden unsurlar; cami ve dâru'l-imâre
- c. Yol Şebekesi
- d. Çarşı ve pazarlar
- e. Mahalle ve evler
- f. Diğer unsurlar; hamam, mezarlık ve türbeler³²

İncelenen dönem itibarıyla “dükkân, medrese ve mektep” gibi kavramlara kaynaklarda rastlanmasa da, Fergana'nın XIX. yüzyıl sonu itibarıyla önemli şehir ve kasabalarındaki ev, dükkân, cami, medrese ve mektep sayısı şöyledir:

Hokand: 10.000 ev, 2000 dükkân, 300 cami ve mescit, 140 medrese ve mektep

Mergilân: 6000 ev, 1000 dükkân, 300 cami ve mescit, 90 medrese ve mektep

Endican: 4000 ev, 1000 dükkân, 200 cami ve mescit, 66 medrese ve mektep

Namangân: 4000 ev, 1000 dükkân, 250 cami ve mescit, 105 medrese ve mektep

Özkend: 1000 ev, 100 dükkân, 10 cami ve mescit, 24 medrese ve mektep

Balıkçı: 1000 ev, 100 dükkân, 50 cami ve mescit, 13 medrese ve mektep³³

Yine kaynaklarda, Fergana bölgesi vakıfları hakkında ele alınan dönem itibarıyla herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte; bir dönem Harzemşahların hâkimiyeti altındaki bölgede, vakıfların sıkı kontrol altında tutulduğu, suiistimali görülen vazifelilerin ise derhal görevden uzaklaştırıldığı bilinmektedir.³⁴

³² Can, a.g.e., s.157 vd. Fergana türbeleri için bkz. s.153 vd.

³³ Sâmi, V, 3394.

³⁴ Kazıcı, *İslâm Medeniyet ve Müesseseleri Tarihi*, s.291.

I. ŞEHİRLERİN FİZİKÎ ÖZELLİKLERİ

Araştırmanın bu kısmında; bölge şehirlerinin fizikî özellikleriyle ilgili tespit edilen bilgiler aktarılacaktır. Bu bağlamda; şehristan, kuhendiz/kurgan, çarşı, rabaz, cami, sûr, ark, kanal, hum, vb. kavramlar sıklıkla geçtiği görülür.

Özkend, şehristan, kuhendiz ve rabazdan oluşuyordu.³⁵ Şehrin bir sûru ile birden çok kapısı vardı.³⁶ Çarşuları ise rabazındaydı.³⁷ Mukaddesî'ye göre, Fergana'da sadece Özkend'in kalesi, şehristanın içerisinde yer alıyordu. Şehrin rabazı bir duvarla çevriliydi. Kûrenin, diğer şehirleri arasında Özkend'den başka sûru olan herhangi birisi mevcut değildi. Camii, çarşuları ve sûru olan şehrin her yerine yeterli miktarda su dağıtılırdı. Şehrin dört kapısı vardı.³⁸

Sanatı, ticareti ve sosyal aktiviteleri etrafında toplayan Fergana camileri, şehir hayatının vazgeçilmez unsurlarıydı. Kaynaklarda Cuma camileri ismen, küçük cami ve mescitler ise sayısal olarak geçmektedir. Bölge camileri genellikle avlusu ve minaresi olan, çarşıda, kuhendizde ve bazen de bu ikisinin dışında yer alan ve temizliğiyle dikkat çeken yapılarıydı. Meselâ; Renced ayakkabıcılar çarşısının ortasında, oldukça temiz bir camii bulunuyordu. Şikit camii, çarşıda yer alıyordu. Zârkân'da, bir Cuma camii mevcuttu. Nasrâbâd camiinin küçük minaresi, giriş kapısının üzerindeydi. Hayrlâm'ın güzel bir camii vardı.³⁹ Ūş ve Uşfikan camileri çarşının ortasındaydı.⁴⁰ Suyu bol olan Tishân Camii de pamukçular çarşısında yer alıyordu.⁴¹ Merginân camii ise çarşıdan uzak bir noktadaydı.⁴² Kubâ merkez camii diğerlerinden farklı olarak, son derecede yıpranmış olan kuhendizdeydi.⁴³ Bu camii, yaklaşık yarım asır sonra çarşı merkezine

³⁵ İstahrî, a.g.e., s.333; İbn Havkal, a.g.e., s.513.

³⁶ Yâkût, *Buldân*, I, 280.

³⁷ İbn Havkal, a.g.e., s.513.

³⁸ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272; Barthold, *Türkistan*, s.170; Çiçek, Kemal, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi", *Türkler*, V, 343.

³⁹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.271 vd.

⁴⁰ Yâkût, *Buldân*, I, 281; Kudâme, a.g.e., s.208; İbn Havkal, a.g.e., s.513; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272; İstahrî, a.g.e., s.333; Minorsky, *Hudûd*, s.116 (24a).

⁴¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.271.

⁴² Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272.

⁴³ İbn Havkal, a.g.e., s.513.

taşınmıştır.⁴⁴ Ahsîkes merkez camii, kuhendizinin dışındaydı. Bayram namazgahı ise Şâş ırmağı (Sir-Deryâ) kıyısında idi.⁴⁵ Aynakulieva, İstahrî'ye atfen, bu camiinin şehristanda yer aldığını kaydeder.⁴⁶ Bereng camii ise şehrin dışında, Semerkant yönündeydi.⁴⁷ Ūş kurganının güney-doğusundaki Bera-Kûh isimli dağın eteğinde, nehir ile bağların arasında, "Cevza" adlı bir cami bulunmaktaydı. Caminin meyilli olan dış avlusu yonca ile kaplı olup dört yanında gölgelikler bulunan çok hoş bir meydana. Hemen her misafir ve yolcu bu avluda istirahat ederdi. Eğer birisi burada uykuya dalacak olsa, hemen nehirden su alınıp üzerine dökülürdü.⁴⁸ Hocend camii, şehristanda idi.⁴⁹ Beşbeşân Cuma camiinin önünde bir meydan vardı. Riştân camii iki kapılı olup bunlardan birisi çarşıya, diğeri ise meydana açılıyordu.⁵⁰ Bölgede camii olmayan yerleşim birimleri de mevcuttu. Özkend'e bağlı Şelât, bunlardan birisiydi.⁵¹

Fergana'da birçok yerleşim birimi nehir kıyısına kurulmuştu. Meselâ, Merginân şehri kapısının hemen önünde bir nehir/kanal akıyordu.⁵² Haylâm da ismiyle müsemma olan nehrin kıyısına kurulan⁵³ büyük bir şehirdi.⁵⁴ Özkend'in giriş kapısının önünde köprüsü olmayan bir kanal vardı.⁵⁵ Bazı şehirlerin ortasından ise bir ırmak geçmekteydi. Meselâ, Hocend'in tam ortasından bir ırmak akıyordu. Burası, bulunduğu coğrafyanın en güzel ve temiz şehriydi.⁵⁶ Şehrin, bu nehir boyunca muhtemel uzunluğu 1 fersahtan (6-8 km.) fazla idi. Evler, genelde birbirine yakın inşa edilmişti. Bilginler burasını methetmişler, şairler ise şiirlerine konu edinmişlerdir.⁵⁷ İbn Havkal, Hocend hakkında benzer bilgiler verir. Buna göre; Şâş/Sir-Deryâ nehrinin batı yakasına kurulan şehrin

⁴⁴ İstahrî, a.g.e., s.333; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.255.

⁴⁵ İbn Havkal, a.g.e., s.512 vd; İstahrî, a.g.e., s.333; Yâkût, *Buldân*, I, 121 vd; Esin, a.g.md., *DİA*, II, 180 vd.

⁴⁶ Aynakulieva, a.g.md., *Türkler*, V, 379.

⁴⁷ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272.

⁴⁸ Bâbur, I, 2.

⁴⁹ İbn Havkal, a.g.e., s.511; Minorsky, *Hudûd*, s.115 (23b).

⁵⁰ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272; Barthold, a.g.e., s.171 vd.

⁵¹ İstahrî, a.g.e., s.348.

⁵² Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272.

⁵³ Haylam ve diğer yerleşim birimlerinin yerleri için bkz. İstahrî, a.g.e., s.272, 334; Yâkût, *Buldân*, II, 413.

⁵⁴ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272.

⁵⁵ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272; Barthold, *Türkistan*, s.170; Çiçek, Kemal, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi", *Türkler*, V, 343.

⁵⁶ Bu ırmak, muhtemelen Hoca Bakırgan Nehri'nden kaynaklanıyordu. Bkz. Barthold, *Türkistan*, s.179.

⁵⁷ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272.

uzunluğu genişliğinden fazlaydı. Bahçe ve evleri dağımıktı. Şehristan ve kuhendizi olan kentin dâru'l-imâresi (saray) rabazdaki meydanda, hapishanesi ise kuhendizdeydi.⁵⁸ Kurganı yüksek bir yerde inşa edilmişti. Kuzeyden akan Sir-Deryâ nehri, kurgandan bir ok atımı mesafe uzaklıktaydı.⁵⁹ Buraya bağlı tek şehir olan Kend'de, çarşının ortasında bir nehir akıyordu.⁶⁰

Ûş; zenginlik, ferahlık ve bolluk yurdu olarak biliniyordu. Kubâ'dan daha küçük olan kentin bir kuhendizi, rabazı ve oldukça mamur bir şehristanı vardı. Dâru'l-imâre ile hapishanesi kuhendizindeydi. Rabazının etrafı ise bir sur ile çevriliydi. Şehrin, Dervaza-i Kuh (Dağ kapısı), Dervaza-i Âb (Su kapısı) ve Dervaza-i Muğkede (Ateş evi) kapısı olmak üzere üç sağlam kapısı vardı.⁶¹ Yakut ise Ûş'un duvarlarla çevrili büyük bir şehir olduğunu ve dört kapısı bulunduğunu kaydeder. Bu durum aradan geçen iki-üç yüzyıl boyunca şehrin büyüdüğünü gösterir.⁶² Bir sınır şehri olan Ûş'ta, İslâm dünyasının her yanından gelen mücahitlerin toplandığı büyük bir ribad mevcuttu.⁶³ Bu ribadın, şehrin, eteğinde kurulduğu dağın tepesindeki karakol olması muhtemeldir.⁶⁴ Ûş'un güneydoğusuna düşen⁶⁵, Medvâ'nın ise fevkalâde bir kalesi vardı.⁶⁶

Yakut ve Sem'anî'de, köy olarak geçen Endican (Endukan, Endugân)⁶⁷, Moğol Ögedey Han'ın torunu Kaydu (664/1266) ve Tuva dönemlerinde (680-705/1282-1306) gelişmiş⁶⁸ ve XIII. yüzyılın sonlarına doğru Fergana'nın başkenti olmuştur.⁶⁹ Endican, kurganıyla meşhurdur. Öyle ki; XVI. yüzyılın başı itibarıyla bölgede, Semerkant ve Keş'inki dışında bu kurgandan daha büyüğü yoktu. Üç kapısı olan şehrin merkezi, güney istikametinde kalıyordu. Kentin nüfusu yoğun olduğundan buraya giren dokuz

⁵⁸ İbn Havkal, a.g.e., s.511; Minorsky, *Hudûd*, s.115 (23b).

⁵⁹ Bâbur, I, 3.

⁶⁰ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272.

⁶¹ İbn Havkal, a.g.e., s.513; Yâkût, *Buldân*, I, 281; Kudâme, a.g.e., s.208; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 560; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272; İstahrî, a.g.e., s.333; Minorsky, *Hudûd*, s.116 (24a).

⁶² Yâkût, *Buldân*, I, 281. Ayrıca bkz. Sâmi, II, 1090.

⁶³ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272.

⁶⁴ Barthold, *Türkistan*, s.170.

⁶⁵ İstahrî, a.g.e., s.347.

⁶⁶ İbn Havkal, 514; Aynakulieva, a.g.md., *Türkler*, V, 379.

⁶⁷ Yâkût, burasını XI. asırda yaşamış olan Şeyh Ebû Hafs Ömer b. Muhammed Tâhir Endügâni'ye nispeten "Endugân" şeklinde kaydeder. Bkz. Yâkût, *Buldân*, I, 261 vd; Sem'anî, I, اندکانی md.

⁶⁸ Barthold, *Türk Tarihi -Dersleri*, s.166; Roux, *Orta Asya*, s.330 vd; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.421.

⁶⁹ Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 562.

arık (tarnav) su, hiç bir yerden çıkmıyordu. Etrafı mahalleler ile çevrilen kalenin çevresindeki hendeğin dışında taş döşeli büyük bir yol vardı. Bu dış mahalleler, zikredilen bu hendek ve yol ile kaleden ayrılıyordu.⁷⁰ Endican'da, Moğol devrinin önemli şehirlerinde var olan han saraylarına rastlanmaz. Barthold'a göre bu, şehrin sadece halk için inşa edilmesinden kaynaklanır.⁷¹

Kubâ, Aşağı Nesyâ'nın en güzel yerleşim birimlerinden birisiydi. IV/X. yüzyılda Fergana'nın ikinci büyük şehri olan Kubâ⁷², içinde başka bir şehir bulunmayan bir âmilliğin merkeziydi.⁷³ Hudûdü'l-Âlem müellifine göre ise Kubâ, Fergana'nın en büyük ve en gelişmiş kentiydi.⁷⁴ XX. yüzyılın ilk çeyreği itibarıyla Aravan, Abşura ve İsfayram denilen üç küçük dereden hangisinin, Bâbur dönemindeki Kubâ'yı suladığı net değildir.⁷⁵ Yüzölçümü Ahsîkes'e yakın olan Kubâ'nın bir kuhendizi, şehristanı ve rabazı vardı. Çarşıları, dâru'l-imâre ve hapishanesi ise etrafı surla çevrili olan rabazındaydı.⁷⁶ Şehrin caddeleri taş, kaldırımları ise kırık taş döşeliydi. Birbirine yakın olan küçük avlulu evlerin mutfaklarında ocaklar, eyvanlarında ise pide pişirmek için tandırlar bulunurdu.⁷⁷ 985'te bir Ahsîkes⁷⁸ seyahati gerçekleştiren Mukaddesî, Kubâ'ya 943'te gelen İbn Havkal'dan farklı bilgiler vermiştir. Buna göre Kubâ; çevresindeki yerleşim birimlerinden daha rahat, geniş, hoş, temiz ve cazip bir şehirdi. Büyüklük ve servet açısından Ahsîkes'ten ileri düzeydeydi. Otoriteler: "Fergana, Kubâ'dan ibarettir. Geri kalan yerler ise cüruf/çerçöptür" şeklinde görüş beyan etmişlerdir. Şehrin ortası meydanlıktı.⁷⁹ İstahrî; şehrin kuhendiz, rabaz, Cuma camii ve çarşıları olduğunu

⁷⁰ Bâbur, I, 1 vd.

⁷¹ Barthold, *Türk Tarihi -Dersleri*, s.166.

⁷² Kubâ, güzel hasletlere sahip olmasına karşın Fergana'nın başkentleri arasına girememiştir. Şehrin coğrafi konumu, buna neden olarak gösterilebilir.

⁷³ Barthold, *Türkistan*, s.173; İstahrî, a.g.e., s.333; Özdemir, "Moğol İstilasının Sebepleri", *Türkler*, VIII, 299.

⁷⁴ Minorsky, *Hudûd*, s.116 (24a).

⁷⁵ Barthold, *Türkistan*, s.173.

⁷⁶ İbn Havkal, a.g.e., s.513.

⁷⁷ Aynakulieva, a.g.md., *Türkler*, V, 383.

⁷⁸ Şehrin adı Kalkaşandî'de, Ahsîkes olarak geçmektedir. Bkz. Kalkaşandî, a.g.e., s.437.

⁷⁹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.255.

kaydeder.⁸⁰ Kaynaklarda, IV/X. yüzyıldan sonra Kubâ'dan bahsedilmez. Bunun nedeni tam olarak bilinmemektedir.⁸¹

Uygun iklime ve yeterli su kaynaklarına sahip olan Fergana kentleri, adeta doğal bir bahçeyi andırmaktaydı. Meselâ; Nasrâbâd'ın geniş bahçeleri, sefid dal ve hûr ağaçlarıyla çevriliydi.⁸² Irmak ve havuzlarının bolluğu, meyve ve sebze bahçelerinin güzelliğiyle maruf Ahsîkes “Mâverâünnehr'in en nezih şehri” olarak nitelenir.⁸³ Sem'anî de aynı görüştedir.⁸⁴ Burası, Remle'nin bir buçuk katı büyüklüğündeydi. Geniş bir rabazın çevrelediği şehristanında birkaç sulama kanalı vardı. Kanal suları; sarnıç biçimindeki tuğla ve kiremitten mamul havuzlarda, şehrin camiinde ve önemli yapılarda devridaim ederdi. Rabazında bir kale ile bolluk ve bereketin hüküm sürdüğü çarşılar bulunurdu.⁸⁵ Hudûdü'l-Âlem'e göre kent, düz bir arazide değil de bir dağ eteğinde kurulmuştu.⁸⁶ Şehrin genişliği 1/3 fersahı (1 mil⁸⁷). Birçok kapısı olan şehristanın bir kuhendizi ile etrafında sur bulunan bir rabazı mevcuttu. İç şehrin kapıları; Bâbu Büceyr, Bâbu'l-Murakkaş, Kâsân, Cuma mescidi ve Rahabe olarak sıralanabilir. Her kapı yaklaşık iki fersah boyunca uzanan verimli bahçelere ve sürekli akan kanallara açılıyordu. Dâru'l-imâre ve hapishane kuhendizdeydi. Çarşıları iç şehir ve rabazında yer alsa da çoğu şehristandaydı. Ahsîkes'in şehristanı ve rabazında akarsular ve çok sayıda havuz mevcuttu. Sir-Deryâ'dan getirilen sular sokaklarda arklara akıtılarak havuzlarda toplanıyordu. Şehrin hizasındaki çayırklar, gür otlaklar ve kumluklar Sir-Deryâ'ya paralel olarak bir merhale boyunca uzanıyordu. Binalar ise ahşap ve topraktan (balçık) inşa edilmişti.⁸⁸ XX. yüzyılın ilk çeyreği itibarıyla, Ahsîkes'in Ahsî ve Şâhand köyleri yakınlarındaki eski hisarının harabeleri, mevcudiyetini hâlâ korumaktaydı.⁸⁹ Bâbur'un

⁸⁰ İstahrî, a.g.e., s.333.

⁸¹ Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 562.

⁸² Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.271.

⁸³ Yâkût, *Buldân*, I, 121.

⁸⁴ Sem'anî, I, *اخشيك* md.

⁸⁵ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.271.

⁸⁶ Minorsky, *Hudûd*, s.116 (24a).

⁸⁷ Bir mil, 4000 zira'dır. Zirâ', Halife Me'mûn tarafından kabul edilen 48,25 cm. uzunluğundaki ölçü birimidir. Bkz. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, VIII.

⁸⁸ İbn Havkal, a.g.e., s.512 vd; İstahrî, a.g.e., s.333; Yâkût, *Buldân*, I, 121 vd; Esin, a.g.md., *DİA*, II, 180 vd.

⁸⁹ Barthold, “Ahsikâs”, *İA*, I, 226.

kaydettiğine göre Sir-Deryâ, Ahsîkes kurganının altından akıyordu. Fergana'nın en sağlam kurganı olan bu kurgan, Sir-Deryâ'ya bakan yüksek bir uçurum üzerindeydi ve hendek yerine bu derin uçurum yer alıyordu. Mahalleleri kurgandan bir şer'î uzaktaydı. ده كجا و درختان كجا (Köy nerede, ağaçlar nerede) darbu meseli muhtemelen Ahsi için söylenmiştir.⁹⁰

Bulgular, yukarıdaki bilgileri destekler mahiyettedir. Buna göre; Sir-Deryâ'nın 30 km. kuzeyinde, Namangan ile Gul-Kışlak arasındaki Ahsîket harabelerinin etrafı 280 m. uzunluğundaki bir duvarla çevrilidir. Şehristanın güneybatısına düşen ve Sir-Deryâ'ya sarp bir yükseklikten bakan üçgen planlı bir kuhendiz vardır. Kuhendiz, doğudan bir hendek ve kuzeyden geçen bir yol ile şehristandan ayrılır ve yaklaşık 30 m. boyuyla, şehristandan ve diğer yapılardan daha yüksektir. Şehrin güney duvarları, bu cihet yüksek ve sarp olduğundan, şehristan ve rabazı çevreleyen büyük duvardan daha alçak tasarlanmıştır. Batı-doğu istikametinde uzanan kare biçimindeki şehristan üç tarafından, kuleleri olan muazzam duvarlarla çevrilidir. Şehristanın doğu duvarında, aralarında 20-30 m. bulunan ve günümüze tepecikler halinde ulaşan 10 adet kule bulunur. Kuzey duvarında sayıları 11'i bulan bu kulelerin, batı duvarında sadece 3'ünün izi kalmıştır. Bütün duvarlar, derin bir hendekle çevrilidir. Bu dizaynda, kenti sürekli tehdit eden kuzey ve doğu merkezli gayri Müslim Türkler belirleyici olmuştur. Binalar, iç şehirdeki meydan boyunca birbirine oldukça yakın inşa edilmiştir. Mahalleler ve anıt yapı kalıntıları şehristanın batı duvarında, havuzlar ve ana kapılara uzanan yollar ise doğu duvarında yer alır. Kalenin güneybatı ve kuzeybatısında ise iki adet kule kalıntısına rastlanmıştır. Rabazında çok sayıda seramik kubur (boru), hum, tuğla örme, dökme seramik ve cam kap-kacak bulunmuştur. Seller, rabazın güneydoğusuna düşen hamamın büyük bölümünü tahrip etmiştir.⁹¹

Geniş bir alana yayılan Kâsân'ın⁹² ele geçirilemez bir kalesi vardı.⁹³ Tishân, büyük bir şehir olup kalabalık bir nüfusa sahipti.⁹⁴ Uştîkan ve Bereng küçük birer

⁹⁰ Bâbur, I, 4.

⁹¹ Aynakulieva, a.g.md., *Türkler*, V, 380.

⁹² İbn Havkal, a.g.e., s.514.

yerleşim merkeziydi.⁹⁵ Barthold, Mukaddesî'ye istinaden, Zenderâms'ten küçük şehir olarak bahseder.⁹⁶ Samanî döneminde kurulan Nasrâbâd (Nasr-Âbad), bir hükümdarın (muhtemelen Ahmed b. Esed), oğlu Nasr için inşa ettirdiği büyük bir şehirdi.⁹⁷

Kaydedilenlerden hareketle denilebilir ki; şehirlerin fiziki yapısı, tabii, coğrafi ve iklimsel koşullar dışında, dönemin siyasî, ekonomik, kültürel ve askerî şartları da dikkate alınarak oluşmuştur. Dâru'l-imâre, sûr, kuhendiz, şehristan, çarşı, cami, rabaz, su kanalları vb. ana şablon korunmak kaydıyla zaman içerisinde ihtiyaçlara binaen bazı değişikliklere uğramıştır.

⁹³ Sem'ânî, V, 15. Pei-şi isimli Çinli gezgin, M.S. V. yüzyıl itibarıyla Fergana'nın başkenti olan Kâsân'ın 1,5 kilometre çapında olduğunu ve kalabalık bir orduya sahip olan hükümdarın altından mamul koç şeklindeki bir taht üzerinde oturduğunu kaydeder. Bkz. Barthold, "Fergana", *İA*, IV, s.559; Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 375.

⁹⁴ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.271.

⁹⁵ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272.

⁹⁶ Barthold, *Türkistan*, s.172.

⁹⁷ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.271.

II. MİMARÎ

Fergana bölgesindeki yapılar, mimarî açıdan ancak Göktürkler döneminde mercek altına alınabilir. Göktürkler, askerî ve ticarî önem taşıyan stratejik noktalara çok sayıda kale inşa etmişlerdir. Tanrı Dağları ve Issık-göl civarındaki Çargelan, Çumpal, Caldırvar, Atbaş, Sırdakbeg (ya da Koyungar-başı), Turtkul ve Manakeldi kaleleri⁹⁸ bunlardan sadece bazılarıdır. Göktürk devri Peñçikent ve Fergana harabelerine bakıldığında ise dönemin şehirlerinin, adeta bir kaleyi andıran mimari özellikler taşıdıkları görülür.⁹⁹

Fergana’da Türk-İslâm mimarisine özgü eserler, Karahanlılar döneminde teşekkül etmeye başlamıştır. Kerpiç olan ilk Karahanlı yapıları, sonraları tuğla mimarisinin en güzel örnekleri olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Meselâ; 521/1127 yılında yapımı tamamlanan Buhara Mescid-i Cum’a’sının “Minâre” adı verilen minaresi, Arslan Han’ın adının geçtiği kitabesiyle Karahanlı tuğla işçiliğinin kalitesini ortaya koymaktadır. Gövdesinde, değişik geometrik süslemelerle kaplı çemberler olan minarenin bir benzerine Özkend’de rastlanır.¹⁰⁰ Türbeler, Karahanlı mimarisinde özel bir yere sahiptir. Karahanlı (Arap Ata-367/978, Ayşe Bibi ve Balacı Hatun-XII. yüzyıl başları) türbeleri cephe mimarisinin ve tuğla süslemelerin öne çıktığı mezar-anıt tarzının erken dönem eserleridir. Meselâ; Özkend’de yan yana sıralanan kubbeli üç türbe Karahanlı tuğla mimarisinin en güzide eserlerindedir. Bunların en eskisi ve ortada yer alanı, 303/1012 tarihli Nasr b. Ali Türbesi’dir. Tromplu ve kubbeli olan türbede, sivri kemerli trompların altında yer alan küçük nişlerde lotus-palmetlerden bitki süslemeleri vardır. Cephedeki bordürlerde ise hemen her dönem Türk süslemelerinde görülen kırık sekizgenlerin kesişmesinden meydana gelen dörtlü geometrik düğüm desenlerinin ilk örnekleri yer almaktadır. Bunun solunda, sivri kemerli geniş bir nişle cepheye açılan, geometrik ve bitkisel süslemeli, firuze çini kaplamalı ve kitabe kuşaklı kemeri olan

⁹⁸ Bu kaleler, plan ve proje açısından Fergana yöresindeki kalelerle benzerlikler gösterir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.173-176; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.274.

⁹⁹ Kafesoğlu, a.g.e., s.275.

¹⁰⁰ Altun, Ara, “Karahanlılar, Mimarî”, *DİA*, XXIV, 412 vd; Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.89. Samanî dönemi minareleri ahşap olduğundan yangına karşı dayanıksızdı. Bkz. Altun, aynı md. ve yer.

Celâleddin Hüseyin Türbesi (ö.551/1156) bulunur. Sağdaki 581/1186 tarihli Muhammed b. Nasr türbesi ise aynı mimari ve estetik özelliklere sahiptir. İlk iki türbedeki yazılar sade iken, üçüncü türbedeki yazı ve süslemelerde bir gelişme ve zenginleşme göze çarpar. Yine ihtişamlı kapılar, türbelere ayrı bir sanatsal değer katmaktadır.¹⁰¹ Kâsân yakınındaki Sefidbulan'da yer alan Şeyh Fâzıl Türbesi ise XII. yüzyıl ortalarına aittir. Kubbesi üç kat kasmağa oturtulan kare planlı türbenin dışı -diğer Karahanlı türbelerinin aksine- sade, içi ise zengin stuko dekoru ile kaplıdır.¹⁰²

Türk mimarisinin “ribad” adıyla maruf ilk kervansarayları da Karahanlılar devrinde inşa edilmeye başlanmıştır. Batı Karahanlı hükümdarı Nasr b. İbrahim (460-472/1068-1080); birisi Buhara-Semerkant yolundaki Ribad-ı Melik (470/1078), diğeri ise Semerkant-Hocend yolunda (Ak-Kütel mevkiinde) olmak üzere iki kervansaray yaptırmıştır. Bu kervansaraylar kare planlıydı.¹⁰³

Ferganalı ustalar, farklı coğrafyalarda da hünerlerini sergilemişlerdir. Meselâ, Konya Alaeddin Camii avlusundaki ilk Selçuklu kümbetlerinden olan II. Kılıçarslan kümbeti, Hocendli Yusuf b. Abdülğaffar tarafından inşa edilmiştir (588/1192). Sade, on kenarlı ve piramit külahlı kümbetin kabartma çini kitabeli lahitlerinde sekiz Selçuklu sultanı yatmaktadır.¹⁰⁴ Kümbet, Hocendli bir ustanın Anadolu Selçuklu mimarisindeki izlerini taşır. Bu yerlerden birisi de Mısır'dır. Ahmed b. Muhammed isimli Ferganalı matematik ve astronomi bilgini, Mütevekkil döneminde Fustat'ta, Nil nehrinin su seviyesini tespit için el-Mikyâsü'l-Cedîd'i inşa etmiştir (246/861).¹⁰⁵ Ayrıca Tolunoğlu Ahmed, Kahire yakınında ve Nil nehri üzerindeki er-Ravda adasında, Nil'in sularını mevsimine göre ölçmek ve su taşkınlarını önceden tahmin etmek üzere yapılmış olan Mikyâsu'n-Nil'i geliştirmiş, ayrıca yeni su kanalları ile kemerler de yaptırmıştır. Ahmed, bu işlerde daha çok Ferganalı ustaları tercih etmiştir.¹⁰⁶

¹⁰¹ Altun, a.g.md., *DİA*, XXIV, 414; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, I, s.32.

¹⁰² Ara Altun, a.g.md., *DİA*, XXIV, 414.

¹⁰³ Cantay, Gönül, “Türk Mimarisinde Kervansaraylar”, *Türkler*, VI, 77.

¹⁰⁴ Altun, Ara, “Türkiye Selçukluları Mimarlığı”, *Türkler*, VII, 824.

¹⁰⁵ Sâmî, V, 3395; İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân* (thk. İhsân Abbâs), Beyrut, 1970, III, 112; İbn Ebî Usaybia, Ahmed b. Kâsım, ‘Uyûnü'l-Enbâ’ fî Tabakâtü'l-Atıbbâ, Beyrut, 1965, s.286; Kaya-Şelhub, a.g.md., *DİA*, XII, 377.

¹⁰⁶ Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.86 vd.

BEŞİNCİ BÖLÜM
FERGANA'NIN DİNÎ YAPISI

I. İSLÂMİYET ÖNCESİ

Mâverâünnehr bölgesi, baskı ve zulüm gören muhtelif din ve mezhep mensuplarının tarih boyunca sığındıkları güvenilir bir mekân olmuştur. Meselâ; sınıf ve mezhep mücadelesini kaybeden İranlı gruplar -özellikle de manihaistler- kurtuluşu buraya yerleşmekte bulmuşlardır.¹ Bu durum, Mâverâünnehr halkının diğer din, mezhep ve kültürlerle gösterdiği müsamaha ile izah edilebilir. Bölge insanı, bu yönüyle Orta Asya Türk topluluklarına benzemektedir.² Çünkü İslâmiyet karşısında tutunamayan eski Ön Asya ve Mezopotamya dinleri, faaliyetlerini Orta Asya'ya kaydırmak durumunda kalmışlardır.³

Fergana, kültürel, etnik ve dinî açıdan Mâverâünnehr'in sair bölümleri gibi kozmopolit bir yapı arz ediyordu.⁴ Bölgede bir taht ve bir mabet ittifakı, yani kuvvetli bir monarşik güç ve diğer dinlere üstünlük sağlayan bir ruhban sınıfı yoktu.⁵ Çünkü Orta Asya, Çin, Hindistan, Afganistan ve uzantısında Horasan, bir başka deyişle doğu ile batı arasında coğrafi, içtimaî, ekonomik, kültürel ve dinî bir köprü vazifesi gören Fergana, sonu gelmeyen iktidar mücadelelerine sahne olmuş, bu da siyasî istikrardan yoksun olan bölgede güçlü bir dinî ve kültürel yapının oluşmasına müsaade etmemiştir. İpek Yolu sayesinde stratejik önemi artan bölge⁶, İslâmiyet'in bölgede tanınmaya ve yayılmaya başladığı VIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, daha çok Orta Asya, Hint ve Mâverâünnehr'in farklı din ve mezheplerinin bulunduğu ortak bir alan olmuştur. Bu dinî mozağin, bazen bölgeye belli bir süre için hâkim olan dış unsurların kendi dinlerini dayatması, çoğu zaman da ticaret ve kültür alışverişi esnasında din ve mezheplerin halk arasında kabul görmesiyle oluştuğu söylenebilir. İslâmiyet'in X. yüzyıldan sonra genel

¹ Togan, *Türk İli Türkistan*, s.94; Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.49 vd.

² Barthold, *Türkistan*, s.195.

³ Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1971, I, 87.

⁴ Kitapçı, "İslâmî Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan (Mâverâünnehr)", *Diyanet Dergisi*, C.XVII, S.5, Eylül-Ekim, s.283, Ankara, 1978.

⁵ Barthold, a.g.e., s.195.

⁶ Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.48. İpek Yolu'nu kateden bir misyoner, Orta Asya ve hatta Çin'e kadar selamet içerisinde ilerleyerek propaganda yapma imkânı bulabiliyordu. İslâmiyet de aynı metotla, müslüman tâcirler vasıtasıyla Orta Asya ve Çin'e kadar savaşız ve kansız olarak girmiştir. Bkz. Eberhard, *Çin Tarihi*, s.205; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.73; Frye, *Buhara*, s.101.

kabul gördüğü bölge, bu kez de Müslüman devletler arasında hâkimiyet mücadelesine sahne olmuş, fakat bu durum İslâm'ın bölgedeki hâkim konumunu değiştirmemiştir. Fergana'nın dinî ve entelektüel kesimi, süregelen siyasî çekişmelere inat, duygu, düşünce ve birikimlerini kaleme dökerek önemli eserler vücuda getirmişlerse de vuku bulan Moğol istilası, bu faaliyetlere büyük oranda ket vurmuştur.

İslâmiyet öncesinde bölgede yaygın olan dinler; Budizm, Zerdüştlük ve Manihaizm olarak sıralanabilir.⁷ Bazıları; Hıristiyan, Maniheist ve Zerdüştlük kaynaklarda varlığından ya da yokluğundan bahsedilmediğini kaydeder.⁸ Bazılarına göre, bir Hıristiyan mezhebi olan Nasturîlik, Fergana'da bilinen ve müntesibi olan bir akımdır.⁹ Avrupalı araştırmacılara göre ise, XIII. yüzyılda Türkistan'da önemli sayıda Budist, Maniheist ve Hıristiyan yaşamaktaydı.¹⁰ Bir Türkün, bir hum içine gömülü olmasından hareketle Türklerin bir kısmının, Fergana halkının dinî inanışlarını kabul ettiği, savı da bunlara eklenebilir.¹¹ Bütün bunlardan hareketle İslâm dininin bölgeye ulaşmasından önce Fergana'da; Budizm, Manihaizm, ve Zerdüştlük gibi Arî dinlerin yer aldığı, Semâvî dinlerin ise Arî dinlere oranla çok daha az müntesibi olduğu söylenebilir.

Budizm, Kuşan devletinin¹² kurucusu I. Kanişka'nın bu dini kabul etmesiyle Fergana, Orta Asya ve Uzak Doğu'ya kadar olan geniş bir coğrafyaya yayıldı (M.S. I-III yy.). Bazı Çin ve İslâm kaynaklarına göre Mâverâünnehr halkının ekserisi Budist idi.¹³ Kandehar'dan Baktra'ya, oradan da Merv'e kadar yayıldığı sanılan Budizm'in¹⁴ Fergana'daki varlığı, arkeolojik bulgularla kanıtlanmıştır.¹⁵

⁷ Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyet*, s.68.

⁸ Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 561.

⁹ Jusubaliev, a.g.tz., s.15.

¹⁰ Arnold, *İntişâr-ı İslâm*, s.220.

¹¹ Malikov, a.g.md., *Türkler*, II, 145.

¹² Kuşan imparatorluğu için bkz. s.39.

¹³ Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.46 vd; Frye, *Buhara*, s.50; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.61 vd; Kurt, *Buhara Örneği*, s.219.

¹⁴ 1965 yılında, Baktra'nın dört yüz kilometre batısındaki Merv Vahası'nda çapı altı metre, yüksekliği ise dört metre olan bir stupa, küçük Buda heykelcikleri bulunmuştur. Bkz. Roux, *Orta Asya*, s.87.

¹⁵ Roux, *Orta Asya*, s.87.

İslâm dini, müntesiplerinin VII. yüzyılın ortalarına doğru Amu-Deryâ'yı geçmeleri neticesinde ilk kez Budizm ile karşılaştı.¹⁶ Ancak Budizm, bu yıllarda Zerdüştlük, Manihaizm, Mazdekizm ve Nastûrilik karşısında etkisini büyük ölçüde yitirmişti.¹⁷ Öyle ki bu dönemde Zerdüştlük, Budistlere hem baskı yapıyor hem de manastırlarda ayin icra etmelerine mani olmaya çalışıyorlardı.¹⁸ İslâmiyet'in yaygınlık kazanmasıyla da bölgedeki varlığı hemen hemen sona eren Budizm, kuzeye, yani İç Asya'ya doğru kaymış ve buradaki Türkler arasında ilgi görmüştür. Hatta Bilge Kağan, ona milli din statüsü kazandırmak istemişse de Tonyukuk Han buna mani olmuştur. Çünkü ona göre Budizm, milletin askerlik ruhunu körelten kurallar manzumesidir.¹⁹ Bununla birlikte Uygurlar, Budizm'i resmi din olarak kabul etmişlerdir (225/840).²⁰

İslâmiyet, Budizm'i öylesine etkisiz bırakmıştır ki; kaynaklarda VIII. yüzyılın ikinci yarısından XII. yüzyıla kadar ne Mâverâünnehr ve ne de Fergana'da, Budizm ve Budistler yer alır. Bu durum Budizm'i benimseyen Karahıtayların, Mâverâünnehr ve Fergana'ya hâkim oldukları 535-606/1141-1210 yıllarına kadar böyle devam etmiştir. Karahıtayların ise Budizm'i, yaymak ya da onu zorla kabul ettirmek gibi bir çaba içine girdiklerine dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır.²¹

Fergana'da faaliyet gösteren bir diğer din ise III. yüzyılın başlarında İran'da zuhur eden ve "ticaret dini" olarak da bilinen Manihaizm'dir.²² Manihaistler, Mani'nin öldürülmesinin ardından faaliyetlerini Semerkant'a kaydırmışlar²³, Soğd kervanları vasıtasıyla da Orta Asya'nın çeşitli yerlerine dinlerini ulaştırmışlardır.²⁴ Bu dinin Hsuan Tsang döneminde, aralarında Fergana vadisinin de bulunduğu Sir-Deryâ ile Çu nehirleri arasında genel kabul gördüğü öne sürülmektedir. Çünkü Manihaistler, Çin sarayında

¹⁶ Hitti, I, 332.

¹⁷ Kitapçı, a.g.e., s.63.

¹⁸ Kitapçı, a.g.e., s.62-64; Kurt, *Buhara Örneği*, s.221.

¹⁹ Kitapçı, a.g.e., s.61-67.

²⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, I, 99.

²¹ Roux, *Orta Asya*, s.260; Barthold, "Karahıtaylar", *İA*, VI, 273. Turan, Karahıtaylar için "putperest" ifadesini kullanır. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.40.

²² Ögel, a.g.e., I, 97 vd.

²³ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s.11 vd.

²⁴ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.349; Emin, Ahmed, *Fecru'l-İslâm*, Beyrut, 1969, s.106; Barthold, *Türkistan*, s.90; Ligeti, II, 95-97; Barthold, a.g.e., s.91; Ögel, a.g.e., s.348.

önemli mevkiler işgal etmişlerdir. Bu da imparatorlardan dinleri adına bazı imtiyazlar elde etmiş olabileceklerini akla getirir.²⁵ VIII. yüzyıl itibarıyla Fergana ve civarında yaşayan Karlukların Maniheizt olmaları²⁶ belki de bu yüzdendir.

Zerdüştlük (Mecusilik), bölgenin büyük dinleri arasında yer alır. Hakkında “garbî” ve “şarkî”lik tezleri vardır. Buna göre dinin doğduğu yer ilkinde göre Midiya, ikincisine göre ise Orta Asya’nın Harezmi mntıkasıdır.²⁷ Zerdüştlük, bilhassa Sasanî devletinin çabalarıyla yaygınlaşmış, zamanla da İran’ın millî dini haline gelmiştir.²⁸ Sâsânîlerin doğu sınırları Mâverâünnehr topraklarına kadar uzandığından, Zerdüştmisyonerler Mâverâünnehr’de rahatlıkla faaliyette bulunuyorlardı.²⁹ Bu yolla bölgenin köklü dinleri arasına giren Zerdüştlük³⁰, Göktürk döneminde (552-658) Buhara’daki etkisini öylesine arttırdı ki Budizm’i bile ikinci plana itti.³¹ Çünkü bu dini temsil eden İranlı ticaret erbâbı, İpek Yolu’nun önemli ayaklarından birisi olan Buhara’yı merkez edinmişti. Kentteki pek çok mabetlerinden birisi olan Mâh-ı Rûz ateşgedesi³², İslâmî döneme kadar ayakta kalabilmiştir.³³ Buradan hareketle Buhara’nın bu dinin merkezi olduğu söylenebilir. Zerdüştlük, Baykend ve Semerkant gibi bölgenin büyük kentlerinde de etkili olmuş³⁴, diğer Ârî dinler gibi Çin seddine kadar yayılmış ve hatta Tibet’teki çeşitli Türk boyları arasında bile kabul görmüştür.³⁵ Zerdüştlük, Mâverâünnehr’in fethinden sonra siyasî açıdan Emevîlerin, dinî açıdan da İslâmîyet’in önündeki en önemli engellerden birisi olmuşlardır.³⁶

²⁵ Barthold, *Türkistan*, s.413; Kitapçı, *Türkistan’da İslâmîyet*, s.68-70; Kitapçı, *Türkistan’da İslâmîyet*, 70 vd.

²⁶ Jusubaliev, a.g.tz., s.18.

²⁷ Jusubaliev, a.g.tz., s.16.

²⁸ Kitapçı, a.g.e., s.58-60.

²⁹ Emin, *Fecru’l-İslâm*, s.100; Bucher, V.F., “Mecûs”, *İA*, VII, 441-443.

³⁰ Zerdüştlük, Sâsânî devletinde olduğu gibi Mâverâünnehr’de de hâkim sınıfın diniydi. Bkz. Barthold, *Türkistan*, s.195; Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.54.

³¹ Kurt, *Buhara Örneği*, s.222 vd; Kitapçı, *Türkistan’da İslâmîyet*, s.60.

³² Budist heykellerinin satıldığı büyük bir pazar yeri olan “Mâh-ı Rûz”, sonraları içinde uzun süre mukaddes ateşin yakıldığı bir mecusî mabedine çevrilmişti. Bkz. Narşahî, a.g.e., s.40.

³³ Kurt, *Buhara Örneği*, s.222-225.

³⁴ Kitapçı, a.g.e., s.61.

³⁵ Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, s.86; Eberhard, *Çin Tarihi*, s.205.

³⁶ Akyürek, a.g.tz., s.73.

Fergana, İranlı Zerdüşlerin ticarî faaliyetler yoluyla din ve kültürlerini tanıtmaya fırsatı buldukları bir alan olmuştur.³⁷ İbn Havkal, Ūş'un üç kapısından birinin "Babu'l-Mugkeze", yani "ateşe tapanların mabedine giden kapı" ismini taşıdığını kaydeder³⁸ ki bu Zerdüştlüğün, bir Fergana şehrindeki kültürel yansımasıdır. Çinli bir seyyahın, Demirkapı'nın güneyinde Budizm'in, kuzeyinde (Fergana) ise Zerdüştlüğün yaygın olduğuna dair gözlemleri³⁹, Fergana'nın çoğu yerinde ateşgede olabileceğini akla getirir. Fergana'nın Sûh küresindeki büyük Zerdüş mezarlığı ile 1899'da yine Sûh'ta bulunan bir yılan heykeli, bu teoriyi doğrular mahiyettedir.⁴⁰ İdrisî, IX ve XI. yüzyıllar arasında Özkend şehri ve İli havzasındaki köylerde yaşayan Ezgişlerin, ateşe ve diğer aydınlıklara taptığını, Avfi ise, Kırgızların ateşe taptıkları ve ölümlerini yaktıklarını kaydeder.⁴¹

Hıristiyanlık'ın Nasturî mezhebi Fergana'da yayılma imkânı bulmuştur. Meselâ; Fergana Karluklarının bir kısmı, VIII. yüzyılda Nasturîliği⁴² kabul etmiştir. Bunda, Semerkant ve Kaşgar metropolitliklerinin rolü büyüktür.⁴³ XII. yüzyıla gelindiğinde, Karahıtay topraklarına Nasturî misyonerler⁴⁴ vasıtasıyla girmiş olan Hıristiyanlık⁴⁵, hâlâ İslâmiyet ile mücadele halindedir.⁴⁶ Buna karşılık Müslümanlar, bölgenin dinî merkez olan Buhara'da kiliselere zarar vermemişler, üstelik buradaki Hıristiyanlar, Hıristiyan dünyayla iktisadî ilişkilerini rahatlıkla sürdürebilmişlerdir.⁴⁷ İlk ve sonraki dönem Arap fütuhâtı esnasında bölgedeki mevcut din ve mezhep mensuplarının, -çeşitli sebeplerden dolayı çıkan isyan ve karışıklıklara doğrudan katılma ya da destek verme dışında- din

³⁷ Frye, *Buhara*, s.101.

³⁸ İbn Havkal, a.g.e., s.513; Jusubaliev, a.g.tz., s.17.

³⁹ Kitapçı, a.g.e., s.65.

⁴⁰ Jusubaliev, a.g.tz., s.17.

⁴¹ Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, İstanbul 2000, s.50 vd. Ezgişler için bkz. s.8, 10.

⁴² Nasturîlik, müntesibi az da olsa Fergana'da yer edinmiştir. Spuler, Bertold, *İran Moğolları [Siyaset, İdare ve Kültür]* (trc. Cemal Köprülü), Ankara, 1957, s.227.

⁴³ Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.67 vd; Barthold, *Türkistan*, s.184 vd; Jusubaliev, a.g.tz., s.18.

⁴⁴ Bunlar, misyonlarını daha 635 yılında Çin'e kadar ulaştırmışlardı. Demirci, Kürşat, "Hıristiyanlık", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 334; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s.10 vd.

⁴⁵ Nasturîler, inanışları sebebiyle baskı ve zulme uğrayınca VI. yüzyıldan itibaren faaliyetlerini doğuya kaydırdılar. Bkz. Kurt, *Buhara Örneği*, s.227.

⁴⁶ Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.255.

⁴⁷ Kurt, *Buhara Örneği*, s.227 vd.

kisvesi altında Müslümanlara karşı doğrudan bir askerî direniş gösterdikleri ise vaki değildir.⁴⁸

Özetle; adı geçen dinler Fergana halkı arasında yayılarak cemaatleri, müesseseleri, kültür ve sanat aktiviteleri ile bölgedeki varlıklarını uzun müddet sürdürmüşlerdir. Fakat bunlardan hiçbirisi bölgede dinî ve kültürel bir birlik tesis edememiş, bu, sonraki dönemde İslâmiyet ile gerçekleşmiştir.

⁴⁸ Barthold, a.g.e., s.195.

II. İSLÂMÎ DÖNEM

İslâmiyet, siyasî gelişmelere paralel olarak Fergana'dan önce Mâverâünnehr'in dinî ve sosyo-ekonomik merkezi olan Soğd kesiminde kendisini göstermiştir. İslâm'ın, bölgede ilk zamanlar nasıl bir metotla ve hangi şartlarda yayıldığı konusunda kaynaklarda yeterli bilgi bulunmasa da, bunun bölgenin fethiyle birlikte başladığı söylenebilir. Bir başka ifadeyle bölgenin İslâmlaşma süreci, savaşlar ve barışlar yoluyla başlamıştır. Çünkü Araplar ile halk arasındaki dinî ve kültürel etkileşim, Ahnef b. Kays'ın ordusuyla Ceyhun Nehri'ne ulaştığı 23/643 yılından, Kuteybe'nin Horasan valiliğine atandığı 86/705 yılları arasında cereyan eden savaş ve barış ortamlarında gerçekleşmiştir.⁴⁹ Belazurî'de, bazı Arap ileri gelenlerinin Amu-Deryâ'yı geçmeleri sebebiyle şükür için namaz kılıp ihrama girdikleri kaydedilse de bunun bir tebliğ faaliyeti olmadığı açıktır. Meselâ; Horasan valisi Abdullah b. Âmir, Amu-Deryâ'yı geçer geçmez bir şükrân ifadesi olarak ihrama bürünmüştür (30/651). Yine diğer bir Horasan valisi Hakem b. Amr el-Gıfârî, Ceyhun'u geçtiğinde aynı duyguyla hareket ederek cemaatle ilk namazı kıldırmıştır (40/661).⁵⁰ Eğer Hz. Osman devrinde, çoğunluğunu sahâbe ve tâbiîn'in oluşturduğu Muhammed b. Cerir komutasındaki 2700 kişilik bir ordunun Amu-Deryâ'yı ve Türk illerini geçerek Fergana'ya kadar ulaştığı ve fakat burada Türklerle yapılan savaşın kaybedildiği şeklindeki rivayet kabul edilirse bu, Fergana'ya İslâm dinini ulaştırma adına atılan ilk adım olarak kabul edilmelidir. Ancak değinildiği gibi böyle bir seferin o dönem için gerçekleştirilmesi muhaldir.⁵¹

Emevîler, Fergana'ya Kuteybe'nin son yıllarında hâkim olabilmıştır.⁵² Bölgede planlı ve programlı bir dinî propaganda çalışması ise yine onunla başlar. Merv'de irat ettiği bir hutbede: “Allah, dininin yüceltilmesi için size bu toprakları helal kıldı”⁵³

⁴⁹ Taberî, V, 298, 306; Yâkût, *Buldân*, I, 356; Ya'kubî, *Târih*, II, 237; Belâzurî, *Buldân* (ter. M. Fayda), 599 vd; Akyürek, a.g.tz., s.79.

⁵⁰ Belâzurî, *Buldân*, s. 398 vd.

⁵¹ Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.164; Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 376.

⁵² Taberî, VI, 500; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IX, 24; Algül, III, 29.

⁵³ Taberî, VI, 424.

sözleri, onun zihniyetini ortaya koymaktadır.⁵⁴ Yine onun, Mâverâünnehr’de tutunup ileriye güvenle bakabilmek için İslâmiyet’in burada -özellikle de Buhara’da⁵⁵- mutlaka kabul görmesi gerektiğini, aksi takdirde Arap hâkimiyetini bölge halkına kabul ettirmenin uzun vadede imkânsız olacağını ön gördüğü de söylenebilir.

Kuteybe, İslâmlaştırma faaliyetlerini siyasî fetihlerle birlikte yürütmüştür. Buna göre aralarında Fergana’nın da bulunduğu önemli yerleşim birimlerine Arap göçmenler yerleştirmiş⁵⁶, Beykend⁵⁷ ve Semerkant gibi şehirlerdeki Budist tapınakları ile heykellerini yıktırılmış⁵⁸, ardından cami ve mescitler inşa ettirmiş⁵⁹ -ki o, bu hususta oldukça üretken birisidir⁶⁰-, Budizm, Zerdüşlük gibi dinlere ait ibadethanelere cami ve mescit statüsü kazandırmış⁶¹, bazı yerlerde halkı İslâm’a ısındırmak için namaza gelenlere bahşiş vermiş⁶², toplumsal huzur ve barışı sağlama ve toplum psikolojisini lehine çevirme adına şehir eşrafına ve dihkanelara yakınlık göstermiş⁶³, halka kolaylık olsun diye belli bir süre için namazın Farsça kılınabileceği yönünde irade ortaya koymuş⁶⁴ ve son olarak da ordusuna yerel askerlerin katılımını sağlayarak⁶⁵ onlara aynı

⁵⁴ Geniş bilgi için inceleyiniz: Kitapçı, Zekeriya, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?*, Yedi Kubbe Yay., Konya, 2004.

⁵⁵ Bala, “Buhara”, *İA*, II, 762.

⁵⁶ Kitapçı, *Türkistan’da İslâmiyet*, s.105, 121 vd; Gibb, *Orta Asya*, s.34; Barthold, *Türkistan*, s.201; Wellhausen, *Arap Devleti*, s.203; Muir, *The Caliphate*, s.365. O, Uşrusana dışında bölgenin bütün şehirlerine Mudar, Yemen ve Rebâalara mensup birçok aile yerleştirmiştir. Bkz. Ya’kubî, *Buldân*, s.294. Kolonizasyon işlemi Şâş ve Fergana’ya varıncaya uygulanmıştır. Bkz. Belâzurî, *Buldân*, s.420. Göçmenler tabiiinden, müfessir Dahhak b. Müzâhim (ö.103/721) da vardır. Dahhak ve benzeri âlimlerin İslâm’ın neşri için önemi ise ortadadır. Bkz. Wellhausen, a.g.e., s.208.

⁵⁷ Beykend’in fethi için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidaye*, IX, 71 vd; Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s.73-75.

⁵⁸ Taberî, VI, 432, 475 vd; İbn Kesîr, *el-Bidaye*, IX, 86.

⁵⁹ Baykend ve Buhara Cuma camii için bkz. Yâkût, *Buldân*, I, 533; Mukaddesî, *Ahsenü’t-Tekâsim*, s.282; Narşahî, a.g.e., s.78 vd; Barthold, a.g.e., s.112, 125, 152; Kitapçı, a.g.e., s.107, 162 vd; Akyürek, a.g.tz., s.82, 124-126. Semerkant camii için bkz. Taberî, VI, 475; İbnü’l-Esîr, IV, 573; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, IX, 259; Wellhausen, a.g.e., s.209; Frye, Richard N., *Bukhara ‘The Medieval Achievement*, y.y., 1997, s.16.

⁶⁰ Muir, a.g.e., s.365.

⁶¹ Narşahî, a.g.e., s.78; Barthold, *Türkistan*, s.112.

⁶² Narşahî, a.g.e., s.78; Arnold, *İntişâr-ı İslâm*, s.219 vd; Kitapçı, *Türkistan’da İslâmiyet*, s.132 vd; Kurt, *Buhara Örneği*, s.236; Jusubaliev, a.g.tz., s.52.

⁶³ Buhara melikesi Kabac Hâtûn’un oğlu Tuğşâde için bkz. Taberî, VI, 464, VII, 176; Narşahî, a.g.e., s.23; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.75 vd; Bala, “Buhara”, *İA*, II, 762; Gibb, *Orta Asya*, s.34. Buhara dihkani Hine’nin Müslüman oluşu için bkz. Kitapçı, a.g.e., s.119 vd.

⁶⁴ Uygulama, Buhara halkına matuftur. Benzerine Endülüs’te de gidilmiştir Bkz. Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s.78; Arnold, *İntişâr-ı İslâm*, s.220; Togan, A. Zeki Velidi, *Kurân ve Türkler*, İstanbul, 1971, s.18; Kurt, *Buhara Örneği*, s.238.

ideal uğruna savaşma ruhu aşılamıştır. Yine taraflar arasında gerçekleşen evlilikler de sosyal bütünleşme yolunda atılan önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.⁶⁶

Mâverâünnehr'in özellikle Soğd kesiminde izlediği bu dinî politikayı, 94/713'te bazı kesimlerini ele geçirdiği Fergana'da hangi boyutlarda uyguladığı net değilse de, İslâm adına bu metotlardan bir ya da bir kaçına başvurduğu bilinmektedir.⁶⁷ 96/715 yılında çıktığı ikinci doğu seferinde, Çin imparatoru İslâmiyet'i tanımak istediğini bildirince, ona Hubeyre b. Müşemrec el-Kilâbî başkanlığında bir heyet yollamış⁶⁸, böylece İslâm mesajını Fergana üzerinden Çin'e kadar ulaştırmıştır. Fakat bundan kısa bir süre sonra idam edilmesi (96/715)⁶⁹, tam bir talihsizlik olmuştur. Çünkü ölümüyle bölgedeki fetihler durduğu gibi İslâmlaştırma faaliyetleri de büyük ölçüde kesintiye uğramıştır. Öyle ki, Ömer b. Abdülaziz'in hilafetine kadar, bölgede her bakımdan tam bir duraklama ve gerileme dönemi yaşanmıştır.⁷⁰ Kuteybe, kendisinden sonra bölgede yükselecek olan İslâm medeniyetinin temellerini atan müstesna bir devlet adamıdır.⁷¹ Attığı sağlam temeller sayesinde, aralarında Ferganalıların da bulunduğu bölge insanı vefatından yarım asır bile geçmeden İslâmiyet'i kabul etmiştir.

Kuteybe'den sonra, Arap ırkından olmayı sosyal, siyasî ve kültürel bir ayrıcalık addededen⁷² Horasan valilerinin Fergana'da dinî bir çalışma yapmak şöyle dursun, siyasî açıdan bölgeye hâkimiyetleri bile söz konusu olmamıştır. Yine valilerin; onun gibi karizmatik olamamaları, çoğunun nazarında İslâm'ın ikinci planda yer alması, bazı odaklar tarafından yanlış yönlendirilmeleri, görev sürelerinin kısıllığı yüzünden icraatlarının yarım kalması, merkeziyetçi idarî anlayışı sürdürmeleri, kendi aralarındaki sürtüşmeler, hazineye bol para akışı sağlamak için vergi sistemindeki çarpıklığa göz yummaları, mahallî idareciler ve dinî liderlerle birlik olup halk üzerinde baskı kurmaları

⁶⁵ Taberî, VI, 445, 474, 483; İbnü'l-Esîr, IV, 581.

⁶⁶ Kurt, a.g.e., s.235.

⁶⁷ Belâzurî, *Buldân*, s.411; Ya'kubî, *Buldân*, s.294; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.103; Wellhausen, a.g.e., s.209.

⁶⁸ Taberî, VI, 501; İbnü'l-Esîr, V, 5.

⁶⁹ Taberî, VI, 511-516; İbnü'l-Esîr, V, 12-19.

⁷⁰ Gibb, *Orta Asya*, s.46.

⁷¹ Gibb, *Orta Asya*, s.48.

⁷² Gibb, Hamilton A.R., *An Interpretation of Islamic History*, y.y., ts., s.11.

netice itibarıyla Fergana ve bütün Mâverâünnehr’de İslâm’ın ve Müslümanların aleyhine sonuçlar doğurmuştur.⁷³ Yine de aralarında, Kuteybe çizgisinde olanlara da rastlamak mümkündür. Ömer b. Abdülaziz ve Nasr b. Seyyâr bunlardandır. Ömer b. Abdülaziz, Emevî halifeleri arasında adaletin ve İslâm’ı yayma idealinin gerçek anlamdaki tek temsilcisidir.⁷⁴ Ancak İslâmlaşmasına büyük önem verdiği bu bölgede ona en büyük zorluğu çıkarıcılar, bizzat atadığı bazı Horasan valileri olmuştur. Mesela; Cerrâh b. Abdullah (99/717)⁷⁵, önceleri direktiflerine muvâfık bir dinî politika gütmüşse de sonraları umulmadık bazı icraatlarda bulunmuştur.⁷⁶ Yerine atanan Abdurrahmân b. Nuaym⁷⁷ ise onun din politikasını harfiyen uygulamıştır.⁷⁸ Halife Ömer kararlı tutumuyla, bölge insanının Müslüman olmasının önündeki en büyük engel olan vergi adaletsizliğini ortadan kaldırmış, ayrıca savaşlara katılan mevalinin de ganimetten pay almasını emretmiştir.⁷⁹ Verdiği talimatla çoğu şan, şöhret ve ganimet elde etmeye yönelik askerî harekâtları bölge genelinde kesinlikle yasaklamış⁸⁰, bu emri sadece Mâverâünnehr ile sınırlı kalmayarak imparatorluğun genelinde uygulanmış⁸¹, böylece bölge halkının İslâm ve Müslümanlar hakkındaki olumsuz imajı hızla düzelmiştir. Yine o, dini bütün memurlar ve gönüllü din adamları vasıtasıyla bölge insanının İslâmiyet’e olan rağbetini arttırmayı hedeflemiştir.⁸² Onun döneminde İslâm dininin uluslar arası alandaki itibarı da icraatlarına paralel olarak artmıştır.⁸³

⁷³ Akyürek, a.g.tz., s.98 vd.

⁷⁴ Taberî, VI, 550, 556 vd; İbnü'l-Esîr, V, 38-40; Zehebî, ‘İber, I, 75; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IX, 273; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s.107; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.83; Yurtaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, s.22.

⁷⁵ Taberî, VI, 557 vd; İbnü'l-Esîr, V, 49.

⁷⁶ Taberî, VI, 560; İbnü'l-Esîr, V, 52; Belâzurî, *Buldân*, s.415; Gibb, a.g.e., s.46; Barthold, *Türkistan*, s.204; Ya‘kubî, *Târih*, II, 302. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akyürek, a.g.tz., s.100 vd.

⁷⁷ Taberî, VI, 561; Belâzurî, *Buldân*, s.415.

⁷⁸ Taberî, VI, 572; Kitapçı, a.g.e., s.197 vd.

⁷⁹ Taberî, VI, 559, 561, 569; İbnü'l-Esîr, V, 50 vd; Ya‘kubî, *Târih*, II, 302; İbn Kesîr, IX, 188; Kurt, *Buhara Örneği*, 240; Lewis, *Tarihte Araplar*, s.96, 98, 100, 106; Barthold, *Türkistan*, 204; Kitapçı, *Türkistan’da İslâmiyet*, s.192; Brockelmann, I, 83 vd; Wellhausen, *Arap Devleti*, s.136; Muir, *The Caliphate*, s.385. Akyürek, a.g.tz., s.101-105.

⁸⁰ Ya‘kubî, *Târih*, II, 302; Wellhausen, a.g.e., s.126, 138 vd, 209.

⁸¹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IX, 273; *Ebü'l-Ferec Tarihi*, I, 194.

⁸² İbn-i Kesîr, IX, 207; Belâzurî, *Buldân*, s.415; Kurt, a.g.e., s.244 vd.

⁸³ Vida, G.L.D., “Emevîler”, *IA*, IV, 247.

Başta Semerkant, Fergana, Şâş ve Uşrusana hükümdarları olmak üzere yerel yöneticilere davet mektupları gönderen ilk Emevî halifesi, odur. Belâzurî, bunlardan bazılarının İslâm'ı kabul ettiklerini kaydetse de⁸⁴ herhangi bir isim vermez. Ancak bunların Semerkant, Soğd, Uşrusana, Şâş ve Fergana hükümdarları olması muhtemeldir. Nitekim o dönemde Semerkant hükümdarı Gûzek Müslüman olmuştur.⁸⁵

Halife Ömer'in Fergana ile ilgili özel bir İslâmlaştırma programı olduğu pek söylenemez. Zaten Fergana ve Sir-Deryâ havzasının, Kuteybe'nin ölümünden bir yıl sonra büyük bir kaos ortamına girmesi, İslâm'ın Fergana'da resmi olarak temsilini imkansız kılmıştır. Yine de onun harac, cizye ve ata' gibi hususlarda İslâm hukukuna muvafık icraatları, bölge halkında bu dine karşı olumlu bir intiba bırakmıştır.⁸⁶ Realiteyi iyi kavrayan halife⁸⁷, İslâm'ın halk tarafından benimsenmemesi durumunda bölgenin kısa sürede elden çıkacağını görüyordu. Görevde biraz daha fazla kalsaydı ya da fikir ve icraatlarının takipçisi birini yerine bırakabilseydi, Mâverâünnehr ve Fergana'nın İslâmlaşması daha kısa bir sürede gerçekleşebilirdi.⁸⁸ Başarılı halife, siyasî rakipleri ve çıkar çevrelerinin planladığı bir suikasta kurban gitmiştir (101/720).⁸⁹ Sonrasında izlenen yanlış dinî ve siyasî politikalar ise bölgede yaklaşık olarak on sekiz yıl boyunca büyük karışıklıklar yaşanmasına sebep olmuş, bu durum bölgenin son Emevî valisi Nasr b. Seyyar'a kadar sürmüştür.⁹⁰

Yezid b. Abdülmelik döneminde (101-105/720-724)⁹¹, Horasan ve Mâverâünnehr bölgesi daha çok siyasî ve askerî karakterli gelişmelere sahne olduğundan dinî propaganda, gündeme bile gelmemiştir. Ondan sonra koltuğa oturan

⁸⁴ Belâzurî, *Buldân*, s.415, 429; Gibb, *Orta Asya*, s.47; Wellhausen, *Arap Devleti*, s.139; Shaban, *Islamic History*, s.37.

⁸⁵ Taberî, VI, 567 vd; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.198 vd; İbnü'l-Esîr, V, 54 vd; Belâzurî, *Buldân*, s.429; Zettersteen, K.U., "Ömer b. Abdülaziz", *İA*, IX, 462 vd; *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 403.

⁸⁶ Taberî, VI, 559; İbnü'l-Esîr, V, 51; Belâzurî, *Buldân* (ter. M. Fayda), s.621; Kurt, a.g.e., s.241 vd; Kitapçı, a.g.e., s.212.

⁸⁷ Vida, a.g.md., *İA*, IV, 246; Aycan-Sarıçam, a.g.e., s.75.

⁸⁸ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.9.

⁸⁹ Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Târihu'l-Hulefâ*, Kahire, 1969, s.246; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XI, 7.

⁹⁰ Akyürek, a.g.tz., s.87; Rasony, Laszlo, *Tarihte Türklük* (trc.Komisyon), Ankara 1971, s.158 vd.

⁹¹ Taberî, VI, 574 vd.

Hişam b. Abdümelik (105-125/724-743)⁹², yirmi yıl gibi uzun bir süre ülkeyi yönetmiştir. Ancak cimriliği⁹³ sebebiyle hazineye önem vermesi, vergi oranları ve vergi tahsili noktasında valilerin ve ilgili memurların halkı sıkboğaz etmelerine neden olmuştur.⁹⁴ Bu nedenle İslâmî tebliğin, Hişam'ın öncelikleri arasında yer almadığı rahatlıkla söylenebilir.⁹⁵ Yine onun iktidara gelmesiyle, Haccac dönemi Emevî zihniyeti bütün yönleriyle adeta hortlamıştır.⁹⁶ Ancak bazı valilerin, İslâm lehinde birtakım çalışmalar yürüttüğü de vakidir. Meselâ; Eşres b. Abdullah, din adına özellikle Soğd'da birtakım faaliyetlerde bulunmuştur (106/727).⁹⁷ Bu bağlamda o, künyesi Ebû Sayda⁹⁸ olan Sâlih b. Tarif'in başkanlığında bir propaganda heyeti kurarak, Mâverâünnehr'de bir tebliğ hareketi başlatmayı tasarladı.⁹⁹ Ana tema, Müslüman olacak kişilerden kesinlikle harac ve cizye alınmaması idi.¹⁰⁰ Hazineye son derece önem veren Hişam'a rağmen projesini uygulamaya koydu. Çünkü bölge, her an Emevî hâkimiyetinden çıkabilir ve bu coğrafya için verilen yarım asırlık emek boşa gidebilirdi. Halkın İslâmiyet'i kabul etmesi, sosyal çalkantıların durulması ve yönetime olan bağlılığının artmasını da beraberinde getirecekti. Çalışmalarına Semerkant'tan başlayan heyet, kısa sürede hedefine ulaştı.¹⁰¹ Ancak yaşanan gelişmeler, her zaman olduğu gibi bazı mihrakları rahatsız etmişti. Bunların başında gelen Semerkant hükümdarı Gûrek, Eşres'e yazdığı mektupta, ihtidâlar sebebiyle harac gelirinin güya tamamen kesildiğini ihbar etti.¹⁰² Onun yaktığı fitne ateşi bölgeyi yaklaşık on yıl süren kanlı bir savaşın içine çekmiştir.¹⁰³ Çünkü Eşres, bu ihbar üzerine daha önce harac ve cizye alınan herkesten bu vergilerin yeniden alınmasını Semerkant âmiline emretti. Ancak âmil İbn-i Amerrata

⁹² Taberî, VII, 25.

⁹³ Hasan, I, 422.

⁹⁴ *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 425.

⁹⁵ Wellhausen, *Arap Devleti*, s.163.

⁹⁶ Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.82.

⁹⁷ Taberî, VII, 51-53.

⁹⁸ Ebû Sayda, Kûfeli bir Şii'nin oğludur. Bkz. Wellhausen, *Arap Devleti*, s.217.

⁹⁹ Taberî, VII, 54 vd; İbnü'l-Esîr, V, 147; Belâzurî, *Buldân* (ter. M. Fayda), s.625; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s.107; Wellhausen, a.g.e., s.217.

¹⁰⁰ Taberî, VII, 54; İbnü'l-Esîr, V, 147; Barthold, *Türkistan*, 205; Belâzurî, *Buldân* (ter. M. Fayda), s.625.

¹⁰¹ Taberî, VII, 55; İbnü'l-Esîr, V, 147; Arnold, *İntişâr-ı İslâm*, s.220; Barthold, a.g.e., s.205.

¹⁰² Taberî, VII, 55; İbnü'l-Esîr, V, 147. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s.107; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.236; Kurt, *Buhara Örneği*, s.248 vd.

¹⁰³ Gibb, *Orta Asya*, s.58.

el-Kindî, bu emre itaat etmedi ve azledildi. Bunun üzerine Ebû Sayda, mevaliye kesinlikle cizye vermemeleri çağrısında bulundu. Neticede aralarında Ebû Sayda ve bir grup arkadaşının da bulunduğu yaklaşık 7000 kişi, şehirden kaçmak zorunda kaldı.¹⁰⁴ Sonrasında büyüyen olaylar, Türgiş hakanının da verdiği destekle bütün Mâverâünnehr'i karıştıran büyük bir isyana dönüştü.¹⁰⁵ Yine bu dönemde Mürciîler, mevalinin yanında yer almışlar ve bu sayede Mâverâünnehr ve Fergana'da hayli taraftar toplamışlardır. Mürciîler arasında Beşir el-Hocendî'nin ismi de geçer.¹⁰⁶ Görüldüğü gibi Eşres, asılsız haberlere inanmış ve Müslüman olmaları için uğraş verdiği insanlara ters düşmüş¹⁰⁷, iyi niyetle başlatılan çalışmalar, yerel çıkar çevreleri ve yukarıdan gelen tazyiklerle şaşılacak derecede altüst olmuştur.¹⁰⁸

Mâverâünnehr'de, halkı dinî ve kültürel anlamda İslâmlaştıran çok sayıda hayır müessesesi mevcuttu.¹⁰⁹ Bunlardan hankâh¹¹⁰ ve ribadlar¹¹¹, güvenlik ve ticarî faaliyetler için özel bir önem arz ediyordu. Eşres, bölgede "ribad" inşa ettiren ilk Emevî valisidir.¹¹² Mühtedilerden oluşan gaziler, ribadlarda bir mürşidin manevî terbiyesi altında bulunurlar, bahar ve yaz ayları geldiğinde ise gayri müslim Türklere karşı cihada çıkarlardı. Yine bu mücahitler, halk arasına "erenler ordusu" adı altında karışarak onları irşat ederlerdi. Ribadlarda yetişen bu insanlar, başta kendi bölgeleri olmak üzere Orta Asya'nın da İslâmlaşmasında önemli rol oynamışlar, Anadolu'ya düzenlenen seferlere de katılarak bölgede tebliğ faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Anadolu'daki tekke ve dergâhlar, bir bakıma ribadların uzantılarıdır.¹¹³

¹⁰⁴ Taberî, VII, 55; İbnü'l-Esîr, V, 147 vd; Belâzurî, *Buldân* (ter. M. Fayda), s.625.

¹⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, VII, 56, 65; İbnü'l-Esîr, V, 149 vd; İbn Kesîr, IX, 259 vd; Belâzurî, *Buldân* (ter. M. Fayda), s.625; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s.107.

¹⁰⁶ Taberî, VII, 55; Belâzurî, *Buldân* (ter. M. Fayda), s.625; İbnü'l-Esîr'de, Bahîr el-Hocendî olarak geçer. Bkz. *el-Kâmil*, V, 148.

¹⁰⁷ Wellhausen, a.g.e., s.217.

¹⁰⁸ Gibb, a.g.e., s.58.

¹⁰⁹ Sâmi, VI, 4140.

¹¹⁰ Taberî, VI, 567.

¹¹¹ Marçais, G., "Ribad", *İA*, IX, 737.

¹¹² Barthold, *Türkistan*, s.205.

¹¹³ Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.108-111.

Eşres'in halefi olan Cüneyd b. Abdurrahman¹¹⁴ ve Asım b. Abdullah¹¹⁵ dönemlerinde İslâm adına hemen hiçbir çalışma yürütülmemiş, şartlar gereği daha çok siyasî ve askerî faaliyetlerde bulunulmuştur. Ancak Esed b. Abdullah döneminde¹¹⁶, Hakan Su-lu'nun, komutanlarından Kur-Sul tarafından öldürülmesi (120/738)¹¹⁷, bölgedeki bütün dengeleri değiştirdi. Onun ani ölümü, gayri-müslim Türklerin Fergana ve civarında kurdukları son devletin yıkılma sürecini başlatmış, bu durum, İslâmiyet açısından ileride yaşanacak olumlu gelişmelerin önünü açmıştır. Çünkü İslâm karşıtlarının en büyük destekçisi olan Türgişlerin zayıflaması, bölge halkının himâyesiz kalmasına ve İslâm'a tam anlamıyla yönelmesine vesile olmuştur. Bu arada kaynaklar arasında sadece Yakût'ta geçtiğine göre Hişam, muhtemelen Su-lu'ya bir elçi göndererek onu İslâm'a davet etmiş, ancak hakan onun bu teklifini geri çevirmiştir.¹¹⁸

Yukarıda geçtiği üzere bölgenin diğer kesimlerinde mevaliye ikinci sınıf insan muamelesi yapılmasının ve uygulanan vergi adaletsizliğinin Fergana halkını, başta Emevî yönetimi olmak üzere İslâmiyet ve Müslümanlar hakkında negatif düşüncelere ittiği rahatlıkla söylenebilir. Harac ve cizye hususunda verilen sözlerin defalarca çiğnenmesi, halkın Emevîlere duyduğu öfkeyi daha da derinleştirdi. Ancak bu tablo, bölgenin son Emevî valisi Nasr b. Seyyar'dan sonra hızla değişmeye başlamıştır. Devletin gerileyiş ve yıkılış dönemlerinde görev alan Nasr¹¹⁹, bölgede siyasî, sosyal ve dinî alanlarda önemli başarılarla imza atmıştır. O, daha göreve geldiği ilk günlerde, Merv Câmii'nde, ismine ıslahat fermanı da diyebileceğimiz hutbesinde; mevaliden harac ve cizyeyi kesin olarak kaldırdığını ve bu vergiyi müşrik olduğu halde cizyesi hafifletilenlere yüklediğini açık bir şekilde belirtmiş, ardından da bir komisyon kurarak, başkanlığına Mansûr b. Ömer b. Ebi'l-Harkâ'yı atamıştır.¹²⁰ Bu yönüyle hutbe, bir

¹¹⁴ Taberî, VII, 67; İbnü'l-Esîr, V, 156 vd.

¹¹⁵ Taberî, VII, 93 vd; İbnü'l-Esîr, V, 182.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, V, 131.

¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, V, 205.

¹¹⁸ Yakût, *Buldân*, II, 24.

¹¹⁹ Taberî, VII, 155-159; Hitti, I, 333; Wellhausen, a.g.e., s.225; Gibb, *Orta Asya*, s.73; Zettersteen, "Nasr b. Seyyar", *IA*, IX, 107; Akyürek, a.g.tz., s.119.

¹²⁰ Taberî, VII, 173; İbnü'l-Esîr, V, 236; Wellhausen, *Arap Devleti*, s.226.

“manifesto” niteliği taşır.¹²¹ Komisyon, şikâyet ve arzuhalleri süratle değerlendirip çözüme kavuşturdu. Öyle ki, aradan bir hafta bile geçmeden mevâlden 30.000 kişi, cizyeden muaf tutulmak için müracaat etti. Bölge insanının geçmişte yaşadığı bütün olumsuzluklara rağmen İslâmiyet’e olan bu rağbeti düşündürücüdür. Ayrıca komisyon, dihkanlarca himaye olunan ve asıl cizye vermesi gereken müşriklerin sayısını da araştırdı. Bunlar ise toplam 80.000 kişi civarındaydı. Komisyon, haracda da aynı paralelde bir düzenlemeye gitti.¹²²

İçte huzur ve güveni sağlayan Nasr, 121/739 yılında Fergana ihsidini barışa zorlayarak siyasî açıdan bölgeyi Emevî devletine bir kez daha bağladı.¹²³ Onun, Merv hutbesinde beliren fikri yapısı ve bölge genelinde gerçekleştirdiği dinî icraatları göz önüne alındığında, selefi Kuteybe ve halife Ömer gibi dinin Fergana’da tebliği için de uğraş verdiği ve neticede elit tabaka ile halk arasında önemli oranda ihtidâlar gerçekleştiği söylenebilir. Nasr, bölgede sosyo-ekonomik, siyasî ve dinî dengeleri sağlamayı başardıysa da¹²⁴ ülke genelinde yaşanan olumsuz gelişmeler ve yaklaşan Abbasî ihtilali, onu makamını terk etmeye zorladı. 131/749 sonbaharına doğru ise İran’da hayata gözlerini yumdu.¹²⁵ 132/750 tarihine gelindiğinde ise Emevî devleti, Abbasî hanedanı tarafından yıkıldı.¹²⁶ Bu süreçte Fergana ihsidi yeniden tahtına oturdu. Buna bağlı olarak Fergana’daki İslâmlaştırma faaliyetlerinin durakladığı söylenebilir.

Özetle; bazı Emevî halife ve valileri ile çoğu kamu görevlisi meseleye sadece ekonomik perspektiften bakmış, bu nedenle de bölgenin İslâmlaşması oldukça gecikmiştir (X. yüzyıl sonu).¹²⁷ Bu arada dini hassasiyete sahip Arapların, Emevî idaresiyle sürekli çatışma içinde olmaları sebebiyle bölgede planlı ve sağlıklı bir dinî propaganda yapamamış oldukları gerçeği de gözardı edilmemelidir. Yine bölgenin

¹²¹ Kitapçı, Zekeriya, *İslâm Hidayet Güneşi Doğu Turan Yurdunda*, Yedi Kubbe Yay., Konya, 2004, s.154.

¹²² Taberî, VII, 173; İbnü’l-Esîr, V, 236.

¹²³ Taberî, VII, 176-178; İbnü’l-Esîr, V, 238; Belâzurî, *Buldân* (ter. M. Fayda), 626; Gibb, *Orta Asya*, s.73-75; Kitapçı, *Türkistan’da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, 58 vd; Kitapçı, *İslâmiyet’in Yayılışı ve Türkler*, s.185.

¹²⁴ İbnü’l-Esîr, V, 226 vd; Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.34.

¹²⁵ Barthold, *Türkistan*, s.209 vd; *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 421.

¹²⁶ Bozkurt, *Abbasî İhtilâli*, s.94.

¹²⁷ Barthold, *Türkistan*, s.227.

nimetlerinden yararlanmak için göç edip, kendi aralarında bile mücadelesi veren kabilelerin, dini yayma gibi bir gayretlerinin olamayacağı da açıktır.

Abbasîler, birçok yönüyle Emevî devletinden farklı bir vizyona sahipti. Özellikle bu dönemde, mevaliden alınan harac ve cizye vergisinin kaldırılması İslâmlaşma sürecini hızlandırmış, İslâm dini ancak bu sayede Orta Asya göçebe Türklerine doğrudan ulaşabilmiştir.¹²⁸ İslâmiyet; tüccarın ve toprak aristokratlarının baskın olduğu şehirlerde daha başarılı olmuştur. Çünkü bu zümre, Arap hâkimiyetinin İran ve Ön Asya ile olan ticaret hacmini arttıracığını ivedilikle kavramıştır.¹²⁹

Halife Mansûr (136-158/754-775), oğlu Mehdî'ye olan vasiyetinde mevaliye iyi davranmasını, isteklerine kulak vermesini ve haklarını korumasını tavsiye etmiştir.¹³⁰ Yine Mansûr, Fergana ihşidine, mevâliden Leys adında bir elçi göndererek onu sulha çağırmıştır. İhşidin müzakerecisi Bâtîcûr İslâm'a davet edilmiş, fakat Bâtîcûr bu teklifi reddettiği için Mehdî'nin hilafetine kadar hapsedilmiştir (158/775).¹³¹ Fergana ihşidinin İslâm'a davet edildiği hakkında ise kaynaklarda bir bilgi yoktur.

Gerçekte, Fergana halkının artık dönüşü olmayan bir İslâmlaşma süreci ve İslâm medeniyeti dairesine girmesi Talas savaşı sonrası başlamışsa da¹³², bu değişim rüzgârı, yanlış karar ve politikalar neticesi bazen tersine esmiştir. Meselâ; Ebû Müslim'in, Mansur'un emriyle Bağdat'ta boğularak idam edilmesi (137/13 Şubat 755), Horasan ve Mâverâünnehr'de yaklaşık yüz yıl kadar süren büyük isyanların patlak vermesine yol açmıştır.¹³³ Bu bağlamda isyanlara katılan, fakat hedeflerine ulaşamayan Zerdüştlük vb. İran menşeli dini gruplar bundan böyle varlıklarını pasif olarak sürdürmüş, Mazdeizm gibi bazıları ise tamamen yok olmuşlardır.¹³⁴

¹²⁸ Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.75 vd.

¹²⁹ Aynakulieva, a.g.md., *Türkler*, V, 382.

¹³⁰ Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.62. Çiftçi, a.g.tz., s.7.

¹³¹ Ya'kubî, *Târih*, II, 387 vd; Barthold, *Türkistan*, s.218; Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 376; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, s.560.

¹³² Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.13.

¹³³ Ayrıntılı bilgi için bkz. s.87 vd.

¹³⁴ Roux, *Orta Asya*, s.194.

Mehdî dönemi (158-168/775-785), Fergana'da Mürciî faaliyetlerin başladığı bir dönemdir. Ebû Hanife'nin fetva için ehliyet verdiği Halid b. Süleyman el-Belhî (ö.199/814) ve Tirmiz kadısı Abdülaziz b. Halid et-Tirmizî (ö. H. II. asrın sonları) adlı iki Mürciî âlimi, bölgede dinî çalışma yapmışlardır. Şöyle ki; bunlardan Halid, Muhammed el-Ameşî tarafından tekfir edilerek Fergana'ya sürülünce önce Tirmiz'e gider. Tirmiz kadısı Abdülaziz, bu münasebetle tören düzenleyince de bu kez ikisi birden Fergana ve Şâş'a sürülürler. Bu iki âlim sayesinde, buralarda yaşayan yaklaşık 100.000 Türk, Müslüman olmuştur. Bu hâdise 170/787'den önce olmalıdır. Çünkü bu tarihte, yine bir Mürciî kadı olan Ebû Mutî' el-Belhî her ikisine de yurtlarına dönme imkânı tanımıştır.¹³⁵ Bundan böyle Fergana eyaleti dâru'l-İslâm'dan sayılmış ve Ferganalılar gayri müslim Türklerle din adına savaşmaya başlamışlardır.¹³⁶ Ancak bunun, bir sonraki paragraf irdelendiğinde erken varılan bir yargı olduğu anlaşılacaktır.

Diplomatik temaslara önem veren halife Mehdî; Soğd, Toharistan, Fergana, Uşrusana, Karluk, Dokuzoğuz ve diğer bazı Türk hükümdarları siyasî itaate ve İslâmiyet'i kabule davet etmiş¹³⁷, aralarında Fergana ihşidinin de bulunduğu birçoğu bu çağrıya olumlu yanıt vermiştir.¹³⁸ Buradan hareketle Fergana halkının bütünüyle din değiştirdiğini söylemek zordur. Çünkü Me'mûn (197-218/813-833)'un, Horasan'da hilafetini ilan ettiği bir dönemde Soğd, Uşrusana ve Fergana ahalisi isyan etmiş, bunun üzerine Me'mûn asiler üzerine bir ordu göndermiştir (193/809). Asilerle savaşan ve baskınlar düzenleyen Me'mûn, nihayetinde hükümdarlarına elçiler göndererek onları İslâmiyet'i kabule ve kendisine itaate davet etmiştir.¹³⁹ Kaynaklarda bu çağrıya ne cevap verildiğine ilişkin bir bilgi yoksa da bundan çeyrek asır sonra Fergana'nın İslâmlaşması, o an için bölgenin siyasî ve dinî kimliğini koruduğu izlenimini vermektedir. Bir yoruma göre; Me'mûn döneminde bölge insanının çoğunluğu şeklen

¹³⁵ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Süreci*, 218 vd, 254; Acımatov, a.g.tz., s.96 vd.

¹³⁶ Anadol, *Tarihe Hükmeden Millet Türkler*, İstanbul, ts., s.203.

¹³⁷ Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.62; Köseoğlu, Nevzat, *Türk Dünyası Tarihi*, s.45; Çiftçi, a.g.tz., s.7.

¹³⁸ Barthold, "Fergana", *IA*, IV, 560.

¹³⁹ Belâzurî, *Buldân*, s.418; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.121; Barthold, *Türkistan*, s.218.

Müslüman görünmekle birlikte, hâlâ Zerdüş ve Manihaist inanişâ bağlıydı. Nitekim Türklerin, batınî kaynaklı isyan hareketlerine katıldıkları vakidir.¹⁴⁰

İleri bir tarihte vali Gassan b. ‘Abbâd (203-205/819-821), Me’mûn’un talimatıyla, Fergana’nın da bulunduğu Mâverâünnehr’in çeşitli bölgelerinin yönetimini Samanî ailesine bıraktı. Samanî valisi ve ilk Samanî hükümdarı Nuh b. Esed (ö.227/842) döneminde Fergana ahalisi dinden dönmüş, bunun üzerine Nuh, başkent Kâsân’ı ve Ürest şehrini ele geçirmiştir.¹⁴¹ Böylece Abbasî hâkimiyetinin Fergana’da ancak IX. yüzyılın ikinci yarısında sağlanabilmesi, İslâmiyet’e de bununla eş zamanlı olarak bölgenin hâkim dini olma olanağı tanımıştır.¹⁴²

Mu’tasım dönemine gelindiğinde (218-226/833-842), Maveraünnehr halkının ekserisinin Müslüman olduğu görülür.¹⁴³ Me’mûn, elçiler göndererek yerel aristokrat aileleri sarayına davet ediyor, değerli hediyeler ve çeşitli taltiflerle onları minnet altında bırakarak Müslüman olmalarını büyük ölçüde sağlıyordu. Aynı tutum ve davranış Mu’tasım tarafından da sürdürülmüştür.¹⁴⁴ Yine onunla birlikte Irak’taki Türk nüfusu ve nüfuzu daha da artmış, bu durum Batı Türkistan’ın İslâmlaşma sürecine dolaylı da olsa katkıda bulunmuştur. Çünkü Irak’a gelenlerin çoğunluğu Müslüman oluyor ve kopup geldikleri Mâverâünnehr’deki yakınlarını da bir şekilde etkiliyordu. Bu senaryo, Bağdat ve Samarra’ya gelen Ferganalılar için de geçerlidir. Meselâ; 350/961’de Şâş-Farab sınırında ve Fergana’da bağımsız olarak yaşayan Karluklar, Oğuzlar ve Batı Türkleri soyundan çok sayıda çadır halkı İslâmiyet’i kabul etti. Kaşgar, Balasagun ve çevresinde yine bu yüzyıldan itibaren Müslüman olanların sayısı az değildi.¹⁴⁵ Ancak kaynaklarda;

¹⁴⁰ Günay-Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, s.276.

¹⁴¹ Barthold, *Türkistan*, s.228.

¹⁴² Belâzurî, *Buldân*, s.419 vd; Yazıcı, Tahsin, a.g.md., *DİA*, XII, 376; Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, s.560.

¹⁴³ Bazı kaynaklara göre, Türkler arasında İslâmiyet’i ilk kabul edenler Şâş/Oğuz Türkleri’dir. Bunlar ve Fergana Türkleri, İslâm adına “kâfir Türkler” olarak isimlendirilen Hristiyan Türklere (Kereyitler, Yabakular (Nayman) ve Çigil Türkleri) karşı savaşmışlardır. Bunların ileri karakolları, Fergana’nın “Yedikend kâfir Türkleri” olarak geçer. Bkz. Togan, Z.V., *Kurân ve Türkler*, İstanbul 1971, s.17; Anadol, Cemal, a.g.e., s.203; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.225 vd, 231.

¹⁴⁴ Belâzurî, *Buldân*, s.431-433; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.14; Barthold, *Türkistan*, s.229; Arnold, *İntişâr-ı İslâm*, s.217.

¹⁴⁵ İbnü’l-Esîr, VIII, 532; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.14.

hilafet merkezine ve yakın havzasına bir vesileyle gelen Ferganalıların, Müslüman olduktan sonra vatanlarına döndüklerine dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

İslâmiyet, IV/X. asrın ikinci yarısından sonra Türkler arasında iyice yayılmış, neredeyse Türk topluluklarının hemen hepsi Müslüman olmuştur. Öyle ki; “Türk” kelimesinin, kimi zaman “Müslüman” manasına kullanıldığı görülür.¹⁴⁶ Bu yüzyılda Sir-Deryâ, Talas ve Isıkgöl istikametinde ilerleyen İslâmiyet, Oğuz ve Karluklar arasında kabul gördü. Yengi-kent, Cend, Savran, Ordu, Farab, Buruket, Balasagun, Tunkent, Barkan, Çalçı, Atlıh, Çigil, Kulan, Adah-ket, Ayak-kent, Suğnak, Şavgar, İspaniket, Balaş, Kûba, Arpalık ve Fergana kentlerinden Ūş ile Ahsîkes gibi Oğuz ve Karluk şehirleri ardı ardına Müslüman oldular. Böylece İslâmiyet, göçebe Türklerle ulaştı ve kitleler halinde irtidalar gerçekleşti.¹⁴⁷ Yine X. yüzyılın ikinci yarısından sonra Mâverâünnehr ve özellikle de Fergana’dan hilafet ordusuna katılmak üzere Bağdat’a gelen Türkler ile bazı Orta Asya Türk hükümdarlarının Müslüman olmaları, İslâmiyet’in bölgede ne denli yaygınlaştığı gösterir.¹⁴⁸ Ancak bu başarının, Abbasî devleti adına bölgede faaliyet gösteren Samanîlere¹⁴⁹ ait olduğunu bir kez daha belirtmek gerekir. Öyle ki; sık sık ridde hadiselerinin yaşandığı ve gayr-i müslimlerin kaçıp sığındığı Fergana’da halkın bundan böyle irtidat etmemesi¹⁵⁰, İslâm’ın burada özümsemişliğini ve halkın, İran kökenli hanedanın dinî tercihini önemsemişliğini gösterir. Yine bu dönemde ticaret kabilelerine katılan âlim ve şeyhlerin taşıdığı dinî mesaj, Türkistan-Uzakdoğu arasında işleyen İpek Yolu vasıtasıyla Şamanî Türklerle kadar ulaşmıştır.¹⁵¹ Bu bağlamda İpek Yolu güzergâhında yerleşik hayat süren Fergana halkı da, takriben X. yüzyılın ikinci yarısından sonra İslâm dinini tamamıyla kabul etti.¹⁵²

¹⁴⁶ Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.2; Nevzat Köseoğlu, a.g.e., s.45.

¹⁴⁷ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.225 vd, 231. 726 yılında Fergana’ya uğrayan Çinli bir seyyah, Ahsîkes’i bir İslam şehri olarak kaydeder. Ancak Fergana’nın büyük bölümünün X. asrın ikinci yarısından sonra İslâmlaşmaya başladığı varsayıldığında bu bilginin gerçeği yansıtmadığı anlaşılır. Bkz. Esin, a.g.md., *DİA*, II, 180 vd.

¹⁴⁸ Arnold, *İntişâr-ı İslâm*, s.217.

¹⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. 95-101.

¹⁵⁰ Samanî devrinde, Arap karşıtı bir hareket oluşsa da bu hiçbir zaman İslâm karşıtlığına dönüşmemiştir. Bkz. Roux, *Orta Asya*, s.236.

¹⁵¹ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.224.

¹⁵² Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.14; Barthold, *Türkistan*, s.227; Musagulova, a.g.tz., s.10; Jusubaliev, a.g.tz., s.60.

Samanî halkı koyu Sünnî olduğundan¹⁵³, başta sınır komşuları Karluklar olmak üzere diğer Türk boyları arasında da bu mezhep yaygınlaşmıştır.¹⁵⁴ Bu dönemde, Horasan ve Mâverâünnehr’de Sünnîliğin kalesi sayılan yerler vardı.¹⁵⁵

Mâverâünnehr’in genelinde olduğu gibi Fergana’da da Hanefî mezhebi yaygındı.¹⁵⁶ Bunda, İmam Ebû Mansûr el-Maturidî ve öğrencilerinin rolü büyüktür. Halkın ekserisi itikatta Maturidî mezhebine mensuptu. Ferganalı Hanefî âlimler, Semerkant ve Buhara’daki Hanefî medreselerinde öğrenim görmüşlerdir. Samanîler ve Karahanlıların, Hanefîliği resmi mezhep kabul ederek Hanefî âlimleri “kâdi’l-kudât” olarak görevlendirmeleri de bu mezhebin Fergana’da yayılmasını sağlamıştır.¹⁵⁷ Dönemin etkin mezheplerinden birisi de Kerramîlik idi. Mezhep mensupları, kurdukları hankâhlar vasıtasıyla İslâmî propaganda yapıyorlardı. Kerramîlik, Moğol istilasına kadar Mâverâünnehr’de faaliyetlerini sürdürmüştür.¹⁵⁸ Yine bu dönemde Kur’ân, Farsça’ya tercüme edilmiştir. Emir Mansûr b. Nuh (350-365/961-976), Kur’ân’ın Farsça’ya çevirisi için Mâverâünnehr âlimlerinden oluşan bir tercüme heyeti görevlendirdi. Komisyonda; İsficâb, Fergana, Semerkant ve Buhara’dan Türk âlimler bulunuyordu.¹⁵⁹ Bu rivayet, Ferganalı bilginlerin ilmi yeterliliğini göstermektedir.

Fergana, Doğu ve Batı Karahanlı ile Büyük Selçuklu hâkimiyeti dönemlerinde artık tam anlamıyla İslâmlaşmıştı. Karahanlıların Müslüman olmalarında, yakın komşuları olan Fergana halkının birinci dereceden etkili olduğu söylenebilir.¹⁶⁰ Karahanlılarla birlikte de, uzun zamandan beri İranlılaşmış ve İslâmlaşmış olan Sir-Deryâ’nın yakın doğu ve batısı, o sıralarda İslâmiyet’i topluca kabul etmeye hazırlanan

¹⁵³ Öyle ki; II. Nasr b. Ahmed’in, İsmailî’ğe meyiletmesi, Sünnî halkı galeyana getirmiş, halkın desteğini alan Türk komutan Tulun Üge, Nasr’ı tahttan indirilerek yerine oğlu Nuh’u atamıştır (943). Bkz. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.148; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.348; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.223; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s.128.

¹⁵⁴ *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 155; Frye, *Buhara*, s.71; Jusubaliev, a.g.tz., s.61.

¹⁵⁵ Bosworth, a.g.e., s.129.

¹⁵⁶ Kazvîni, *Âsâr*, s.244; Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 561.

¹⁵⁷ Acımamatov, a.g.tz., s.98-100.

¹⁵⁸ Mukaddesî, *Ahsenü’t-Tekâsim*, s.238, 323; Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 561; Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara, 2000, s.239 vd.

¹⁵⁹ Tanyu, Hikmet, *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara, 1980, s.105 vd.

¹⁶⁰ Jusubaliev, a.g.tz., s.61.

Türk yurdu ile birleşmiş oldu.¹⁶¹ Meselâ; Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın vefatından az bir zaman sonra, oğlu Musa döneminde (350/961 yılında) iki yüz bin çadır halkının Müslüman olduğunu kaydolunur ki¹⁶² bu da yaklaşık olarak bir milyon kişi eder.¹⁶³

İslâm dininin Fergana'daki konumu, 536/1141 ve 606/1210 arasında Türkistan'a hâkim olan Budist¹⁶⁴ Karahıtaylar döneminde bile değişikliğe uğramamıştır.¹⁶⁵ Dinden dönme hâdiselerinin yaşanmaması, bu yorumu doğrular. Dahası, XIII. yüzyılda bölgeye hâkim olan Çağatayların bir kısmının¹⁶⁶ ve daha batıdaki İlhanlıların önemli bir bölümünün Müslüman olması, Mâverâünnehr ve Fergana halkının İslâmiyet'i diğer halklara örneklik teşkil edecek derecede içtenlikle kabul ettiğini göstermektedir.

Temel kaynaklar ve çağdaş eserler, dinî planda bölgenin daha çok XI. yüzyıla kadar olan İslâmlaşma sürecini ele alırlar. Karahanlılar, Selçuklular, Fergana Kağanlığı ve Harzemşahların bu coğrafyanın siyasî ve iktisadî yönüyle ilgilenmeleri, Gazneliler, Karahıtaylar ve en önemlisi de Moğolların bölge üzerindeki emel ve tasarrufları, araştırmacıları XI ve XIII yüzyıllar arasında Fergana'nın dinî haritasını ortaya koymaktan çok siyasî yapısını ele almalarına neden olmuştur.

Fergana'da, cami ve mescitler başta olmak üzere günümüzde dahi ziyaret edilen kutsal mekânlar mevcuttur. Bunların başında Kuteybe döneminde inşa edilen Fergana Camii gelir.¹⁶⁷ Kuteybe, Fergana'nın ele geçirdiği kesimlerinde İslâm'ı yaymak için - Mâverâünnehr'in genelinde yaptığı gibi- birçok cami ve mescit inşa ettirmiştir.¹⁶⁸ Mukaddesî; Fergana ve civarında camii ve mescidi olan 40 kadar şehir ve köy

¹⁶¹ Cahen, *İslâmiyet*, s.234.

¹⁶² İbnü'l-Esîr, VIII, 532; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.39-41; Arnold, *İntişâr-ı İslâm*, s.218.

¹⁶³ Güngör, *Tarihte Türkler*, s.70.

¹⁶⁴ Roux, *Orta Asya*, s.260; Barthold, "Karahıtaylar", *İA*, VI, 273. Turan, Karahıtaylar için "putperest" ifadesini kullanır. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.40.

¹⁶⁵ Arnold, *İntişâr-ı İslâm*, s.220.

¹⁶⁶ Mübarek Şah, İslâm dinini kabul eden (606/1266) ilk Çağatay hükümdarı olmasına karşın, ülkenin doğusuna (Tanrı Dağları) hâkim olan Duva ve altfamilyası tutucu birer putperest olarak bilinir (690/1291). Bkz. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s.141. s.185 vd. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erşahin, Seyfettin, Kırgızlar ve İslâmiyet (Göçebe Bir Türk Boyunun İslâmlaşma Tarihi Üzerine Bir Deneme), Ankara, 1999, s.42-45; Yuvalı, Abdülkadir, "Çağatay Han", *DİA*, VIII, 177 vd.

¹⁶⁷ Belâzurî, *Buldân*, s.411 vd; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.164 vd.

¹⁶⁸ Wellhausen, *Arap Devleti*, s.209.

kaydeder.¹⁶⁹ Renced, Tişhân ve Beşbeşân camileri bunlar arasında zikredilebilir.¹⁷⁰ İslâm medeniyetinin önemli sembollerinden olan camilerin X. yüzyılın sonu itibarıyla Fergana'daki varlığı, İslâmiyet'in bölgedeki muvaffakiyetinin somut bir kanıtıdır.

Türbe ve ziyaretgâhlar da kutsal mekânlar arasında yer alır. Celalabad şehri yakınlarında, Hz. Eyyub'a atfedilen türbe bunlardan birisidir.¹⁷¹ Mukaddesî'ye göre söz konusu peygamberin kabri, Celâlâbâd köyünün bir buçuk mil uzağındaki Eyyûb kaplıcalarının (Endican'ın 80 km. kadar doğusunda) bulunduğu yerdir.¹⁷² İspid-Bulân'da¹⁷³ büyük bir ziyaretgâh mevcuttur. Burada, Hz. Osman tarafından Muhammed b. Cerîr komutasında cihat maksadıyla bölgeye gönderilen, ancak Türklerle yapılan bir savaşta şehit düştüğü varsayılan, sahâbe ve tabiînden 2700 kişinin mezarı bulunur.¹⁷⁴ Hokand'da, İmam Hüseyin'in torunu ve İmam Muhammed Bakır'ın kardeşi olan Abdullah b. Ali (ö.113/731)'nin türbesi vardır.¹⁷⁵ Mâverâünnehr fatihi Kuteybe (ö.96/715)'nin kabri ve türbesi ise, Rıbat-ı Serheng mahallinde bulunan Kâh köyündedir (şimdiki adı Alamişık).¹⁷⁶ "İmam Şeyh Kuteybe Mezarı" olarak isimlendirilen kabir, aradan geçen uzun asırlara rağmen hâlâ ziyaret edilmektedir.¹⁷⁷ Son olarak; Özkend'de, Celaledin Hüseyin'in torunu Muhammed b. Nasr'a ait olduğu sanılan, zengin süslemeli bir türbe bulunmaktadır. 577/1182 tarihli sikkeler dikkate alınırca, bu tarihten sonra vefat ettiği anlaşılır.¹⁷⁸ Fergana'daki bu gibi yerler, günümüzde de ziyaret edilmektedir. Bu, her toplumun tarih ve kültür bilincini canlı tutmak ve geçmişiyle bağlarını sürdürmek için sergilediği bir davranış biçimidir.

İslâm dini ve medeniyetinin temel unsurlarından olan tasavvuf, İran geleneklerini muhafaza eden Horasan'dan Mâverâünnehr'e oradan da Türkistan'a

¹⁶⁹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.262-272; Barthold, *Türkistan*, s.177.

¹⁷⁰ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, 272.

¹⁷¹ Barthold, a.g.e., s.174; Günay-Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, s.299.

¹⁷² Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.46; Barthold, a.g.e., s.174; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 561.

¹⁷³ Geçen yüzyılda aynı adı taşıyan İspid-Bulân, Kasansay/Kâsân vadisinde bulunmaktadır. Bkz. Barthold, a.g.e., s.174.

¹⁷⁴ Günay-Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, s.299. Ayrıntılı bilgi için bkz. s.48 vd.

¹⁷⁵ Barthold, a.g.e., s.174; Günay-Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, s.299; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 563.

¹⁷⁶ Kuteybe'nin kabri günümüzde Alamişık'tadır. Araplara göre ise onun mezarı Çin'dedir. Bkz. Barthold, "Fergana", *İA*, IV, s.559 vd; Günay-Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, s.299.

¹⁷⁷ Barthold, *Türkistan*, s.174.

¹⁷⁸ Aslanapa, Oktay, "İlk Müslüman-Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat", *Türkler*, VI, 20.

ulaşmış; Herat, Nişabur ve Merv kentleri IX, X ve XI. yüzyıllarda tanınmış sûfilere ev sahipliği yapmıştır. Tasavvuf ve mutasavvıfların¹⁷⁹, X. yüzyıldan itibaren Buhara¹⁸⁰, Semerkant ve Fergana'da¹⁸¹ etkinliğini arttırdığı görülür. Halk, buralarda şeyh ve dervişleri içtenlikle karşılamıştır. Sûfî akım sadece şehirlerde değil, köylerde ve göçebeler arasında da kabul görmüş, göçebe Türkler arasında dervişler ozanlara benzetilmiş, hatta Fergana'da Türkler kendi şeyhlerine “ata” ve “bab (baba)” unvanlarını vermişlerdir.¹⁸²

Türk-İslâm tarihinde, bir Türk mutasavvıfı tarafından kurulan ilk tarîkat Yeseviyye'dir. XII. yüzyılın ortalarında Hoca Ahmed Yesevî (ö.562/1167) tarafından Kazakistan'ın Türkistan (eski adıyla Yesi) kentinde kurulan bu tarîkat, XV. yüzyıla kadar bütün Orta Asya, Harezmi, Kafkasya'nın bir kısmı, Tatarların yaşadığı Orta Volga, Horasan, İran, Anadolu ve Balkanlara kadar yayılmış, XV ve XVI. yüzyıldan itibaren ise etkisini kaybederek yerini Nakşbendîlik'e bırakmıştır. Yeseviyye, Fergana vadisinde günümüze kadar varlığını koruyabilmiştir.¹⁸³ XII. yüzyılda, Abdülkadir Geylanî (ö.561/1166) tarafından Bağdat'ta kurulan Kâdiriyye tarikatı ise yüzyılın sonlarına doğru Arap tüccâr aracılığıyla Volga Bulgar krallığı ile Fergana şehirleri de dâhil olmak üzere bütün Türkistan'a yayılmıştır. Ancak Kâdiriyye, Orta Volga'da XIII ve XIV. yüzyıllarda Yeseviyye'nin potasında erimiş, Orta Asya'da ise XIV ve XV. yüzyıllarda yerini Nakşibendiyye'ye bırakmıştır. Tarîkat, Fergana vadisinde hâlâ varlığını sürdürmektedir.¹⁸⁴

Tasavvufî akımlar, yukarıda da değinildiği gibi Fergana topraklarında bugün de faaliyetlerini devam ettirmektedirler. Meselâ; Fergana ve Tacikistan'ın bazı bölgelerinde nüfuz sahibi olan Şeyh Adil Han, Endican'da daha çok sesli (cehrî) zikre

¹⁷⁹ Tasavvufun bölgedeki rolü için bkz. Ahmedova, Zamira, “*Türkler Arasında İslâmiyet'in Yayılmasında Tasavvufun Rolü*”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜİF, 2006.

¹⁸⁰ Câmî, Abdurrahman, *Nefahâtü'l-Üns min Hadaratı'l-Kuds* (trc. Lâmi'î Çelebi), İstanbul, 1980, s.275.

¹⁸¹ Câmî, *Nefahât*, s.323.

¹⁸² Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.17 vd; İklil, Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara, 1995, s.43.

¹⁸³ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.57; Türer, Osman, “Sovyetler Birliği Döneminde Orta Asya ve Kafkaslarda Sûfî Tarikatlar”, *Türkler*, XIX, 55. Tarikatın, yakın tarihçesi hakkında bkz. aynı mkl., s.56; Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.165.

¹⁸⁴ Türer, a.g.md., *Türkler*, XIX, 55. Tarikatın, yakın tarihçesi hakkında bkz. aynı md. s.57.

dayalı ve dervişlerin vecd halinde iken dans ettikleri bir Nakşibendî tarikatı lideridir. Adil Han, akranı olan diğer Nakşî şeyhlerin aksine klasik metinleri kullanmazken, medreselere verdiği önemle, onlarla aynı çizgide olduğunu gösterir.¹⁸⁵

¹⁸⁵ Zarcone, Thierry, “20. Yüzyılda Tataristan ve Orta Asya’da Tasavvufi Hareketler” (çev. Ekin Keskin), *Türkler*, XIX, 51.

ALTINCI BÖLÜM
FERGANA'DA İLMÎ ve KÜLTÜREL HAYAT

I. M.S. VIII. YÜZYIL ÖNCESİ

Fergana, ilmî ve kültürel açıdan İslâm medeniyetinde farklı bir yere sahiptir. Orta Asya, Çin, Hindistan, İran ve İslâm coğrafyalarının kesiştiği bir noktada yer alması ona, bu medeniyetleri birbirine bağlayan kültürel bir köprü olma hüviyeti kazandırmış, yine İpek Yolu güney ayağının buradan geçmesi, farklı din ve kültür mensuplarını birbirine yakınlaştırmıştır. Ancak stratejik konumu sebebiyle sonu gelmez siyasî çalkantı ve istilalara sahne olması, burada ilmî ve kültürel ekollerin oluşup kökleşmesine imkân tanımamış, neticede eserleriyle dünya kültür mirasına katkı sağlayacak önemli ilim ve fikir adamlarının yetişmesi, istikrara bağlı olmuştur.

Kültürü üreten ve onun merkezinde bulunan insandır. Ancak değişik siyasî oluşumlar, dil farklılıkları ve Mâverâünnehr'in kuzey ve kuzey-doğu kesimindeki nüfusun güneye oranla daha arı olması, Fergana ve Zerefşan (Buhara, Semerkant) vadisi halklarını kültürel açıdan birbirinden farklı kılmıştır.¹ Bölgenin, tarih öncesi ve sonrasına ait kültür objeleri özellikle XX. yüzyılda yapılan arkeolojik araştırmalar neticesi gün yüzüne çıkartılabilmıştır. Henüz, insanoğlunun yeryüzündeki ilk varlık alanı hakkında görüş birliğine varılamadıysa da onun, tarih öncesinde Orta Asya'da yaşadığı bilgisi kesindir. "Fergana insanı", Alt Paleolitik döneme ait medeni yadigârlar, orta paleolitik döneme ait Baysun dağının Teşiktaş mağarasındaki çocuk kemiği ve de Kaşgar etrafında bulunan Üst Paleolitik "Artuş insanı"nın taşa dönüşen kafa kemikleri, insanoğlunun bilinen en eski zamanda Fergana ve yakın havzasında yaşadığını kanıtlar mahiyettedir. Yine Fergana vadisinde yapılan arkeolojik araştırmalarda, günümüzden 2 milyon 200 bin yıl önce yaşadığı öngörülen insan kemiklerine rastlanmıştır. Buluntular halen başkent Taşkent'teki Emir Timur Müzesi'nde sergilenmektedir.² Bu erken tarih, Fergana'da hayata dair ilk işarettir. Ancak insan kemikleri dışında herhangi bir kültür objesine rastlanmamıştır. Voronets tarafından Fergana vadisi Çust şehri yakınındaki Buvanamazar'da bulunan kalıntılar (1951) ise Fergana'nın, Orta Asya'nın en eski yerleşim merkezi olduğunu ortaya koymaktadır. "Çust Medeniyeti" olarak

¹ Gibb, *Orta Asya*, s.9.

² Aytbayev, Abdulhalık, "İlk Orta Asya Sakinlerinin Göç Süreçleri", *Türkler*, I, 664, 670.

isimlendirilen bu kalıntılar, M.Ö. II. yüzyıl sonlarına doğru, vadide yerleşik hayata geçildiğini gösterir.³ Fergana ve Alay bölgelerindeki Yangıyul buluntuları, özellikle paleolitik dolikosefal insanı ile bilim dünyasının dikkatini çekmiştir.⁴

Kazakistan-Issık, Doğu Türkistan-Aksepi, Aksur ve Fergana'daki M.Ö. V. ve sonraki yüzyıllara ait Türk dilli buluntular ise Türklerin bu tarihlerde bölgede yaşadıklarını gösterir.⁵ Asrif ve Dalverzin'deki at mezarları, Muncektepa'daki ölü yakma izi bulunan mezar, Sufan Mezarlığı'ndaki 70 nolu höyüğün altındaki mezar, Kuzey Fergana'daki taş parmaklık ile Altay ve Fergana vadisindeki taş heykel, milattan önce bölgede yaşayan Türklere aittir. Yine Fergana'da 20'den fazla runik⁶ yazıt bulunmuştur. Bu yazıtlarla, vadinin batısında yer alan Farkhad Heps, Karamazar ve Doğu Şurabashat yazıtları karşılaştırıldığında, Türk yazı sistemine ait birçok buluşun İsfara vadisi, Fergana eyaleti ve güneyine ait olduğu anlaşılır. Yazıtlara, daha çok tarımla uğraşan insanların eşyalarında rastlanmıştır. Bazılarının, yerel Türkçe konuşan halk tarafından bırakılmış olması muhtemeldir.⁷

Fergana'ya bağlı Çakmak, Kızıl-Daraut, Şart, Çon-Alay ve Sarı-Taş'ın güneyine düşen Geyik-Taş, Ming-Tepe, Ketmen-Tübe yakınları ile Hansalık'taki arkeolojik buluntular IV. Anau devrine aittir. Sakalara ait olduğu sanılan bu buluntular arasında Fergana kanalı (M.Ö. 1200) da mevcuttur.⁸ Kızıl-Yar, Munçak-Tepe ve Kül-Tepe'deki kanal buluntuları, Fergana vadisinin sistemli bir şekilde sulandığını gösterir. Fergana'dakilerle büyük benzerlikler gösteren Harezmi ve Pencikent'teki sulama sistemleri⁹, bölgeler arası teknik ve mimarî etkileşimin somut örneğidir.

Türkistan'ın doğusunda, Helen kültürünün izlerine rastlamak mümkündür. Meselâ; Hoten ve Kara Hoça/Turfan'da bulunan iki heykel, Serapis ve onun İsis'ten olma oğlu Harpokrat'a aittir. Taksila, Begram ve Fergana'da da Harpokrat heykelcikleri

³ Jusubaliev, a.g.tz., s.18.

⁴ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.15.

⁵ Aytbayev, a.g.md., *Türkler*, I, 669.

⁶ Göktürk yazıtlarında kullanılan bir yazı stili.

⁷ Malikov, a.g.md., *Türkler*, II, 144 vd, 149.

⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.33, 42.

⁹ Ögel, a.g.e., s.181 vd.

bulunmuştur (364-378).¹⁰ Ancak Fergana, kendine has özellikleri sebebiyle Yunan-Bakter medeniyetinden, çevresine oranla daha az etkilenmiştir. M.Ö. II ila M.S. VII. yüzyıllar arasında Fergana'da sikke basılıp basılmadığı hakkında kesin bir bilgi olmaması, Helen kültürünün bölgede çok da etkili olmadığını gösterir.¹¹

Hun çağında; Tanrı Dağları'nda Arpa ve Çon-Alay kültürü, Fergana-İsfara, Şirin-Çay ve Taşkent civarında ise Kavunçi kültürü hâkim idi. Tanrı Dağları'nda bulunan çanak ve çömlekler, Fergana'dakilere oldukça benziyordu. Tanrı Dağları kültürünün Fergana'da yeni bir kültürün doğmasına yol açtığı söylenebilir. Bu dönemde Fergana yerli kültürünü temsil eden en önemli merkez, halkı tüccar kolonilerden oluşan Kâsân'dı. Göktürk hâkimiyetinden kısa süre önce Fergana caivarına yerleşen atlı göçebeler, zamanla vadinin cazibesine kapılarak yerleşik hayata geçip ziraatla uğraşmaya başladılar. Şaltak, Çigircik ve Gulça buluntuları bu kitleye aittir.¹²

Fergana'nın kan terleyen meşhur atları resme konu olmuş, bu asil atların resimleri Fergana yakınlarındaki taşlar üzerine çizilmiştir. Taşlar üzerine at resmetme, Han sülalesi (M.Ö.206-M.S.9) zamanında Çin'de de görülmeğe başlamıştır. Bilindiği gibi bu dönemde Çin, Fergana'dan çok sayıda at ithal ediyordu.¹³

Ahsîket harabelerindeki bazı bulgular, Kuşan döneminden beri burada yerleşik hayatın sürdüğünü göstermektedir.¹⁴ Kuşan kültürü, Fergana'da M.S. IV. yüzyıla kadar etkili olurken, Göktürklerin bu tarihten itibaren bölgeyi kültürel olarak etkilemeye başladıkları görülür. Göktürlere ait ilk izler, Giling-Say ve Çuka-Tepe kurganlarında bulunmuştur. Arkeologlar bu buluntulara, "Kuşan-Türk" adını verirler. Orta Asya kültürüyle benzer özellikler taşıyan diğer kurganlar ise Ungar ve Karavan'dadır. Bernştam, bu mezarları Türklerin Fergana hâkimiyetinin ilk işareti addetmişse de bu tez ihtiyatla karşılanmalıdır. Çünkü diğer Fergana mezarlarına oranla daha küçük olan bu kurganlar, VI ila VII. yüzyıl Soğd ve Karluk keramiklerini andıran eserler

¹⁰ Roux, *Orta Asya*, s.175.

¹¹ Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 559.

¹² Ögel, a.g.e., s.79 vd, 177.

¹³ Ögel, a.g.e., s.80.

¹⁴ Aynakulieva, a.g.md., *Türkler*, V, 380.

içermektedir.¹⁵ Göktürkler, Fergana ve Altay bölgesi ile sıkı temas halinde idiler. Fergana'ya özgü bazı yapılar ve sanat eserleri, etkilerini buraya yakın bölgelerde gösterir. Meselâ; Issık-göl'ün doğusundaki dağlık mıntıkada, Kayırma yakınında bulunan Çumgal kenti kazılarında, daha çok Göktürk devri Soğd karakteri taşıyan ve Fergana eserlerini andıran bazı keramik parçalarına rastlanmıştır. Koçungarbaşı kalesinin güneyinde, küçük bir su kenarında ve güzel bir ovada yer alan Turtkul kalesinin Fergana kalelerinden esinlendiği açıktır. Turtkul kalesinin güneyindeki tepelerde V ve VIII. asırlara ait olduğu sanılan Fergana tarzı eserler bulunmuştur.¹⁶ Kâsân'a bağlı Mug-Tepe'de kazı çalışmaları yapan arkeologlar, tepenin alt katında Kuşanlara, orta katında Göktürlere, üst katında ise Müslüman-Türk devletlere ait kültürel unsurlara ulaşmışlardır. Göktürk devri Kâsân keramiği genelde basık ve iki kulplu çanak veya güveçler olup, uzun boyunlu ve kulplu testilere de rastlanmıştır. Yedisu ve Şâş'ta da karşılaşılan bu model testiler, Göktürk ve Karluk dönemlerine aittir.¹⁷ Kuzey Fergana'da, Mug-hon yakınlarında açılan bir mezarda, üzerinde Göktürk alfabesi ile eski Türk unvanlarından "inanç" kelimesinin yazıldığı bir yüzük bulunmuştur. Güney Fergana'ya bağlı İsfara şehrindeki kazılarda rastlanan bir çanak-çömlek parçası üzerinde de Göktürk harflerine rastlanmıştır.¹⁸ Bu durum, bölgeler arası dil ve kültür etkileşimini göstermesi açısından önemlidir.

Orta Asya ve Talas kültür objelerinin çok sayıda yer aldığı Çotkal buluntuları, Göktürklerden sonra Fergana'ya egemen olan Türgişlere aittir.¹⁹ Ahsîket şehristan meydanı boyunca, Göktürk çağı ve XI ila XII. yüzyıllara ait çanak-çömlek parçaları ve bilhassa yandan kulplu çanaklar ile Samanoğulları ve Karahanlı çağlarına ait fincanlar ve kulplu güveçlere rastlanmıştır.²⁰ Karluk devrine ait Çu kültürü, Fergana üzerinde iz bırakmıştır. Meselâ; X. yüzyıl Kâsân keramikleri, Çu vadisindeki Karluk eserlerine oldukça benzemektedir. Bu sebeple Rus arkeologlar, bu keramiklere "Karluk Keramiği"

¹⁵ Ögel, a.g.e., s.177, 179.

¹⁶ Ögel, a.g.e., s.173-176.

¹⁷ Ögel, a.g.e., s.181 vd.

¹⁸ Ögel, a.g.e., s.199.

¹⁹ Ögel, a.g.e., s.177, 179.

²⁰ Ögel, a.g.e., s.180; Aynakulieva, "Fergana'da Yerleşim Yerleri", *Türkler*, V, 380.

adını verirler. Ahsîket harabeleri de Çu kültürünün izlerini taşır. Ahsîket'in, XI ve XII. yüzyıllarda bölgenin başkenti olması sebebiyle Fergana'nın bilhassa geç dönem keramiği, Samanoğlu ve Karluk keramiğiyle son derece benzerlik gösterir. Çamura, baskı yoluyla darp edilen reliyef süsler dikkat çeker. Bu teknik, Peykend ve Samarra'da da uygulanmıştır.²¹ Değinilen etkileşim, Fergana'daki sanatsal faaliyetlerin etki alanı hakkında fikir vermektedir.

Yede taşı, bölgede İslâm öncesi döneme ait kültürel unsurlardan birisidir. Yede taşı ya da Yat (یت), Divân-ı Lügâti't-Türk'te geçtiğine göre bir çeşit kamlık/kahinlikti. İnanişâ göre bu taşla yağmur ve kar yağdırılır, rüzgâr estirilirdi. Kaşgarlı Mahmud, bir yaz günü Yağma ülkesinde çıkan bir yangının, Yede taşlarıyla kar yağdırılmak suretiyle söndürüldüğüne bizzat şahit olduğunu kaydeder.²²

Bâbur'un kaydettiği, İsfara'nın güney tepeleri arasında “seng-âyine/taş-ayna” denilen ve uzunluğu yaklaşık on karış olan taş parçası, kültürel bir obje olarak değerlendirilebilir. Yüksekliği bazı yerlerinde bir insan boyu, bazı yerlerinde ise insan beline kadar gelen bu devasa taş parçası, tıpkı ayna gibi her şeyi yansıtırdı.²³

Hülasa, Fergana'nın İslâmî dönem öncesine ait kültür objeleri; insan kemikleri ve mezarları, taş parmaklıklar ve taş heykeller, Türk dilli runik yazıtlar, çiftçi sınıfa ait çeşitli eşyalar, çanak, çömlek, testi, güveç ve fincan gibi mutfak eşyaları, at resimleri ve mezarları, sulama sistemi kalıntıları ve keramikler olarak sıralanabilir. Fakat kaynaklarda bu zaman dilimi içerisinde ilmî ve bilimsel anlamda yapılan herhangi bir çalışma ve eser adına rastlanmamıştır.

²¹ Ögel, a.g.e., s.308.

²² Tanyu, Hikmet, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara, 1968, s.41. Daha geniş bilgi için bkz. Tanyu, a.e., s.41 vd, 45-47, 54, 56-58.

²³ Bâbur, I, 3.

II. İSLÂM MEDENİYETİ (VIII ve XIII. YÜZYILLAR ARASI)

Fergana, M.S. IX. yüzyıldan itibaren ilmî ve kültürel olarak İslâm medeniyetinin etkisinde kalmıştır. Bu nedenle araştırma, bölgenin bu tarihten sonraki kültür öğeleri ve bu alanda iz bırakan ilim, fikir ve sanat adamları üzerinde yoğunlaşacaktır. Bâburnâme’de, bu bölgenin siyasî ve askerî liderler ile ilim adamı yetiştiren velut bir yer olduğu kaydedilir. Kaldı ki eserin müellifi de bir Ferganalıdır.²⁴ Ancak XII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIII. yüzyılın ilk yarısı itibarıyla coğrafyaya hâkim olan Karahıtay, Nayman, Moğol ve Çağatay devletleri, bu alandaki terakkiyi zaman zaman dümura uğratmıştır. Özellikle Moğol istilası ve sonrasında gerçekleşen yıkımın ardından bölge bir daha eski günlerine dönememiş, bazı alanlardaki ilmî ve kültürel üstünlük zaman içerisinde bütünüyle batıya kaptırılmıştır.

İslâm medeniyetinin Fergana’da benimsenmesi, Mâverâünnehr halkının karakteristik özellikleriyle doğru orantılıdır. Çünkü bölge halkı, tarih boyunca çeşitli din ve kültürlerle müsamaha göstermiştir. Bunun farkına varan Arap kökenli âlimler, İslâm dini ve kültürünün propagandası için başta Buhara olmak üzere bölgenin çeşitli şehirlerine gelip yerleştiler. Onların üstün gayretleri sonucu bölgenin ilmî ve kültürel seviyesi zamanla diğer ilim, sanat ve kültür merkezleriyle mukayese edebilecek seviyeye geldi. Emevî döneminde başlatılan ve çoğu münferit olan bu ilmî faaliyetler semeresini ancak Abbasî döneminde vermeye başlamıştır. Yine Emevi döneminde inşa edilen cami, mescit, namazgâh, hankâh ve ribadlar, İslâm kültür ve medeniyetinin bölgedeki konumunu güçlendiren en önemli argümanlar olmuştur.

Kültürel değişimini sağlayan bir diğer unsur ise dildir. Bu bakımdan VIII. yüzyıl, Fergana için siyasî olduğu kadar ilmî ve kültürel olarak da milat kabul edilmelidir. Arap fütuhâtı ile birlikte İslâmiyet’in benimsenmesi ve Arapça’nın Emevî ve Abbasî dönemlerinde resmî dil ve ilim dili olarak kabul edilmesi kültürel değişimi hızlandırmıştır. Öncesinde; bölgede kısmen Türkçe, ağırlıklı olarak da Farsça kullanılmakta idi. Çin elçisi Chang’a (M.Ö.120 ya da M.Ö.128) göre, yerleşik Aryan

²⁴ Levi, Scott C., “Ortaçağ Asyasında Türkistan ve Turan” (çev. Boğaç Bâbur Turna), *Türkler*, I, 389.

ırkından olan Fergana halkı, eski İran dilini konuşuyordu.²⁵ İran’da zuhur eden bir takım din mensupları ile senevî/düalist Zerdüştler baskı ve zulüm sebebiyle buraya sığınınca²⁶, Farsça diğer dillere oranla daha çok yaygınlaşmıştı.²⁷

İlim ve sanat adamlarının himâye edilip desteklendiği²⁸, refah seviyesinin artmasıyla da düşünsel ve sanatsal yoğunluğun yaşandığı²⁹ Samanî dönemine gelindiğinde ise Farsça, ilim dili olarak Arapça’nın yanında yer almaya başladı.³⁰ İslâm medeniyetinin, Horasan yoluyla Mâverâünnehr’e, Fergana üzerinden de Türklere ulaştığı düşünüldüğünde³¹, Farsça’nın ilmî ve kültürel sahadaki yaygınlığı daha iyi anlaşılır. Yine İran menşeli Samanî hanedanının, Farsçanın popülaritesine katkısı da bir gerçektir. Bu dönemde Arapça kelimelerle zenginleşen Farsça, edebiyat dili, Arapça ise saray dili olarak kabul gördü.³² Meselâ; Narşahi X. yüzyılda “Tarîhu Buhara” isimli eserini Arapça olarak kaleme alırken, bu eser iki yüzyıl sonra Farsça’ya çevrilmiştir. Yine Rudekî (ö.329/941) ve Dakikî (325-370/935-980) gibi tanınmış İranlı şairler, şiirlerini Farsça yazmışlardır. Takip eden yıllarda; Arap alfabesini esas alan ve pek çok Arapça kelimenin yer aldığı “Yeni Farsça” akımı oluşmuş, Farsça artık İslâm âleminin ikinci klasik dili olmuştur.³³ Samanî döneminde İslâmî Fars edebiyatı İran’da değil de Mâverâünnehr ve Gazne’de gelişmiş, Ağacı ve Türkeşî gibi unvanlar taşıyan Türk şairleri, Farsça şiirlerini bu bölgelerde kaleme almışlardır.³⁴ Bununla birlikte benzer metinlerde, Arapça da kullanılmıştır. Üş civarında keşfedilen 329/941 tarihli Arapça

²⁵ Ekrem, a.g.md., *Türkler*, I, 768.

²⁶ Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.49; Barthold, *Türkistan*, s.195.

²⁷ Akyürek, a.g.tz., s.79.

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.175; Roux, a.g.e., Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.8-12; Ünlü, *İslâm Tarihi*, s.355.

²⁹ Roux, *Orta Asya*, s.235.

³⁰ Esad, Mahmud, *İslâm Târîhi* (çev.A.Lütfi Kazancı-Osman Kazancı), Marifet Yayınları, İstanbul, 1995, s.82 vd; Jusubaliev, a.g.tz., s.73.

³¹ İklil, Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara 1995, s.43.

³² Frye, *Buhara*, s.73; Jusubaliev, a.g.tz., s.73.

³³ Bazı fonetik değişikliklerle günümüzde hâlâ kullanılan bu Farsçanın oluşmasında dil, din ve kültürlerini asla unutmayan batılı İranlıların (Farisîlerin) rolü yadsınmaz. Bkz. Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.83 vd; Roux, *Orta Asya*, s.236; *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 152 vd.

³⁴ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.224.

kitabe bunlardandır (1885).³⁵ Hülasa; bu dönemde Farsça'nın, Fergana'da bilim, fikir ve sanat alanında en az Arapça kadar etkin ve yaygın olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Samanîler dönemi Fergana'sında eğitim-öğretim faaliyetlerinin küttâb (kitapçı), ev, hankâh ve mescitlerde sürdürüldüğü öngörülür.³⁶ Gerçi kaynaklarda, Fergana'da yer alan herhangi bir küttâbın adı geçmez.³⁷ Belki de Frye'nin konuyla ilgili tezi daha gerçekçidir. Ona göre eğitim-öğretim, bu dönemde daha çok usta-çırak esasına göre yürümektedir. İlim meraklıları, alanının uzmanı bir âlimin etrafında toplanarak onun görüşlerini ve metodunu öğrenmişlerdir.³⁸ Mescitlerde verilen derslerin dinî ağırlıklı olması muhtemeldir. Hankâhlar ise daha çok mistik ağırlıklı eğitim yerleri olarak bilinir.³⁹ Bu mekânlarda faaliyetlerini sürdüren Kerramîlerin sadece Fergana'da değil, Mâverâünnehr ve Horasan'ın birçok şehir ve köylerinde hankâhları vardı.⁴⁰ Sâ mânîler döneminde Horasan ve Mâverâünnehr'de kütüphâneler açıldığı bilgisinden hareketle⁴¹, Fergana'da da kütüphânelerin varlığından söz edilebilir. Buna göre Fergana'daki eğitim-öğretim faaliyetlerini şöyle kurgulamak mümkündür: İlk tahsillerini ev, küttâb, kütüphâne, mescit ve hankâhlarda tamamlayan öğrenciler, sonrasında büyük ilim merkezlerine giderek öğrenimlerini buralarda sürdürmüşlerdir.

Türkler, demografik yapıda baskın olsalar da Türkçe'nin Sâ mânî dönemi için ilim ve sanat dili olarak kullanımı söz konusu değildir.⁴² Geçtiği üzere bu alanın etkili isimleri, yüzyıllardır bölgedeki bürokratik ve ticarî hayata egemen olan Fârisîler ile bölgenin yeni hâkimleri olan Araplardır.⁴³ Türkçe, bu dönemde daha çok konuşma dili olarak kullanılıyordu. Kaşgar/Doğu Türkçesi⁴⁴, XI. yüzyılda Kaşgar'dan başlayarak, Fergana, Taşkent ve Semerkant dolaylarında, yani Karlukların yaşadığı doğu kesiminde

³⁵ Barthold, "*Fergana*", *İA*, IV, 561. Barthold, kitabenin içeriğinden bahsetmez.

³⁶ Kurt, *Buhara Örneği*, s.282.

³⁷ Jusubaliev, a.g.tz., s.73.

³⁸ Frye, *Buhara*, s.98.

³⁹ Jusubaliev, a.g.tz., s.74.

⁴⁰ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.238, 323.

⁴¹ Fuâd, Köprülüzâde Mehmed, *Türkiye Târîhi*, İstanbul, 1923, s.201.

⁴² Bununla birlikte Kur'ân, Türkçeye ilk kez Samanîler döneminde (X. yüzyıl) tercüme edilmiştir. Bkz. Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.348.

⁴³ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.79; Jusubaliev, a.g.tz., s.73.

⁴⁴ Kaşgar Türkçesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.156.

yaygındı. Oğuz/Batı Türkçesi ise Sir-Deryâ havzasından Horasan'a, yani batıdan güneye doğru geniş bir sahaya yayılmıştı.⁴⁵ Türkçe, sonraki yüzyıllarda ilmî ve kültürel alanda da kullanılır oldu. Meselâ; Fergana'nın bazı yerlerinde, XV. yüzyıl sonları ile XVI. yüzyıl başlarında edebî ve yerel dil Türkçe idi. Endican çarşısında Türkçe bilmeyen yoktu.⁴⁶ Endican lehçesi ise Mir Ali Şir Nevâî'nin kullandığı doğu edebî Türkçesiyle aynı karakteri taşıyordu. Buna karşılık aynı zaman diliminde, Merginân'da hâlâ Sart/Fars dili konuşulmaktaydı.⁴⁷

Fergana'nın güneyine düşen Vârûh boğazında (İsfara'nın güneyi), 29 Kânun I, 1041 tarihli Arapça bir kitabe bulunmuştur. Karahanlılar dönemine ait olan bu kitabede Müslüman, Sâsânî ve Rûmî (Süryânî-Hıristiyan) olmak üzere üç çeşit tarih mevcuttur.⁴⁸ Demek ki kitabe, bu üç farklı din ve kültür ile ilintilidir. Bu da savunulagelen; Fergana'nın din ve kültürlerin geçiş noktası olduğu tezini güçlendirir.

Dil ve kitabeler dışında; cami, medrese, saray, ribad, kervansaray ve türbeler de birer kültür objesi olarak ön plana çıkmaktadır. Mâverâünnehr'in zengin kesimi ekseriyetle ribad, yol ve köprüler inşa ettirirdi. Bölgenin şehir, kasaba, su kaynağı, sebil, önemli geçit ve hatta köylerinde, yolcu ve misafirlerin konaklayıp dinlenmeleri için mutlaka bir ribad bulunurdu. X. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla ribadların sayısı 10.000'e ulaşır. Yiyecek ihtiyaçları karşılanan misafirler, buralarda diledikleri kadar kalırken, aynı zamanda hayvanlarının bakımı da yapılırdı.⁴⁹ Fergana eyaleti ise nüfusun yoğun olması sebebiyle pek çok şehir, kasaba ve köye sahipti. Belki de yerleşim birimlerinin çok olması sebebiyle burada ribadlara fazla ihtiyaç duyulmamıştır.⁵⁰ Ancak bu, Fergana'da hiç ribad bulunmadığı anlamına gelmez. Çünkü ribadlar, Müslüman Orta Asya mimarisinin vazgeçilmez yapıtlarıdır. Mukaddesî, hudut şehri Ūş'u tasvir

⁴⁵ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.134, 138.

⁴⁶ Endican, Kırgız kültür merkezlerinden birisidir. Çünkü burası, bu kültüre ait olan Manas destanında geçmektedir. Buna göre destan kahramanı olan Manas, gelişme döneminde Endican'da, Endican elması yiyerek büyüyen birisidir. Bkz. Bala, Mirza, "Endican", *İA*, IV, 469.

⁴⁷ Bâbur, I, 2 vd; Barthold, "*Fergana*", *İA*, IV, 563.

⁴⁸ Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 562 vd. Ancak Barthold, kitabede neler yazdığını kaydetmez.

⁴⁹ İstahrî, a.g.e., 287; Özdemir, a.g.md., *Türkler*, VIII, 299 vd.

⁵⁰ Jusubaliev, a.g.tz., s.62.

ederken buraya ait bir de ribadın varlığından söz eder.⁵¹ Benzer rivayetler, bazı İslâm coğrafyacıları tarafından da nakledilmektedir.⁵²

Bilinen ilk medresenin 325/937 tarihinde Buhara'da kurulduğu, Fergana halkının ise X. yüzyılın ikinci yarısından sonra İslâmlaştığı düşünüldüğünde⁵³, X ve XI. yüzyıl itibarıyla Fergana'da medreselerin varlığından söz etmek zordur. Araştırmanın tarihî sınırları içerisinde de burada kurulan ve faaliyet gösteren tanınmış bir medrese ismine tesadüf edilmemiştir. Ancak bünyesinden tanınmış pek çok âlim ve bilgin çıkararak bölgenin, çok meşhur olmasa da bu kadroyu yetiştiren medreselere sahip olduğu düşünülebilir. Meselâ bazı kaynaklar Karahanlılar döneminde kurulan ve tanınmış Türk âlimlerinin yetiştiği Özkend medreselerinden bahseder.⁵⁴ Fergana'nın ilmî ve kültürel faaliyetlerde Semerkant, Buhara, Merv ve Nişabur gibi yakın, Bağdat ve Şam gibi uzak merkezlerin gölgesinde kalması, buradan, anılan yerlere sürekli beyin göçü yaşanması ve bitmek bilmeyen siyasî mücadeleler, medreselerin bölgedeki kuruluşunu geciktiren nedenler olarak sıralanabilir. Bu coğrafyada dünyaya gelen ilim, fikir ve sanat adamlarının, farklı farklı yerlerde yetişerek ve buralarda eser vermeleri de bu tezi destekler mahiyettedir. Bazı kaynaklarda ise Selçukluların Fergana ve yakın çevresine pek çok kültür objesi kazandırmış olduğu kaydedilmiş⁵⁵, fakat bunların neler olduğu hakkında bilgi verilmemiştir.

Karahanlıların Özkend'deki somut kültürel bulguları, Karahanlı hükümdar türbeleridir.⁵⁶ Bu abideler, XII. yüzyılın sonuna aittir.⁵⁷ Ayrıca burada, Sultan Sencer adına yaptırılan hatıra türbeler de bulunmaktadır.⁵⁸ Çağatay dönemi Fergana valisi olan

⁵¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272.

⁵² Bkz. İbn Havkal, a.g.e., s.511-513.

⁵³ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.14; Barthold, *Türkistan*, s.227; Musagulova, a.g.tz., s.10; Jusubaliev, a.g.tz., s.60.

⁵⁴ Algül, IV, 53.

⁵⁵ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.308.

⁵⁶ Algül, IV, 54.

⁵⁷ Barthold, *Türkistan*, s.171.

⁵⁸ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.287. Orta Asya Türklerinin evliyası sayılan Hoca Ahmed Yesevî'nin muhteşem türbesi de Timur'un eseridir. Bilgi için bkz. Barthold, "Fergana", *IA*, IV, 562.

İlçi-Mâlik'in oğlu Kutbeddin Satılmış Melikşah'ın (ö.665/1266) Özkend'deki kabri, günümüze değin ulaşmıştır.⁵⁹

İslâm medeniyetinin vazgeçilmez unsurları ve belli düzeyde eğitim-öğretim kurumları olan camiler de Fergana'da yaygındı.⁶⁰ Öyle ki; X. yüzyılın ikinci yarısında Fergana ve civarında cami ve mescidi olan 40 kadar şehir ve köy vardı.⁶¹ Meselâ; başkent Ahsîkes'te bir bayramgâh⁶², Renced'de kunduracılar çarşısının ortasında güzel bir cami, Tişhân'da pamukçular çarşısında, Beşbeşân'da ise meydanda birer cami mevcuttu.⁶³ Kaynaklarda, camilerin mimari özellikleri, fonksiyonları ve birtakım farklı yönleri ayrıntılı olarak ele alınmamıştır. Ancak dönemin mimari özellikleri göz önünde bulundurulduğunda camilerin, kerpiç, tuğla ya da taştan inşa edildikleri, çarşı gibi ekonominin merkezi olan bir noktada yer aldıkları ve ibadet, ilim ve kültürel hayat ile sosyal ilişkilerin sürdürüldüğü birer mekân oldukları sonucuna varılabilir.

Ûş kentinin⁶⁴ ortasında yer alan ve “Taht-ı Süleyman” olarak bilinen Süleyman Dağı'na kutsallık atfedilmektedir. Taht-ı Süleyman'a dair yazılı ve anonim şeklinde pek çok efsane, hikâye ve anlatım vardır. Ayrıca önceleri Ak-Suu olarak bilinen Ak-Buura nehri de Ûş için en az Süleyman Dağı kadar önemlidir. Pamir dağlarından kaynağını alan bu nehir, Fergana vadisinin en doğusundan Sir-Deryâ'ya katılır. Halk arasında, Ak-Buura'nın türlü dertlere deva olacağına, burada yıkanıp da sonrasında namaz kılanların günahlarının affolunacağına ve buraya taş, çerçöp ve çamur atanların cehennemde yanacağına dair söylentiler dolaşır.⁶⁵

Kaynaklardan Kazvinî'de geçtiğine göre o; Ferganalıların, ölen büyüklerine duydukları üzüntüden dolayı “kulaklar” kestiklerini kaydeder. Ancak o, bunun ne kulağı olduğunu belirtmez.⁶⁶

⁵⁹ Barthold, “Fergana”, *İA*, IV, 562.

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. s.146 vd.

⁶¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.262, 271 vd; Barthold, *Türkistan*, s.177.

⁶² Jusubaliev, a.g.tz., s.63.

⁶³ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s.272.

⁶⁴ Bu kent, Kırgızlar için ikinci Mekke'dir. Ûş, “Hayru'l-Buldân (şehirlerin hayırlısı)” diye adlandırılır. Bkz. Erdem, a.g.md., *Türkler*, III, 172.

⁶⁵ Erdem, a.g.md., *Türkler*, III, 172.

⁶⁶ Kazvinî, *Asâr*, s.244.

III. İSLÂMÎ DÖNEMDE İLMÎ HAYAT

Türkistan'ın başta Buhara, Semerkant, Fergana, Taşkent, Belh, Kaşgar, Balasagun ile Harezm, Endican, Bedahşan, Hocend ve Şiraz gibi ikinci derecedeki önemli merkezleri savaş, istila ve sık sık gerçekleşen iktidar değişikliklerine rağmen bilim, dil-edebiyat ve güzel sanatlar alanında medeniyet ocakları olma vasıflarını sürdürmüşlerdir.⁶⁷ Eserleri günümüze kadar ulaşan Arap coğrafyacıları, X. yüzyıl itibarıyla Türkistan'daki ilmi ve kültürel hayatı ortaya koyarlar. Buna göre; Özkend, Üş, İlak, Çim-kent, Salçı, Süt-kent, Suğnak, Talas, İspaniket, Ahsîkes, Sabran, Cend, Balasagun ve Kaşgar şehirlerine mensup çok sayıda âlim yetişmiştir.⁶⁸

Araştırmalar, Moğol istilasına kadar olan zaman diliminde Ferganalı pek çok ilim adamının varlığını ortaya koymaktadır. Astrolog Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Kesîr el-Ferganî, tarihçi Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Ca'fer el-Ferganî⁶⁹ ve kendisi gibi tarihçi olan oğlu Ebû Mansûr Ahmed b. Abdullah el-Ferganî, cedel âlimi Ebu'l-Muzaffer Müşattab b. Muhammed el-Ferganî (414-486/1023-1093)⁷⁰, muhaddis Ebû Sâlih Abdülazîz el-Ferganî ve Mes'ade b. Bekir b. Yusuf el-Ferganî bunlardan bazılarıdır.⁷¹ Bunlardan Ahmed b. Muhammed b. Kesîr el-Ferganî'nin astronomiye dair Cevâmî' adlı eseri birçok Batı diline tercüme edilmiş ve Batı Avrupa geç orta çağına kadar da Avrupa'da kaynak eser olarak okutulmuştur.⁷² Ferganalı müellifler, Osmanlı medrese müfredatına da tesir etmiştir. Buna göre; XIV-XVI. yüzyıllar arasında Osmanlı medreselerinde okutulan otuz üç ders kitabının müelliflerinden; %39,3'ü İranlı, %30,3'ü Mısırlı, her biri %6.06'şar Mâverâünnehr, Irak, Harezm ve Ferganalı, %3.03'ü ise Anadolu ve Horasanlıdır.⁷³

⁶⁷ Yücel, Bilal, "Nevâyî-Bâbur Çağının Tarihi ve Edebî Şahsiyetleri", *Türkler*, VIII, 809.

⁶⁸ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.358.

⁶⁹ Günaltay, ismi Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Ferganî olarak verir. Ebû Muhammed, Taberî tarihine "ez-Zeyl bi's-Silet" adında bir zeyl yazmıştır. Bkz. Günaltay, a.g.e., s.44.

⁷⁰ Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kavakcı, Yusuf Ziya, XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ al-Nahr İslâm Hukukçuları, Ankara, 1976, s.195.

⁷¹ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.219; Yazıcı, a.g.md., *DİA*, XII, 377; Acımamatov, a.g.tz., s.100 vd.

⁷² Sayılı, Aydın, "Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri", *Türkler*, V, 615 vd.

⁷³ İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1999, I, 235.

A. Dinî İlimler

VIII ve XIII. yüzyıllar arasında; hadis, fıkıh, kelim, kıraat, tasavvuf, edebiyat, şiir, tarih, musikî, matematik, astronomi ve tıp alanlarında yaptığı çalışmalarla ismini duyuran, Fergana doğumlu pek çok ilim adamı vardır. Ferganalı âlimler, dönemin ilim algılayışına paralel olarak birden çok ilim dalıyla ilgilenmişlerdir. Ekserisi, Fergana dışında tahsil görüp, yine bölge dışında faaliyet göstermişlerse de araştırmanın bu bölümünde kendilerine kısaca değinilecektir. Bölge ve şehir tarihi alanında incelenen akademik araştırmalarda da aynı anlayış hâkimdir. Hayatları ve eserleri hakkında kısa bilgiler sunulan ilim adamları, alanları ve ölüm tarihlerine göre sıralanmıştır.

Kaynaklarda Ferganalı bir müfessir ismine rastlanmaması, dönemin muhaddislerinin aynı zamanda birer müfessir kabul edildikleri zannını verir. Hadis alanında ise az sayıda muhaddisin ismi geçmektedir. Bölgenin, bu ilim dalında Buhara gibi önemli bir merkeze sahip olması belki de bunun başlıca sebebidir.

Ebu'l-Abbas Hâcib b. Mâlik b. Erkin ed-Darir el-Ferganî, hayatının büyük bir bölümünü Dımeşk'ta geçiren⁷⁴ güvenilir bir muhaddisti.⁷⁵ O, aynı zamanda İslâm hukukunda da otorite kabul edilmekteydi.⁷⁶ Darekutnî⁷⁷ ve daha başkalarının üstadı sayılan Hâcib; Muhammed b. el-Müsennâ, Ebû Said el-Eşecc, Ömer ed-Durî ve Ali b. Harb gibi kişilerden hadis rivayet etmiştir.⁷⁸ Ebû Saîd b. el-Arâbî, Yusuf b. el-Kâsım, Ebû Bekr b. Ebî Dücâne, Ebû Ahmed b. 'Adiyy ve Ebu'l-Kâsım et-Taberânî gibi imamların bulunduğu büyük bir topluluk ise kendisinden nakilde bulunmuştur.⁷⁹ 296/908 tarihinde İsfahan'a gelmiş, ancak daha sonra Dımeşk'a dönmüş⁸⁰ ve burada vefat etmiştir (306/918).⁸¹

⁷⁴ Yâkût, *Buldân*, IV, 253.

⁷⁵ Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut, 1984, XIV, 258.

⁷⁶ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.359; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti*, s.219.

⁷⁷ Eserleri için bkz. Sezgin, Fuat, *İstidrâkâtün 'ala Târîhi't-Türâsi'l-'Arabiyyi*, Beyrut, 2000, 544 vd.

⁷⁸ Zehebî, *Siyer*, XIV, 259; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.359.

⁷⁹ Yâkût, *Buldân*, IV, 253.

⁸⁰ Sem'ânî, IV, 368; Zehebî, *Siyer*, XIV, 258.

⁸¹ Yâkût, *Buldân*, IV, 253.

Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Cafer b. Huzyan et-Türkî el-Ferganî de bir muhaddistir.⁸² 282/896'da doğan ve hakkında fazla bilgi olmayan Ferganî, 362/973'te hayata gözlerini yumdu. Dımaşk'ta bulunduğu sırada İbn Cerîr, Ali b. Hasan b. Süleyman ve başkalarından hadis rivayet etmiştir.⁸³

Sair ilimlerde uzman olan bazı âlimler, hadis ile de alakadar olmuşlardır. Meselâ; bir tabip ve edebiyatçı olan Ebû İmran Musa b. Abdullah el-Müeddib el-Hocendî⁸⁴, Ebû'n-Nadr Muhammed b. Ahmed b. el-Hakem es-Semerkindî'den hadis rivayetinde bulunmuştur.⁸⁵ Meşhur mütekellim Ūşî'nin, "*Gureru'l-Ahhâr ve Dureru'l-Eş'âr*" adlı bir hadis risalesi mevcuttur. Bu risale "Nisâb el-Ahbâr ve Tezkirât el-Ahyâr" adı altında 100 bölüm ve 1000 kısa hadis şeklinde taksir edilip, nüshaları Berlin, Münih ve Kahire'dedir. Bir parçası da Musul'da bulunmaktadır.⁸⁶ Fıkıhçı Muhammed b. Ahmed el-Ūşî (ö.613/1216), Bağdat'ta Saîd el-Vâsitî'den ve başkalarından hadis dinlemiş, daha sonra Buhara'ya dönerek çalışmalarını burada sürdürmüştür. *Menâsik* adlı bir eseri mevcuttur.⁸⁷

Fergana, fıkıh alanında önemli ilim adamlarına sahiptir. Çeşitli medeniyetlere ait kültür objelerinin, konu ve sorunlarının günlük hayata yansımaları bu coğrafyada dinamik bir fıkıh algılayışının oluşmasına yol açmıştır.

Merginânî mahlaslı⁸⁸ Burhânüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekir b. Abdülcelil, Merginân doğumludur (8 Receb 511/5 Kasım Pazartesi 1117). Hanefî fıkının ileri gelenlerinden olan ve "Şeyhu'l-Fukahâ"⁸⁹ olarak tanınan Ebu'l-Hasan eserlerini bu

⁸² Jusubaliev, a.g.tz., s.76. Çağatay, onu, ünlü astronom ve matematikçi Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Kesîr el-Ferganî ile karıştırmıştır. Bkz. Çağatay, *İslâm Tarihi*, s.23.

⁸³ Kehhâle, VI, 22 vd.

⁸⁴ Yâkût, *Buldân*, II, 348; Sem'ânî, *Ensâb*, II, 327; İbnü'l-Esîr, *Lubâb*, I, 424 vd.

⁸⁵ Sem'ânî, *Ensâb*, II, 327.

⁸⁶ Brockelmann, a.g.md., *İA*, XIII, 75; Çiftçi, a.g.tz., s.67.

⁸⁷ Kavakcı, a.g.e., s.144 vd.

⁸⁸ Ortaçağ'da Merginânî mahlasıyla tanınan birtakım Hanefî fakihleri mevcuttu. Burhaneddin el-Merginânî, Ali b. Abdülazîz el-Merginânî, Burhaneddin el-Buharî, Nizameddin el-Merginânî, Zeynüddin el-Merginânî ve Hasan b. Ali el-Merginânî'nin bunlar arasında zikredilebilir. Bkz. Taşağıl, "*Merginân*", *DİA*, XXIX, 181.

⁸⁹ *Bursalı Mehmed Tahir Bey ve Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri* (haz. Yavuz Unat-Remzi Demir), Ankara, 1995, s.53.

alandan vermiştir.⁹⁰ Merginân'ın Riştân isimli köyünden olması hasebiyle Riştânî olarak da anılır.⁹¹ O, Tirmîzi'nin Sünen'indeki hadisleri Ziyâüddin Ebû Muhammed Said b. Es'ad ile Hasan b. Ali el-Merginânî'den bizzat dinlemiş ve bunları kaydetmiştir. Ancak bu notlar iyi muhafaza edilemediğinden günümüze kadar ulaşmamıştır.⁹² Faziletli, becerikli, ince düşünceli ve çeşitli ilim ve sanat dallarında derin bilgi sahibi⁹³ olan Merginânî, Hanefî mezhebine bağlıdır ve bu dalda ilim adamı yetiştiren iki fakîh aileden, Hz. Ebû Bekir'in soyundan gelene mensuptur. Başta Muhammed b. Süleyman el-Ûşî (ö.592/1195)⁹⁴ ve Osmân b. İbrahim el-Hûkandî olmak üzere⁹⁵ devrinin tanınmış âlimlerinden ders görerek fıkıh başta olmak üzere hadis, tefsir, Arap dili ve edebiyatı alanlarında icâzet almıştır. Kaynaklarda “imam, hafız, muhakkik” gibi sıfatlarla anılan Merginânî'nin ilmî dirayeti, çağdaşlarınca kabul edilir. Taşköprizade, onu Hanefî âlimleri arasında “ashab-ı tercih”, Leknevî ve son dönem Osmanlı âlimi Seyyid Bey ise eserlerine bakarak aynı mezhepte “müctehid” olarak niteler. Öğrencileri arasında; Şemsü'l-Eimme el-Kerderî, Celaleddin Mahmûd b. Hüseyin el-Usrûşenî ve Ta'îlmü'l-Müte'allim müellifi Zernüçî ile oğulları Celaleddin Muhammed ve Nizameddin Ömer gibi âlimler bulunmaktadır. 14 Zilhicce 593 (28 Ekim 1197)'te vefat eden Merginânî Semerkant'ta defnedilmiştir. Onun, İmadüddîn el-Fergânî isimli âlim bir oğlu ile İmadüddîn'den olma Ebu'l-Feth Zeynüddin Abdurrahim b. Ebî Bekr İmadüddîn b. Ali Burhaneddin b. Ebî Bekr b. Abdulcelil el-Ferganî el-Merginânî isimli bir de torunu vardır. Abdurrahim, hukuk muhakemeleri usulüne dair el-Fusûl el-İmâdiyâ adlı tanınmış bir eser telif etmiştir (Semerkant, Şaban 651/1253).⁹⁶ Eserleri şunlardır:

el-Kitâb Bidâyetü'l-Mübtedî: Merginânî, Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî'nin el-Cami'u's-Sağir'i ile Kudûrî'nin el-Muhtasar'ındaki fikhî konuları bir araya getirerek

⁹⁰ Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm*, Beyrut, 1969, V, 73; Merginânî, Ebu'l-Hasen Burhanüddîn Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, İstanbul, 1986, I, 3; Heffening, “*Merginânî*”, *İA*, VII, 762.

⁹¹ Merginânî, *Hidâye*, I, 3; Bâbur, I, 2 vd; Heffening, a.g.md., *İA*, VII, 762; Koca, Ferhat, “Merginânî, Burhaneddin”, *DİA*, XXIX, 182.

⁹² Heffening, a.g.md., *İA*, VII, 761.

⁹³ Leknevî, Muhammed Abdulhayy Ebû'l-Hasanât, *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye* (neş. Muhammed Bedruddin Ebû Fevâris), Beyrut 1906, s.141.

⁹⁴ Kavakcı, a.g.e., s.129.

⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kavakcı, a.g.e., s.294.

⁹⁶ Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, Ankara, 2006, s.70; Heffening, “Merginânî”, *İA*, VII, 761 vd; Koca, “Merginânî, Burhaneddin”, *DİA*, XXIX, 182.

Ebû Bekir b. Ali el-Hâmilî en-Nazmü'l-Mensûr (Dürü'l-Mühtedî ve Zuhru'l-Muktedî) adıyla nazma çekmiş, Ebû Bekir el-Haddad da bu manzumeyi Sirâcü'z-Zalâm ve Bedrü't-Tamam adı altında şerhetmiştir.⁹⁷

el-Hidâye: Bidâyetü'l-Mübtedî'nin şerhi olan Hidâye, Hanefî fikhının en çok tanınan ve güvenilen metinlerinden birisidir. Hidâye'ye pek çok şerh, haşiye ve ihtisar yapılmış, eser aynı zamanda çeşitli dillere de çevrilmiştir.⁹⁸ Merginânî, başyapıtı olan el-Hidaye'de fikh konularını tasnif ederken bazen teamüle aykırı düzenlemelere gitmiştir. Meselâ; nafakayla ilgili hükümlere nikâh bölümünde değil de talak bölümünde yer verir. Bazı fetvaları ile de cumhurdan ayrılır.⁹⁹

Muhtârât/Muhtârü'n-Nevâzil: Merginânî'nin bu eseri de fikh üzerinedir.¹⁰⁰

Kitâbü't-Tecnis ve'l-Mezîd fi'l-Fetâvâ: Klasik fikh kitabı formatında, vâkıat türü hacimli bir eserdir.¹⁰¹

Kitâb fi'l-Ferâ'iz (Farâiz el-Osmânî)¹⁰²

Kitâbü'l-Hacc (Menâsikü'l-Hacc, Kitâbü Menâsikü'l-Hacc): Kaynaklarda böyle bir eser geçmekte ise de bunun müstakil bir kitap değil de el-Hidâye'nin "Kitâbü'l-Hacc" bölümü olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰³

Kifâyetü'l-Müntehî: Bidâyetü'l-Mübtedî şerhi olarak başlattığı bu çalışmanın yaklaşık seksen cüze varması üzerine Merginânî, daha kısa bir şerh olan el-Hidâye'yi kaleme almıştır. Yine de el-Hidâye'de ayrıntısına giremediği bazı meseleler için bu şerhe atıflarda bulunur. Süleymaniye Kütüphanesi'nde, Kifâyetü'l-Müntehî adıyla kayıtlı olan eserin gerçekte el-Hidâye olduğu anlaşılmıştır.¹⁰⁴ *el-Mezîd fi Fîrû'i'l-*

⁹⁷ Heffening, a.g.md., *İA*, VII, 761; Koca, a.g.md., *DİA*, XXIX, 182.

⁹⁸ Heffening, a.g.md., *İA*, VII, 762; Koca, a.g.md., *DİA*, XXIX, 182.

⁹⁹ Merginânî, *Hidâye*, II, 27; Koca, a.g.md., *DİA*, XXIX, 182.

¹⁰⁰ Heffening, a.g.md., *İA*, VII, 761; Muhtârât'ın ibadetlerle ilgili bölümü Mahmûd Muhammed İsmail tarafından Medine el-Camiatü'l-İslamiyye Külliyyetü's-Şerîa'da yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır (1414/1994). Bkz. Koca, a.g.md., *DİA*, XXIX, 182.

¹⁰¹ Unat-Demir, a.g.e., s.53. Heffening, a.g.md., *İA*, VII, 761. Koca, a.g.md., *DİA*, XXIX, 182.

¹⁰² Heffening, a.g.md., *İA*, VII, 761; Koca, a.g.md., *DİA*, XXIX, 182.

¹⁰³ Unat-Demir, a.g.e., s.53; Heffening, a.g.md., *İA*, VII, 761; Koca, a.g.md., *DİA*, XXIX, 182.

¹⁰⁴ Unat-Demir, a.g.e., s.53; Heffening, a.g.md., *İA*, VII, 761; Koca, a.g.md., *DİA*, XXIX, 183.

*Hanefiyye, Münteka'l-Merfû', Neşrü'l-Mezheb*¹⁰⁵, *Şerhu'l-Cami'i'l-Kebîr*¹⁰⁶ ve *Nihâye*¹⁰⁷ onun diğer eserleridir.

Ferganalı âlimler genelde Ehl-i Sünnet çizgisinde iken, bazılarının farklı mezheplere bağlı olduğu görülür. Doğum yeri ve tarihi tam olarak bilinmeyen Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Ma'cur (Bigacur) İbnu'l-İhşid bunlardan birisidir (ö.326/938). İbnu'l-İhşid lakabı, onun Ferganalı olduğunu gösterir. Büyük bir fakih ve mütekellim¹⁰⁸ olan Ahmed b. İbnu'l-İhşid, bir Mu'tezile bilginiydi. Bağdat'ın Ateş mahallesinde¹⁰⁹ ikamet eden el-İhşid zühd sahibi olduğu kadar, ilim ve ibadete de düşküdü.¹¹⁰ Arap dili, fıkıh¹¹¹ ve hadis alanlarında uzman olan İbnu'l-İhşid, Ebû Müslim el-Keccî ve diğer bazı isimlerden hadis rivayet etmiştir.¹¹² Şaban 326/938'de vefat eden¹¹³ müellifin fıkıh, nahiv ve kelama dair bazı eserleri şunlardır: *Kitâbu'l-Maûneti fi'l-Usûl*, *Kitâbu'l-Mübtedî*, *Kitâbu Nakli'l-Kur'ân*, *Kitâbu'l-İcmâ*, *Kitâbu'n-Naks ale'l-Hâlidî fi'l-İrcâ*, *Kitâbu İhtisâr*, *Kitâbu Ebî Ali fi'n-Nefyi ve'l-İsbât*, *Kitâbu İhtisari't-Tefsiri't-Taberî*.¹¹⁴

Fergana'nın bir başka Hanefî fakîhi yetiştiren ailesi, Merginân'da 68 yaşında vefat eden (477/1084) Abdülaziz b. Abdürrezzak b. Nasr b. Cafer b. Süleyman el-Merginânî'den gelmektedir. Kendisinin “müftî” olarak bilinen 6 oğlu vardır. Bunlardan Zahiruddin Ebu'l-Hasan b. Ali Ebu'l-Mahâsin'in (ö.506/1112); *Akzîya*, *Fetâvâ*¹¹⁵, *Fevâid*, *Şurût*, *Şerhu'z-Ziyâdât*, *Kitâbu'l-Mesâilî'l-Gurûr*, *Şerhu Câmi'u's-Sağîr* isimli eserleri vardır. Bunlardan sadece Şurût'un günümüzde yazmaları mevcuttur. Fahreddin Kâzîhân (ö.592/1196) ile Burhaneddin el-Merginânî hocaları arasında yer alır.¹¹⁶ el-

¹⁰⁵ Bu eser “Nasr al-Mezheb” olarak da okunur. Kâtib Çelebi'nin, eseri “Mezâhib” şeklindeki yazımı yanlıştır. Bkz. Heffening, a.g.md., *İA*, VII, 761.

¹⁰⁶ Unat-Demir, a.g.e., s.53; Heffening, a.g.md., *İA*, VII, 761; Koca, a.g.md., *DİA*, XXIX, 183.

¹⁰⁷ Unat-Demir, a.g.e., s.53.

¹⁰⁸ Zehebî, *Siyer*, XV, 217 vd.

¹⁰⁹ İbn Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *Kitâbü'l-Fihrist li'n-Nedîm*, Beyrut, 1978, s.220; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemi'l-Müellifin*, Beyrut 1988, II, 23 vd.

¹¹⁰ Zehebî, *Siyer*, XV, 217 vd.

¹¹¹ İbn Nedîm, *Fihrist*, s.220 vd.

¹¹² Zehebî, *Siyer*, XV, 217 vd; Zirikli, I, 165.

¹¹³ İbn Nedîm, *Fihrist*, s.220; Zehebî, *Siyer*, XV, 217 vd.

¹¹⁴ İbn Nedîm, *Fihrist*, s.221.

¹¹⁵ Klasik bir fıkıh kitabı olan Fetâvâ, 1282/1865'te Kâhire'de, 1295/1878'de de Luckhnow'da basılmıştır. Bkz. Kavakcı, a.g.e., s.128.

¹¹⁶ Heffening, “Merginânî”, *İA*, VII, 762; Kavakcı, a.g.e., s.128.

Amâlî, el-Mahâzır, Şerhu'l-Adâb el-Kâzî, Şerhu'l-Câmi el-Kebîr, el-Vâki'ât ise ismen bilinen eserlerindendir.¹¹⁷

Zamanının fakihi olarak bilinen Huseyn b. Ebû Ya'la, Ahsîkes'ten Nişabur'a ilim öğrenmek için 395/1005 yılında gelmiştir. Doğum ve ölüm tarihleri net değildir. O, Haffaf ve daha başkalarından hadis rivayet etmiştir.¹¹⁸ Muhammed b. Abdülaziz Uzcendî (ö.500/1107)¹¹⁹ ve Mesûd b. Mansûr el-Ûşî (ö.519/1125) ve Ömer b. Mûsâ el-Ûşî¹²⁰ ise eseri olmayan fakîhlerdendir.

Nisbesi bazen yanlışlıkla “Kâşânî” şeklinde imla olunan Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed, Sir-Deryâ'nın kuzeyinde ve Şâş'ın arkasında yer alan Kâsân şehrinde doğmuştur.¹²¹ Alaeddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkindî'nin (ö.539/1144) talebesi olan Kâsânî, hocasının “Fakiha” sanlı kızı Fatıma ile evlendi. Nikâh hediyesi olarak da hocasının Tuhfe'sine yazdığı bir şerhi takdim etti. Önceleri Selçuklu sarayında bulunan Kâsânî, bir tartışma esnasında hasımlarıyla dövüşünce Selçuklu hükümdarı, vezirinin tavsiyesiyle onu Halep'e, Nurettin Mahmud b. Zengi'nin yanına gönderdi (541-544/1146-1149 arası). Nurettin, onu 543/1148'de inşa edilen Halâvîya medresesine -telaffuz hataları yapan- Razî ed-Din es-Serahsî'nin (ö.544/1149) yerine müderris tayin etti. Sünnî bir fâkih olan el-Kâsânî, mutezile ve ehl-i bidatla mücadele etti. Şamlı Şafîî âlimler ile yaptığı bir münazaada ise sorulan her soruyu bir Hanefî âliminin fikrini söyleyerek yanıtlamış, böylece onları susturmuştur. Bir pazar günü Halep'te vefat eden Kâsânî (10 Receb 587/3 Ağustos 1191), şehrin dışındaki Makam-ı İbrahim el-Halil'de, eşinin yanına defnedildi. Fıkha dair, *Kitâbu Bedâ'î es-Senâ'î fi Tertîb eş-Şerâ'î* isimli eseri, aslında Alaeddin es-Semerkindî'nin, Kudûrî'nin fikirlerini esas alan *Tuhfe*'sinin bir şerhidir (Kahire, I-VII, 1327/1909).¹²² *Tuhfe*'nin

¹¹⁷ Kavakcı, a.g.e., s.128.

¹¹⁸ Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkadir b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiye*, Riyad, 1993, II, 136.

¹¹⁹ Unat-Demir, a.g.e., s.53.

¹²⁰ Kavakcı, a.g.e., s.212 vd.

¹²¹ Yâkût, *Buldân*, IV, 430; Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s.246; Sem'ânî, IV, الكاسانى md.; Heffening, “Kâsânî”, *IA*, VI, 374.

¹²² Çelebi, Kâtib, *Keşfu'z-Zünûn*, İstanbul 1941-1943, I, 230; Kavakcı, a.g.e., 122-124; Heffening, a.g.md., *IA*, VI, 374.

“taklidi” izlenimini veren *Bedâ’î*, zamanının Hanefî fikhıyla ilgili sistemli ve aynı zamanda da ayrıntılara yer veren ilk ve tek eseridir. *es-Sultanu’l-Mübîn fî Usuli’d-Dîn*, günümüze kadar ulaşamayan eseridir.¹²³ Brockelmann, onun tek bir yazması bulunan *Kitâb et-Te’vîlât* isimli bir de tefsiri olduğunu kaydeder.¹²⁴

Merginân doğumlu Ebû Bekr Abdullah b. Ali el-Merginânî (d.2 Recep 551/22 Ağustos 1156), hatip olarak Semerkant’ta bir süre ikamet etmiş, bir hac dönüşü hadis dinlemek üzere Bağdat’a uğramış ve buraya yerleşmiştir. Ahlaklı, alçakgönüllü, erdemli, verâ ve nezaket sahibi bir insandı. Dinlediği hadisleri yazılı olarak tasnif eden Merginânî; fıkıh, kelam, dil ve nahiv alanlarında da söz sahibiydi. Aynı zamanda şâir olan müellif, hüsnü hat, süratli yazı, nazım ve nesir türünde yazılar kaleme almış, fasih bir dil ve yumuşak bir üslupla konuşmuştur. O, Moğolların Buhara işgali sırasında şehit düştü (Zilhicce 616/Şubat 1220).¹²⁵

Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Ferganî (ö.632/1234); fıkıh, kelam ve Arap dilinde söz sahibi olan güzel ahlaklı ve iyi meziyetlerle sahip bir âlimdi. Hüsnü hatta üstattı, ayrıca nazım ve nesir türünde eserleri de vardı. Gençlik döneminde Bağdat’a giderek Sühreverdî ile dostluk kurdu ve burada dersler vermeye başladı. Bir ara el-Mustansiriyye medresesi öğretim görevliliğine atandı.¹²⁶ Saygın hocalardan Arap dili öğrenen Ebû Hafs, onların yöntemlerinden istifade etmeyi bilmiştir. Belîğ sözlerinde mecaz ve istiareyi ustalıkla kullanırdı. Bir dönem Sincar’a giderek orada nahiv, mantık ve Hanefî fikhı okutmuştur.¹²⁷

Merginânî âlimler arasında Ömer b. Ali Merginânî (ö.643/1245) ve Muhammed b. Ali Merginânî’nin (ö.643/1245) ismi de geçmektedir. Ancak bunlara ait herhangi bir eser ismi verilmez.¹²⁸

¹²³ Çelebi, *Keşfu’z-Zünûn*, II, 996; Heffening, a.g.md., *İA*, VI, 374.

¹²⁴ Heffening, a.g.md., *İA*, VI, 374.

¹²⁵ Kuraşi, II, 314-316.

¹²⁶ Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Buğyetü’l-Vu’ât fî Tabakâti’l-Lüğaviyyîn ve’n-Nuhât*, Beyrut, 1979, II, 225 vd; Kazvîni, *Âsâr*, s.224.

¹²⁷ Kazvîni, *Âsâr*, s.224; Çiftçi, a.g.tz., s.74 vd.

¹²⁸ Unat-Demir, a.g.e., s.54.

Bir başka Merginânî olan Bahaaddîn Merginânî, konjonktür gereği daha çok siyasî yönüyle ön plana çıkan bir âlimdir (ö.1251 sonrası). Güyük, Çağatay hakanı Kara Hülâgû'yü, oğul sağ iken torunun tahta çıkmasının doğru olmayacağı gerekçesiyle tahttan indirdi.¹²⁹ Boşalan koltuğa Çağatay'ın oğullarından Yesü-Möngke oturdu. Ancak Yesü-Möngke içki müptelası olduğundan saray, karısı Tokaşi tarafından idare ediliyordu.¹³⁰ Tokaşi, İmâm Bahâeddin Merginânî'yi vezir olarak atadı. Bahâeddin'in babası, zamanının Fergana Şeyhü'l-İslâm'ı idi. Bu makam aileye irsi olarak kalmıştı. Anne tarafından soyu Karahânlılara, daha doğrusu Togan Hân'a dayanıyordu. Cuveynî'nin kaydettiğine göre o, dinî ve dünyevî ilimlere vakıf, evini tanınmış âlimlere açan ve bu gibi çalışmalarıyla ilimlere eski itibarlarını kazandıran bir şahsiyetti.¹³¹

Ebû Abdillâh Hüsâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Ahsîkesî, bir fıkıh âlimidir. Hayatı hakkında fazla bilgi olmayan müellif (ö.644/1247), fıkıh usulüne dair *Muhtasar* adlı eseriyle maruftu. Muhammed b. Muhammed el-Îdî el-Buhârî ve Muhammed b. Ömer en-Nevcâbâzî öğrencileri arasında yer alır. Fıkıh usulüne dair *el-Müntehab fi Usûli'l-Mezheb* adlı eseri, ilim dünyasında *el-Müntehabü'l-Hüsâmî* ismiyle tanınmıştır. Pek çok yazması olan eser, defâten basılmıştır (Leknev 1877; M. Fâiz Gankûhî'nin *et-Ta'liku'l-hâmî* adlı şerhiyle Leknev 1317; Mevlevî Muhammed İbrahim'in hâşiyesiyle, Leknev 1318, 1324; Nizâmeddin el-Kureşî'nin şerhi *en-Nizâmî* ile Dehli 1907; Ahmed b. Abdülhak ed Dihlevî'nin *en-Nâmî* adlı şerhiyle, Dehli 1326). *Müntehab*, tanınmış Hanefî fakihlerince, onun üzerinde şerh edilmiştir. Başlıcaları şunlardır; Hüseyin es-Siğnâki'nin *el-Vâfi*, Abdülazîz el-Buhârî'nin *Gâyetü't-Tahkîk (et-Tahkîk veya Şerhu'l-Müntehabi'l-Hüsâmî)*, Emîr Kâtib el-İtkânî'nin *et-Tebyîn* ve Hâfizüddin en-Nesefî'nin şerhi. Bunlardan sadece *Gâyetü't-Tahkîk* matbu olup (Leknev 1871, 1876), diğerleri yazma halindedir. *et-Tebyîn*, Sâbır Nâsır Mustafa Osman tarafından, Nesefî'nin şerhi ise Salim Ögüt tarafından kritiği yapılarak yayıma

¹²⁹ Barthold, *Türkistan*, s.513.

¹³⁰ Reşidüddin, *Câmi'*, 210 vd; Barthold, a.g.e., s.513.

¹³¹ Cüveynî, I, 229-232; Erşahin, a.g.e., s.43; Barthold, *Türkistan*, s.513 vd.

hazırlanmıştır. *Miftâhu'l-Usûl, Dekâ'iku'l-Usûl ve 't-Tebyîn*, Ahsîkesî'nin diğer eserleri arasında yer alır.¹³²

Abdurrahim b. Ebî Bekir b. İmâdüddin el-Merginânî (ö.651/1253), Ebu'l-Feth Zeynüddin lakaplı bir Hanefî fakîhidir. Daha çok “*Fusûlü'l-İmâdî*” olarak bilinen *Fusûlü'l-Ahkâm li-Usûli'l-Ahkâm* adlı bir eseri vardır.¹³³

Birer fakîh olan, Muhammed b. İbrahim el-Hûkandî¹³⁴, Şerefüddîn Ahmed el-Ferganî (ö.750/1349), *Zâhiratü'l-Fukahâ*, Abdullah b. Muhammed el-Hocendî (ö.750/1349), *Şerhu Erba'în fî Fadâili'l-Eimmeti'l-Erba'a*, Kâdî-ı Hocendî (ö.750/1349), *Hidâyetü's-Sâlik bi-Ma'rifeti'l-Menâsik*¹³⁵ ve ölüm tarihi bilinmeyen Hasan b. Mansûr el-Üzcendî, *Fetevâ-yı Kadîhân* adlı değerli eserler telif etmişlerdir. Emir Kâtib b. Ömer el-Âmidî (ö.758/1357), devrinin önde gelen fakihlerindendi. Farab civarındaki İtkân köyüne nispetle “İtkânî” sanını almıştır. *Şerh-i Müntehâb-ı Ahsekî, Gâyetü'l-Beyân* ismiyle tanınan *Hidâye ve Şerhi*, eserleri arasında yer alır.¹³⁶ Fergana köylerinden Lâmiş doğumlu Ebû Ali el-Hüseyin b. Ali el-Lâmişî de tanınmış fakihlerdendi (441-522/1049-1128). Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahim el-Kassâr ve Muhammed b. el-Hasan en-Neseî hocaları arasında yer alıyordu. Bir ara (515/1121) elçi olarak Bağdat'ta bulunan Lamişî, Semerkant'a yerleşerek çalışmalarını burada sürdürmüştür.¹³⁷ Meşhur fıkıhçı Özkendli Ahmed b. Tayyib es-Serahsî, ölüm tarihi itibarıyla araştırmanın tarihsel sınırını yaklaşık iki yüzyıl kadar aştığı için ele alınmamıştır (ö.899/1494).¹³⁸

Fergana'da az sayıda mütekellim yetişmesi, öncelikle bu alanda başta Bağdat olmak üzere pek çok ilim merkezinde kelim ilmine gösterilen ilgiye bağlanabilir. Araştırılan dönem itibarıyla, kaynaklarda ismi geçen iki kelâmcı vardır.

¹³² Özel, a.g.e., s.66; Uzunpostalcı, Mustafa, “Ahsîkesî”, *DİA*, II, 181; Unat-Demir, a.g.e., s.54.

¹³³ Kehhâle, V, 203.

¹³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kavakcı, a.g.e., s.295.

¹³⁵ Unat-Demir, a.g.e., s.55 vd.

¹³⁶ Unat-Demir, a.g.e., s.49.

¹³⁷ Kavakcı, a.g.e., s.215; Özel, a.g.e., s.42.

¹³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.359.

Hayatı hakkında fazla malumat olmayan Ali b. Osman el-Ûşî (ö.569/1173), Hanefî bir kelim âlimidir.¹³⁹ “İmâmu’l-Harameyn” olarak da bilinir. Hac için Hicaz’a gitmiş ve orada çeşitli alanlarda dersler vermiştir.¹⁴⁰ O, takriben 569/1173’te *el-Kasîde el-Lâmiye fi’t-Tevhîd ve Ba’d el-E’mâlî* ya da *Kasîde Ye’külü’l-Abd* (يأكل العبد فى بدع الاعمال) adını taşıyan manzum eserini tamamladı. Ûşî’nin “E’mâlî”si o kadar ilgi gördü ki, XX. yüzyıl başlarına kadar pek çok kez şerhi yayımlandı. Bunların ilki, Tuhfetü’l-Mülûk müellifi Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî’ninkidir. el-Kârî el-Haravî (ö.1014/1605)’nin 1010/1601’da Mekke’de basılan “Zav’ el-E’mâlî” isimli şerhi o kadar çok beğeni topladı ki, 1293/1876’da İstanbul’da, 1295/1878’de Bombay’da, 1301/1884’te Delhi’de ve 1304/1886’da ise Hüsnü Efendi’nin Türkçe tercümesiyle birlikte İstanbul’da basılmıştır. Aynı şerh, adı meçhul kişilerce küçük izahlar eklenerek “Tuhfetü’l-Emâlî” adıyla 1309/1891’de Kahire’de basıldı. Bundan başka, Muhammed Bahş Rafikî tarafından taş basması halinde 1285/1869’da Laknav’da ve Ahund Darviza Nangahârî tarafından 1309/1891 ve 1317/1900 tarihlerinde Lahor’da basılmıştır. Eserin, “Nazm el-La’âlî” adlı iki Farsça şerhi de vardır. “Kâmûs” mütercimi Âsım Efendi’nin “Merâhü’l-Meâlî fî Şerhi’l-Âmâlî” isimli Osmanlıca şerhi 1304/1886’da ve Mehmed Şükrü’nün Türkçe izahlı şerhi de 1305/1887’de İstanbul’da basıldı.¹⁴¹

Ûşî’te telif ettiği (2 Muharrem 569/14 Ağustos 1173) fetva kitabı *el-Fetâvâ es-Sirâciya*, 1223-1225/1808-181’da Laknav’da ve 1243/1828’de Kalkûta’da basılmıştır.¹⁴² *Sevâkıbu’l-Ahbâr ve Tevâkitu’l-Ahbâr*, eserleri arasında yer alır.¹⁴³ Ûşî, yakalandığı taun hastalığından kurtulamayarak yaklaşık 569/1173 tarihinde vefat etmiştir. Bu tarih 575/1179 olarak da verilir.¹⁴⁴

Bir diğer kelimci olan Muhammed b. Muhammed el-Ahsekî (ö.?), nisbesine bakılırsa buralı olmalıdır. Kendisinin, *Fâdıha li-Mülhidîn* isimli bir eseri vardır.¹⁴⁵

¹³⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, I, 700.

¹⁴⁰ Ömer Ferrûh, *Târîhu’l-Edebi’l-Arabî*, Beyrut 1972, III, 404.

¹⁴¹ Unat-Demir, a.g.e., s.48; Brockelmann, C., “Ûşî”, *İA*, XIII, 75; Çiftçi, a.g.tz., s.67.

¹⁴² Çelebi, *Keşfu’z-Zünûn*, II, 1224; Brockelmann, a.g.md., *İA*, XIII, 75.

¹⁴³ Çiftçi, a.g.tz., s.67.

¹⁴⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, I, 700.

¹⁴⁵ Unat-Demir, a.g.e., s.50.

Kur'ân'ı güzel okuma isteği, bu alanda ilim adamları yetişmesine vesile olmuştur. Bir edip ve kıraat âlimi olan ve Semerkant'ta ikamet eden Ebû't-Tayyib Tâhir b. Muhammed b. Ca'fer el-Hokandî (ö.Safer 501/Kasım 1107) bunlardan biridir.¹⁴⁶ Ölüm tarihi bilinmeyen Ebû Nasr Mansûr b. Ahmed el-Ferganî de bir kıraat âlimidir.¹⁴⁷ *el-İşâre fi'l-Kırâ'âti'l-'Aşr*,¹⁴⁸ *el-Mûcez fi'l-Kırâ'ât* eseri arasında yer alır.¹⁴⁹

Yine bir kıraat bilgini olan Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Tahir el-Endugânî (d.480/1088), iffetli ve sâlih birisiydi. Rivâyetler hususunda otorite kabul edilen Ebû Hafs, Endican'dan ayrılarak Kâsân'a yerleşti. Hankâhında fakîhlere hizmet eden ve bir ara Merv'e giden (504/1111) Endugânî, 545/1151 Cemâziyelûlâ'sında Kâsân'da vefat etti.¹⁵⁰ O, Fergana topraklarında doğup burada ölen ender âlimlerdendir.

Fergana menşeli tanınmış mutasavvıflar yetişmiş, fakat bunlar diğer alanlarda olduğu gibi daha çok Bağdat, Merv, Şam gibi merkezlerde faaliyet göstermişlerdir.

Devrinin önde gelen mutasavvıflarından Ebû Bekir Muhammed b. Musa el-Vasitî İbnü'l-Ferganî (ö.320/932 sonrası), usûl ve furu'da saygın bir âlimdi.¹⁵¹ İlim dünyasında İbnü'l-Ferganî olarak tanınır.¹⁵² Önce Bağdat'a, sonra da Merv'e gelmiş, 320/932 tarihinden bir süre sonra burada vefat etmiştir. O, Cüneyd-i Bağdadî ve Ebu'l-Hüseyn en-Nûriyye'nin öğrencisi kabul edilir.¹⁵³ Sülemî, onun sûfî ve faziletli bir âlim olduğunu kaydeder.¹⁵⁴ *et-Tefsir, Tercemetu Akvalu Vasitî* eserlerindedir.¹⁵⁵

Mutasavvıf, Ebû Bekr Muhammed b. İsmail'in ne zaman doğduğu tam olarak bilinmemektedir (ö.331/943). Zehebî, onun ibadet alanında müctehid olduğunu kaydeder. O, Muhammed b. Davud ed-Dukkî'nin hocasıdır. Öğrencisi Şam'da vefat

¹⁴⁶ Yâkût, *Buldân*, II, 399; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Esbâb*, Beyrut, ts., I, 468.

¹⁴⁷ Kehhâle, XIII, 10.

¹⁴⁸ Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, I, 98. Ancak Ebû Nasr Mansûr b. Ahmed el-Gazakî, metinde "el-İrâkî" olarak zikrediliyor. Buna göre el-İşâre fi'l-Kırâ'âti'l-'Aşr, Hicri 465 yılında ölen Şeyh Ebû Nasr Mansûr b. Ahmed el-İrâkî'ye aittir. Ebû Mansûr, Hicrî dördüncü asrın şeyhlerindendi. Bkz. Çelebi, a.e., a.y.

¹⁴⁹ Çiftçi, a.g.tz., s.49.

¹⁵⁰ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 261 vd.

¹⁵¹ Unat-Demir, a.g.e., s.38; Jusubaliev, a.g.tz., s.75.

¹⁵² Sülemî, Ebû Abdurrahman, *Tabakâtu's-Sûfiyye* (thk. Nuruddin Şureybe), Kahire, 1953, s.302.

¹⁵³ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, s.302; Zirikli, VII, 339; Unat-Demir, a.g.e., s.38.

¹⁵⁴ Sülemî, a.g.e., s.302; Jusubaliev, a.g.tz., 75.

¹⁵⁵ Jusubaliev, a.g.tz., 75.

ettiğine (ö.360/970) göre muhtemelen kendisi de burada yaşamıştır. Dukkî, hocası hakkındaki şunları söyler: “Onda, zenginlikten eser yoktur. Giysileri; iki beyaz gömlek, bir cübbe ve pantolon ile temiz bir çift ayakkabıdan ibaretti. Başında sarığı, elinde ise anahtarı vardı.” Kendisinin evi yoktu.¹⁵⁶

Kâsân doğumlu Saîdüddin Muhammed b. Ahmed el-Ferganî, Ekberiyeye mektebine mensup sûfidir.¹⁵⁷ “Şeyhu’ş-Şüyûh” dediği Şehâbeddin es-Sühreverdi’nin halifesi Necîbüddin Ali b. Büzgaş eş-Şîrazî’ye genç yaşta intisap eden Saîdüddin, Menâhicü’l-’İbâd adlı eserinde, Sühreverdiyye-i Büzgaşîyye tarikatının silsilesini verir. O, bu yolda seyr u sülûkunu tamamlayarak “Tâhûn” adlı bir hankaha şeyh oldu.¹⁵⁸ Daha sonra Şam’a giden Ferganî, burada Sadreddin Konevî (Ömer b. el-Fâriz)’nin sohbet ve hizmet halkasına dâhil oldu.¹⁵⁹ Konevî’nin, Meşâriku’d-Derârî’ye yazdığı önsözden anlaşıldığına göre, Mısır ve Anadolu seyahatlerinde kendisine eşlik eden talebeleri arasında o da vardır.¹⁶⁰ 665/1267’de hacca gitmiş, Zilhicce 699/Ağustos-Eylül 1300 tarihinde, yetmiş yaşlarında iken vefat etmiştir. Kabrinin Şam’da olduğu tahmin edilmektedir.¹⁶¹ Bazıları Sühreverdiyye silsilesinde onu zikrederken¹⁶², bazıları ise silsilede ona yer vermezler.¹⁶³

İbnü’l-Arabî’nin kurucusu olduğu Ekberiyeye’nin ilk kuşak temsilcilerinden olan Saîdüddin, bu ekolün tanınmasında önemli rol oynamış, Abdürrezzak el-Kâşânî ve Dâvûd-i Kayserî gibi üçüncü kuşak Ekberiyeye temsilcilerine ışık tutmuştur.¹⁶⁴ Bahaeddin Nakşibendî’in halifesi olan Muhammed Parsa’nın, onun vesilesiyle İbnü’l-Arabî’den etkilendiği öne sürülür.¹⁶⁵ O, siyasilerle de yakın dostluklar kurmuştur.

¹⁵⁶ Zehebî, *Siyer*, XV, 290 vd.

¹⁵⁷ Kehhâle, IV, 212.

¹⁵⁸ Zehebî, *el-’İber*, III, 399; Kılıç, Mahmud Erol, “Saîdüddin Ferganî”, *DİA*, XII, 378.

¹⁵⁹ Cahen, *Anadolu’da Türkler* (çev. Yıldız Moran), s.252. Çelebi, *Keşfu’z-Zünûn*, I, 265-267.

¹⁶⁰ Fergânî, Saîdüddîn Saîd, *Meşâriku’d-Derârî Şerhu Tâ’iyye-İbn Fâriz* (neş. Celaleddin Âştîyânî), Meşhed, 1398, s.I; M. Tahir a.g.e., s.37.

¹⁶¹ Unat-Demir, a.g.e., s.37; Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 379.

¹⁶² Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 379.

¹⁶³ Trimmingham, J. Spencer, *el-Firku’s-Sûfiyyeti fi l-İslâm*, Beyrut, 1997, bk. İndeks.

¹⁶⁴ Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 379.

¹⁶⁵ Ülken, Hilmi Ziya, *İslâm Felsefesi-Eski Yunan’dan Çağdaş Düşünceye Doğru*, İstanbul, 1983, 265 vd; Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 379.

Meselâ, Selçuklu veziri Muînüddin Süleyman Pervane onun Kâsîde-i Tâ'yye derslerine katılmış, Ferganî de bu esere yazdığı şerhi ona ithaf etmiştir.¹⁶⁶

Sadreddin Konevî, 643/1245'te Şam'dan Mısır'a ikinci seyahatini gerçekleştirdi. Burada seçkin bir ekiple başlatılan Kasîde-i Tâ'yye dersleri Şam ve Anadolu'da sürdürüldü.¹⁶⁷ Ferganî, bu dersleri Farsça olarak (Meşâriku'd-derârî) not almış, daha sonra da bunları Arapça'ya çevirerek iki ciltlik tanınmış eserini (Muntehe'l-medârik) telif etmiştir.¹⁶⁸ Konevî ve İbnü'l-Arabî'nin tasavvufî düşüncelerini yansıtan bu iki şerh tasavvuf klasikleri arasında yer alır. İbnü'l-Fârız'ın torunu Şeyh Ali b. Kemaleddin, hiç kimsenin Kasîde-i Tâ'yye'yi onun kadar mükemmel şerh edemediğini söyler.¹⁶⁹ Câmî de, bu hususta ona katılır.¹⁷⁰ Yine o, Nakdû'n-Nüsûs ve Eşi'atü'l-Leme'ât adlı eserlerinde, bu şerhten alıntılar yapar. Sûfî şair Muhammed Şîrîn et-Tebrîzî ise Câm-ı Cihân-nümâd isimli yapıtında kısmen de olsa bu eserin mukaddimesini iktisar etmiştir. Konevî'ye ait Ferganî'nin hattıyla yazılmış 669/1270 tarihli bir İ'câzü'l-Beyân nüshası da, onun hocasına katiplik yaptığını göstermektedir. Meşâriku'd-Derârî'de, kendisine ait fikirlerin tespiti neredeyse imkânsız iken, Muntehe'l-Medârik'te kendine özgü yorumların olduğu görülür. O, Meşâriku'd-Derârî'den üçte bir oranında daha hacimli olan bu eserde, Konevî'nin Meşârik'e yazdığı önsöze yer vermemiştir.¹⁷¹

Fikirleri, Muntehe'l-Medârik'in mukaddimesinde topluca geçmektedir. Buna göre o; genel hatlarıyla İbnü'l-Arabî ve Sadreddin Konevî çizgisindedir. Ancak bazı hususlarda onlardan temelde pek farklı olmayan ayrı bir terminoloji kullanır.¹⁷² Meselâ; İbnü'l-Arabî, eserlerinde değindiği ve kendisi ile adeta özdeşleşen “vahdet-i vücud” kavramını özel bir terim olarak kullanmazken, bu kavramı ilk kullanan sûfî Ferganî olmuştur.¹⁷³ Farsça şerhinde “vahdet-i vücûd” tamlamasının geçtiği cümleleri Arapça

¹⁶⁶ Fergânî, *Meşâriku'd-Derârî*, s.12; Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 379.

¹⁶⁷ Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, I, 265 vd; *Meşâriku'd-Derârî*, s.I-II.

¹⁶⁸ Kehhâle, IV, 212; Câmî, *Nefahât*, s. 323 vd; Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 379; Çiftçi, a.g.tz., s.77.

¹⁶⁹ Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 380.

¹⁷⁰ *Nefahât*, s.323 vd.

¹⁷¹ Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 379 vd.

¹⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz. *Meşâriku'd-Derârî*, s.51-54, 58 vd; Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 380.

¹⁷³ Ferganî'nin vahdet-i vücûd anlayışı ve yorumları için bkz. Murata, Sachiko, *The Tao of Islam*, New York, 1992, s.105-114.

şerhinde başka ifadelerle de izah etmiştir. Bu durum, kavram üzerinde sonraki dönemlerde yapılan tartışmaların kullanılan dilden kaynaklandığını gösterir.¹⁷⁴

Molla Fenârî, Konevî'nin Miftâhu'l-Gayb¹⁷⁵ isimli eserine yaptığı şerhte özellikle onun açıklamalarına yer verir. Dâvûd-i Kayserî'ye göre bütün arifler, Saîdüddîn'in eserinin girişinde yaptığı izahlardan yararlanmışlardır.¹⁷⁶ Yine Dâvûd-i Kayserî ve İsmail Ankaravî'nin yaptığı Tâ'îyye şerhlerinin giriş bölümlerine bakıldığında, kendisinden ne denli etkilendikleri görülecektir. Hatta Akşemseddin bile bazı görüşlerinde ondan etkilenmiştir.¹⁷⁷ Dahası Menâhicü'l-'İbâd'ında geçen hırka, zikir ve sohbet şeyhliği kavramları ile Türkistan şeyhlerinin zikir usulleri hakkında yaptığı açıklamalar tasavvuf literatürüne geçmiştir.¹⁷⁸

İbn Teymiyye¹⁷⁹ ve İbn Kayyım vahdet-i vücudcuları tenkit ve tekfir ettiklerinden o da bu ithamlara maruz kalmıştır.¹⁸⁰ Burhaneddin el-Bikâî, el-Mu'âriz fî Tekfiri İbni'l-Fârız adlı eserinin mukaddimesinde onu kıyasıya tenkit eder (874/1469).¹⁸¹ İbn Haldun, onun Tâ'îyye şerhini; “zoru daha da zorlaştıran bir kitap” olarak niteler.¹⁸² Bazı çağdaş yazarlar da İbn Haldun'a katılırlar.¹⁸³ Son olarak Alâüddeve-i Simnânî'nin, kendisiyle eleştiri anlamında mektuplaştığı¹⁸⁴ sanılsa da söz konusu mektuplaşmanın Ferganî ile Abdürrezzak el-Kâşânî arasında olduğu günümüze kadar ulaşan mektuplardan anlaşılmaktadır.¹⁸⁵ Yine onun, Tâ'îyye derslerini Mevlana Celaleddîn-i Rûmî'den okuduğu¹⁸⁶ rivayeti de asılsızdır.¹⁸⁷

¹⁷⁴ Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 380.

¹⁷⁵ E. Demirli, bu eseri tercüme etmiştir. Bkz. Konevî, Sadreddin, *Miftâhu Gaybi'l-Cem ve'l-Vücûd* (ter. E. Demirli), İz Yay., İstanbul, 2002.

¹⁷⁶ Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 381.

¹⁷⁷ Akşemseddin, Mehmed b. Hamza, *Kâşifü'l-Müşkilât*, (haz. Ali İhsan Yurd-Mustafa Kaçalın, Akşemseddin, Hayatı ve Eserleri), İstanbul 1994, s.272 (vr.127^a).

¹⁷⁸ Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 381.

¹⁷⁹ İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalim, *İbn Teymiyye Külliyyâtı*, İstanbul, 1987, II, 142, 300, 314.

¹⁸⁰ İbn Kayyım, Ebû Abdullâh Şemseddin Muhammed el-Cevziyye, *Şerhu Kasîdeti'n-Nûniyye* (neş. M. Halil Herrâs), Beyrut, 1986, I, 59-67.

¹⁸¹ Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 267; Kılıç, “*Saîdüddin Ferganî*”, *DİA*, XII, 381.

¹⁸² İbn Haldûn, *Mukaddime*, s.471.

¹⁸³ Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 381.

¹⁸⁴ Ülken, *İslâm Felsefesi*, s.265.

¹⁸⁵ Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 381.

¹⁸⁶ Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, I, 266.

¹⁸⁷ Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 381.

İmam-ı Rabbanî, mutasavvıf Semnânî'nin Ferganî'ye getirdiği tenkidi gözden geçirdikten sonra kendi tasavvuf anlayışını ortaya koymuştur.¹⁸⁸ Tanınmış eserleri şunlardır:

Meşâriku'd-Derârî'i'z-Züher fi Keşfi Hakâ'iki Nazmi'd-Dürer: İbnü'l-Fâriz'ın; Nazmü'd-Dürer, Nazmü's-Sülûk ve Tâ'iyetü'l-Kübrâ adlarıyla bilinen kasidesinin Farsça şerhidir. Konevî'nin kısa bir önsöz yazdığı eserin mukaddimesi dört bölümden (rütbe-i zat, mertebe-i ervâh, âlem-i misâl ve neş'etü'l-insân) oluşur. En eski nüshaları Süleymâniye Kütüphanesinde olan yapıt, Seyyid Celaleddin Âstiyânî tarafından Eyüp Camii nüshası ile 1260/1844 tarihli bir Tahran nüshası karşılaştırılarak uzun bir önsöz ve indeks ilavesiyle yayımlanmıştır.¹⁸⁹

*Münteha'l-Medârik ve Müntehâ Lübbi Külli Kâmilin ve Ârifin ve Sâlik*¹⁹⁰: Meşâriku'd-Derârî'den daha hacimli olan eser Arapça'dır. Mukaddimesi dört bölümden oluşur. 729/1329 tarihli bir nüshası Süleymâniye Kütüphanesi'ndedir. Eser, Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin müridlerinden Muhammed Şükri el-Ûfî'nin tashihiyle İstanbul'da 1293/1876 tarihinde basılmıştır.¹⁹¹

*Menâhicü'l-İbâd ile'l-me'âd*¹⁹²: Câmî'nin, mutasavvıfın el kitabı olarak nitelediği Menâhic¹⁹³ Farsça olup üç bölümden (itikâd, ilmihal, müritlik adabı) oluşur. Eser, üç yazma nüshasından¹⁹⁴ bir metin oluşturularak yayımlanmıştır (İstanbul 1990). Ancak bu baskıda nüsha farklılıkları gösterilmediği gibi metne ilaveler de söz konusudur. Yine eser, Defterdar Ebülfazl Mehmed Efendi tarafından Medâricü'l-i'tikâd adı altında Türkçe'ye çevirilmiştir.¹⁹⁵

Ekberiyeye'nin en kapsamlı terimler sözlüğü olan Leta'îfü'l-İ'lâm fi İşârâti Ehli'l-İlhâm¹⁹⁶ isimli eserinin 890/1485 tarihli istinsahı Abdürrezzak el-Kâşânî'ye,

¹⁸⁸ Altıntaş, Hayranî, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara 1986, s.108.

¹⁸⁹ Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 381 vd.

¹⁹⁰ Bazı kaynaklarda, eserin adını "*Müntehiyü'l-Medârik*" olarak verirler. Bkz. Unat-Demir, a.g.e., s.37.

¹⁹¹ Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 382.

¹⁹² Unat-Demir, a.g.e., s.37.

¹⁹³ Câmî, *Nefahât*, s.323 vd.

¹⁹⁴ Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 382.

¹⁹⁵ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1924, III, 8.

¹⁹⁶ Bu eser, Konevî'ye de nispet edilir. Bkz. Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 382.

952/1545 tarihli bir diğ er nüshası ise Ferganî'ye atfedilir. Yine eserin bazı nüshalarında, onun ismi geçmektedir.¹⁹⁷ Katı b Çelebi¹⁹⁸ ve bazıları¹⁹⁹ kendisine bir de Fusûsü'l-hikem şerhi atfederlerse de kaynaklarda böyle bir bilgi yer almaz. İlk Fusûs şârihi Cendî'nin künyesi olan Saîd ismi ya da Abdürrezzak el-Kâşânî'nin Fusûs şerhinin bazı nüshalarında nisbesinin yanlışlıkla Kâşânî olarak yazılması, belki de böyle bir anlayışa sebep olmuştur.²⁰⁰

Diğ er bir mutasavvıf Kemâleddin Hocendî (ö.793/1391), Hoca Hafız ile aynı dönemde yaşayan, divan sahibi büyük bir şeyhtir. Ârifane gazelleri vardır.²⁰¹

Gönül sahipleri gittiler, aşk şehri boşaldı deme

Dünya Şems-i Tebrîzî ile doludur

Nerede Mevlânâ gibi bir adam...

beyti ârifler arasında yaygındır. 793/1391'de Tebriz'de vefat etmiştir.²⁰²

Şeyh Maslahat (Muslihuddin) da Hocendli bir mutasavvıftır.²⁰³

Fergana, Endicanlı Yusuf Hoca olarak kaynaklarda ismi geçen bir de musikîşinas yetiştirmiştir.²⁰⁴

B. Pozitif İlimler

Araştırılan dönem itibarıyla İslâm ilim dünyasında revaçta olan matematik, astronomi ve tıp bilimleri, Fergana'da da aynı ilgiyi görmüştür.²⁰⁵

Abbasî döneminin tanınmış matematikçi ve astronomlarından Ahmed b. Muhammed b. Kesîr el-Ferganî, Kubâ'da doğmuştur. Ölüm tarihi, Mikyâsü'n-Nîl'in

¹⁹⁷ Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 382.

¹⁹⁸ Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1263.

¹⁹⁹ Konevî, Sadreddin, *el-Fükûk fi Esrârı Müstenidâti Hikemi'l-Fusûs* (ter. E. Demirli), İz Yay., İstanbul, 2002.

²⁰⁰ Kılıç, a.g.md., *DİA*, XII, 382.

²⁰¹ Bâbur, I, 3.

²⁰² Unat-Demir, a.g.e., s.61.

²⁰³ Bâbur, I, 3.

²⁰⁴ Bâbur, I, 2. Müellif, Yusuf Hoca'nın ölüm tarihi hakkında bilgi vermez.

²⁰⁵ Müslüman bilim adamları astronomi bilimlerine "İlmü'l-Hey'e," "İlmü'l-Eflâk" ve "İlmü'n-Nücûm" adını verirler. Bkz. Bayraktar, Mehmet, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara, 2000, s.71.

yapımını bitirdiği 247/861'den sonra olmalıdır.²⁰⁶ İsmi, kaynaklarda Muhammed b. Kesîr²⁰⁷ ve Ahmed b. Kesîr²⁰⁸ olarak geçer. Ahmed b. Muhammed b. Kesîr ve Muhammed b. Kesîr şeklinde iki farklı kişi (baba-oğul) olarak da kaydedilmiştir.²⁰⁹ Batı'da, Alfraganus olarak tanınan Ferganî; Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil dönemlerinde resmî görevlerde bulunmuştur.²¹⁰ Me'mûn'un, Merv'de oluşturduğu ilim heyetinde yer alan müellif, 214/829'da halifenin saray erkânı ve bilginleriyle birlikte Bağdat'a yerleşir. Beytü'l-Hikme çalışanları arasında onun ismi geçmez. Muhtemelen halife, bir süre sonra onu Şam'a göndermiştir. Çünkü Yahya b. Ebû Mansûr ve el-Harezmî gibi âlimler Bağdat, Halid b. Abdülmelik ve Ferganî ise Şam rasathanesinde görevlendirilmiştir.²¹¹ Şam'da iken Sincar ovasında, Tedmur ile er-Rakka arasındaki meridyen dairesini ölçen heyet arasında yer almıştır (217/832).²¹² O, Mütevekkil döneminde de faaldir. Öyle ki; Fustat'ta (eski Kahire) Nil nehrinin su seviyesini tespit için inşa edilen el-Mikyasü'l-Cedîd'in (el-Mikyasü'l-Kebir) yapımını bizzat halifenin emriyle üstlenmiştir (246/861).²¹³ İşi başarıyla tamamlamasına karşın, mühendisliğini üstlendiği Ca'feriye kanalı projesinde hesap hatası yaparak kanalın başlangıcını derin kazdırır. Durumu öğrenen halife derhal Sind b. Ali'den bir rapor ister. Sind ise kimsenin zarar görmemesi için projede hata olmadığını rapor eder. Bahar yağmurlarıyla birlikte nehir yükseldiğinde kanal misyonunu gerçekleştirir. Mütevekkil'in sular çekilmeden önce öldürülmesiyle de olay kapanır.²¹⁴ Bu rivayetten hareket eden İbn Ebî Usaybia, onun bilgili, fakat başarılı birisi olmadığını ve başladığı hiçbir işi bitiremediğini ileri

²⁰⁶ İbn Nedîm, *Fihrist*, s.337; Kehhâle, II, 145; M. Tahir a.g.e., s.75; Sâmi, V, 3395; Kaya, Mahmud – Şelhub, Sâmi, “Fergânî”, *DİA*, XII, 377 vd; *TA*, XVI, 251.

²⁰⁷ İbn Nedîm, *Fihrist*, s.337; *TA*, XVI, 251.

²⁰⁸ İbn Ebî Usaybia, ‘Uyûn, s.286.

²⁰⁹ Kıfî, Ebu'l-Hasen Yusuf b. Ali, *Kitâbü İhbâru'l-'Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*, Kâhire, 1326, s.56.

²¹⁰ Sâmi, V, 3395; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.328, 357; Kaya-Şelhub, a.g.md., *DİA*, XII, 377 vd; *TA*, XVI, 251.

²¹¹ Jusubaliev, a.g.tz., s.74.

²¹² Sâmi, V, 3395; Unat-Demir, a.g.e., s.73; Jusubaliev, a.g.tz., s.74.

²¹³ Sâmi, V, 3395. Olayı nakleden İbn Hallikân, Fergânî'nin adını Ahmed b. Muhammed el-Karsânî şeklinde verir. Ancak “Fergânî” mahlası burada bir istinsah hatası sonucu “Karsânî” şekline dönüşmüştür. Bkz. İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân* (thk. İhsân Abbâs), Beyrut, 1970, III, 112; İbn Ebî Usaybia, ‘Uyûn, s.286; Kaya-Şelhub, a.g.md., *DİA*, XII, 377.

²¹⁴ İbn Ebî Usaybia, ‘Uyûn, s.286 vd; Sâmi, V, 3395.

sürer.²¹⁵ Ancak bir astrolog ve matematikçi olmasına karşın²¹⁶, mühendislik bilgi ve becerisi gerektiren böylesi bir projede başarılı gösterememesi doğaldır. Ya'kubî ise onun başarısızlığını, kanal zemininin taşlık ve sert olmasına bağlar.²¹⁷ O, çağdaşları (III/IX. yüzyıl) Harizmî ve Battanî gibi hem astronomi hem de coğrafyayla yakından ilgilenmiş, bu sayede kitabî bir bilim olan coğrafya, kozmolojiye (evrenbilim) doğru bir açılım kazanmıştır.²¹⁸ Aristoteles, Ptolemy ve el-Battânî gibi Ferganî de, kendilerine “gök dünyaları” da denen gök kürelerinin sayısını, yedisi gezegenler ve birisi de sabit yıldızlar olmak üzere sekize çıkarır.²¹⁹ Bilim tarihçileri, kum saatinin Müslümanlar tarafından icat edildiğini kabul ederler. Arapça “Ruhamâ” denilen bu saatin mucitlerinden birisi de Ferganî’dir.²²⁰ Başlıca eserleri şunlardır:

*Cevâmi’u ‘İlmi’n-Nücûm ve Usûlü’l-Harekâti’s-Semâviyye*²²¹: Fergânî’nin en tanınmış eseridir.²²² Eserin yazmaları Paris, Oxford, Kahire ve Amerika’da Princeton Üniversitesi kitaplığında yer alır.²²³ Otuz bölümden oluşan Cevâmi’, Batlamyus’un el-Mecistî adlı eserinin özeti mahiyetindedir. Ancak bir ve ikinci bölümlerinde yer alan takvim ve tarihlerle ilgili farklı bilgiler ve tamamen betimlemeye dayalı Batlamyus astronomisine karşı yapılan bazı itirazlar onu farklı kılar. Bununla birlikte; Batlamyus astronomi sistemi Cevâmi’ sayesinde yaygınlaşmıştır, denebilir.²²⁴

²¹⁵ İbn Ebî Usaybia, *Uyûn*, s.286.

²¹⁶ Astronomi üzerine kapsamlı bir eser yazan ilmi Müslüman astronom odur. İhvânü’s-Safâ, astronomi ile ilgili bilgilerini ondan ve Almagest’ten almıştır. Bkz. Yavuz Unat, *Islamic Sources III, el-Fergânî The Elements of Astronomy* (ed. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin), Harvard 1998, s.5.

²¹⁷ Kaya-Şelhub, a.g.md., *DİA*, XII, 377 vd.

²¹⁸ Lewis-Holt-Lambton, *History of Islam*, C.2B, s.762.

²¹⁹ Lewis-Holt-Lambton, a.g.e., C.2B, s.760.

²²⁰ Bayraktar, a.g.e., s.128.

²²¹ İbn Nedîm, bu eseri “Kitabü’l-Fusûl İhtiyârü’l-Mecistî” adıyla kaydeder. İbn Kiftî ise Ahmed b. Muhammed b. Kesîr ile Muhammed b. Kesîr’in farklı kişiler olduğu zannıyla eseri “el-Medhal İlä ‘İlmi Hey’eti’l-Eflâk ve Harekâti’n-Nücûm” adıyla Ahmed Fergânî’ye, “Kitâbü’l-Fusûl” ve “Kitâbü İhtisâri’l-Mecistî” adlarıyla da iki ayrı eser halinde Muhammed Fergânî’ye nispet eder. Eserin adı Batı’da da değişik yorumlara yol açmıştır. Meselâ; Jacobus Golius 1669’da Amsterdam’da eserin Latince tercümesiyle birlikte yayımladığı Arapça metnin dış sayfasına “Kitâb fi’l-Harekâti’s-Semâviyye ve Cevâmi’u ‘İlmi’n-Nücûm”, iç sayfasına ise “Kitâb fi Usûli ‘İlmi’n-Nücûm” yazmayı uygun görmüştür. Eser, Batı’da “Elementa Astronomica” olarak bilinmektedir. Bkz. Kiftî, *İhbâru’l-Ulemâ*, s.56; İbnü’n-Nedîm, *Fihrist*, s.337; Unat-Demir, a.g.e., s.73, 75; Kaya-Şelhub, a.g.md., *DİA*, XII, 378; Hitti, I, 573.

²²² Bayraktar, *İslâm’da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, s.73, 252.

²²³ *TA*, XVI, 251.

²²⁴ Unat-Demir, a.g.e., s.75; Kaya-Şelhub, a.g.md., *DİA*, XII, 378.

Cevâmi‘, Latince’ye çevrilen eserler arasında Batı astronomlarını en fazla etkileyen yapıttır (XII. yy. XV. yy. sonları). Çok sayıdaki Latince çevirisi ile Pierre Duhem’in “Le Systeme du monde” adlı eserinin III ve IV. ciltleri bu yargıyı güçlendirir. Cevâmi‘, Latince’ye, İspanyol Johannes Hispalensis (528/1134), Cremonalı Gerard (570/1175) ve Sevilalı John tarafından çevrilmiştir. Bunların ilki Ferrara 898/1493, Nürnberg 943/1537 ve Paris 953/1546 olmak üzere üç kez, ikincisi ise sadece Cittâ di Castello 1328/1910’da basıldı. Eser, XIII. yüzyılın ortalarına doğru J. Anatoli tarafından İbrânice’ye çevrildi. Jacob Cristmann, bu çeviriyi Johannes’inki ile birlikte derleyerek 998/1590’da Frankfurt’ta yayımladı. Jacobus Golius ise eseri son kez Latince’ye çevirip Arapça metniyle birlikte yayımlamıştır (Amsterdam 1079/1669). En son Fuat Sezgin, bu çalışmayı aynen neşretmiştir (Frankfurt 1406/1986).²²⁵ Batılı/Latin mütercimler, çeviride Arapça metne sadık kalırken, metinlerde geçen ıstıhlalarda ise çoğu zaman yetersiz kalmışlardır. Meselâ, Gerard bile “Cevâmi‘u ‘İlmi’n-Nücûm”u, “Astronominin Temel Kavramları” anlamına gelen bir başlık yerine, De Aggregationibus Scientia Stellarum (Yıldızlar İlminin Mecmuu) şeklinde tercüme etmiş, “Cevâmi‘” kelimesinin ıstılahî anlamda kullanıldığını anlayamamıştır.²²⁶ Arz derecelerine dair hesaplar bilhassa, el-Ferganî’nin astronomiye dair bir eserinin Latince tercümesiyle Avrupa’ya geçmiştir.²²⁷ Yine Toledo’lu mütercim Cremonalı Gerard ölümünden önce (1160/1187), Ptolemy’in “Almagest” adlı eserinin Ferganî tarafından yapılan Arapça çevirisini Latince’ye tercüme etmiştir.²²⁸

Çevirileri yanında Cevâmi‘’den alıntılar da yapılmıştır. Meselâ, XIII. yüzyıl Paris peripatetik ekolünden Robert Grosseteste’nin “Summa philosophiae” adlı eserinde Batlamyus’a yapılan göndermeler tümüyle Cevâmi‘’den alıntıdır. XIII-XIV. yüzyıllarda İtalyan astronomisinin ana kaynağı yine Cevâmi‘’dir. Sözgelimi, Ristoro d’Arezzo’nun, Batlamyus’un eserini tanımadığı halde “Della composizione del mondo” adlı çalışmasında ona yaptığı atıflar tamamen Cevâmi‘’e dayanır. Yine Dante’nin,

²²⁵ Sâmî, V, 3395; Unat-Demir, a.g.e., s.73; Lewis-Holt-Lambton, *History of Islam*, C.2B, s.854, 864; Kaya-Şelhub, a.g.md., *DİA*, XII, 378; *TA*, XVI, 251; Roux, *Orta Asya*, s.278; Hitti, I, 573.

²²⁶ Lewis-Holt-Lambton, *History of Islam*, C.2B, s.856.

²²⁷ Hitti, I, 591.

²²⁸ Hitti, II, 934 vd.

Convivio’da geçen astronomiyle ilgili görüşlerinin referansı da Cevâmi‘ ’dir. Batı’da bu denli önem arz eden Cevâmi‘, İslâm dünyasında fazla bir ilgi görmemiştir. Eser, yalnızca Ebu’s-Sakr el-Kabîsî (ö.356/967) tarafından şerhedilmiştir.²²⁹

el-Kamil fî San’ati’l-Usturlab: Ferganî’nin geometri, yıldız hesapları, usturlap ve matematik teorilerinden bahsettiği eseridir. Birkaç yazma nüshası vardır.

‘İlelü Zici’l-Hârizmî: Eser, günümüze kadar ulaşmamıştır. Birûnî, Hârizmî’nin hesaplarının irdelendiği bu eserden yararlandığını belirtir.²³⁰ Müellifin bunlardan başka *Cedvelü’l-Ferganî*, *‘Amelü’r-Ruhamât*²³¹ ve *‘İlmü’l-Hey’e* isimli eserleri vardır.²³²

Ebu’l-Kasım Abdullah b. Amacur el-Ferganî ve oğlu Ebu’l-Hasan el-Ferganî (272-322/885-933) ilk devir riyaşiyeci/matematikçilerindendir.²³³ Hint astronomisi ve zic’leri üzerinde araştırmalar yapmıştır.²³⁴ Zamanının erdem sahibi kişilerinden sayılan Ebu’l-Kasım’ın eserleri şunlardır: *Kitâbu’z-Zadu’l-Misafır*, *Kitâbu’z-Zici’l-Ma’rûf bi’l-Hadis*, *Kitâbu’z-Zici’l-Ma’rûf bi’l-Muzennere (el-İhtiyar)*, *Kitâbu’z-Zici’l-Bedî*, *Kitâbu’z-Zici’s-Sind Hind*, *Kitâbu’z-Zici’l-Mümerrât*, *Kitâbu’z-Zicu’l-Merih ale’t-Târîhi’l-Farîsî*.²³⁵ İbnü’n-Nedim, bunlara *Kitâbu’l-Kıhn* isimli bir eser daha ekler ve oğlu Ebu’l-Hasan’ı ise sadece ismen zikreder.²³⁶ Brockelmann, Ebu’l-Kasım’ın, oğlu ve mevlası Mufelleh ile birlikte 272/885 ve 322/933 tarihleri arasındaki gökyüzü haritalarının toplamını telif ettiğini kaydeder.²³⁷

Hocendî mahlaslı Ebû Mahmûd Hamid b. el-Hıdr, Hocend doğumludur. ‘‘Han’’ unvanına bakıldığında ise o, ya Hocend hanlarından birisi ya da bir hanedan

²²⁹ Kaya- Şelhub, a.g.md., *DİA*, XII, 378. History of Islam adlı eserde, Ferganî (ö.247/861 sonrası) ve Sabit b. Kurra (ö.289/901) gibi gökbilimcilerin, sonraki Müslüman astronomları etkiledikleri öne sürülse de bu savı destekleyen bir örnek verilmemiştir. Bkz. Lewis-Holt-Lambton, *History of Islam*, C.2B, s.760.

²³⁰ Kaya- Şelhub, a.g.md., *DİA*, XII, 378.

²³¹ İbn Nedîm, *Fihrist*, s.337.

²³² Kaya- Şelhub, a.g.md., *DİA*, XII, 378.

²³³ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti*, s.219.

²³⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s.357.

²³⁵ İbnü’l-Kıftî, *İhbâru’l-Ulemâ*, s.149.

²³⁶ Jusubaliev, a.g.tz., s.77.

²³⁷ Brockelmann, Carl, *Târîhu’l-Edebi’l-Arabî*, Kahire 1993, II, 616.

mensubudur.²³⁸ Ömrünün son yıllarını Rey’de, Büveyhî hükümdarı Fahrüddeve’nin (373-387/984-997) himaye ve hizmetinde geçirmiştir. Zamanının önde gelen matematik ve astronomi bilgini olan ve çeşitli rasat/gözlem aletleri icat eden Hocendî, takriben 390/1000 tarihinde, -muhtemelen- Rey’de vefat etmiştir.²³⁹ O ve meslektaşı Süleyman b. İsmet es-Semerkindî, Rey ve Belh rasathanelerinde araştırmalar yapmışlardır.²⁴⁰ Özbek tarihçi Babahucav’e göre Birûnî, Hocendî ile Rey şehrinde, saray müneccimi iken karşılaşmıştır (385/995).²⁴¹

Eserleri incelendiğinde cebir, trigonometri ve sayı sistemlerini ile de ilgilendiği ve bu alanlarda bazı yeniliklere imza attığı görülür.²⁴² İcat ettiği rasat aletlerinin en önemlisi, güneşin meridyen yüksekliği ile ekliptik eğimini hesaplamak için geliştirdiği bir tür sekstanttır (südüs daire). Fahrüddeve’ye ithafen “es-Südsü’l-Fahrî” adı verilen ve İslâm astronomi tarihinde meşhur olan bu sekstant, bir bina boyutlarında tasarlanmış ve 384/994’te Rey yakınındaki Cebelü Tebrûk tepesine kurulmuştur.²⁴³ Hocendî “Risâle fi Tashîhi’l-Meyl ve ‘Arzi’l-Beled Ba’de Husûli İrtifâ’âti Nısfî’n-Nehâri’l-Muhakkaka ‘İnde’l-İnkılâbeyn” adlı risalesinde, bu aleti icat edenin kendisi olduğunu ve icadının, saniyeleri göstermesi bakımından benzerlerinden ayrıldığını kaydeder.²⁴⁴ Yine o, “el-Âletü’l-Âmme” (el-âletü’ş-şâmile) ismini verdiği, kadran ve usturlap gibi kullanılabilen çok fonksiyonlu bir rasat aleti daha icat etmiştir. Başlangıçta tek bir genişlik için kullanılan bu alet, daha sonra Hibâtullah b. el-Hunayn el-Bedi’ Ebu’l-Kasım el-Usturlâbî tarafından geliştirilerek bütün genişlikler için kullanılır hale getirilmiştir.²⁴⁵ Usturlapla ilgili teorik çalışmalar da yapan Hocendî, bu alet üzerinde azimut

²³⁸ Bayrakdar, Mehmet, “Ebû Mahmûd Hamid b. el-Hıdr el-Hocendî”, *DİA*, XVIII, 273.

²³⁹ Brockelmann, II, 592; Wiedemann, “Hucendî, el-Hocendî, Hamîd b. el-Hızır Ebû Mahmûd, (?-1000)”, *İA*, V-1, 575; Bayrakdar, a.g.md., *DİA*, XVIII, 273.

²⁴⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s.357.

²⁴¹ Jusubaliev, a.g.tz., s.78 vd.

²⁴² Bayrakdar, a.g.md., *DİA*, XVIII, 273. Hocendî’nin sinüs teoremiyle ilgili çözümü ve cebir sahasına olan katkıları için bkz. Bayrakdar, a.md.

²⁴³ Birûnî, Ebû’r-Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Tahdîdü Nihâyâti’l-Emâkini li-Tashîhi Mesâfâti’l-Mesâkini* (tah. Muhammed b. Tâvî), Ankara, 1962, s.73; Bayrakdar, a.g.md., *DİA*, XVIII, 274; Wiedemann, a.g.md., *İA*, V-1, 575.

²⁴⁴ Bayrakdar, a.g.md., *DİA*, XVIII, 274. Hocendî’nin sekstantı için ayrıntılı olarak bkz. Birûnî, *Tahdîd*, 73-75; Birûnî, *Kânûnü’l-Mes’ûdî*, I, 364, II, 612; Wiedemann, a.g.md., *İA*, V-1, 575.

²⁴⁵ İbnü’l-Kıftî, *İhbâru’l-Ulemâ*, s.222.

dairelerinin konumunu tayin etmeye yarayan yöntemler geliştirmiştir.²⁴⁶ Eserleri şunlardır:

Geometri Risalesi: Orijinal adı bilinmeyen eser, Hocendî'nin sinüs teoremiyle ilgili çalışmalarını içerir. Kahire-Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye kütüphanesinde (Riyâza, nr.40), Mesâ'il Müteferrika Hendsiyye li-Ba'zi'l-'Ulema adlı bir mecmuanın içinde tespit edilen bu risâle, Hocendî'nin günümüze ulaşan yegane eseridir.

Risâle fî Tashîhi'l-Meyl ve 'Arzi'l-Beled Ba'de Husûli İrtifâ'âti Nısfî'n-Nehâri'l-Muhakkaka 'İnde'l-İnkılâbeyn: Hocendî'nin astronomiye dair en önemli eseridir. Kendi icadı olan sekstantı tanıttığı bu eser, Luvîs Şeyho tarafından yayımlanmıştır.

Kitâbu'l-Âleti'l-'Âmme (Kitâbu'l-Âleti's-Şâmile): İcat ettiği çok işlevli rasat aletini tanıttığı bir çalışmadır.

İstihrâcü Mecâzi Devâ'iri's-Sümût bi's-Sinâ'a: Bîrûnî'nin hocası Ebû Nasr b. İrâk'ın "Risâle fî Mecâzâti Devâ'iri's-Sümût fi'l-Usturlâb" adlı eserinden anlaşıldığına göre onun bu eseri, usturlapla ilgili teoremlerin yer aldığı bir risaledir.

Kitâbu Semti'l-Kible: Bu eserin varlığı da Ebû Nasr b. İrâk ve Bîrûnî'den öğrenilmektedir.

Kitâb fî Sâ'âti'l-Mâziye mine'l-Leyl: "Câmi'u Kavânîni İlmi'l-Hey'e" adlı kitapta geçtiği üzere bu eser, Hocendî'ye aittir.²⁴⁷

Risâlâtü Safîhati'l-Âfâkiyye: Katib Çelebi'ye göre eser, altmış babdan oluşmaktadır.²⁴⁸

ez-Zîcü'l-Fahrî: Fahrüddeve'ye ithaf edilen zîc²⁴⁹, günümüze kadar ulaşmamıştır. Tahran Meclis Kütüphanesi'ndeki Farsça karakterli bir zîc parçasının, Hocendî'ye aidiyeti olasıdır. *Letâfetnâme* ise ona nispet edilen edebî bir eserdir.²⁵⁰

²⁴⁶ Bayrakdar, a.g.md., *DİA*, XVIII, 275.

²⁴⁷ Bayrakdar, a.g.md., *DİA*, XVIII, 275.

²⁴⁸ Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, I, 875.

²⁴⁹ Bîrûnî, *Tahdîd*, s.73; Bayrakdar, a.g.md., *DİA*, XVIII, 275.

²⁵⁰ Bayrakdar, a.g.md., *DİA*, XVIII, 275.

Abdullah b. Sehl, Me'mûn devri astronom ve matematik bilginleri arasında yer alır. Me'mûn'un, önce Merv daha sonra ise Bağdat'a yerleşmesinden hareketle, çalışmalarını buralarda yürüttüğü söylenebilir. Vefatı ise ya Me'mûn dönemine ya da sonrasına tekabül eder. Tanınmış astronomi ve astroloji bilginlerinden olan Muhammed Hocendî ise altmışa yakın usturlap yapmıştır.²⁵¹ Ölüm tarihi bilinmemektedir.

Fergana'nın meşhur hekimlerinin tamamı, bölgenin batısında yer alan Hocend doğumludur. Bu durum, tıp alanında bölgenin daha çok batıdan etkilendiğini gösterir.

Ebû İmran Musa b. Abdullah el-Müeddib el-Hocendî bir tabip ve edebiyatçıdır. Semerkant'ta yaşamış²⁵² ve 360/971 tarihinden önce burada vefat etmiştir. *Semerkant Tarihi* müellifi Ebû Sa'd el-İdrisî onun hakkında şunları söyler: "Ebû İmran el-Mueddib el-Hocendî, Semerkant okulundan bir hekim idi. Hikmetleri hakkında çok şey yazılmış, yine hakkında birçok kitap yayımlanmıştır."²⁵³ İbnü'l-Esîr, onu faziletli bir edib olarak niteler ve *Hikem* adlı eserin sahibi olduğunu kaydeder.²⁵⁴

Ölüm tarihleri bilinmeyen Muhammed el-Hocendî ile Şerîf-i Belhî'nin, *Usûlü't-Terâkib fi't-Tıp*, tabiplerin üstadı sayılan Fahreddîn el-Hocendî'nin ise *Tenkîhü'l-Meknûn min Mebâhisi Kânûn* isimli bir eseri vardır.²⁵⁵

C. Sosyal İlimler

Fergana'da tarih, edebiyat ve şiir alanlarında değerli çalışmalar yapılmıştır. Özellikle tarih, hemen her yerinde olduğu gibi Fergana'da da popüler bir ilim dalıydı.

Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Cafer b. Huzyan et-Türkî el-Ferganî (282-362/896-973)²⁵⁶, önemli bir İslâm tarihçisidir.²⁵⁷ Dımaşk'ta bulunduğu sırada büyük tarihçi Muhammed b. Cerir et-Taberî'nin, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk* adlı

²⁵¹ Unat-Demir, a.g.e., s.74.

²⁵² Yâkût, *Buldân*, II, 348; Sem'ânî, *Ensâb*, II, 327; İbnü'l-Esîr, *Lubâb*, I, 424 vd.

²⁵³ Sem'ânî, *Ensâb*, II, 327.

²⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *Lubâb*, I, 425.

²⁵⁵ Unat-Demir, a.g.e., s.71.

²⁵⁶ Kehhâle, VI, 22 vd.

²⁵⁷ Jusubaliev, a.g.tz., s.76. Çağatay, onu, ünlü astronom ve matematikçi Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Kesîr el-Ferganî ile karıştırmıştır. Bkz. Çağatay, *İslâm Tarihi*, s.23.

yapıtına 312/925 yılına değin bir zeyl/ek yazmıştır. *et-Tarihu'l-Muzeyyel alâ Tarihi Muhammed b. Cerir et-Taberî* isimli bu zeyl, onun bilinen tek eseridir.²⁵⁸

Tarihçi Ebû Mansûr Ahmed b. Abdullah (d. Zilhicce 327/Ekim 939), Ferganalı olduğu halde Mısır'da yaşamıştır. Mısır'a niçin ve ne zaman geldiği ise bilinmemektedir.²⁵⁹ Babası Ahmed, büyük tarihçi ve müfessir olan Taberî'nin arkadaşıdır. Babasından, Taberî'ye ait bazı rivayetleri nakletmiştir.²⁶⁰ Rebûlevvel 398/Kasım 1007 tarihinde Mısır'da vefat eden²⁶¹ müellifin üç eseri bilinmektedir. Bunlar; *Kitâbu't-Tarih*, *Sîretu'l-Kâfûru'l-İhşidi*²⁶² ve *Sîretu'l-Aziz Sultan-ı Mısri'l-Muntelib ile'l-Aleviyyin*'dir.²⁶³ O, vezir Kâfur'un hayat hikâyesini kaleme almıştır.²⁶⁴

Bir tarihçi ve dilci olan Ebu'l-Vefâ Muhammed b. Muhammed b. el-Kâsım el-Ahsîkesî'nin (ö. Zilhicce 522/Kasım 1128) "*Tarih*"²⁶⁵, ölüm tarihi bilinmeyen tarihçi Ahmed el-Ahsekî'nin ise *Târîhu Ebî Reşâd* isimli bir eseri vardır.²⁶⁶

Fergana, şiir ve edebiyat alanında tanınmış şair ve edipler yetiştirmiştir. Eserler, başlangıçta Arapça ve Farsça olarak kaleme alınırken, XIV. yüzyılda Altın-Orda ve Harezm'de acem zevkiyle yazılan Türkçe divanlar popüler hale gelmiştir. Canibek Han'ın baş veziri Mahmud Hoca Tarhan Kongırat'ın himayesine giren Harezmî ve Hocendî adındaki iki şairin İran tarzı gazelleri buna örnek teşkil eder.²⁶⁷

Ebû Ali Muhammed b. Ahmed er-Rûzbârî el-Ferganî (ö.323/934) de dönemin tanınmış şairlerindendir.²⁶⁸

Edebiyat alanında üstat kabul edilen Ebu'l-Vefâ Muhammed b. Muhammed b. el-Kâsım el-Ahsîkesî (ö. Zilhicce 522/Kasım 1128), fazilet sahibi salih bir insandı.

²⁵⁸ Kehhâle, VI, 23; Unat-Demir, a.g.e., s.76.

²⁵⁹ Kehhâle, I, 284.

²⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Beyrut 1936-1938, III, 106; Safedî, Salahuddîn Halîl b. Aybek, *Kitâbü'l-Vâfî bi'l-Vefeyât*, Beyrut, 1969, VII, 86 vd..

²⁶¹ Safedî, VII, 86 vd.

²⁶² Kehhâle, I, 284; Safedî, VII, 86 vd.

²⁶³ Zirikli, I, 149; Safedî, VII, 86 vd.

²⁶⁴ Jusubaliev, a.g.tz., s.76.

²⁶⁵ Kehhâle, XI, 259.

²⁶⁶ Unat-Demir, a.g.e., s.79.

²⁶⁷ Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s.383.

²⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *Lubâb*, II, 41 vd.

Güzel şiirleri vardır.²⁶⁹ Şiirlerinde umumiyetle hikmet konusunu işler.²⁷⁰ Bazı kaynaklar, ölüm tarihini 520/1126 olarak verirler.²⁷¹

Hocend'de dünyaya gelip Isfahan'da hayatını sürdüren Ebu'l-Kâsım Sadruddin Abdullatif b. Muhammed el-Hocendî (d. Recep 535/Şubat 1140), fazilet sahibi, ahlaklı ve mütevazı birisiydi. Sultanlar, valiler ve halk nazarında önemli bir şahsiyet²⁷² olan Ebu'l-Kâsım, Bağdat'a defalarca gitmiş ve çeşitli yerlerde halka vaaz etmiştir. Bir hac dönüşü, Hemedan'da felç geçirip vefat edince, Isfahan'a götürülüp orada defnedilmiştir (Cemâziyelevvel 580/Ağustos 1184). Güzel şiirleri vardır.²⁷³

Ali b. Osman el- Ūşî'nin, (ö.569/1173) tevhit konulu 66 beyitlik bir kasidesi vardır.²⁷⁴ Farsça ve Türkçe'ye çevrilen bu kasideye pek çok şerh yazılmıştır.²⁷⁵

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Yusuf el-Ferganî (ö.23 Cemâziyelevvel 594/4 Nisan 1198), bir dil uzmanı ve bir edebiyat üstadıdır. "Edîbu'l-Muhtâr" olarak da bilinir.²⁷⁶ *el-Beyân fî Garîbi'l-Kur'an* adlı eserini 591/1195 yılında tamamlamıştır.²⁷⁷ *Mefâtihu'l-İkbâl*, *Mefâtihu'l-Ahbar*, *Hediyyetü'l-Esdikâ* diğer eserleridir.²⁷⁸

Bir sarf-nahiv bilgini olan Tacuddîn Ahmed b. Mahmûd el-Hocendî (ö.700/1301), çok değerli yapıtları şerh etmiştir.²⁷⁹ Bazıları şunlardır: *el-İklîd*; Zemahşerî'nin nahve dair el-Mufassal'ına yazdığı şerhtir. *ed-Dav'*; Mutarrizî'nin "el-Misbâh/el-Makâlîd" adlı nahiv kitabına yaptığı şerhtir.²⁸⁰ *Ukûdu'l-Cevâhir*; sarfa dair

²⁶⁹ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XIX, 44; Suyûtî, *Buğye*, I, 233.

²⁷⁰ Çiftçi, a.g.tz., s.55.

²⁷¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn* (nşr. Kilisli Rıfat Bilge), İstanbul 1955, II, 85; Kehhâle, XI, 259.

²⁷² Çiftçi, a.g.tz., s.67.

²⁷³ Kutubî, Muhammed b. Şâkir, *Fevâtu'l-Vefeyât ve'z-Zeyl Aleyh* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1973, II, 383.

²⁷⁴ Kureşî, II, 583.

²⁷⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, I, 700.

²⁷⁶ Kureşî, III, 104; Kehhâle, IX, 120.

²⁷⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, II, 104.

²⁷⁸ Çiftçi, a.g.tz., s.69.

²⁷⁹ Kehhâle, II, 172.

²⁸⁰ Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1708; İbn Kutlûbûğa, Ebû'l-Adl Zeynuddîn, *Tâcu't-Terâcim fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Bağdat 1962, s.16.

eseridir. Eserde nazım ve nesirden örnekler verilmesi öğrencilere büyük kolaylık sağlamıştır.²⁸¹ *Şerhu'l-Kâfiye*; el-Kâfiye adlı nahiv eserine yaptığı şerhtir.²⁸²

Nazım ve nesri bir arada yürüten Ebu'l-Hasan Nasr b. el-Hasan el-Merginânî (ö.IX. yüzyılın ilk çeyreği), döneminin bazı büyüklerine methiyeler yazmıştır. Hikmet konulu ve vaaz tarzı şiirler kaleme alan müellifin, Bizans kasidesine karşı cevap mahiyetinde olan bir de kasidesi bulunmaktadır. Ebu'l-Hasan, erdemli kişiler ve âlimlerin yaşadığı Zevnen'e gitmiş ve bir süre yaşadktan sonra bazı seyahatler sebebiyle buradan ayrılmıştır.²⁸³ Doğum ve ölüm tarihleri net değildir. Müellifin, IX. asrın başlarında kaleme aldığı *Kitâbu'l-Bedî* ve *Kitâbu'l-Mehâsin fi'n-Nazmi ve'n-Nusûr* adlı iki eseri bilinmektedir.²⁸⁴

Unvanından Ahsîkes doğumlu olduğu anlaşılan Ebû Reşad Ahmed b. Muhammed b. el-Kâsım b. Ahmed (d.466/1074), kardeşi Ebu'l-Vefa ile birlikte Merv'e yerleşmiş ve hayatının sonuna kadar da burada kalmıştır. O da, kardeşi gibi bir edip, şair ve musanniftir. Ayrıca sultan divanında kâtiplik yapmıştır.²⁸⁵ Nahiv ve dilde, nazım ve nesirde üstattır. Öyle ki; Horasan menşeli âlimlerin çoğu ondan dersler almıştır. Divanını bizzat kendisi hazırlayan müellif²⁸⁶, Cemâziyelâhir 528/Mart 1134'te vefat etmiştir.²⁸⁷ Muasırlarıyla tartışmalarını ve eskilerin söylediklerine bir cevap niteliği taşıyan *et-Târîh Kitab fî Kavlihim Kezebe 'Aleyke Keza*, el-Ma'arrî'nin eseri ve Sıktu'z-zend'in şerhi olan *ez-Zevâ'id* ve *Şiir Divanı* eserleri arasında yer alır.²⁸⁸

Esîruddîn Ahsekî, Enverî ve Hâkânî gibi büyük bir şairdir. Divânı meşhurdur. 608/1211 yılında ölmüştür.²⁸⁹

Mahmûd b. Ahmed el-Hocendî, Şam'da doğup büyümüş, hayatının büyük bölümünü ise Sincar'da geçirmiştir. Nahiv, fıkıh ve Arap dilinde uzman olan Hocendî,

²⁸¹ Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1155.

²⁸² Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1376.

²⁸³ Çiftçi, a.g.tz., s.89 vd.

²⁸⁴ Brockelmann, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, V, 169.

²⁸⁵ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, V, 52-55.

²⁸⁶ Suyûtî, I, 374.

²⁸⁷ Zirikli, I, 208; Kehhâle, II, 144.

²⁸⁸ Çiftçi, a.g.tz., s.56.

²⁸⁹ Unat-Demir, a.g.e., s.62.

aynı zamanda muttaki bir âlimdir. Şiir, nesir ve vaazları vardır. 621/1224'te Sincar'ın bir köyünde vefat etmiş, cenazesi Sincar'a getirilip defnedilmiştir.²⁹⁰

Ebu'l-Mekârim Rızkullâh b. Muhammed b. Ebi'l-Hasan b. Ömer el-Kubâî, edip ve salih bir âlimdir. Buhara'da ikamet etmiştir.²⁹¹

Karahanlı hükümdarları, Türkçe yazan şair ve ediplerin yanı sıra Arapça ve Farsça yazan sanatçıları da himaye etmişlerdir. Meliku's-Şu'arâ Emir A'mak Buhârî, Necibî Ferganî, Seyyidü's-Şu'arâ Reşidî Semerkandî bunlardandır. Buradan Necibî Ferganî'nin, eserlerini ya Arapça ya da Farsça olarak telif ettiği anlaşılmaktadır. Ancak ona ait herhangi bir yapıt günümüze ulaşmamıştır.²⁹²

Abbasîler döneminde, Ferganalı bir azatının oğlu olan Halef el-Ahmer, klasik döneme ait şiirler yazmıştır.²⁹³

²⁹⁰ Çiftçi, a.g.tz., s.73.

²⁹¹ Yâkût, *Buldân*, IV, 302.

²⁹² Algül, IV, 54.

²⁹³ Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.122.

SONUÇ

Fergana, ortak kültürel mirasın paylaşıldığı ülkemizde akademik anlamda yeterince çalışılmamıştır. Hâlbuki bu toprakların, medeniyet tarihimizde müstesna bir yeri vardır. Bölgeye dair ilk yazılı belgeler Fars, Grek ve Çin menşeli olup M.Ö. VII. ve V. yüzyıllara aittir. Klasik devir batı coğrafyacılarının buraya dair verdikleri cüzi bilgiler ancak Arap coğrafyacıların kaydettikleriyle desteklendiğinde bir anlam kazanır.

Genel hatlarıyla; kaynağından Hocend'e varıncaya kadar Sir-Deryâ'nın güney ve kuzeyinde yer alan Fergana, Mâverâünnehr'in bir bölümüdür. Aslında Fergana denildiğinde, Fergana vadisi kastedilmektedir. Çünkü burası, yüzölçümü bakımından vadi ile -yaklaşık olarak- örtüşür. Kara-Deryâ, Narin ve Sir-Deryâ ırmakları bölgeyi; Miyân-rûzân, Nesyâ ve Vâgiz isimli üç kısma ayırmıştır. Coğrafi konumu, yeraltı zenginlikleri, uygun iklimi ve son derece verimli toprakları bölgenin sürekli olarak göç almasına yol açmıştır. Bu bakımdan Fergana, zengin bir demografik yapıya sahipti. Hun çağında kozmopolit bir yapı arzeden bölgede, Göktürk dönemi itibarıyla Türk unsurun baskın olduğu görülür. Oğuz, Ezgiş, Karluk ve Tacikler, İslâm öncesinde Fergana'da yaşayan Türk kavimlerinden. VIII. yüzyıl kaynaklarında Türk isimli prenslere rastlanır. Arap unsurun buraya yerleşmesi ise Kuteybe zamanında gerçekleşmiştir.

Orta Asya, Çin, Hint ve İran coğrafi bölgelerinin kesiştiği stratejik bir noktada yer alan Fergana, tarihin önemli kırılma noktalarına tanıklık etmiştir. Mançurya'dan Macaristan'a kadar geniş bir coğrafyaya yayılan Sakalar, batıya açılmak isteyen Çinliler, Orta Asya bozkırlarından batı ve güneye uzanmayı amaçlayan Türkler ve Karakum'dan hareketle Kafkaslar, Mezopotamya ve Anadolu'ya ulaşan Moğollar temel stratejilerini hep Fergana üzerinden kurgulamışlardır. Ticarî hayatın ve ekonominin can damarını oluşturan İpek Yolu güney ayağı, kültür alışverişinde bölgenin önemini bir kat daha arttırırken, Sir-Deryâ ve zengin su yataklarının yıl boyunca beslediği verimli vadisi ile Fergana, âdeta Orta Asya'nın cazibe merkezi olmuştur. Öyle ki M.Ö. VII. yüzyıl ile Moğol istilasası arasında otuzdan fazla siyasî irade, ya doğu-batı hâkimiyetini tesis etmek, ya bölgesel bir güç olmak ya da kendi istikrarını korumak gayesiyle bölgeye egemen olma ihtiyacı hissetmiştir.

İslâm tarihinin bölgeyle ilişkisi, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerine tekâbül eder. Bu periyotta düzenlenen az sayıdaki Batı Türkistan ve Fergana seferinin “gaza ve akınlar” boyutunda gerçekleştiği söylenebilir. Bunlar, ancak Emevî devrinde fetih karakterine bürünmüştür. Fergana, bu dönemde Kuteybe'nin iki seferi ile kısmen kontrol altına alınabilmiş, fakat sonrasında çıkan isyanlar sebebiyle yaklaşık çeyrek asır kadar Türğişlerin hâkimiyetine girmiş, nihayet Nasr b. Seyyar'ın akılcı politikaları ve düzenlediği başarılı seferin ardından tekrar Emevîlere bağlanmıştır. Fergana ihşidinin, Talas savaşı öncesinde Türğiş ve Karluk himayesinde olduğu varsayılır. Abbasî devleti, Talas sonunda konumunu güçlendirdiyse de Mansur dönemine kadar bölgenin kontrolü yine Türğiş ve Karlukların elindedir. Karluklar, Fergana'dan Harun Reşid zamanında çıkarılırken, 192-204/808-820 arasında Uygur akınlarına, Mehdî, Harun Reşid ve Me'mûn dönemlerinde ise bir dizi isyana sahne olan Fergana, ancak IX. yüzyılın ortalarında kesin itaat altına alınabilmiştir. Kuşkusuz bunda, Me'mûn'un bölgenin idaresini tevdi ettiği Samanî ailesinin rolü büyüktür. Fergana'nın yerli hanedanının akıbeti ise belli değildir. Samanî dönemi Ferganası sosyo-ekonomik, dinî ve kültürel açıdan altın çağını yaşamıştır. Askerî becerilerinden faydalanılmak üzere Bağdat'a getirilen Ferganalılar, Mu'tasım'ın hassa ordusunda görev aldıktan bir süre sonra Samarra'ya nakledilmişler, birçok karışıklığın yanı sıra yirmi yıllık Ba'bek isyanının bastırılmasında kilit rol oynamışlardır. Halifenin 223/838 tarihli Anadolu seferinde, Tarsus'ta görevli Türk bey ve reisleri arasında Ferganalı Ömer de yer alır.

Nümizmatik bulgular, bölgenin X. yüzyılda Samanî, XI ve XII. yüzyıllar arasında ise Doğu ve Batı Karahanlıların kontrolünde olduğunu gösterir. Fergana, Sultan Melikşah'ın 480/1088 Özkend seferinden Sencer'in 535/1141 Katvan yenilgisine kadar geçen süreçte Selçukluların atadığı Karahanlı idareciler tarafından yönetilmiştir. 535/1141 ve 601/1205 arasında Karahıtaylara tabi olan Karahanlı hükümdarların (Fergana Kağanlığı) idaresindeki Fergana, 601-606/1205-1210 yılları arasında tamamıyla Karahıtay hâkimiyetine girdi. Böylece Horasan ve Mâverâünnehr'de dört yüzyılı aşkın bir süre devam eden Müslüman-Türk hâkimiyeti Moğol kökenli bir milletin eline geçmiş oldu. 606/1210 yılında, Moğol-Nayman egemenliğine giren bölge, 608-613/1212-1217 arasında Naymanların üstünlüğüyle sonuçlanan Harzemşah-Nayman mücadelesine sahne olmuştur. Oluşan kaos ortamı, Türkistan ve Horasan

halkları için tam bir faciaya yol açacak olan Moğol istilasına adeta davetiye çıkarmış, neticede burada yaşayan büyük bir kitle batıya göç etmek zorunda kalmıştır. Cengiz'in ölümünden sonra Fergana toprakları XIV. yüzyıl boyunca, Moğol imparatorluğunun kollarından birisi olan Çağatay Hanlığı'nın egemenliğine girmiştir.

İpek Yolu güney ayağının topraklarından geçtiği Fergana, ticarî anlamda Mâverâünnehr'in doğuya ve kuzeye açılan kapısı mesabesindeydi. Daha Hun çağında iken Parsların, Orta Asya ve Çin'e giden kervanlarını buradan yola çıkardıkları görülür. İpek Yolu güzergâhında kurulan ve müstemilatında rabaz, çarşı ve kervansaray bulunan yerleşim birimleri ile her dönemde güçlü ve canlı bir ekonomik yapıya sahip olan Fergana'nın, yine de ticarî ve ekonomik faaliyetler noktasında Soğd'un gerisinde kaldığı görülür. Bu durum; verimli vadisi sebebiyle halkın tarım ve hayvancılıkla uğraşmayı yeğlemesi, süregelen siyasî çekişmelerin ekonomik hayata olumsuz etkileri ve Soğd bölgesinde başarıyla uygulanan İran ekonomik modeli ile izah edilebilir. Ferganalı ticaret adamları Soğd, çevresi ve Kabil'de, Karluk, Oğuz ve Tibet halkı gibi bazı Türk toplulukları da Fergana'da ticarî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Kuzeyde Karluklara sınır olan Özkend ve batıda Soğd'a komşu olan Hocend, bölgenin ekonomi merkezleriydi. Urçın gibi Fergana ve Doğu Türkistan vergi sisteminde kullanılan bazı malî kavramlar Türklerden alınmıştı. Ticarî hayatta, çeşitli madenlerden darp edilen sikkeler kullanılırdı. Bilinen en eski sikkeler Karahanlılar devrine aittir. Sir-Deryâ'nın bir ucundan öbür ucuna geçtiği bölgede nehir taşımacılığının yaygın olmadığı görülür ki bu durum, güçlü ve süratli akıntılar ile açıklanabilir. Nitekim kaynaklar, akıntının hızlı olduğu yerlerde kurulan herhangi bir yerleşim biriminden bahsetmez. Bununla birlikte Hocend limanı, deniz taşımacılığı ve ticareti açısından önemliydi. Limana yanaşan gemiler, bölgenin diğer şehirlerinden ve farklı yerlerden gıda ürünleri getirirlerdi.

Fergana ihşidleri, Emevî ve Abbasî dönemlerinde savaş ve barışlar doğrultusunda vergi verirken, Samanîlerle birlikte halk düzenli olarak vergi vermeye başlamıştır. Bölge, bu dönemde önemli ticarî ve ekonomik gelişmelere sahne olmuş, siyasî istikrarın sağlanmasıyla güney İpek Yolu canlanmış ve ticaret hacmi büyük oranda artmıştır. Ekonomideki olumlu hava vergilere de yansımış, IX. yüzyılda 280.000 dirhem olan vergi gelirleri X. yüzyılda takriben bir milyon dirheme yükselmiştir.

Ticaret ve vergi gelirleri dışında; tarım, hayvancılık ve madencilik ekonominin diğer sacayaklarını oluşturuyordu. Bölge, tarımsal faaliyetlerin merkez idi. Düşük rakımlı ovaları, uygun iklim şartları ve Sir-Deryâ'nın kollarınca beslenen verimli vadisi burada çok çeşitli mahsulün yetişmesine imkân tanıyordu. Yine Sir-Deryâ'yı besleyen çoğu ırmak yaz mevsiminde ıslah edildiğinden, Sir-Deryâ ile Kara-Deryâ arasındaki kumluk araziler bile tarla, bağ ve bahçeye dönüşmüştü. Çin kaynaklarına göre bölge halkı, ziraat ve ticaretle uğraşan bir sekeneydi. Kuşan döneminde yeni sulama teknikleri geliştirilmiş, el sanatları yaygınlaşmış ve maden ocaklarında kölelerden istifade edilmiştir. Göktürkler devrinde pamuk üretiminin arttığı söylenebilir. Müslümanlar yeni sulama kanalları açılarak, araziye düzenli bir şekilde sulamışlardır. Sâ mânî döneminin gelişmiş ve yaygın sulama sistemi ziraat ve bağıcılığı olumlu yönde etkilemiş, bu dönemde meyve ve tahıl ihracatı artmıştır. Hububat, pamuk ve ham ipek, temel ürünler arasında yer alır. Şarabıyla ünlü Fergana'da on altı cins üzüm yetiştiriliyordu. Fergana dağlarında tohumları ihraç edilen tarhun ve kûzencân isimli ağaçlar yetişiyordu. Siyah renkli kûzencân ağacı çeşitli hastalıklara ve özellikle de bağırsak kurduna karşı tedavide kullanılıyordu. Ok, âsa, kamçı sapı ve kuşlar için kafes yapımında kullanılan "tabulgu ağacı" sadece bu dağlarda yetişirdi. Taht-ı Süleyman Dağı'ndan çıkarılan kırmızı ve beyaz renkli bir taş, bıçak sapları ve diğer bazı eşyaların imalinde kullanılırdı.

Fergana, pek çok su kaynağının beslediği verimli mera ve otlaklarıyla hayvancılığın da merkezi olmuştur. Bölgeyi üç yandan kuşatan sıra dağlar arasındaki verimli otlak ve meralar, büyük ve küçükbaş hayvancılık için son derece elverişliydi. Şehirliler, tamamına yakını hayvancılıkla uğraşan göçebelerden çok sayıda canlı hayvan, deri, kürk ve köle satın alırken karşılığında onlara giyecek ve hububat verirlerdi. Dağlık kesimde çeşitli av hayvanları, yükseklerde ise vahşi hayvanlar barınırdı. Uygun alanlarda su kuşları hiç eksik olmazdı.

Bölge, zengin maden yataklarına sahipti. Altın, gümüş, kömür, firuze taşı, cıva, katran, amyant, demir, bakır, kurşun, kükürt, billur, nışadır, kaya tuzu, petrol ve zift çıkarılan bazı madenlerdir. Bunların bir kısmı hammadde halinde, diğer bir kısmı ise mamul olarak ihraç ediliyordu. Fergana yapımı meşhur madenî eşyalar ve silahlar, başta Bağdat olmak üzere pek çok yerde alıcı bulurdu. Çinliler Fergana'da demircilik, altın ve

gümüş zarflar ile güzel silah yapımı ve çinicilik sanatlarının inceliklerini sergilerken, bölge halkından iyi cins at terbiyeciliği ve üzüm ile yonca yetiştirmeyi öğrenmişlerdi. Kan terleyen efsanevî Fergana atları, askerî, kültürel ve ekonomik açıdan büyük değere sahipti. Han sülalesi döneminde Çin, bu atlardan çok sayıda ithal etmiştir.

Eski Yunan-Roma'dan İran yoluyla bölgeye giren cam sanayii ve sanatı, VII ve VIII. yüzyıllarda Çin'e kadar ulaşmıştır. Dönemin Fergana çömlikleri kırmızı, siyah ve koyu kahverengi gibi çeşitli renklere sahipti. Bazıları bu renk cümbüşünü, Sünnî idarecilere bağlar. Buna göre sanatkârlar çömlelerde canlı varlıklar yerine renk, süsleme ve desene ağırlık vermişlerdir. Tekstil, hayvancılığın yaygın olduğu Fergana'da daha çok hammadde ağırlıklı bir karakter arz etse de Merginân kumaşları en az Buhara ve Semerkant'ınkiler kadar meşhurdu. Haylam'da ise el sanatları oldukça gelişmişti.

Fergana, İslâmiyet'in bölgede yayılmaya başladığı VIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar daha çok Orta Asya, Hint ve Mâverâünnehr'in farklı din ve mezheplerinin bulunduğu ortak bir alan olmuştur. Çok sayıda müntesibi olan Budizm, Manihaizm ve Zerdüşlük gibi Arî dinlerle, az sayıda inananı olan Semâvî din ve mezhepler bunlar arasında zikredilebilir. Bu dinî mozaığın; bazen hâkim unsurun kendi dinini dayatması, çoğu zaman da ticarî ve kültürel etkileşim sürecinde oluştuğu söylenebilir. Ancak sıkça geçtiği üzere, yaşanan olağanüstü siyasî hareketlilik IX. yüzyıla kadar hemen hiçbir dinin burada kökleşerek kurumsallaşmasına izin vermediği için güçlü bir taht ve mabet ittifakı da oluşmamıştır. Bu yüzyıldan sonra Fergana'da genel kabul gören İslâmiyet, Müslüman devletlerin bitmek bilmeyen iktidar mücadelelerine rağmen bu vasfını korumuştur. Dinî ve entelektüel kesim, süregelen siyasî çekişmelere inat, duygu, düşünce ve birikimleriyle önemli eserler vücuda getirmişse de, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde vuku bulan Moğol istilası, bütün olumlu gelişmelere ket vurmuştur.

VIII. yüzyılın ilk çeyreğinden Sâ mânî dönemine kadar bölgenin en önemli siyasî aktörü olan Arap unsur, bölgenin İslâmlaşması için resmî ve kişisel bazda çeşitli çalışmalar yürütmüştür. Ancak milliyetçi Emevî zihniyeti, Kuteybe, Ömer b. Abdülaziz ve Nasr b. Seyyâr gibi birkaç idareci dışında din adına bölgede çok da müspet uygulamalarda bulunmamış, özellikle mevâlî üzerinde uygulanan yanlış vergi politikası halkın inancını büyük ölçüde sarsmıştır. Bu ve benzeri sebeplerden ötürü dinden dönen

halk, bazen de isyan hareketlerine katılmıştır. Bu durum, Abbasîlerin yanlış ve taraflı uygulamalara son vermesiyle tedricen ortadan kalkmış, böylece Mâverâünnehr ve Fergana'da, başta Türkler olmak üzere demografik yapıyı oluşturan unsurlar hızla İslâmlaşmıştır. Bilhassa Mehdî'nin yürüttüğü faaliyetler, halkın ekserisinin Müslüman olmasına, hatta ırkdaş ve komşuları olan Karluklara karşı din adına gazalarda bulunmasına bile yol açmıştır. Samanîlerin, gayri müslim Türk topluluklarının dini daha yakından tanımalarına vesile oldukları kesindir. Bu dönemde Kur'ân, Farsça'ya tercüme edilerek, birçok yerleşim biriminde cami ve mescitler inşa edilmiştir. İslâmiyet'in buradaki başarısında âlimlerin, mutasavvıfların ve Müslüman tâcirlerin gayretleri dışında, Fergana ihşidlerine gönderilen davet mektuplarının da katkısı büyüktür. Uygulamayı başlatan Ömer b. Abdülaziz ve Hişam b. Abdülmelik'in ardından Mehdî gibi bazı Abbasî halifeleri de bu metodu kullanmışlardır. Samanîlerin ardından sırasıyla Doğu ve Batı Karahanlılar ile Büyük Selçuklu imparatorluğunun hâkimiyetine giren Fergana, artık tam anlamıyla İslâmlaşmıştır. Karahıtayların Türkistan'ı ele geçirmesi sonucu halkın dinden dönmemesi, sonrasında bölgeye hâkim olan Çağatayların halktan etkilenecek Müslüman olmaları, Fergana insanının samimiyetinin bir göstergesidir.

Tasavvuf ve mutasavvıfların, X. yüzyıldan itibaren Buhara, Semerkant ve Fergana'da nüfuzunu arttırdığı görülür. Ferganalı halkı kendi şeyhlerine “ata” ve “bab (baba)” unvanını vermişlerdir. Yeseviyye, Kâdiriyye ve Nakşibendiyye dönemin başlıca tarikatlarıdır. Halk, Mâverâünnehr genelinde olduğu gibi Fergana'da da Sünnî-Hanefî çizgidedir. Şia, İsmailîlik ve Kerramîlik gibi mezhepler ise dinî ve siyasî hayatta zaman zaman etkisini göstermiştir. Bölgede halkın günümüzde dahi ziyaret ettiği kutsal mekânlar mevcuttur. Hz. Eyyub'a atfedilen türbe, İspid-Bulân'da sahâbe ve tabîne atfedilen kabristan, İmam Muhammed Bakır'ın kardeşi Abdullah b. Ali'nin türbesi ve Kuteybe b. Müslim'in kabri ve türbesi bunların başlıcalarıdır.

Fergana şehirlerine dair ilk bilgiler yine Çin kaynaklarında geçmektedir. Buna göre; ortak özelliklere sahip yerleşim birimleri, müştemilatında hükümdar sarayı ve idarî birimlerin yer aldığı “kuhendiz” isimli bir kaleye sahipti. Saldırılarından korunabilmek amacıyla çoğu kez dik bir yokuşta veya tepede inşa edilen kuhendizin etrafı “şehristan” adlı bir iç şehirle çevriliydi. Müslüman-Araplar, şehirlerin fizikî

değişim ve gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Bu bakımdan IX ve X. yüzyıllar, bölgenin “ikinci şehirleşme dönemi” olarak nitelendirilir. İslâm sonrasında şehir planları Yakın Asya modelinden etkilenmiştir. Buna göre şehristanda; valinin sarayı, çeşitli devlet daireleri, iç kale, asilzadeler ve devlet erkânının çiftlikleri, batı-doğu ve kuzey-güney istikametindeki ana cadde boyunca kurulan bir pazar, şehrin ortasında bir meydan ve burada inşa olunan kentin en büyük camii ile çevresinde yer alan çarşılar bulunuyordu. Zanaatkârlar, şehristanda oturmaktaydı. Surlarla kuşatılan bu asıl şehir, büyük kapılarla dışarıya açılırdı. Arap döneminde şehir hayatı, sanat ve ticaret erbabının bulunduğu eski şehristana kaymıştır. Yine bu dönemde şehrin surları etrafında rabaz/dış şehir oluştu. Bunların ötesinde bağlar, bahçeler ve tarlalar sıralanırdı. Rabaz, şehristaninki kadar müstahkem olmayan duvarlarla çevriliydi. Burada yerleşik hayata geçen ya da henüz yarı göçebe olan ve buradaki pazarda ticaretle uğraşan kesim ikamet ederdi. Bazı kentlerin şehristanları zamanla işlevini yitirerek rabazı ile birleşmiştir. IX. yüzyılın başlarına doğru oluşan bu şehir modeli, genel hatlarıyla Orta Çağ boyunca orijinalitesini korumuştur. Fakat ender de olsa bazı şehirlerde yeni şehristan ve rabazlar oluşturulmuş, böylece zamanla eski şehristan ve rabaz terk edilerek şehir fizikî olarak yer değiştirmiştir. Karahanlılar döneminde sayısı artan rabazlar, yüzölçümü ve yeşil alan itibarıyla şehristanlardan daha büyüktü.

Fergana vadisinde yapılan arkeolojik araştırmalarda, günümüzden yaklaşık 2 milyon 200 bin yıl önce yaşadığı öngörülen insan kemiklerine rastlanmıştır. Bu erken tarih, Fergana’da hayata, dolayısıyla da medeniyete dair ilk işarettir. Çust yakınındaki Buvanamazar kalıntıları ise Orta Asya’nın en eski yerleşim merkezinin Fergana olduğunu ortaya koyar. “Çust Medeniyeti” diye de isimlendirilen bu kalıntılar, M.Ö. II. yüzyılın sonlarına doğru vadide yerleşik hayata geçildiğini gösterir. Bölgede, Helen kültürünün (M.Ö.280) izlerine rastlamak da mümkündür. Harpokrat heykelcikleri, bunun bir kanıtıdır. Çin hâkimiyeti döneminde (M.Ö.138) bölgenin kan terleyen atları resme bile konu olmuş, bu asil atların resimleri Fergana yakınlarındaki taşlar üzerine çizilmiştir. Hun çağında (M.Ö.36) yaşanan göçlerin, Tanrı Dağları’nda Arpa ve Çon-Alay kültürünü, Fergana-İsfara, Şirin-Çay ve Taşkent civarında ise Kavunçi kültürünü ön plana çıkarttığı söylenebilir. Bölgede, M.S. IV. yüzyıla kadar Kuşan, sonrasında Orta Asya göçebe kültürünü temsil eden Göktürk, ardından da Karluk kültürünün izlerini

görmek mümkündür. Meselâ; X. yüzyıl Kâsân keramikleri, Çu vadisindeki Karluk eserlerine oldukça benzemektedir. Ahsîket harabeleri de Çu kültürünün izlerini taşır. Fergana'da 20'den fazla runik yazıt bulunmuştur. İncelendiğinde, Türk yazı sistemine ait birçok buluşun İsfara vadisi, Fergana ve güneyine ait olduğu anlaşılır. Mesela; İsfara'da bulunan bir çanak-çömlek parçasında Göktürk harflerine rastlanmıştır.

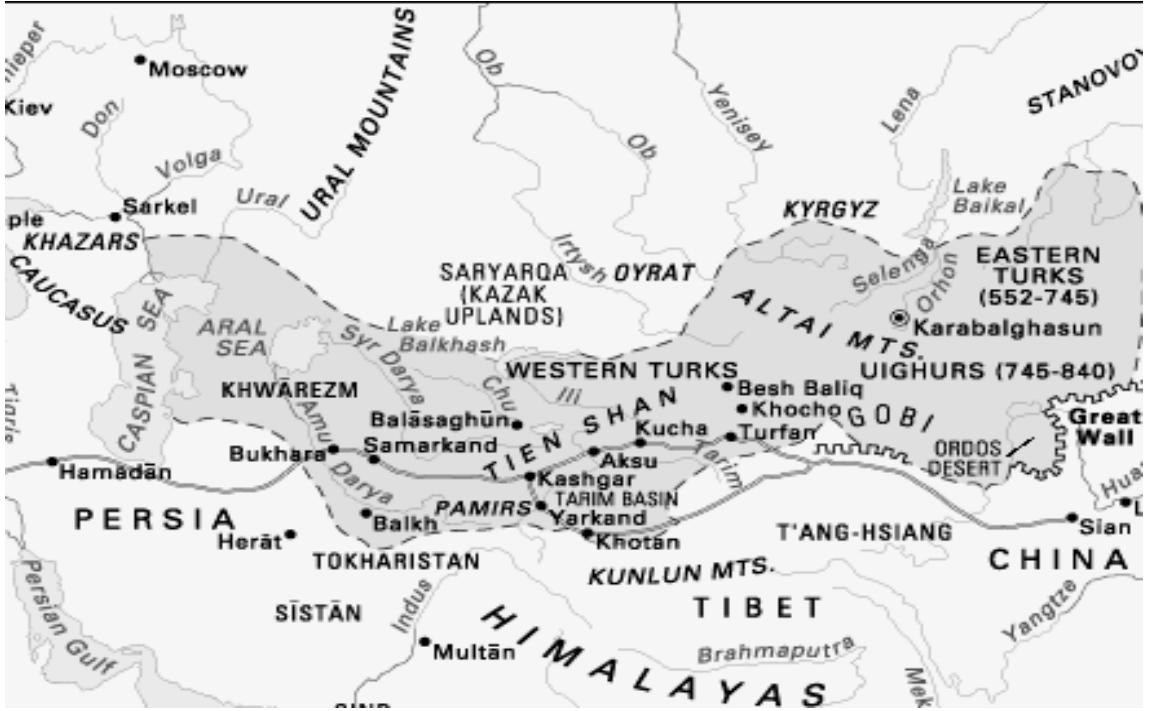
Anlaşılacağı üzere Orta Asya, Çin, Hint, İran ve İslâm coğrafyalarının kesiştiği bir noktada yer alması Fergana'ya, bu medeniyetleri birbirine bağlayan kültürel bir köprü olma hüviyeti kazandırmış, İpek Yolu güney ayağının bu topraklardan geçmesi de bu güzergâhı kullanan pek çok din ve kültür mensubunun etkileşime girmesini beraberinde getirmiştir. Fergana halkının, yabancı din ve kültürlerle gösterdiği tolerans ilmî ve kültürel hayata olumlu katkılar yaptıysa da, bahsedilen stratejik konumu sebebiyle bölgenin sonu gelmez siyasî çalkantılara ve istilalara sahne olması, burada köklü ilmî ekollerin oluşmasını büyük ölçüde engellemiş, yine önemli bilim adamlarının yetişmesini ve neticede dünya bilim-kültür mirasına katkı sağlayabilecek eserler vücuda getirilmesini ise dönem dönem sekteye uğratmıştır. VIII. yüzyıl, siyasî olduğu kadar ilmî ve kültürel açıdan da Fergana için bir milattır. Artık bölgede, genel anlamda İslâm medeniyeti hâkimdir. Bu yüzyıl sonrasında resmî ve ilmî dil Farsça ve Türkçe değil, Arapça'dır. Fakat bu durum kısa sürmüş, Farsça, Samanî döneminden itibaren ağırlığını koyarak zamanla Müslüman dünyanın ikinci klasik dili olmuştur. Döneme ait pek çok Arapça-Farsça telif mevcuttur. Böylece, siyasî olarak VIII. yüzyılda bölgeye giren Müslüman unsurun açtığı ilmî ve kültürel çığır, Türklerin gösterdiği direnç sebebiyle meyvelerini ancak IX. yüzyılın ortalarına doğru vermeye başlamıştır. Buhara ve Semerkant, İslâm öncesinde olduğu gibi sonrasında da Mâverâünnehr'in ilim ve kültür merkezleridir. Aynı durum, Fergana kentleri için söylenemez. Kuzey-doğuda en son hâkimiyet altına alınan bölge olması, ilmî alt yapının yetersizliği ve İslâm ilim ve kültür merkezlerine olan uzaklığı nedenler arasında zikredilebilir.

IX. yüzyıl sonrasında Fergana'daki ilmî ve kültürel faaliyetlerin; her kesimden güçlü, zengin, otoriter ve meraklı şahısların himayesinde geliştiği söylenebilir. Tanınmış ilim, kültür ve tasavvuf bilginleri, eğitimlerini genellikle Buhara, Semerkant, Bağdat ve Şam gibi merkezlerde tamamlayarak, hayatlarının en verimli dönemlerini

buralarda geçirmişlerdir. Buna göre eğitim-öğretim faaliyetleri basitçe şöyle kurgulanabilir: İlk tahsilini ev, küttâb, mescit ya da hankâhlarda tamamlayan öğrenciler, sonrasında büyük ilim merkezlerine giderek öğrenimlerini buralarda sürdürmüşlerdir.

Mâverâünnehr, hadis ilminde Buhara gibi çok önemli bir merkeze sahip olduğundan bu alanda az sayıda Ferganalı muhaddisin ismi geçer. Medeniyetlerin buluşma noktası olan bölgede dinamik bir fıkıh algılayışı hâkimdi. Kaynaklarda, Ferganalı bilim adamları arasında en çok fıkıhçılara yer verildiği görülür. Az sayıda mütekellim yetişmesi, bölge insanının sıcakkanlı yapısı sebebiyle inanç noktasında zihni ve psikolojik sorgulama yerine, kabullenme ve teslimiyeti tercih ettiği şeklinde yorumlanabilir. Bu coğrafyada çok sayıda mutasavvıf yetişmiştir. Ancak Fergana doğumlu mutasavvıflar daha çok Bağdat, Merv, Şam gibi merkezlerde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bölgenin yeryüzü şekilleri, özellikle de yeraltı ve yerüstü suları çeşitli matematiksel hesaplamaları gerekli kıldığından astronomi burada büyük ilgi görmüştür. Tıp bilginlerinin hemen hepsi bölgenin batıya açılan kapısı olan Hocend doğumludur. Tarih, İslâm dünyasının hemen her yerinde olduğu gibi Fergana'da da popüler bir ilim dalıydı. Bölge, şiir ve edebiyat alanında tanınmış üstatlar yetiştirmiştir. Eserler, başlangıçta Arapça ve Farsça olarak kaleme alınırken, XIV. yüzyılda Altın-Orda ve Harezmi'de acem zevkiyle Türkçe divanlar yazılmıştır. Kıraat ve musikî dallarında ise az sayıda ilim adamı yetişmiştir. Hâcib b. Mâlik (hadis), Ali b. Ebî Bekir el-Merginânî (fıkıh), Ali b. Osman el-Ûşî (kelam), Saîdüddin Muhammed b. Ahmed el-Kâsânî (tasavvuf), Ebû Mahmûd Hamid b. el-Hıdr el-Hocendî ve Ahmed b. Muhammed b. Kesîr el-Ferganî (matematik-astronomi) bölgenin tanınmış ilim adamlarındandır. el-Ferganî'nin, Cevâmi'u 'İlmi'n-Nücûm ve Usûlü'l-Harekâti's-Semâviyye adlı eseri, içerik ve üslubuyla Ortaçağ Avrupa'sında XII. yüzyıldan XV. yüzyılın sonlarına kadar astronomi ilminin temel kaynakları arasında yer almıştır. Karahıtay, Nayman ve Moğol istilaları, bütün Türkistan'da olduğu gibi Fergana'da da ilmî ve kültürel hayatın inkıtaa uğramasına sebep olmuştur.

EK 1: HARİTALAR

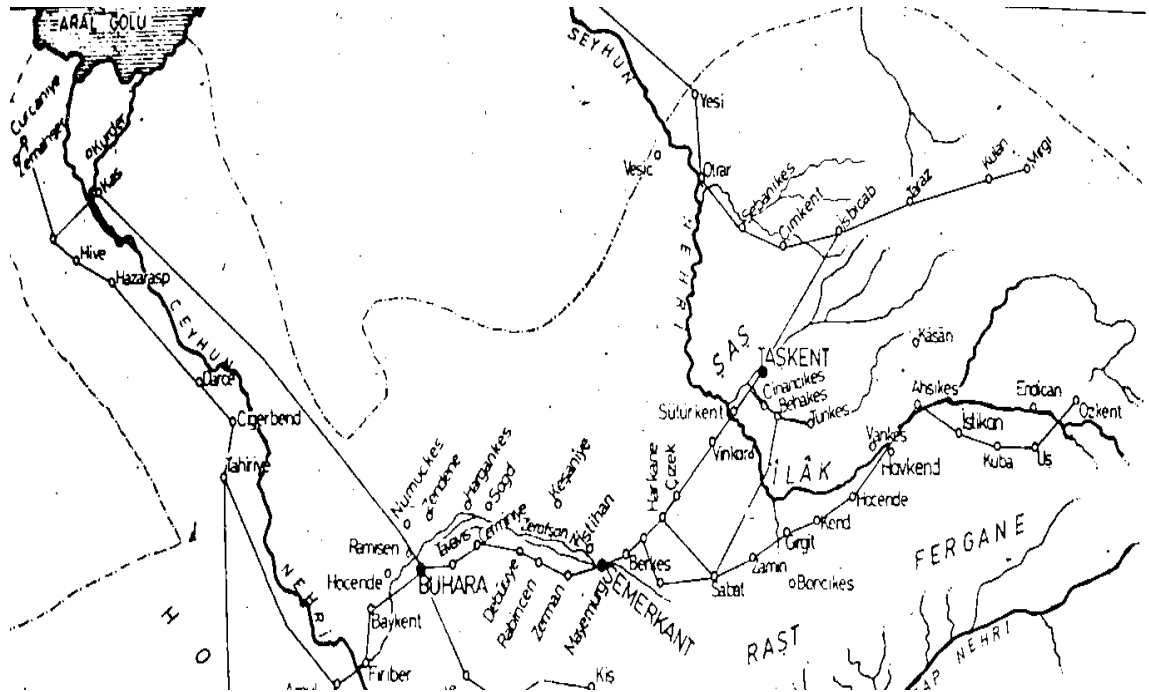
Harita1: Orta Çağda Orta Asya

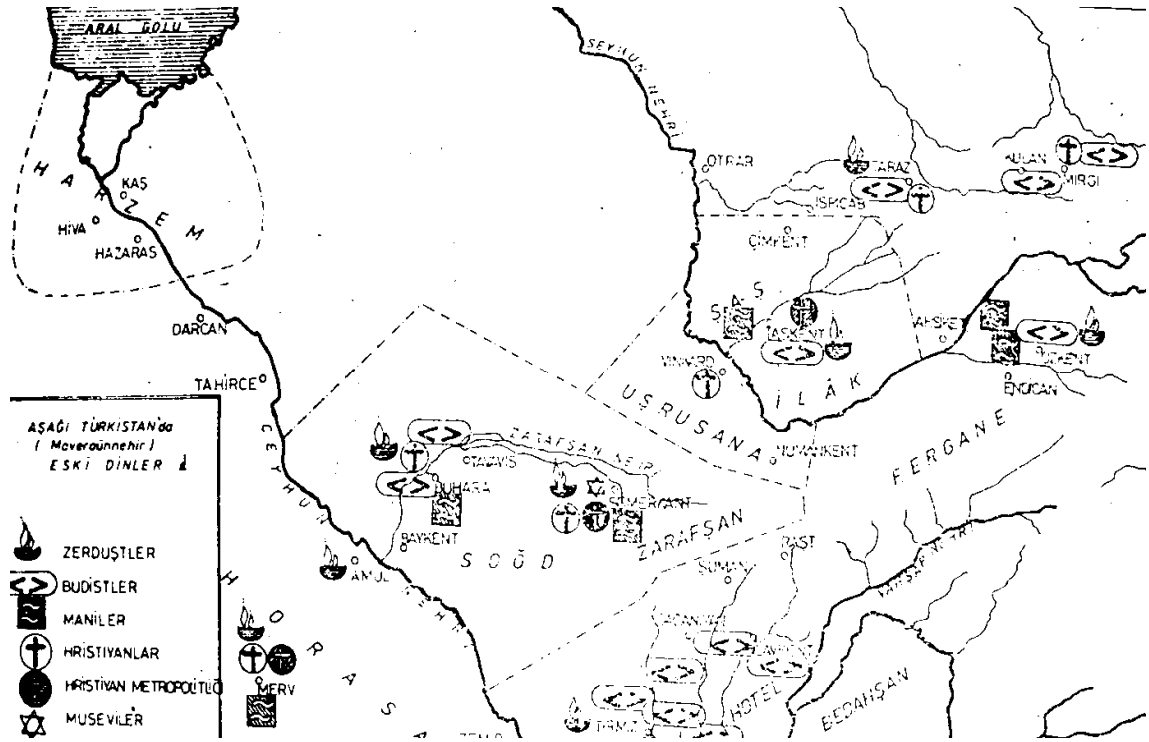
Harita2: Orta Çağda Horasan, Mâverâünnehr ve Fergana Vadi

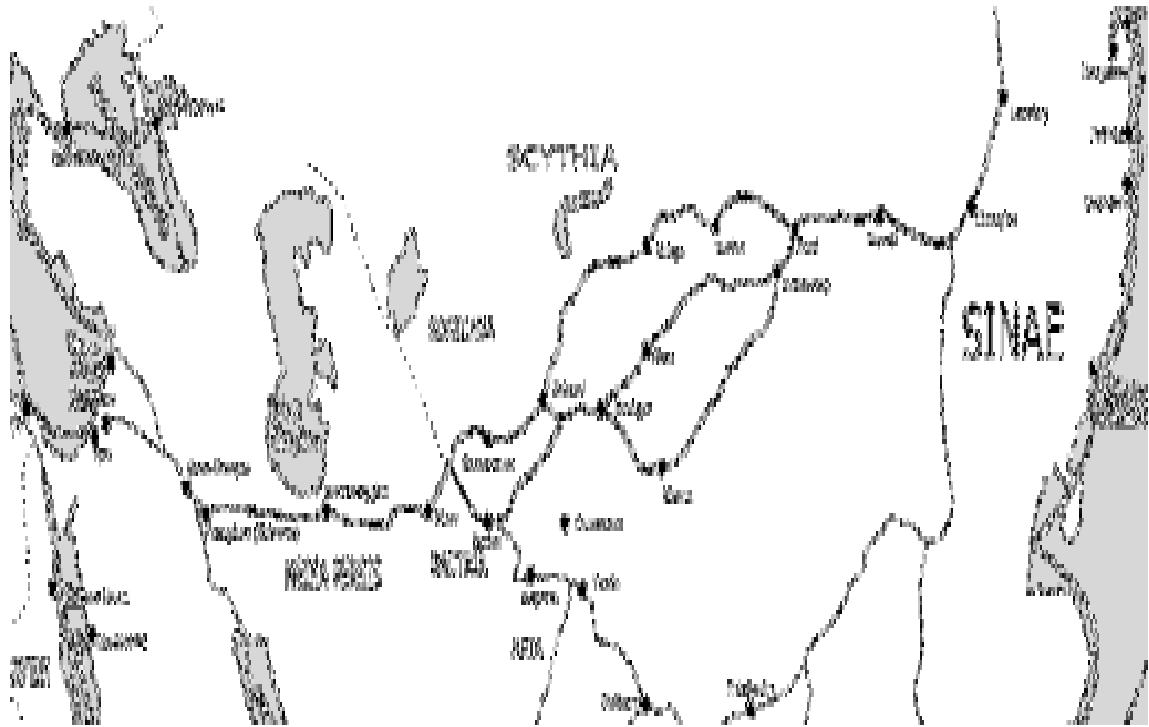
Harita3: İslâmiyet Öncesi Mâverâünnehr ve Fergana'nın Demografik Yapısı

Harita4: Soğd ve Fergana Şehirleri [haz. Z. Kitapçı]

Harita5: İslâmiyet Öncesinde Aşağı Türkistan'ın Dinî Yapısı [haz. Z. Kitapçı]

Harita6: İpek Yolu ve Fergana

EK 2: ARKEOLOJİK BULGULAR

Şekil1: Kırgızistan, Oş kenti çömleri

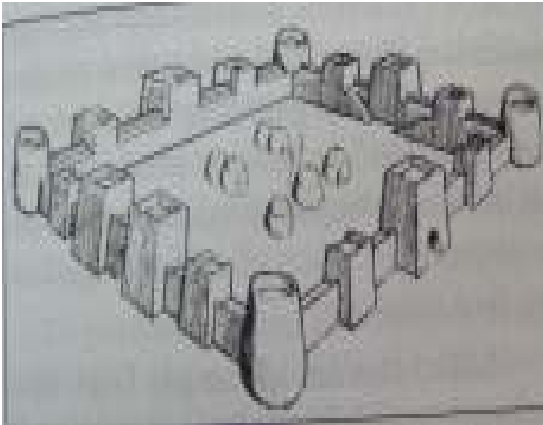
Şekil2: Kırgızistan, Oş kenti taş buluntuları

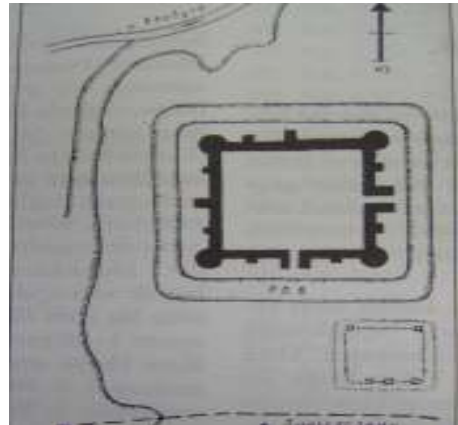
Şekil3: Kırgızistan, Oş testileri

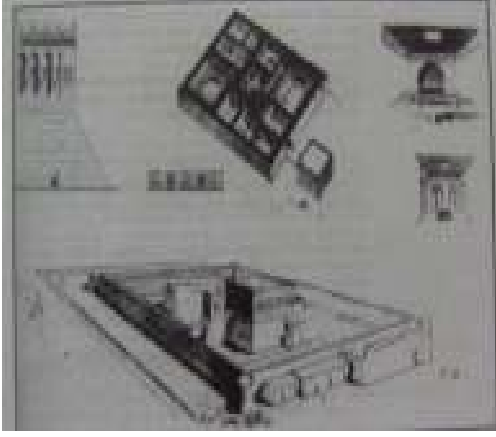
Şekil4: Göktürk çağı Kasan şehir Türk tipi kapları

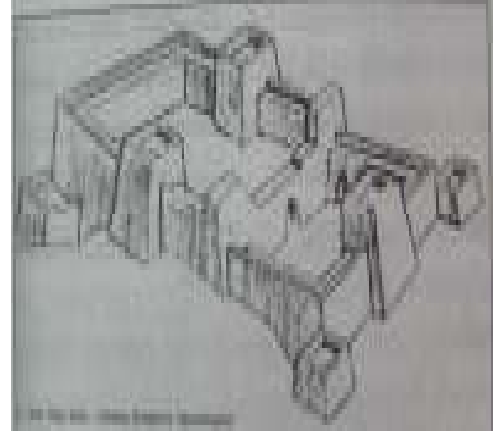
Şekil5: Fergana-Şirdak Bek Kalesi (6.-12.yy.)

Şekil6: Fergana-Şirdak Bek Kalesi Planı (6.-12.yy.)

Şekil7: Fergana-Teşik Kale

Şekil8: Fergana-Gulça Kalesi (6.-12.yy.)

Şekil9: Fergana'nın Meşhur Kan Terleyen At Figürleri

KAYNAKLAR

- Acımamatov, Zaylabidin, *Ebû Hanife ve Fergana Vadisindeki Etkisi*, AÜSBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005.
- Agacanov, Sergey Grigorevic, *Oğuzlar* (çev. Ekber N. Necef/Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul, 2002.
- Ağaldağ, Sebahattin, “Moğol Devleti”, *Türkler*, Ankara, 2002, VIII, 265-277.
- Ağarı, Murat, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, İstanbul, 2002.
- Ağırakça, Ahmet, “İhşîdiler”, *DİA*, XXI, 551-553.
- Ahmedova, Zamira, “*Türkler Arasında İslâmiyet’in Yayılmasında Tasavvufun Rolü*”, AÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Aka, İsmail, *Timurlular*, Ankara, ts.
- , *Timur ve Devleti*, TTKB, Ankara, 1991
- , “Timurlular”, *Türkler*, Ankara, 2002, VIII, 517-533.
- Akşemseddin, Mehmed b. Hamza, *Kâşifü'l-Müşkilât* (haz. Ali İhsan Yurd-Mustafa Kaçalın, Akşemseddin, Hayatı ve Eserleri), MÜİFVY, İstanbul 1994.
- Akyürek, Yunus, “*Mâverâü'n-Nehr (İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi)*”, UÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Aleman, Agusti, “Batı Avrasya Steplerinde Türk ve Alan Halkları Arasındaki Tarihî Bağlantılar” (çev. Nurşen Özsoy), *Türkler*, Ankara, 2002, II, 530-535.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-IV, Gonca Yay., İstanbul, 1997.
- Almaz, Ahmet - Anat, Yakup, *Karahanlılar Tarihi*, Oku Yay., İstanbul, 2003.
- Alpargu, Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, Ankara, 2002, VIII, 557-605.
- Altıntaş, Hayranî, *Tasavvuf Tarihi*, AÜİFY, Ankara, 1986.
- Altun, Ara, “Türkiye Selçukluları Mimarlığı”, *Türkler*, Ankara, 2002, VII, 818-825.
- , “Karahanlılar, Mimarî”, *DİA*, XXIV, 412-414.
- Anadol, Cemal, *Tarihe Hükmeden Millet Türkler*, İstanbul, ts.
- Anzerlioğlu, Yonca, “Bizans İmparatorluğunda Türk Varlığı”, *Türkler*, Ankara, 2002, VI, 218-232.
- Apak, Âdem, “Emevîler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türklerin İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı”, *Türkler*, Ankara, 2002, IV, 324-335.
- Arnold, T.W., *İntişâr-ı İslâm Tarihi* (çev. Hasan Gündüzler), Akçağ Yay., Ankara, 1982.
- Aslanapa, Oktay, “İlk Müslüman-Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat”, *Türkler*, Ankara, 2002, VI, 15-38.

- Asım, Necip, *Celâlüttin Harezemşah*, İstanbul, 1934.
- Atalay, İbrahim, “Türk Dünyasının Coğrafyası”, *Türkler*, Ankara, 2002, I, 243-259.
- Atsız, Nihal, “Kültegin”, *TA*, MEB, Ankara, 1975, XXII, 417.
- Aycan, İrfan - Sarıçam, İbrahim, *Emeviler*, TDVY, Ankara, 1993.
- Aynakulieva, Gülnisa, “Fergana’da Yerleşim Yerleri”, *Türkler*, Ankara, 2002, V, 377-387.
- Aytbayev, Abdulhalık, “Massagetler Hakkındaki Eski Kaynaklar” (çev. Kezban Acar), *Türkler*, Ankara, 2002, I, 632-636.
- , “İlk Orta Asya Sakinlerinin Göç Süreçleri”, *Türkler*, Ankara, 2002, I, 664-671.
- Babayar, Gaybullah, “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, *Türkler*, Ankara, 2002, II, 107-117.
- Bâbur, Zahirüddin Muhammed, *Vekayi-Bâbur’ün Hatıratı* (çev. Reşit Rahmeti Arat), TTKB, Ankara, 1943.
- Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetu’l-Ârifin Esmâu’l-Müellifin ve Âsârü’l-Musannifin* (nşr. Kilisli Rifat Bilge), MEB, I-II, İstanbul, 1955.
- Bala, Mirza, “Buhârâ”, *İA*, İstanbul, 1979, II, 761-771.
- Bala, Mirza , “Endican, Andican”, *İA*, İstanbul, 1977, IV, 268-270.
- Barthold, Vassiliy Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (trc. H.Dursun Yıldız), TTKB, Ankara, 1990.
- , *Orta Asya Türk Tarihi –Dersleri-* (haz. Hüseyin Dağ), Çağlar Yay., Ankara, 2004.
- , *İslâm Medeniyeti Tarihi* (çev. Fuad Köprülü), TTKB, Ankara, 1973.
- , “Ahsikâs”, *İA*, İstanbul, 1978, I, 226.
- , “Çağatay Hanlığı”, *İA*, İstanbul, 1977, III, 266-270.
- , “Fergana”, *İA*, İstanbul, 1977, IV, 558-565.
- , “Hükand”, *İA*, İstanbul, 1977, V-1, 553-556.
- , “Karahitaylar”, *İA*, İstanbul, 1977, VI, 273-276.
- , “Mâverâü’n-Nehr”, *İA*, İstanbul, ts., VII, 408-409.
- , “Merginân”, *İA*, İstanbul, ts., VII, 760-761.
- , “Sart”, *İA*, İstanbul, 1966, X, 236-237.
- , “Soğd”, *İA*, İstanbul, 1966, X, 736-737.
- Bayraktar, Mehmet, *İslâm’da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, TDVY, Ankara, 2000.
- , “Hucendî” *DİA*, İstanbul, 1988, XVIII, 273-275.
- Becker, C.H., “İhşidiler”, *İA*, İstanbul, 1968, V-2, 945.
- Belâzurî, Ebû Hüseyin Ahmed b. Yahya, *Fütûhu’l-Buldân* (thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Beyrut, 1983.
- , *Fütûhu’l-Buldân* (ter. Mustafa Fayda), Ankara, 1987.

- Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed, *el-Kânûnü'l-Mes'ûdî*, I-III, Dâiratü'l-Ma'ârifü'l-Osmâniyye, y.y., 1954-1956.
- , *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkini li-Tashîhi Mesâfâti'l-Mesâkini* (tah. Muhammed b. Tâvî), Doğu Matbaacılık, Ankara, 1962.
- Bosworth, C. E., *İslâm Devletleri Tarihi* (çev. E. Merçil, M. İspirli), Ünal Matbaası, İstanbul, 1980.
- Bozkurt, Nâhide, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2000.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi* (trc. Neşet Çağatay), Örnek Matbaası, Ankara, 1954.
- , *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, I-IX, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1993.
- , "Ûşî", *İA*, İstanbul, 1986, XIII, 75.
- Buchner, V.F., "Mecûs", *İA*, İstanbul, ts., VII, 441-446.
- , "Samanîler", *İA*, İstanbul, 1966, X, 140-143.
- Bursalı, Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1924.
- , *Mehmed Tahir Bey ve Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri* (haz. Yavuz Unat-Remzi Demir), TDVY, Ankara, 1995.
- Cahen, Claude, *İslâmiyet* (çev. Esat Mermi Erendor), Bilgi, Yay., İstanbul, 1990.
- , *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (çev. Yıldız Moran), E Yay., İstanbul, 1979.
- Câhız, Ebû Osmân 'Amr b. Bahr, *Menâkibü Cündi'l-Hilâfe ve Fazâilü'l-Etrâk [Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri]* (çev. Ramazan Şeşen), Ankara, 1988.
- Câmî, Abdurrahman, *Nefahâtü'l-Ûns min Hadarati'l-Kuds* (trc. Lâmi'î Çelebi), İstanbul, 1980.
- Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı (H.I-III/M.VII-IX Yüzyıl)*, Ankara, y.y., 1995.
- , "Türk Şehirciliği", *Diyanet Dergisi*, S.164, Ağustos 2004, s.48 vd.
- Cantay, Gönül, "Türk Mimarisinde Kervansaraylar", *Türkler*, Ankara, 2002, VI, 76-86.
- Cevdet Paşa, Ahmed, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*, VI. cüz, İstanbul, 1306.
- Cevzî, Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Beyrut, I-XVIII, 1992.
- Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası, Ankara, 1977.
- Cüveynî, Muhammed b. Muhammed, *Târîh-i Cihân-guşâ* (thk. Muhammed Kazvînî), I-III, E. J. Brill, Leiden, 1912.

- Cüzcânî, Osman b. Muhammed, *Tabakât-ı Nâsırî* (thk. Abdulhayy Habîbî), I-II, Tahran, 1343.
- Çağatay, Neşet, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, Ankara, 1993.
- Çay- Durmuş, Abdülhaluk M., İlhami, “İskitler”, *Türkler*, Ankara, 2002, I, 576-597.
- Çelebi, Kâtib, *Keşfu’z-Zünûn an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn* (nşr. Kilisli Rıfat Bilge), I-II, İstanbul, 1941-1943.
- Çetin, Osman, *Anadolu’da İslâmiyet’in Yayılışı*, İstanbul, 1990.
- , “Horasan”, *DİA*, XVIII, 234-241, İstanbul, 1988.
- Çiçek, Kemal, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi”, *Türkler*, Ankara, 2002, V, 339-351.
- Çiftçi, Faruk, *Mâverâünnehr ve Horasan Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler (Fergana, Şâş, Fârab, Hârizm, Cürcan, Nese, Merv) 173/789-840/1436*, Atatür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, İstanbul, 2000.
- Davutoğlu, Ahmet, *Stratejik Derinlik*, Küre Yay., İstanbul, 2001.
- Demirci, Kürşat, “Hıristiyanlık”, *DİA*, XVII, 328-340.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 1996.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud, *Ahbâru’t-Tivâl*, Beyrut, ts.
- Divitçioğlu, Sencer, *Oğuzdan Selçukluya*, İstanbul, 2000.
- Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara, 1982.
- Doğuşundan* *Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (red. Hakkı Dursun Yıldız), I-XV, Konya, 1994.
- D’Ohsson, Moriedga, *Tarih-i Moğol* (trc. Mustafa Rahmi Balaban), Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1921.
- Duğlat, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî* (çev. Osman Karatay), Selenge Yay., İstanbul, 2006.
- Durî, Abdülaziz - Muttalibî, Abdulcebbâr, *Ahbâru’d-Devleti’l-Abbâsiyye ve ft ahbari’l-abbas ve veledihi*, Daru’t-Talia, Beyrut, 1971.
- Durmuş, İlhami, *İskitler (Sakalar)*, TKAE, Ankara, 1993.
- , “İskitlerin Kimliği”, *Türkler*, Ankara, 2002, I, 621-628.
- , “Vusunlar”, *Türkler*, Ankara, 2002, I, 783-789.
- Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi* (trc. Komisyon), Ankara, 1987.
- Ebu’l-Ferec, Gregory, *Ebu’l-Ferec Tarihi* (trc. Ömer Rıza Doğrul), TTKB, Ankara, 1945.
- Ekrem, Nuraniye Hidayet, “Chang Chien’in Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya”, *Türkler*, Ankara, 2002, I, 764-776.
- Emet, Erkin, “Karahanlılar Tarihi”, *Türkler*, Ankara, 2002, IV, 469-478.
- Emin, Ahmed, *Fecru’l-İslâm, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabiyye*, Beyrut, 1969.

- Erdem, Mustafa, “Kırgızlarda Dini ve Sosyal Hayat”, *Türkler*, Ankara, 2002, III, 167-176.
- Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970.
- Erkal, Mehmet, “Âmil”, *DİA*, III, 58-60.
- Erşahin, Seyfettin, *Kırgızlar ve İslâmiyet (Göçebe Bir Türk Boyunun İslâmlaşma Tarihi Üzerine Bir Deneme)*, Sek Yay., Ankara, 1999.
- Esad, Mahmud, *İslâm Târîhi* (çev.A.Lütfi Kazancı-Osman Kazancı), Marifet Yay., İstanbul, 1995.
- Esin, Emel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.
- , “Ahsîkes”, *DİA*, II, 180-181.
- Fergânî, Saidüddîn Saîd, *Meşâriku'd-Derârî Şerhu Tâ'iyye-İbn Fâriz* (neş. Celaleddin Âştîyânî), Meşhed, 1398.
- Ferrûh, Ömer, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, I-VI, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 1972.
- Frye, Richard Nelson, *The Heritage of Persia*, New York, 1963.
- , *Bukhara 'The Medieval Achievement*, y.y., 1997.
- , *The Heritage of Central Asia*, Marcus Weiner Publishers, Princeon, 1998.
- , *Orta Çağın Başarısı Buhara* (çev. Hasan Kurt), Bilig Yay., Ankara, 2003.
- Genç, Reşad, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1981.
- , “Karahanlılar Tarihi”, *Türkler*, Ankara, 2002, IV, 445-469.
- Gerdîzî, Abdülhay b. Dahhak b. Mahmud, *Zeynü'l-Ahbâr (Târîh-i Gerdîzî)*, y.y., 1948.
- Gibb, Hamilton A.R., *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı* (çev. M. Hakkı), Evkâf Matbaası, İstanbul, 1930.
- , *An Interpretation of Islamic History*, y.y., ts.
- Grenard, F., “*Satug Bugra Han Menkıbesi ve Tarih* (çev. O.Turan)”, *Ülkü*, LXXX, s.153-160, Ankara, 1939.
- Günaltay, M. Şemseddin, *İslâm Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-* (haz. Yüksel Kanar), Endülüs Yay., İstanbul, 1991.
- Günay, Ünver - Güngör, Harun, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul, 2003.
- Güngör, Erol, *Tarihte Türkler*, İstanbul, 1999.
- Gürsoy, C.R., “Turan”, *TA*, MEB, Ankara, 1983, XXXII, 1.
- Gürün, Kamuran, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, I-II, İstanbul, 1981.
- Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu* (çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul, 1999.
- Hamidullâh, Muhammed, *İslâm Peygamberi* (trc. Salih Tuğ), I-II, İrfan Yay., İstanbul, 1991.

- Hasan İbrahim, Hasan, *Târîhu 'd-Devleti 'l-Fâtimiyye*, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire, 1981.
- , *İslâm Tarihi* (trc. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümü), I-XI, İstanbul, 1996.
- Haussig, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (çev. Müjdat Kayayerli), Kayseri, 1997.
- Heffening, "Kâsânî", *İA*, İstanbul, 1977, VI, 373-374.
- , "Merginânî", *İA*, İstanbul, ts., VII, 761-762.
- Heyd, W., *Târîhu 't-Ticâre fî 'ş-Şarki 'l-Ednâ fî 'l-Usûri 'l-Vustâ* (trc. Ahmed Muhammed Rıza), el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1985.
- Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi* (trc.Salih Tuğ), I-II, MÜİFVY, İstanbul, 1995.
- Holt, P.M. - Lambton, Ann K.S. - Lewis, Bernard, *The Cambridge History of Islam, C.2B*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî, *el-Fütûh*, I-VII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.
- İbn Ebî Usaybia, Ahmed b. Kâsım, *'Uyûnü'l-Enbâ' fî Tabakâtü'l-Atıbbâ*, Beyrut, 1965.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed el-Mağribî, *Kitâbü'l-'İber ve Dîvânî'l-Mübtedâi ve'l-Haber*, I-VII, Beyrut, 1971.
- , *Mukaddime*, Kahire, ts.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân* (thk. İhsân Abbâs), I-VII, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1970.
- İbn Havkal, *Kitâbü Sûreti'l-Arz* (thk.M.J. de Goeje), Brill Mat., Leiden, 1967.
- İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (nşr. de Goeje), Brill Mat., Leiden 1967.
- İbn Kayyım, Ebû Abdullâh Şemseddin Muhammed el-Cevziyye, *Şerhu Kasîdeti'n-Nûniyye* (neş. M. Halil Herrâs), I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut, 1966.
- İbn Kutlûbuğa, Ebû'l-Adl Zeynuddîn, *Tâcu't-Terâcim fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat, 1962.
- İbn Mahmud, Ahmed, *Selçuk-nâme* (der. Erdoğan Merçil), I-II, Tercüman Gazetesi, İstanbul, 1977.
- İbn Rüste, *Kitâbu'l-A'lâku'n-Nefise*, Kahire, 1998.
- İbn Sa'd, Muhammed, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Dâru Sâdır, Beyrut, trz.
- İbn Tagrıberdi, Cemâleddin Yusuf, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, I-XII, Kahire, 1963.

- İbn Tayfûr, Ebu'l-Fazl Ahmed, *Bağdat fî Târîhi 'l-Hilâfeti 'l-Me'mûn*, Beyrut 1986.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *İbn Teymiyye Külliyyâtı* (der. Edip Gönenç), I-VII, İstanbul, 1987.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed, *el-Kâmil fî 't-Târîh*, I-XII, Dâru Sâdır, Beyrut, 1965.
- , *el-Lübâb fî Tehzîbi 'l-Esbâb*, I-III, Beyrut, ts.
- İbnü'l-Fakîh, *el-Hamedanî, Kitâbu 'l-Buldân*, Leiden, 1967.
- İbnü'l-Kıffî, Ebu'l-Hasen Yusuf b. Ali, *Kitâbu İhbâru 'l-'Ulemâ bi-Ahbâri 'l-Hukemâ*, Kâhire, 1326/1908.
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *Kitâbü 'l-Fihrist li'n-Nedîm*, Beyrut, 1978.
- İdrisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, *Nüzhetü 'l-Müştâk fî İhtirâki 'l-Âfâk*, y.y., ts.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, I-II, İstanbul, 1999.
- İklil, Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara, 1995.
- İnan, Abdülkadir, *Bellekten*, S.27, s.605-611.
- İsfahanî, Hamza b. Hasan, *Kitâbü Târîhi Senî Mülûkü 'l-Arz ve 'l-Enbiyâ*, Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, Beyrut ts.
- İstahrî, Ebû İshâk el-Fârisî, *Kitâbü 'l-Mesâlik ve 'l-Memâlik* (thk. M.J. de Goeje), Brill Mat., Leiden, 1967.
- İyâs, Muhammed b. Ahmed el-Hanefî, *Bedâiu 'z-Zuhûr fî Vekâii 'd-Duhûr*, I-V, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1982.
- Jusubaliev, Ali, *Fergana Bölgesine İslâmiyet'in Girişi ve Yayılışı*, AÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Harzemşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara, 1992.
- , *Türk Milli Kültürü*, Ankara, 1977.
- , *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987.
- , *Türkler ve Medeniyet*, İstanbul Yay., İstanbul, 1957.
- , "Türkler", *İA*, İstanbul, 1988, XII-II, 261-280.
- , "Selçuklular", *İA*, İstanbul, 1966, X, 353-416.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu 'l-A'sâ fî Sınâ'ati 'l-İnşâ*, I-XIV, Beyrut, 1987.
- Kaşgarlı, Mahmud, *Divân-ı Lügâti 't-Türk* (çev. Besim Atalay), I-II, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1941.
- Kavakcı, Yusuf Ziya, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyet ve Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yay., İstanbul, 1999.
- Kazvînî, Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü 'l-Kulûb* (thk. Guy Le Strange), Luzac and Company, Leiden, 1915.

- Kazvîni, Zekeriya b. Muhammed b. Mahmûd, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâdi'l-İslâmiyye*, Beyrut, ts.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, I-XV, Beyrut, 1988.
- Kennedy, Hugh, *The Early Abbasid Caliphate*, Australia, 1986.
- Kerimova, Risalet, “*Hun İmparatorluğu İle Çin'in Doğu Türkistan Mücadelesi*” (çev. Nurşen Özsoy), *Türkler*, Ankara, 2002, I, 744-749.
- Kılıç, Mahmut Erol, “Saîdüddin Ferganî”, *DİA*, XII, 378-382, İstanbul, 1995.
- Kıllıoğlu, İsmail (yay. yönetmeni), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul, 1997, I-IV.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf, *Kitâbü'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât* (neş. Rhuven Guest), Kahire, ts.
- Kitapçı, Zekeriya, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Yedikubbe Yay., Konya, 2004.
- , *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?*, Yedikubbe Yay., Konya, 2004.
- , *İslâm Hidayet Güneşi Doğu Turan Yurdunda*, Yedikubbe Yay., Konya, 2004.
- , *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Nur Basımevi, Konya, 1988.
- , *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*, İstanbul, 1991.
- , *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, TDAV, İstanbul, 1988.
- , *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, Yedikubbe Yay., Konya, 2004.
- , *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, Yedikubbe Yay., Konya, 2005.
- , “Müslüman Arapları Türk Yurtlarını Fethi Zorlayan Belli Başlı Amiller”, *Diyanet Dergisi*, C.XVIII, S.6, s.325-343, Kasım-Aralık, Ankara, 1979.
- , “Müslüman Türklerden Müteşekkil Ordu Birliklerinin Kurulması”, *Diyanet Dergisi*, C.XII, S.5, s.316-319, Ankara, 1973.
- , “İslâmî Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan (Mâverâünnehr)”, *Diyanet Dergisi*, C.XVII, S.5, Eylül-Ekim, s.282-285, Ankara, 1978.
- , “Kuteybe b. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslâmiyet”, *TDAV*, S.29, s.60-65, İstanbul 1984.
- Klyâştomiy, S.G., “*Orta Asya Milletlerinin Araplara Karşı Mücadelelerine Dair [Orhun Yazıtlarına Göre]*” (çev. İsmail Kaynak), *TTKB, Belleten*, C.XXVI, S.104, s.770-772, Ankara, 1962.
- Koca, Ferhat, “Mergînânî, Burhaneddin”, *DİA*, XXIX, 182-183.
- Koçsoy, Şevket, “Türk Tarihi Kronolojisi”, *Türkler*, Ankara, 2002, I, 73-189.

- Konevî, Sadreddin, *el-Fükûk fî Esrârü Müstenidâti Hikemi 'l-Fusûs* (ter. E. Demirli), İz Yay., İstanbul, 2002.
- , *Miftâhu Gaybi 'l-Cem ve 'l-Vücûd* (ter. E. Demirli), İz Yay., İstanbul, 2002.
- Konukçu, Enver, "Endican", *DİA*, XI, 190-192.
- Koyuncu, Mevlüt, "Türkler ve İslâm Dünyası", *Türkler*, Ankara, 2002, IV, 336-351.
- Köseoğlu, Nevzat, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine*, İstanbul, 1997.
- Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1991.
- Köprülüzâde, Mehmed Fuâd, *Türkiye Târîhi*, İstanbul, 1923.
- Köymen, Mehmet Altan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1992.
- , *Nizâmü 'l-Mülk-Siyâset-nâme*, Ankara, 1999.
- Kudâme, İbn Cafer, *Kitâbü 'l-Harac* (thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî), Bağdat, 1981.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkadir b. Muhammed, *el-Cevâhiru 'l-Mudiyye fî Tabakâti 'l-Hanefiye*, I-V, Riyad, 1993.
- Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci* (Buhara Örneği), Ankara, 1998.
- , *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara 2002.
- , "Orta Asya'nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü", *İslâmî Araştırmalar*, XII, 3-4, Ankara 1999, s.353-364.
- Kurtuluş, Rıza, "Hucend", *DİA*, XVIII, 272-273.
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDVY, Ankara, 2000.
- Kutubî, Muhammed b. Şâkir, *Fevâtu 'l-Vefeyât ve 'z-Zeyl Aleyh* (nşr. İhsan Abbas), I-V, Dar Sader, Beyrut, 1973.
- Leknevî, Muhammed Abdülhayy Ebû'l-Hasanât, *el-Fevâidü 'l-Behiyye fî Terâcimi 'l-Hanefiyye* (neş. Muhammed Bedruddin Ebû Fevâris), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1906.
- Levi, Scott C., "Ortaçağ Asya'sında Türkistan ve Turan (çev. Boğaç Bâbur Turna)", *Türkler*, Ankara, 2002, I, 389-393.
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar* (trc. Hakkı Dursun Yıldız), Anka Yay., İstanbul, 2000.
- Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya* (çev. Sadrettin Karatay), I-II, MEB, İstanbul, 1970.
- Kaya, Mahmut - Şelhub, Sâmi, "Fergânî", *DİA*, XII, 377-378, İstanbul, 1995.
- Malikov, Azim M., "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Mâverâünnehr Türkleri (M.S. VI-VIII. Yüzyıllar)", *Türkler*, Ankara, 2002, II, 142-151.
- Marçais, G., "Ribât", *İA*, İstanbul, 1964, IX, 734-737.

- Merginânî, Ebu'l-Hasen Burhanüddîn Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, I-IV, İstanbul, 1986.
- Memorial, E. J. W. Gibb, *Hudûdü'l-Âlem "The Regions of The World"* (çev. Vladimir Fedorov Minorsky), London, 1970.
- Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.
- , *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, I-II, İstanbul, 1985.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdîni'l-Cevher*, I-IV, Kahire, 1965.
- , *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Leiden, 1967.
- Minorsky, V., "Kutlug Han", *İA*, İstanbul, 1977, VI, 1053-1055.
- , "Turan", *İA*, İstanbul, 1988, XII, 107-114.
- Miskeveyh, Ahmed b. Muhammed, *Tecâribü'l-Ümem*, I-II, Bağdat, ts.
- Muir, Sir William, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall* (thk. Zeine N. Zeine), Beyrut, 1963.
- Mukaddesî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed, *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Akâlîm* (thk. M.J. de Goeje), Leiden, 1906.
- , *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
- Murata, Sachiko, *The Tao of Islam*, Albany, State University of New York, 1992.
- Musagulova, Aynura, *Ortaçağ'da Fergana, Şâş ve Taraz Bölgelerinin Tarihi 700-1000*, MSÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Mühennâ, Muhammed Nasr, *Fütuhatü'l-İslâmiyye ve'l-Alâkâtü's-Siyâsiyye fî Asya*, İskenderiye, 1990.
- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I-II, Akademi Kitabevi, İzmir, 2000.
- Narşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Cafer, *Târîhu Buhârâ* (thk. Emin Abdülmecid Bedevî), Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, ts.
- N. Necef, Ekber, *Karahanlılar*, İstanbul, 2005.
- N. Necef, Ekber - A. Berdiyev, Ahmet, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, İstanbul, 2003.
- Nüveyrî, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb* (thk. Muhammed Cabir Abdu'l-Ân el-Hînî), I-XXVII, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1975.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Türk Tarihi*, I-V, Ahmet Sait Matbaası, Ankara, 1946.
- Öcal, Sefa, "Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri", *TDAV*, S.23, s.101-138, İstanbul, 1983.
- Ögel, Bahaeddin, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTKB, Ankara, 1991.
- , *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, I-II, MEB, İstanbul, 1971.
- , *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I-IX, Ankara, 1989.
- , "İlk Töles Boyları", *Belleten*, C.XII, S.48, s.826-829, TTKB, Ankara, 1948.

- , “Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I, Yüce-Çiler”, *DTCF Dergisi*, C.XV, S.1-3, s.260-264, TTKB, Ankara, 1957.
- Özaydın, Abdülkerim, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, 404-412.
- Özdemir, H. Ahmet, “Moğol İstilasının Sebepleri”, *Türkler*, Ankara, 2002, VIII, 298-311.
- , “Cengiz İstilası”, *Türkler*, Ankara, 2002, VIII, 312-323.
- Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Alimleri, TDVY, Ankara, 2006.
- Özkuyumcu, Nadir, “İhşidîler”, *Türkler*, Ankara, 2002, V, 39-59.
- Özön, Nijat, *Büyük Dil Kılavuzu*, Yapı ve Kredi Bankası, İstanbul, 1995.
- Parmaksızoğlu, İsmet, “Mâverâü'n-Nehr”, *TA*, MEB, Ankara, 1976, XXIII, 333-334.
- Poujol, Catherine, “Hokand”, *DİA*, XVIII, 214.
- Pritsak, Omelyan, “Karahanlılar”, *İA*, İstanbul, 1977, VI, 254-273.
- P'yankov, Igor, “Sakalar” (çev. Zülfiye Veliyeva), *Türkler*, Ankara, 2002, I, 612-620.
- Ramazanî, Muhammed, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, Çaphâne-i Haver, Tahran, 1939.
- Rasony, Laszlo, *Tarihte Türklük* (trc. Komisyon), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1971.
- Reşidüddin, Fazlullah el-Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih*, Beyrut, 1983.
- Roux, Jean-Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık* (çev. Lale Arslan), İstanbul, 2001.
- , *Moğol İmparatorluğu Tarihi* (Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket), İstanbul, 2001.
- Safedî, Salahuddîn Halîl b. Aybek, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I-XXII, Beyrut, 1969.
- Salman, Hüseyin, *Türgişler*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998.
- Sâmî, Şemseddin, *Kâmûsu'l-A'lâm*, I-VI, İstanbul, 1316.
- Sayılı, Aydın, “Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri”, *Türkler*, Ankara, 2002, V, 614-622.
- Semâ'nî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed, *el-Ensâb*, I-V, Beyrut, 1988.
- Sezgin, Fuat, *İstidrâkâtün 'ala Târîhi't-Türâsi'l-'Arabıyyi*, Beyrut, 2000.
- Shaban, M.A., *Islamic History*, Cambridge University Press, London, 1971.
- Sinor, Denis (derleyen), *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul, 2002.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları [Siyaset, İdare ve Kültür]* (trc. Cemal Köprülü), Ankara, 1957.
- , *The Age of The Caliphs*, America 1995.
- Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Târîhu'l-Hulefâ*, Dâru'l-Fikr, Kahire, 1969.
- , *Buğyetü'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Lügaviyyîn ve'n-Nuhât*, I-II, Beyrut, 1979.

- Sülemî, Ebû Abdurrahman, *Tabakâtu's-Sûfiyye* (thk. Nuruddin Şureybe), Kahire, 1953.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul, 1999.
- , *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, 1994.
- , "Eski Türklerde Şehircilik", *TDAV*, S.31, s.1-103, İstanbul, 1984.
- Stanley, Lane-Poole, *A History of Egypt in The Middle Ages*, Methuen Co.Ltd., London, 1901.
- Strange, Guy Le, *Buldânu'l-Hilâfeti's-Şarkıyye* (çev. Beşir Francis-Korkis Avvad), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.
- , *Islamic Geography-The Lands of The Eastern Caliphate* (ed. Fuat Sezgin), Cambridge, 1905.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTKB, Ankara, 2001.
- , *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, Bedir Yay., İstanbul, 1975.
- , "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, XV, s.11 vd, İEFB, İstanbul, 1968.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk* (thk. Muhammed b. Ebu'l-Fadl İbrâhim), I-XI, Kahire, ts.
- Taneri, Aydın, *Harezmsahlar*, Ankara, 1993.
- Tanyu, Hikmet, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara, 1968.
- , *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara, 1980.
- Taşagıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, Ankara, 1995.
- , "Karahıtaylar", *DİA*, XXIV, 415-416.
- , "Merginan", *DİA*, XXIX, 181.
- Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1988.
- Temir, Ahmet, "Moğol (veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler*, Ankara, 2002, VIII, 256-263.
- Tezcan, Mehmet, "Çinlilerin Hunları Yıkma İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler – I-i Chih-i / I-i Fa-i ve Beş Tuzak", *Türkler*, Ankara, 2002, I, 730-743.
- , "Kuşanların Menşei", *Türkler*, Ankara, 2002, I, 790-815.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.
- , *Kur'ân ve Türkler*, Kayı Yay., İstanbul, 1971.
- , *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.
- , *Türk Türkistan*, Toprak Dergisi Yay. Beyazıt Matbaası, İstanbul, 1960.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 1978.

- , *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 2004.
- , *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1965.
- , *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul, 1971.
- Trimingham, J. Spencer, *el-Firku's-Süfiyyeti fi'l-İslâm*, Beyrut, 1997.
- Türer, Osman, "Sovyetler Birliği Döneminde Orta Asya ve Kafkaslarda Süfi Tarikatlar", *Türkler*, Ankara, 2002, XIX, 55-61.
- Türk, Ansiklopedisi, "Fergana Teknesi", XVI, 250.
- Unat, Yavuz, *Islamic Sources III, el-Fergânî The Elements of Astronomy* (ed. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin), Harvard, 1998.
- Utbî, Muhammed b. Abdülcebâr, *el-Yemînî fi Şerhi Ahyâri's-Sultân*, I-II, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1286.
- Uzunpostalcı, Mustafa, "Ahsîkesi", *DİA*, II, 181.
- Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Felsefesi-Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru*, Ülken Yay., İstanbul, 1983.
- Ünlü, Nuri, *İslâm Tarihi (Başlangıcından Osmanlı'ya Kadar)*, İstanbul, 1992.
- Vida, G.L.D., "Emeviler", *İA*, İstanbul, 1977, IV, 240-248.
- Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sükutu* (çev. Fikret Işıltan), AÜB, Ankara, 1963.
- Wiedemann, "Hucendî, el-Hocendî, Hamîd b. el-Hızır Ebû Mahmûd, (?-1000)", *İA*, V-1, 575.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Sâdır Matbaası, Beyrut, 1960.
- , *Kitâbu'l-Buldân*, ACES, VII, Leiden, 1892.
- Yâkût, Şihâbuddin Ebû Abdillah b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut, 1957.
- , *Mu'cemu'l-Udebâ*, I-XX, Beyrut, 1936-1938.
- Yatsenkon, Sergei, "Vusunlar" (çev. Alesker Aleskerov), *Türkler*, Ankara, 2002, I, 777-782.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, TDVY, Ankara, 2002.
- Yazıcı, Tahsin, "Fergana", *DİA*, XII, 375-377, İstanbul, 1995.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 1976.
- , "Ba'bek", *DİA*, IV, 376-377.
- Yınanç, M. Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri- Anadolu'nun Fethi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1944.
- Yiğit, İsmail, "Kuteybe b. Müslim b. Amr el-Bahilî", *DİA*, XXVI, 490-491.
- Yurdaydın, Hüseyin G., *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara, 1982.
- Yuvalı, Abdülkadir, "Çağatay Han", *DİA*, VIII, 177-178.
- Yücel, Bilal, "Nevâyî-Bâbur Çağının Tarihi ve Edebî Şahsiyetleri", *Türkler*, Ankara, 2002, VIII, 804-811.

- Yürekli, Tülay, *Samaniler*, AÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Zarcone, Thierry, “20. Yüzyılda Tataristan ve Orta Asya’da Tasavvufî Hareketler” (çev. Ekin Keskin)”, *Türkler*, Ankara, 2002, XIX, 47-54.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-’Iber fî Haberi men Gaber*, I-IV, Dâru’l-Kütübi’l-’İlmiyyeti, Beyrut, 1347.
- , *Kitâbu Düvelu’l-İslâm*, I-II, Dâru Sâdır, Beyrut, 1999.
- , *Târîhu’l-İslâm ve Vefeyâtü’l-Meşâhir ve’l-A’lâm*, I-XVII, Dâru’l-Kütübi’l-’Arabiyyi, Beyrut, 1990.
- , *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, I-XVIII, Beyrut, 1984.
- Zettersteen, K.V., “Kuteybe b. Müslim”, *İA*, İstanbul, 1979, VI, 1051-1053.
- , “Nasr b. Seyyar”, *İA*, İstanbul, 1964, IX, 107-109.
- , “Ömer b. Abdülaziz”, *İA*, İstanbul, 1964, IX, 462-465.
- Zeydân, Corcî, *Târîhu’t-Temeddüni’l-İslâmiyye* (thk. Hüseyin Müennis), I-V, Kâhire, 1927.
- , *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi* (çev. Zeki Megâmiz), I-IV, Dersaâdet, 1914.
- Zirikli, Hayreddin, *el-A’lâm*, I-XI, Beyrut, 1969.

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı	:	Eskişehir – 30.10.1973		
Öğr.Gördüğü Kurumlar	:	Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	:	1985	1992	Eskişehir İmam Hatip Lisesi
Lisans	:	1993	1998	Uludağ Ün. İlahiyat Fak.
Yüksek Lisans	:	1999	2001	Uludağ Ün. İlahiyat Fak.
Doktora	:			
Medeni Durum	:	Evli		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	:	Arapça, İngilizce		
Çalıştığı Kurum (lar)	:	Başlama	ve Ayrılma Tarihleri	Çalışılan Kurumun Adı
		1.	1997 2005	Diyanet İşleri Başkanlığı
		2.	2005 ...	Milli Eğitim Bakanlığı
Yurtdışı Görevleri	:			
Kullandığı Burslar	:			
Aldığı Ödüller	:			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar	:			
Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri	:			
Yurt İçi ve Yurt Dışında katıldığı Projeler	:			
Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar	:			
Yayımlanan Çalışmalar	:			
Diğer	:			

27.08.2008

Yunus AKYÜREK